3 1761 06193321 4

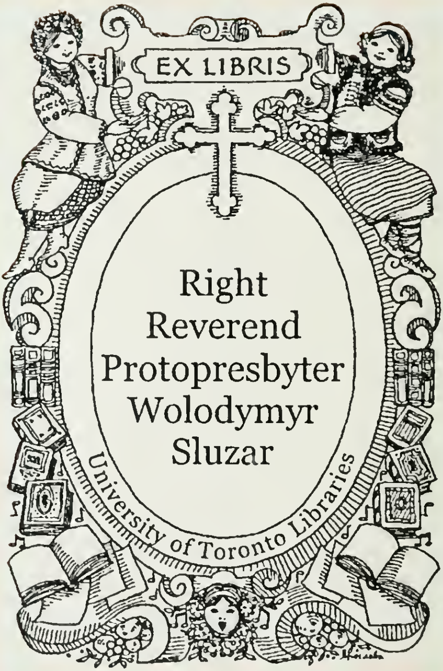

EX LIBRIS

Right
Reverend
Protopresbyter
Wolodymyr
Sluzar

University of Toronto Libraries

25

ІВАН ЛЕВИЦЬКИЙ.

ХМАРИ.

ПОВІСТЬ.

Перше повне видане.

НАКЛАДОМ
УКРАЇНСЬКО-РУСЬКОЇ ВИДАВНИЧОЇ СПІЛКИ
зареєстрованої спілки з обмеженою порукою у Львові.
1904.

LIBRARY
APR 14 2004
UNIVERSITY OF TORONTO

Жертвую для НТШ у Торонто в Канаді
дня 8/5-1959.
В. Дорошенко

З ДРУКАРНІ НАУКОВОГО ТОВАРИСТВА ІМЕНИ ШЕВЧЕНКА
під зарядом К. Беднарського.

Від редакциї.

Гарна повість Івана Левицького „Хмари“ вийшла перший раз друком у Київі ще 1874 р. в збірнику його творів п. н. „Повісті Івана Левіцького“ (ст. 3–335). Написана вона була швидше, бо вже 1873 р. надруковано з неї частину п. н. „Новий чоловік“ у „Правдї“, ч. 3—9. („Новий чоловік“ і „Запорожцї“ вийшли тогож року у Львові ще й окремою відбиткою). В 1874 р. надруковано знов у „Правдї“ (ст. 292–297) один епізод із „Хмар“ п. н. „Екзамен“, який був пропущений в київськім виданю. Не сповна десять лїт пізнїйше надруковано значно більший відривок із „Хмар“ у „Зорі“ (1883 р. ч. 7—15) п. н. „Воздвиженський і Дашкович“. Другого виданя дочекала ся повість Івана Левицького аж 1890 р. (в Галичинї першого), де вона вийшла як XXXV том „Бібліотеки найзнаменитших повістий“ в додатку до „Дїла“. Отсе друге виданє ріжнило ся від першого київського лиш дуже мало: дещо автор попропускав у ньому, а дещо додав, хоч не багато, коли не числити друкованого в „Правдї“,

„Екзамену“. Пізнійше були проби видати сю повість іще раз у Росиї, але цензура забороняла і навіть тепер не пропустила, коли в Києві почало виходити збірне видане всїх творів поважаного автора. Супроти того постановила „Видавнича Спілка“ видати „Хмари“ своїм накладом у Львові. На просьбу „Видавничої Спілки“ автор поробив іще деякі зміни в повісти, а надто прислав три нові, недруковані ще нїде роздїли (XIII—XV). Супроти того видане наше хоч третє з ряду, являєть ся першим повним виданем повісти, що ми й зазначили на титуловій картцї, та на що звертаємо увагу читачів. Дрібних поправок та змін у сїм виданю є доволї багато.

В. Г.

I.

Одного літнього горячого дня, в місяці липці 184... року, з города Тули вийшла купка хлопців, убраних по дорожньому. На молодих паничах були сїртуки з темної парусини з чорними роговими ґузиками, суконні, широкі й круглі картузи. Кожний мав за плечима торбу з одежою, книжками й харчами; кожний держав у руці по палиці. Паничі були рослі, дужі, широкоплечі й русяві. Їх румяні, повні щоки були здорові якось по-сільський; жилавими руками, кремезними плечима й шиями вони були похожі на великоруських робітників або крамарів коробейників. Між ними один був висчий од усіх цїлою головою: то був їх поводатарь, Степан Воздвиженський. То були тульські семинаристи. Вони йши до Київа. Де-які були послані на скарбові гроші в київську Духовну Академію, де-які були прості семинаристи, що скінчивши курс, йшли до Київа на прощу.

Широкий і вільний був їм шлях на Україну. Лїтня спека застлала його на долоню курявою. Сонце пекло з гарячого неба. Курява посіла на семинаристів, обліпила їм лиця так, що вони не пізнавали один другого. Піт котив ся з їх потоками і, помочивши чорну куряву, пописав лиця їм довгими смужками.

Кандидатам до академії були видані скарбові гроші на почтові коні до самого Київа. Одначе вони не поїхали за ті гроші, а пішли пішки.

З чорного чернигівського бору вони вийшли на низький берег Дніпра. Перед ними за Дніпром з'явила ся чарівнича, невимовно чудова панорама Київа. На високих горах скрізь стояли церкви, дзвінниці, неначе сьвічі палали проти ясного сонця золотими верхами. Саме проти їх стояла Лавра, обведяна білими високими мурованими стїнами та будинками, блискуча золотими верхами й хрестами, як букет золотих квіток Коло Лаври ховали ся в долинах між горами Печері зі своїми церквами, між хмарами садів та винограду. А там далї, на північ, на високому шпилї стояла церква св. Андрея, вирізуючись усїма деталями на синьому небови; коло неї Михайловське, Софія, Десятинна... Поділ, вганяючись рогом у Дніпро, неначе плавав на синїй, тихій, прозорій водї зі своїми церквами. Всї гори були нїби зумисне заквітчані зеленим деревом і букетами золотоверхих церков. Їх заквітчала давня невмираюча українська історія, неначе рукою якогось великого артиста. .

Стоять київські гори нерушимо, заглядають у синїй Дніпро, як і спокон-віку, несуть на собі память про минувшість для того, хто схоче її розуміти, і ждуть, не діждуть ся, поки знову вернеть ся до їх слава старого великого Київа, поки знов не заквітчають їх потомки давних батьків сьвіжими квітками історії.

Тульські семинаристи стріли велику силу прочан, що йшли з далекого краю до Київа. Всї богомольці, побачивши Київ, попадали навколїшки, хрестились, молились і били поклони. Семинаристи пішли прямо на гору до Лаври, щоб помолитись Богу й поклонитись Печерським сьвятим.

Помолившись Богу в Лаврі, одна часть семинаристів пішла на Поділ, до академії. Там молоді студенти здали екзамени, і їх прийняли в академію (на скарбовий кошт).

По роскішних аллєях Брацького манастиря, густо обсаджених усяким деревом, гуляли студенти з усїх кінцїв широкого російського царства. Тут можна було побачити типи півночі, з жовтим волосям на голові, з фінськими лицями; можна було побачити широкі шиї і сїрі очі Великорусів; чорняві й румяні лиця Українців, навіть орлині очі й носи Грузинів, Греків, Сербів і Болгар, що приїзджають учитись до Київа. Після екзаменів усї студенти були веселі, щасливі, всї весело розмовляли, знайомились, жартували. Довгі і густі аллєї манастиря аж гули од голосної розмови.

Швидко студентів розділили по числах. В кожному числї жило по пять, по шість студентів. Там були їх книжки, там вони навіть пили чай. Окремих дортуарів тодї ще не було. Ділячи студентів по числах, їх знов мішали між собою, розділяючи навіть земляків окроме.

Степан Воздвиженський попав у 10-е число. Разом із ним жили в тому числї пять студентів із усяких сторон сьвіта: Українець, Болгар, Серб, Грек і Архангелець, родом аж із Лапландії. Гірше не можна було вибрати людей, неоднакових язиком, звичаями! І всі вони мусіли жити в купі, годитись, миритись, жити так, щоб не зачепити оден другого і не перебаранчати один другому.

Картина в числї була дуже чудна. Болгар сидїв на ліжку, підобгавши по-турецький під себе ноги, і писав, поклавши на колїнах тверду книжку. Серб ходив по хатї, без перестанку човгаючи турецькими патинками, вишитими сріблом. На їх обох були турецькі фези з червоного оксаміту, з золотими китицями. Лапландець сидїв у куточку за шахвою і пів року не говорив нї до кого й слова. Його куце жовте фінське лице було хмарне, темне й сумне, як північне небо. Од його нїхто не чув нї веселої розмови, нї сьміху, нї піснї; його нїхто й не зачіпав. Грек нїколи не сидїв у хатї, нїчого не робив, тільки приходив до дому на ніч і швидко зі своїми земляками завів крамницю з тютюном. Воздвиженський, великий як верства, міряв хату широченними ступінями, розпустивши крилами поли свого замазаного халата. Українець, гладенько причесаний, чисто убраний, сидїв коло свого столика і писав.

Зібрані з усяких націй студенти ніяк не могли погодитись між собою. Коли Болгарови було холодно, тодї Воздвиженському було горяче. Лапландець любив холод, а Українець— тепло. Часто Воздвиженський одчиняв вікна і холодив хату, а полуденні Славяне кричали і втїкали з хати, боячись остуди. Часто Лапландець одчиняв вікно в ночі, і всї вставали в ранцї слабими.

В числї всї любили чистоту, а Воздвиженський і Лапландець, здаеть ся, і не розуміли, що то таке чистота. У Воздвиженського кожна річ лежала не на свойому місці. Він кидав книжку, куди траплялось, висовував з під ліжка якусь скриню і не підсовував її, а кидав серед хати. На його неприбраному ліжку так і лежало все гніздом. На столї в його валяло ся все: книжки і папір разом із хлїбом, сіллю, сахаром, гребінцем і ковбасою.

Воздвиженського натура була груба, дика й дуже деспотична. Він говорив на кожного — ти, хоч би стрів ся з ким у перве на віку. Часом у вечері всї сиділи тихо, читали або писали, а Воздвиженський починав гуляти по хатї, стукотїв, як медвідь, ногами. Всї його і просили і лаяли, і нїчого не помагало. Він собі ходив, неначе був один у хатї. Славяне, мабуть привиклі до турецького ярма, швидко перестали його лаяти. Тільки Українець гриз ся з ним кожного вечора, лаяв ся й трохи не бив ся.

Швидко всї побачили, що Воздвиженський і Лапландець не дуже любили поважати право власности. Як у їх не було тютюну, вони сьміливо простягали руки й брали у других; за те-ж і другим давали свій тютюн.

Студенти того часу дуже пили, далеко гірше, нїж тепер. Теперички звуть той час героїчним періодом піяцтва. Пили всї, одначе Воздвиженський пив більш од усїх: він випивав стакан горілки, не переводячи духу. Чи траплялись чиї іменини, всї студенти збирались в найбільше число і випивали часом не одно відро горілки, заїдаючи хлїбом, сіллю та ковбасами. Ті, що скінчили курса і виїзджали на місця, ставили могоричі в *вертепі*. Вертепом звали одно число в старому корпусї, де жили скінчивши курс. Ті могоричі були такі, що часом усї: і молоді, і старі студенти, і постриженi в ченцї — все те лягало покотом на помостї і спало там до другого дня. Новійшими часами стали пити менче, і в числах часто були танцї під грання своїх музик. Разом із танцями на тих вечерах завела ся пісня, і пісня народня, як українська, так і руська. Народнї співи завсїди були любимі між студентами, і не раз і не два інспектор чернець розганяв студентів серед глухої північі, бо вони трівожили його стан мирськими піснями. І за часів Воздвиженського студенти любили розважати себе піснями. Зачинали співати руських пісень, а потім Українцї співали своїх. Чудовою здала ся українська пісня всїм студентам далеких країв, що з роду її не чули! Всї її слухали, як ті, що були родом із синього Дунаю, так і з далекої півночі.

Воздвиженський приїхав до Києва дуже богобоязливим. Він часто вставав серед ночі і молив ся Богу, і не давав спати своїми молитвами. Раз його товариші прокинулись у ночі і побачили, нїби щось біле й велике стояло коло шахви і шепотїло. То був Воздвиженський. Він устав у досьвіта і почав молитись Богу, бючи поклони так пильно, що побудив других студентів.

— Хто то? — спитав його один товариш.

— А тобі на ві-що? — обізвав ся Воздвиженський сердито.

— Що ти робиш?

— Та Богу молюсь!

— Чом ти не даєш спати! — крикнули всї разом.

— Дурні ви! Хиба не можна Богу помолитись?

— То молись нишком, та не стукай так лобом! — крикнув сердито Українець.

Всї прокинулись і почали лаяти Воздвиженського. Одначе він часто вставав у ночі, молив ся Богу й ходив на утренню нишком од других. Українцї і иньші Славяне їли в піст скоромне. Одні Великоруси неначе вік прожили в скитах! Вони всї страшно держали пости: Грека звали нехристом, Українців — Ляхами, Славян — проклятими Турками.

Той Українець, котрому довело ся жити в однім числї з Воздвиженським, звав ся Василь Петрович Дашкович. Він був родом із Черкащини, давньої, козацької сторони. Чудовий, пишний край! Чудові, здорові там люде. Ідеш селами, й не надивиш ся на людей рослих, гарних, привітних. Чи їдуть чоловіки возами, вони сидять гордо, мов ті гетьмани. Чи йдуть хлопцї селом, усї гарні, сьміливі, високі, як козаки Запорожцї. І дївчата там гарні, чорняві й рослі, як тополї України, і пісня пишна, і люде добрі й горді. Чудовий край! Хто жив у тобі, хто дихав твоїм повітрям, хто бачив твоє синє небо й чув про твою козацьку славу, той тебе по вік не забуде...

Дашкович був чистий Черкасець. Високий, рівний, з дужими плечима, з козацькими грудьми, з роскішним темним волосям на голові. Він мав лице повне з високим і широким одслоняним лобом. Брови лежали низько й рівно над карими ясними і спокійними очима. Чималі румяні губи були складені тїсно й міцно, і навіть трохи сердито. Ввесь його погляд, виявляючи розум і зібрану саму в себе мисль, був твердий, спокійний.

Рідко траплялось бачити таке лице, де зразу можна було-б прочитати мисль, і розум, і силу. Та не було тоді ні кругом його, ні в самому йому матеріялу для правдивої здорової мислї.

Рух його, хода, все було поважне, нешвидке і разом кожда поза була картинна. Він ступав, нїби думаючи, як треба ступити, все ходив задумавшись. А як було сяде, чи стане, згорнувши руки і спокійно дивлячись, його постава була така картинна, хоч малюй на полотнї.

Любима його наука була фільософія. Він сам вивчив ся по нїмецький, і на його столї купою лежали нїмецькі фільософські книжки; тодї як його товариш Воздвиженський день і ніч сидїв над грецькою мовою і, по старій традиції, вчив теольоґію. Тодї ще студенти були вірні духови Духовної академії.

Воздвиженський, при великому зростї, був неповертайло... Його кругла голова з широким великоруським круглим париком, білим, як коноплї, його широкий лоб і при йому куций ніс і тупо одрізаний підборoдок, все те було дуже не в пропорції з товстим і великим тїлом. Коротке лице з коротким носом і тупою бородою, при великому зростї, здавалось нескінченим, одрубаним із низу і було трохи чудне на перший погляд. До його треба було довгенько привикати. Він говорив густим басом.

Так як харч в академії була дуже погана, то Дашкович й иньші Славяне їли в пости скоромнє — ковбаси, сало, масло; варили тихенько в чайниках яйця і закидали шкаралющі на грубу, а часом і за вікна. Од того манастирський двір у піст був засіяний білими шкаралющами, неначе снїгом. Воздвиженський дуже за те гнївав ся, і грозив розказати ректорови. Всї почали його стерегтись і в піст виходили їсти скоромне у другі числа.

І пішло потім студентське життя рівно, тихо й однаково. Всї мусїли засїсти за науку. Всї мусїли, хоч і через силу, привикати один до другого. Дашкович, Грек Калїмері, Петрович й иньші Славяне були висші розвиттям, цивілїзованійші: вони впливали на грубу й дику натуру Воздвиженського. Він сам не счув ся, як перестав уставати в ночі молитись Богу, як покинув грецьку мову і взяв ся до французької, як почав чиститись і прибіратись. Уже він не стукотїв по числї ногами, гуляючи, нїби на злість усїм. Цивілїзація тієї сторони, куди його занесла доля, трохи стерла з його темнїйші плями. Одначе товариші його не любили й одхилялись од його, хоч він причіплював ся до других. В його натурі було стільки нецеремонности, що здавалось, нїби він от-от махоне лапою по спинї або й по щоцї! Він обтесав ся трохи тільки з верху: його душа, його вдача, його погляд на все зістав ся той самий, що він винїс із Тули.

Раз над Києвом стояла чудова весняна віч, котра так надихувала духом поезії Гоголя й Пушкина. Повний місяць дивив ся в синїй, гладенький, як дзеркало, Днїпро. Небо було ясне - синїло, як у день. На заходї, над смугою чорною лїса й гір блищало небо дуже пізним румяним вечером. Було ясно, як у день. На Брацькій церкві можно було читати золоті написи на стїнах. Повітря було тихе, солодке.

Здаєть ся не тіло, а сама душа ним дихала. На серці ставало легко, на душі — спокійно. Розум засипав перед великою красою природи, за те-ж прокидала ся фантазія в самій черствій, твердій душі. Співуча душа виливала ся піснею по соловіїному, поетична душа марила тисячею пишних картин. Душа люблячa любила горячійше, душа нещаслива заспокоювала своє замучене серце. Вся природа з небом і землею, з водою, квітками, лїсами й горами здавала ся однією піснею, однією гармонією.

В темних аллеях Братства гуляли купами студенти. Під високими осокорами й акаціями на лавках сиділи рядом: Воздвиженський, Дашкович, Петрович, Калїмері і багато иньших. Перед їх очима за олтарями Брацької церкви, серед манастиря, стояв колодязь. Кругом його росли високі тополї, достаючи верхами до середних бань церкви. Чудові стояли вони, облиті промінням місяця од вершечків до самого долу! На їх було видко кожний листочок, кожну гиллячку! Лапландець із далекої півночі й собі вийшов зі свого закутка. Всї сиділи вже давно і нікому не хотїлось йти в хату. Кожному хотїлось говорити, виговорити те, що притаїло ся въ души; у кожного серце було одкритійше од тепла й добра пишного вечора й пісень соловейків.

Довго говорили студенти про всячину. Далї й далї всї ставали говорючійші. Розмова почала приймати тон елеґії. Кожний почав думати й марити голосно. Серб Петрович почав згадувати свою рідну далеку сторону, розказував про Турків, як Турки взяли його дїда, й батька, і дядьків, посадили в константинопольську тюрму, як забрали їх землї, їх добро, зарубали діда й дядьків, батька випустили з тюрми без копійки, без нічого. Його душа кипіла помстою й ненавистю; його великі чорні очі блищали вогнем навіть при сьвітлї місяця. Сумний Болгар і собі розговорив ся, тільки його душа не рвалась так гаряче, бо була дуже пришиблена деспотизмом. Українські студенти ще не мали тодї ясного чуття національности; але слухаючи Серба й Болгара, вони й собі згадали про свій нещасний народ, зовсїм побитий з мовою, лїтературою й історією. Дашкович почав тихісїнько співати українську пісню. До його пристало кілька голосів. Воздвиженський акомпанїював басом, і тихо-тихо, як Днїпрова вода, полила ся гармонїчна українська пісня. Серед манастиря, перед пятьма золотими банями, серед чернечих келїй і темних аллей понесла ся мельодія про Сагайдачного, котрого могила була з десять ступінів із відтіля.

Швидко одчинило ся одно вікно в келїї. З відтіль висунула ся кострюбата чернеча голова. Потім одчинило ся друге й трете вікно. З вікон висовувались темні голови й слухали співи.

На дворі під тополями дибали два журавлї, яких держать по манастирях у Київі. З липи злетів павич, розпустив свій блискучий хвіст і крикнув своїм диким голосом. Пісня розворушила мертвий спокій манастиря. Всї поглядали на ректорські вікна. Одно ректорське вікно одчинилось, і пісня разом умерла на устах двох десятків людей, і знов стало тихо й мертво, як у могилї. Тільки з сусїдньої гори Кисїлївки широкою хвилею лила ся пісня міщан, що збирались там на вулицю і співали пісні цілим хором, із басами, тенорами й сопранами.

Калїмері й Воздвиженський розвеселяли всїх своїми жартами й брехнею. Грек розказував про східні гареми, про афинських Грекинь. Низький, товстий, з вузеньким лобом, з товстими губами й чорними очима, Калїмері зовсїм не нагадував героїв Іліяди, а більше був схожий до гірських розбійників. Він почав марити про свій маґазин із тютюном, про бариші, про дївчат, лаяв Росію й хвалив свій край.

Тиха ніч, тепло, місяць і зорі наводили більше задуму й меланхолії, а найбільш на Українців.

— Сидимо ми тепер у купі, — почав Дашкович, — а де то ми будемо через рік, через два, як вийдемо з відсїль?

І кожному будуччина, рідний край почали з'являтись перед очима. Серб згадав свій тихий Дунай, згадав Чорну Гору з її вільним народом і красою природи. Дашкович заговорив про свою Черкащину, про Дніпро широкий, про сади зелені і про пишні свої Сегединцї, залиті черешнями. Калїмері згадав кляси́чні Афини й пишні береги Морсї, хоч і був готовий помінятись ними на добрі бариші за тютюн. Один Воздвиженський не згадував Тули, сьміяв ся з усїх і звав усїх романтиками.

— А де прийдеть ся нам пожснитись? Які то будуть наші жінки? — почав Дашкович і тим зачепив найживішу, найтоншу струну в серці кожного молодого студента. До кінця курса було так недалечко! Всї почали перебірати знайомих у городї паннів, і найбільше тих, що ходили до церкви в Брацтво. Згадали багато паннів гарних і розумних, але в кожній знаходили що-небудь не гарне, що-небудь не до вподоби. І почали вони марити, кому якої треба жінки.

— Я тут не женюсь, — говорив Серб. — Менї треба жінки сьмілвої, щоб уміла часом Турка під бік шпигонути, і щоб до того була патріотка, любила свій край, свою мову, свою віру...

— А менї треба такої, — промовив Дашкович, — щоб уміла господарювати, порядок домови давати, і щоб уміла українських пісень співати. Я буду сидїти й фільософувати, а вона тиха, добра та весела, буде коло мене сидїти, шити й піснї менї співати.

— І вже ти! — промовив Воздвиженський. — Може тобі треба такої, щоб сидїла коло тебе та пхикала, сльози лила? — І Воздвиженський підпер ся рукою, пресьмішно скривив лице і почав пхикати. Його здорова голова стала така сьмішна, поза була така чудна й дика, що всї зареготались.

— Кацап ти! — промовив Дашкович, — тямиш ти в поезії! А тобі мабуть треба такої, щоб давала що-дня стусанів у потилицю!

— Ого, го! Нехай спробує! Я їй задам такої російської пинхви, що вона не потрапить, куди втїкати! Коло мене жінка буде ходити на вшпиньки, на одних великих пальчиках. А як я читати-му або спати-му, то вона повинна замерти на той час і заморити все в домі. Пісень твоїх я не потребую. Жінка повинна бути жінкою. Я голова в домі, а вона моя піддана. Щоб менї було добре їсти, добре пити; щоб менї усе було в пору, за часу...

— То тобі треба наймички, а не жінки? — спитав Дашкович. — А я собі наймичку найму, а жінки покірної, рабниї не люблю.

Воздвиженський знов занявчав жалібно, підперши щоку рукою.

— От-така твоя буде жінка! — промовив Воздвиженський. — А моя жінка нехай не співає й не пхикає: нехай собі буде богомільна, нехай ходить до церкви. І я люблю жінку добру, тиху, але покірну, покірну! Бо як жінка почне верховодити в хаті, то не буде добра.

— Ти деспот! — крикнув Дашкович.

— Ні, братику! Жіноче діло кочерга та колиска. Я для неї й грошей не давати-му до рук! Сам справляти-му одежу, яку треба буде. Я не люблю, як жінки швендають по балях.

— А я подивив ся-б, як моя жіночка танцювати-ме як метелик, грати-ме, співати-ме, — марив Дашкович.

— О, як би моя жінка вдавалась такою Іродіядою, то я-б її запер у хаті, ще й двері підпер би. Нехай би сиділа, не рипалась, та хати стерегла!

— Воздвиженський! — промовив Калїмері, — ти зовсїм дивиш ся на жінку по монгольський. От моя жінка буде не така! Моя жінка носити-ме кінджала при поясї, вміти-ме полком командувати і Турків бити. Моя жінка буде кров із молоком з огнем в очах, з грудьми високими, як гора Олимп. Я хочу, щоб моя жінка танцювала, як баядерка, співала пісень, як соловейко, припадала коло мене не рабинею, а горячою коханкою. На далекім сходї, на гарячому березї Середземного моря, а може з гарема якого Турка, я вихоплю собі такі чорні очі, таку палку любов, що не схоче мені акахвистів читати.

— А буде в маґазині сидіти й тютюном торгувати, — обізвав ся Дашкович.

— Нехай торгує! але вона буде моїм коханням, моєю щирою душею! — говорив палкий Грек, облитий сьвітлом місяця. Його очі блищали искрами проти місяця, червоні губи й румянець на щоках розгорілись. В такім запалї він був і справдї трохи похожий на героя Іліяди, а не на крамаря.

— Куди то нас порозсилають, як ми скінчимо курса? — промовив Дашкович.

— Я зостанусь тут, у Києві, - одрізав Воздвиженський.

— А в Тулу не хоч? — крикнули всї.

— Не хочу! — одказав Воздвиженський.

— Але-ж там гарно! — промовляли всї, сьміючись.

— То що, що гарно! Я зостанусь тут, на Українї і в Києві; і оженюсь тут! — додав Воздвиженський. — А ти, хохле, валяй до Тули!

— Розкажи батькови свойому! — одказав Дашкович. — Я за гріхи не поїду в твою Тулу. Я не покину України нї за що в сьвітї!

І знов розмова натрапила на передню тему: знов молоді хлопцї заговорили про молодих дївчат. Місяць іще яснїйше виливав усю силу свого проміння. Густа тїнь під липами ще гірше ворушила думи й фантазію. Далека голосна пісня з гори Кисїлївки, ще далї пісня з гори Щекавики знов викликали охоту до співу. Дашкович почав тихесенько „Грицяʺ, а Воздвиженський і не счув ся, як став йому акомпанїювати. І знов тиха пісня, як шелест листу, пішла по манастирі. Під самою церквою спало на землї покотом кілька сотень богомольців із усеї України. Вони з просоння почули пісню, підволили голови й дивували ся, що серед манастиря співає хтось сїльську пісню, нїби в селї на улицї.

На темних аллеях зачорнїла чорною хмарою висока чернеча фіґура. Червона палиця з золотою головкою заблищала, як блискавка. Студенти зачули ректора й побігли до корпуса. Там уже дзвонив дзвоник на молитву.

І довго ще після молитви, сидячи перед одчиняним вікном, дивив ся Дашкович на сонний тихий Київ, на високі гори, де блищали золоті верхи Михайловського манастиря, де на шпилї висїв собор Андреєвський, а по-під горою зеленїли сади, білїли стїни будинків. Йому хотїло ся одного — не покинути Київа, а другого — знайти тиху, добру, як голубку, і співучу жінку.

Вже всї в числї полягали спати. В великі вікна сьвітив місяць. В хатї стало тихо, всї заспали. Коли це Воздвиженський прокинув ся й закричав:

— Дашковичу! Чи ти спиш?

— Якого ти нечистого не даєш спати! — обізвав ся з просоння Дашкович

— Чи тобі нічого не снило ся?

— А тобі вже встигло й приснитись?

— Вже! Менї снилась моя будуча жінка, — промовив Воздвиженський хрипким заспаним голосом.

— Якою ж вона тобі снилась: чи таким бовдуром, як і ти? — спитав його Дашкович і всї знов пробуркались і почали сьміятись при роздражнюючім сьвітлї місяця.

— Отже і я пригадую свій сон, і мені щось верзло ся, — говорив далї Дашкович. — Їй-Богу снилось, що я сижу на тій самій лавці, де ми недавно сидїли, і ніч, здаєть ся, була така сама; коли се пурх! і з дерева злинула голубка, сїла менї на плече і почала вуркотати на вухо. Я взяв її в руки; коли дивлюсь, а голубки вже нема, і коло мене сидить панна, гарна, як отся ніч, із такими очима і з таким добрим серцем, із таким голубиним поглядом, як у однієї панни у моїй Черкащинї. Тільки що я придививсь до неї, а вона знялась павичом, розпустивши роскішний хвіст, і той павич так препаскудно крикнув, як-раз, як отсе ти!

— Бач, які тобі птицї снять ся! — промовив Воздвиженський. — А менї привérзлось, що я сидїв на тій самій лавці: менї нїби схотїлось води, я й пішов до колодязя, набрав відро води, тай дудлю, дудлю! Випив цїле відро, а води все таки хочеть ся. Коли обертаю ся, а при сьвітлї місяця стоїть дївчина з відром. Я її ляп по руцї! А вона разом неначе відьма обернулась панною в розкішній білій суконї на два сяжнї кругом. Така панї, ой! ой! В руках у неї були чотки і молитовник, а на плечах крила. Вона взяла мене тихісїнько за руку тай каже: „Ходїм, серце, до вінця! нас буде вінчати сам митрополит“. От і веде мене прямо до церкви. Дивлюсь, а Брацтво наше все палає сьвічами. Народу в церкві повнїсїнько, а на амвонї стоїть претовста черниця в ризах і киває до мене пальцем. Підхожу я зі своєю нареченою до черницї, а вона як кинеть ся до мене, як ухопить мене за чуба! Дивлюсь, а моя наречена і та черниця перекинулись відьмами, сїли на лопати тай полинули з церкви. Ввесь народ зашумів, сьвічі погасли, і я прокинув ся.

— Сей сон значить, що твоя жінка буде дуже лиха, — промовив Дашкович, і всї почали сьміятись. Воздвиженський встав і пішов шукати води, щоб залити згагу і жар своєї фантазії.

II.

На Брацькій вулиці, проти самого монастиря, ік полудню, була оселя купця Сидора Петровича Сухобруса. Оселя стояла садом до Братства, а ворітьми виходила з другого боку квартала на другу вулицю. Половина ґрунту була засажена добрим садом. Сад був старий, розкішний. Високі стовбурі дерева, рівні як кольони, високо розкидали рясне гилля. Дерева було так повно, що сад здавав ся пишним кошиком, в якому було накладено букетів так тїсно, що вони з усїх боків вилазили аж за край. Яблунї, груші, черешнї купами гилля вилазили в чужі двори, стлались на чорну покрівлю возовень і комор, схиляли ся над тротуаром, зачіпаючи прохожих за голови. Сад був старий, як був старий і його хазяїн Сидір Сухобрус.

Старий мурований будинок стояв не на вулицю, а серед двора проти воріт. Він був так збудований, як будували доми в старовину: з ґанком, із довгими сїньми через цїлий дім, із другими дверима в сад. Сїни роздїляли його на дві половини: з одного боку була пекарня і велика хата для челядї, з другого боку були хазяйські хати. Товсті на аршин стїни показували, що дім був давнїй. Вже Сидір Петрович сам попрорубував більші вікна, повикидав із вікон залїзне перехрестя. Тільки в його кімнатї зостало ся старе маленьке вікно з-верху трохи заокругляне, з залїзним перехрестям, іще й гострими крючками на обидва боки. Здаєть ся, хазяїн думав не тільки сховати гроші від злодїя, але ще мав злу думку поколоти злодїєви руки й лице, щоб не квапив ся темної ночі на чуже добро.

Сухобрус мав дві дочки. Старша звалась Марта, а менча Степанїда. Сухобрус овдовів, і його дочки хазяйнували в господї.

Великий порядок і чистота в хатї і на дворі показували, що Сухобрусівни були добрі хазяйки. Дім був багацько красший в серединї, нїж із на двору. Сьвітлиця була чиста, сьвітла, просторна; стїни були помальовані ясно-жовтою барвою; поміст був чистий, вималюваний; через сьвітлицю стлав ся вузенький килим, вытканий з чорних і білих ниток. На стїнах висїли великі картини на папері, в чорних рямах. З одної картини виглядало лице Павла І-ого, на другій картинї був намальований Кутузов із грудьми так обвішаними стрічками й хрестами, що нїде було курцї клюнути; з третїх рям виглядала якась цариця. На другій стїнї висїв патрет якогось давнього Сухобруса в кунтуші, з прорізаними рукавами на одкид. Всю сьвітлицю дуже красила нова картина, вишита гарусом. На тій картинї якийсь чорновусий Циган, в одежі ясно синій і червоній, вигравав на ґітарі. Рядом із Циганом висїла дуже велика картина, де Ной, з бородою до пояса, благословив таких самих бородатих двох синів, а Хам, чорнявий і з короткою бородою, одвернув зле лице од батька. На одних дверях був намальований вусатий і чубатий Запорожсць, що танцював козака, держачи в руках пляшку і чарку — сцена може прямо перенесена маляром із Брацької площі, де колись гуляли Запорожці по дорозї до Межигорського манастиря і до чернечої ряси...

На стінах сьвітлицї можна було читати історію нещасного Київа, котрого шарпали й перекидали із рук на руки сусїди.

Обидві Сухобрусові дочки жили в кімнатї дуже чистій, сьвітлій. Сам Сухобрус жив у сусїдній кімнатї з маленьким вікном. Його кімната була темна, обставляна двома великими скринями з давним добром.

Сухобрус умів малювати і став на ноги зі свого малярства. Він малював прості образи, що купують тисячі богомольцїв із усеї України. Жадний київський маляр не вмів так догодити образами сїльським молодицям, як Сухобрус. Його образи дуже кидались у вічі своїми ясними червоними й синїми фарбами, і принаджували тисячі покупцїв. Ніхто не вмів намалювати такого баского білого коня під сьвятим Юрком, такого страшного змія під конем, розмальованого зеленою й червоною краскою, з ротом повним вогню й полумя! І швидко Сухобрус мав уже свою крамницю з образами проти самого Лева, фонтана любимого й поважаного українськими селянами. Розбагатївши трохи, він почав держати й другу крамницю, поруч із першою, з усяким крамом. Під старість Сухобрус почав слабіти на очі і мусїв навчити малярству двох челядників, котрі сповняли його крамницю.

Під хатою Сухобруса, під барканом у садку в холодку можна було кождого дня бачити велики мисники, заставляні образами, на яких протряхали сьвіжі фарби.

Сухобрусові дочки, Марта й Степаніда, були малими дуже гарні дївчатка: кароокі, чорняві, круглолиці, з ямочками на щоках. Вони кождого дня ходили до Борисо-Хлїбського дяка з граматками і часловцями під пахвою. Марта була тільки годом старша від своєї сестри. Але маючи один зріст, запяті однаковими зеленими хусточками, завязаними під бородою по міщанськиї, в однакових котиках, критих яснозеленою матерією, вони були нїби однолїтки близнята. Після дякової науки Сухобрус посилав їх до одного пансіона годів зо два, де вони вивчились говорити по великоруськиї, вивчились шити й вишивати, і грати на ґітарі, як тоді була мода. На тому й скінчила ся наука й просьвіта Сухобрусівен. Сухобрус умів читати тільки церковні книжки, і часто заставляв дочок читати йому голосно „Житія сьвятих“, а найбільше Печерських. Їх боротьба зі злими духами здавалась йому незвичайно цікавою! Нераз можна було бачити Сухобруса в саду на лавцї, з великою книгою „Житій“ на колїнах. Надївши синї окуляри, в одній сорочцї і без шапки, він сидїв у сьвята під гиллястою грушою, дуже рідко перекидаючи товсті й здорові листки Печерського Патерика.

Ще з малку Марта й Степанїда були дуже схожі вдачею. Обидві вони були дуже розумні, чепурні й веселі, обидві були дуже уперті. Коли вони самі хотїли що робити, то не треба було й загадувати, а коли чого не хотїли, то нї батько, нї мати не мали сили їх присилувати. Обидві вони були слухняні, але трапляв ся час, що Марта або Степаніда не хотіла подати матері того, що лежало під рукою.

Ще змалку між Мартою й Степанїдою не було прихильности й симпатії. Вони гуляли в купї, забавляли ся, але не було між ними щирої любови.

— Або з вас, дочки, будуть великі хазяйки, або великі злиднї, — було жартує Сухобрус, гладячи по голові своїх дочок.

Сухобрус помилив ся: з його дочок вийшли розумні й хазяйновиті панни, з великою енерґією, з великою охотою до працї, але за те палкі й сердиті. Вони так добре держали дім, так уміли дбати, як їх покійна мати. Але за те часто доставало ся від них і старому батькови. Він був у руках своїх дочок і часто не мав волї випити зайву чарку, як того не хотїло ся дочкам.

В городському пансіонї вони трохи вхопили романтизма разом із тодїшними сентиментальними великоруськими романсами, які приблудились на Україну з романтичною великоруською лїтературою. Забравши в руки ґітари, вони любили співати жалібним голосом: *Стонетъ сизый голубочекъ! Стонетъ онъ и день и ночъ!* І розказавши в піснї, як той „голубочекъ“ втеряв милу, як він побивав ся і, попросту сказати, здох від печалї, вони задумувались, зітхали й довго дивились в одчиняне вікно, де в саду цьвіли квітки, а на коморах купою сидїли „голубочки“, що й не думали здихати од любови. Любили вони співати Сковородину пісню: *Бїдну птичку уловили і в клїточку посадили*, перевертаючи українські слова на великоруський лад. І вони справдї жалкували за тією птичкою. І часом, вилаявши добре в пекарні наймичок та прикащиків, покричавши на батька, вони виходили в сад місячної ночі, довго ходили під високим деревом, марили про *бідну птичку* й *сивого голубочка.* А марили вони, бо вже наближав ся час і пора думати про якого-небудь голубочка. І з-відкіль він прилине? і який він буде? чи чорнявий, чи русявий? чи купець, чи военний, чи може вчений?

До Сухобруса почали вчащати молоді люде зі своїх таки купців. Усї знали, що Сухобрус мав гроші в банкови і що він мав їх доволї і в скрині. І панни були гарні. Але якось ні один не припадав їм до вподоби. Були між ними люде й багаті, й гарні, та за те були нерозумні, прості. Марта й Степанїда, розумні з роду, хотїли вибрати собі женихів не дуже темних купців, бо й самі були в пансіоні. Сухобрусівни убирали ся богато: в шовкові суквї, оксамитові бурнуси

Пишно убравшись, вони приходили кождої неділї до Брацької церкви. Молоді люде ставали, при виходї з церкви, в два ряди коло великих дверей, до самої дзвінницї і без церемонії оглядали кожду паню. Сухобрусівни шелестїли шовком і гордо проходили між тими лавами паничів. Паничі їх знали на лице. Їх примітили там Воздвиженський і Дашкович.

Студенти знали всїх паннів, що бували в Брацькій церкві і давали кождій прізвище або по одежі, або по лицї. Одних паннів звали чорненькими, других — біленькими, иньчих — гвоздичками або чорнобривцями. Сухобрусівен вони звали пальмами. Між усїма паннами на Подолї не було рівнїйших, показнїйших від них. Великі на зріст, пишні й горді ходою, лицем щирі Українки, чорноброві і кароокі, вони справді здавались роскішними пальмами Індії посеред дрібними дівчатами.

Раз у неділю, літнього теплого вечора, була гулянка в царськім саду. На первій аллеї, недалечко від теперішнього царського дворця, трудно було протиснутись, так було багато народа. Музики весело греміли. Цілі купи міщан снували по темних аллеях. Багато людей сиділо в горах по над Дніпром: вони дивились на пишну картину тихого Дніпра, закиданого барками, байдаками й плотями, дивились на зелені острівці, на темний задніпрянський бір. Марта й Степаніда, одягнені в легкі білі сукні, гуляли на первій аллеї. Вони замітили, що слідком за ними ходило три паничі. Чи повертали вони на бокові аллеї, чи спускались вони в долину, де тепер Шато́, чи виходили на гору, паничі ходили за ними слідком і часто забігали на-зустріч. Вони примітили велику фіґуру Воздвиженського, присадкуватого Каліメері, чорнявого Дашковича, і зараз пізнали студентів. Сідали вони, сідали й паничі; вставали вони, вставали й паничі. Паннам те сподобало ся, і вони почали з-умисне крутитись по аллеях, манячи слідком за собою паничів.

Сухобрусівни вернулись до дому на заході сонця, посідали коло вікон, одчиняних у сад, і напившись чаю, забрали ґітари і почали грати та співати *Сизого голубочка* і *Бідної птички.* А співаючи тих пісень, вони не спускали з думки тих молодих студентів, котрі так довго бігали слідком за ними. „А може то моя доля знайшла мене сього дня в саду?“ так думала кожда з них. А чудовий тихий вечір, а синє небо, палаюче вогнем на заході, а велений сад із густою тїнню, все те роздражнювало нерви, ворушило серце, котрому прийшла своя черга.

Постлала ся ніч над Київом, уже погас червоний одбляск на високих верхах Андрея й Михайловського манастиря, а Марта зі Степанїдою все сидїли коло вікна. Резеда розливала тонкі пахощі і сповнила ними всю хату. Вони знов заграли й заспівали: *Звукъ унылый фортепіяна*. І голоси їх були дуже гарні, і пісня як сама співала ся в чистім повітрі, але думи брали перевагу. Кожній хотїлось марити мріями.

Обидві панни пішли гуляти по саду. В чорній тїнї білїли їх ясні суктї, і між деревом вони й справдї були як ті пальми, рівні і високі. Батько кликав їх вечеряти і не діждав ся; мусїв сам вечеряти. Вже на дзвінницях прозвонило дванацять. На сходї почало яснїти й червонїти небо; сходив місяць. А панни все гуляли, неначе ждали своєї долї до себе в гостї.

— Чи ждете кого в гостї, чи кого виглядаєте? — спитав старий Сухобрус своїх дочок, вийшовши з хати в сад.

На дворі була така роскіш, така тиха радість, що старий нагнув ся і почав рвати резеду, левкої, барвінок: його старі пальцї стулили букетики і, підкравшись до дочок, він кинув на них тими букетами. Живущий, цїлющий вечір і його розохотив до гульнї.

Тільки що Сухобрус пішов до хати, як через баркан перевалило ся в садок щось дуже велике й довге, а перегодя і друге перескочило слїдком за ним. Марта й Степанїда наробили крику і кинули ся бігти до хати. Батько вибіг їм на-зустріч.

— Що там таке? чи пожежа, чи що? — питав він дочок.

— Ой тату! щось перевалилось у наш садок та таке велике! — крикнули обидві дочки.

Спершу йому здало ся, що нечистий перекинув ся зьвірюкою і плигнув у садок. Потім мигнула в його думка про злодіїв.

Він вибіг у садок. Дочки стояли коло хати. В саду двоє людей блукали між деревом і чогось стукали в мисник із образами, що стояв під барканом коло черешень. Сухобрус був спокійний за свій сьвященний крам і не приймав образів на ніч.

А діло було таке. Студенти з царського саду пішли в гості до знайомого купця, що жив далеко, аж на Орданському. Той купець мав багацько дочок і не дуже гарних. Він закликав до себе всяких студентів, годував, поїв їх, і чи мало дочок повидавав уже за-між за сьвіцьких і духовних. Студенти часто гуляли там до півночі і цїлою юрбою перелазили потім через стїну Брацького манастиря. Двері в корпусї часом не запирались, а як були заперті, то студенти лазили через вікна.

Саме того вечора Воздвиженський й Дашкович вернули ся від того купця пізньої доби. В їх головах уже добре шуміло, хоч вони й не були зовсїм пяні. Але часом, як кажуть, неначе хто чоловіка обійде або обворожить. Ніч була темна, місяць іще гаразд не зійшов. Стїна Братства була біла, і Сухобрусів баркан на тій самій вулицї був так само білий. І за Брацькою стїною росло дерево, і за Сухобрусовим барканом росло дерево. Замість соб — наші студенти повернули цабе тай перелїзли в Сухобрусовий садок, де до півночі гуляли і марили молоді Сухобрусівни.

Переплигнувши через баркан, Воздвиженський й Дашкович пішли, як їм здавалось, нїби по аллеї прямо до свого корпуса, але швидко почали стукати лобами об дерево і наткнулись на мисник із образами. Вважаючи на його білий цьвіт, вони думали, що то корпус. Воздвиженський стукнув, нїби в двері, а образи посипались йому на голову.

— Ой братїку! Де се ми? Куди се ми зайшли? — питав Дашкович, підіймаючи з землї образа.

— Чи не потрапили ми замісць корпуса та в церкву! — говорив Воздвиженський, роздивившись на образи.

Притвор великої Брацької церкви не замикали лїтньої пори. Там спала сотня-друга богомольцїв. Студентам здалось, що вони доконешно застрягли в тім притворі.

— Ой стережись, брате, щоб часом не наступити якій бабі на лице! — промовляв Дашкович.

Крик Сухобрусівен навів його на думку, що він настоптав яку-небудь богомолку.

Вони почали озиратись і побачили над головами густе гилля. Хоч в їх головах й шуміло, одначе вони примітили, що то не Брацькі аллеї і не академічний корпус.

— Чи не перескочили ми часом у ректорський сад? — промовив Дашкович.

— Може й так — додав Воздвиженський — треба якось вилазити з-відсіля. Але що се за образи? де б вони набрались у ректорськім саду?

— Може тут ректор у ночі Богу молить ся, як Степан Воздвиженський, — жартував Дашкович і з тим словом стукнув лобом у грушу.

— Ой хтось мене вдарив кулаком по лобі! — сказав Дашкович.

— Хто там ходить! — крикнув із усієї сили Сухобрус, стоячи під хатою.

— Ой ректор вийшов із хати! — промовив Дашкович так голосно, що як би то справді був ректор, то в його вуха влетїли б не дуже милі йому слова.

— Так що що ректор! Велике горе — ректор! — кричав басом Воздвиженський так голосно, що як би ректор гуляв навіть у свойому саду в той час, то почув би його баса через улицю.

— Хто то ходить у моїм саду? чого вам там треба? — кричав Сухобрус.

— А свої! — обізвались студенти.

— Хто таки — свої? — спитав Сухобрус.

— Не питай, бо старий будеш! — промовив Дашкович не дуже тверезим голосом.

Сухобрус по голосу догадав ся, що хтось ненароком заскочив в його сад, одначе була тоді недїля.

— Та виходьте, не бійтесь! я вас виведу на вулицю, — припрохував їх Сухобрус.

— Еге, так і вийдемо отсе! щоб ви нас поскл ючали, отець ректор! — обізвав ся Дашкович.

— Та я не ректор! я Сухобрус! — говорив Сухобрус, сьміючись. Він догадав ся, що то були студенти. Марта й Степанїда повиходили з хати і сьміялись.

— Коли ви Сухобрус, то ми й вийдемо. — І вони справді вийшли обидва і наближились до Сухобруса.

— Еге, паничі, мабуть не потрапили через Брацьку стїну, та зайшли до Сухобруса в гостї. Просимо-ж до господи! Будьте в мене гістьми, коли зайшли до моеї оселї, хоч і проти волї.

Дуже чудна й несподївана причина протверезила студентів. Вони почали прохати вибачення, просили вважати на їх студенцьке життя. Сухобрус втїшав, просив не трівожитись. Він казав, що сам бачив не раз, як студенти цїлою купою плигали через Брацьку стїну і вважав те за звичайну річ.

Марта й Степанїда притаїлись за кущами рожі в той час, як батько повів студентів до сьвітлицї. Вони пішли слїдком за ними, дуже цікаві подивитись, які то студенти: вони знали на вид кождого.

Сухобрус звелїв подати до сьвітлицї сьвітло й просив їх у хату. Студенти переступили поріг незнайомого дома і побачили в ночі незнайомого чоловіка. Чиста велика сьвітлиця з поодчиняними вікнами, дуже добре осьвічена, сьвіжа від повітря ночі, повна пахощів резеди, зовсїм вигнала їм хміль із голови. Їм стало стидно й совісно; вони почали рекомендуватись.

— Нїчого, нїчого те! Бог із вами! Чи я-ж кому розкажу, чи що? Нїхто в академії не знати ме про те, — так утїшав їх хазяїн. — Прошу ж сїдати в моїй господї. А от і мої дочки! Се старша, Марта Сидоровна, а се менча, Степанїда Сидоровна! Я вас добре знаю, бо ви півцї.

В сьвітлицю ввійшли обидві дочки, високі, рівні, чорняві, в тих самих білих суквях, в яких вони гуляли в царськім саду. Студенти зараз їх упізнали, а вони студентів. Студенти почали рекомендуватись і червоніли, не вважаючи на хміль у голові.

— А ми сьогодня бачили вас у саду, — загремів басом Воздвиженський.

Панни хотіли сказати, що й ми, мов, вас бачили, але не сказали.

— О, ми сьогодня дуже довго гуляли в царському саду, а отсе й досї гуляли ще в свойому саду, — обізвалась Марта Сидоровна.

— Яка гарна погода сьогодня, — ледви промовив Дашкович.

— Дуже добра погода, — обізвалась Степаніда.

— З-рана було тихо, і серед дня тихо, — говорив Дашкович.

— І вечір був тихий. Ми й досї з сестрою гуляли в саду, — говорила Степаніда, спустивши очи в низ.

— А вас звуть у нас пальмами, — одрубав Воздвиженський басом.

— Якими пальмами? — спитала Марта.

— Пальмами! — одказав Воздвиженський. — Бо ви такі високі й гарні, як пальми.

— Далеко нам до пальм, — обізвалась Степаніда, — спасибі за комплімент!

Обидві панни сиділи, згорнувши руки й дивлячись до долу. Вони обидві почервоніли, як Воздвиженський назвав їх пальмами. Дашкович смикнув його за рукав, але так незручно, що було видно на всю хату. Панни з-тиха осьміхнулись.

Тим часом батько звелів поставити самовар і готовити закуску. Він був дуже радий тому припадкови і гостям. Між міщанами і купцями на Подолї студент академії має високу репутацію, як чоловік із великим розумом і з просьвітою. Вони знали академистів по проповідях у Брацькому манастирі, а найбільше в пятниці великого посту, коли збирали ся на *пассію* сотнї Кіян. Стара, давна репутація Могилянської академії зоставила велику силу вплива на Кіян і до нашого часу. Давши приказ у пекарнї, Сухобрус увійшов до гостей. На йому був новий синїй довгополий сїртук із великими ґузиками і ряба жилетка. Шия була завязана чорною блискучою шовковою хусткою, з-під якої розлягались широкі білі комірчики, неначе великі вуха.

— Дуже радий я, що ви заскочили до мене в гостї, хоч і пізньої доби. Мабуть були у гостях? чи може в театрі? — казав Сухобрус.

— Були в гостях... та випили по одній, та по другій... промовив Воздвиженський.

— Молодим людям і молода річ. І ми колись були молоді, то й подвизали ся, а тепер, як старість налягла на плечі, то й не до подвигів.

Сухобрус приспособляв ся до вчених людей і старав ся говорити по вченому. Начитавшись Патерика й Житій, він закидав на церковний язик.

— Як ваш хор гарно співає, — несьміливо промовила Марта.

— Ви мабуть співаєте? — запитав Сухобрус Воздвиженського.

— Співаю басом, як можете догадуватись по моїй розмові, — промовив Воздвиженський й гуркнув басом зумисне голоснійше, щоб доказати свій голос.

— Який концерт буде сієї неділї: чи „Воззведох“, чи „Гласом моим“? — спитав Сухобрус, як чоловік, розуміючий дїло, і навіть закинув ногу на ногу, приймаючи академічню позу.

— Здаєть ся „Возлюблю тя Господи“ — обізвав ся Дашкович.

— Чи не будете коли співати двухорного концерта? Як я люблю такі концерти! — говорив Сухобрус. — От, як у семінарії на „Вербу“ криконуть на два хори „Кто Бог велій!“ чудо, чудо! Один хор загремить „Кто!“ а другий знов підхопить „Кто!“ та ще й підправить. Ой, Господи, як гарно!

— Ми співаємо тихіщі концерти, — промовив Дашкович, натякаючи проти двухорних, крикливих концертів.

— І я люблю тихі, мельодичні концерти, — промовила Степанїда, ледви підіймаючи вії, і знов спустивши їх на щоки.

Тим часом принесли самовар. Панни вийшли до другої кімнати наливати чай і незабаром принесли стакани для гостей. Сьвіжа ніч, міцний чай зовсїм провітрили паничів. Вони навіть були раді, що так негадано прийшлось познайомитись із *пальмами*.

Всї посїдали коло стола на канапі. В одчиняні вікна заглянув червоний, великий, як дїжа, місяць, підіймаючись із Днїпра нїби прямо на Печерські гори. Сухобрусівни в хаті були далеко красчі нїж у церкві в своїх старомодних капелюхах, похожих на кошики. Степаніда мала лице щиро київське: більше кругле, ніж довге, з повними румяними щоками, з ямочками на щоках, маленьким ніжним підбородком, із невеличкими темними очима. Ніс її був чисто міщанський: дуже тонкий, рівний, але недовгий, з тонісінькими прозорчастими ніздрями. Брови були високі і на кінчиках дуже тоненькі, як шнурочки.

Старша, Марта, мала далеко грубійші прути лиця, нагадуючи сїльську молодицю. В неї брови були товсті, очі великі. Таке лице буває дуже гарне на сценї, з-далека, при сьвітлї ламп. В червонім намистї, завязана великою хусткою, Марта була б дуже гарною молодицею.

Розмова стала веселою, не вважаючи на пізню добу. Панни держали себе смирно, трохи пишались, спускали очі до долу і, очевидячки, хотіли вдати з себе дуже добрих і спокійних. Дуже цікавий чоловік зараз упізнав би той голос підсолоджений, ті очі зумисне спущені в-низ, пізнав би природжену вдачу і підробляну.

— Чи весело гуляли сьогодня в саду? — спитала Марта Воздвиженського і блиснула очима, як блискавицями, й так швидко спустила вії, як швидко блискавка ховаеть ся за чорними хмарами. Воздвиженський розтав від того бляску, як віск.

— Дуже було тїсно на первій аллеї! так тїсно, хоч людей розпихай, як у церкві, — одказав він. І йому дуже хотїлось, щоб вона знов одслонила віка й блиснула очима.

— І чом би не гуляти всїм на бокових аллеях! — промовив знов до неї. — Нї! лїзуть усї на першу аллею, тай годї!

— Коли ж на бокових аллеях гуляють самі міщанки та наймички, — обізвала ся Степаніда. — Якось ніяково туди мішатись, бо всї сьміялись би.

— Нехай сьміють ся! — одрубав Воздвиженський. — Я, бувши вами, гуляв би й на бокових аллеях.

— Коли ж вам не можна бути нами, — лукаво промовила Марта, і знов скоса блиснула очима.

— Чи багацько наук читають у вас в академії? — спитав Сухобрус Дашковича, маючи його за розумнійшого.

— О багацько! так що й полїчити трудно! — І Дашкович почав перелїчувати де які науки, конечне для звичайности,

— Ой, як багацько! і якої треба голови, щоб знести все те! А чи є в вас така наука „Печерський Патерик“? Я дуже люблю його читати! Та наука повинна бути у вас...

Сухобрусівни, побувши в школї, постерегли, що така наука навряд чи є на сьвітї, хоч Дашкович назвав їх багацько й дуже чудних. Ім стало ніяково.

— Є! — сьміливо одказав Дашкович, — тільки не наука, а книжка.

— Книжка! книжка! В мене вона є!

Сухобрус хотїв іти й принести Патерика.

— Тату! нехай тим книжкам! Хиба ж їм ті книжки й так не обридли в академії, — говорила Марта. Сухобрус сїв й знов хотїв почати розмову про Патерика. Студенти заняли його слова.

— Як багато квіток у вашім саду! — промовив Дашкович до Степаніди, заглядаючи в вікно на квітник.

— Ми зі сестрою дуже любимо квітки; так і копаємось тут у саду, — промовила Степаніда й стала коло вікна, розмовляючи з Дашковичом.

Вона йому сподобала ся. Місяць осьвітив її лице, й воно здало ся йому ще ніжнійшим, ще добрійшим. Брови чорніли, як шнурочки. Дашкович приглядав ся до неї, і якась радість усе більше та більше наливала його серце. Промінь місяця здав ся йому веселіщим, і пахощі од резеди, од левкой запахли неначе в-перве; йому здалось, що вони лились од тих очей!

— Яке в неї миле лице! — думав він, — які тонкі брови, який рівний, тоненький носик. Яка вона повинна бути добра, гадаючи по тонким чистим пругам лиця.

Місяць навів на її лице ідеальну блїдноту, сховав гарячий румянець на щоках, замалював матом бляск гострих очей. Вона стояла, згорнувши руки, і розмавляла мельодичним голосом.

— Яка вона тиха, як голубка! — подумав Дашкович, — як вона згорнула руки і очі спустила, зовсїм як сьвята! І він згадав свій сон давнїй, як його сужена у снї злинула із дерева голубкою, сїла йому на плече й потім стала тихою панною. Той давнїй сон, уже забутий, знов виплив в його з душі проти волї.

— Чи співаєте ви? — якось само вихопилось у його з рота. Зірвала те слово його давня думка.

— Співаю, тільки не дуже гарно, — одказала Степанїда. — Ми вивчились у пансіонї трохи грати на ґітарі.

— Співаєте й граєте! — знов зірвалось у його з язика так не до ладу, що Степаніда одслонила віка й глянула на його. — Моя суженa, — ледви, ледви подумав Дашкович. Але та мисль так глибоко заворушилась в його серці, що він сам ледви постеріг її.

Тим часом подали на стіл закуску, а з закускою й напитки. Сухобрус попросив гостей до столу. Час був пізний, їсти схотілось добре. Паничі їли й випивали добре й стали веселійші й сьміливійші. Сухобрус перестав бадьоритись, приймати академічну позу й сьміливійше розмовляв зі студентами.

— Скажіть мені, паничі, — ви люде вчені — як то можна розумом збагнути так багацько наук? І все те позамічати на память, повивчувати! Я був у вас в академії на митрополичому екзамені і слухав усякі науки. Господи! І де в чоловіка стільки розуму набереть ся!

— Нічого нема дивного для того, хто з-малку вчить ся. Мало по малу воно все повлазить у голову, — говорив Дашкович.

— Що то за уми, що то за розуми! А ті професори! страх тай годі! — дивував ся Сухобрус, випивши не мало. — Які ж то ті уми та розуми за границею, у тих Німців, що все повидумували!

— О, за границею ще далеко розумнійші од нас! — говорив Дашкович.

— О, не вірте йому! Куди ж тій Німоті стати на рівні з нами! — заговорив Воздвиженський. — Ми первий народ у сьвіті! Ніде нема більшого царства од нашого, ніде нема красшої віри, чистійшої віри, як наша.

— А в Єрусалимі? а на афонській горі? як пишеть ся в „Житіях“ — почав диспутувати Сухобрус. — І там були великі сьвяті, такі як і в нашій Лаврі, і там сьвяті бороли ся зі злими духами, як і наші Печерські Київські.

Сухобрус поналивав чарки, і всї випили й стали ще веселїйші.

— Ой ви, уми розуми! — промовив сьміливо Сухобрус, а мабуть не одгадаєте: *що після чаю?* А нуте! хто одгадає? Студенти дивились на його й почали одгадувати. Один говорив, що після чаю треба випити, другий говорив, що треба покурити, що треба подякувати.

— Нї! нї! — казав Сухобрус, тріпаючи головою.

— Треба до дому йти! — обізвав ся Дашкович.

— Нї! — тріпнув головою Сухобрус. — От тобі уми-розуми! Отже й не всьому ви навчились в академії. Після *чаю* — слїдує *воскресенія мертвих і жизни будущаго віка, амінь!* — промовив Сухобрус, слова символа віри.

Всї засьміялись; навіть панни осьміхнулись і запишались.

— А *хто не родив ся* й *умре? хто родив ся* й *не умре?* — знов загадав загадку Сухобрус.

Ся загадка була не така трудна, як перша. Її швидко одгадали, що не родив ся й умер — Адам, родив ся й не вмер — Ілїя й Енох, бо обидва булй взяті живими на небо, як написано в Біблїї.

— О, уми! ото розуми! одгадали! — хвалив їх Сухобрус.

Воздвиженський встав із-за стола, пройшов ся по хатї й запинив ся коло картини Ноя з синами.

— Що се в вас таке? чи попи, чи діякони, сліпі Велизарії? — промовив Воздвиженський і за тим голосно прочитав надпис: *Съвятий праотець наш Ное.*

— Е! в вас, бачу, ґітара є! — промовив Воздвиженський і взяв із стїни ґітару. — А заграйте, будьте ласкаві, або й заспівайте, — сказав Воздвиженський, сївши коло Марти.

— Я колись співала, та вже позабувала, — промовила кокетливо Марта. — Просїть сестру.

Воздвиженський взяв із стїни другу ґітару й поніс Степанідї. Вона так само соромилась й одсилала до сестри.

— Коли ви не хочете, то ми будемо співати з Дашковичом. Ну, починай української!

І Дашкович сьміливо почав тенором „Вийди, дівчино! вийди, рибчино!“ Воздвиженський підтягав басом і так ламав українські слова, що панни не могли вдержатись од сьміху. Одначе Марта почала акомпанювати на ґітарі, а за нею й Степаніда на другій. Пісня вийшла дуже гарна, бо її співали вмілі голоси. Сухобрус аж умилив ся серцем.

Паничі скінчили й просили співати самих паннів. Вони мусїли заспівати „Сизого голубочка“. Голоси їх були добрі, але не дуже тверді й сьміливі. Вони співали й пишали губи, а од того пісня виходила дуже сентиментальна.

— Годї вже того *голубочка!* Заспівайте лишень „Горлиці“! от пісня! — говорив Сухобрус, розвеселившись.

Дочки вдарили „Горлиці“ дрібно й голосно. До їх пристали паничі. Пісня була така весела, така жвава, що підіймала ноги до танців.

— Заспівайте ж іще нашої пісні, та жалібної, жалібної! — просив Сухобрус.

І всї разом заспівали: „Чи я в лузї не калина була, чи я в лузї не червона була?“

— Ой не співайте, бо буду плакати, — просив Сухобрус, переслухавши пісню. — Що менї згадала ся пісня? Яку давню давнину пригадала вона менї! І мою молодість, й мою покійницю, й мої літа давнї, на віки минувші!

Вже на сходї небо почервонїло, а гостї все співали та співали та випивали. В кінець усього сам Сухобрус став серед хати й почав співати церковних пісень. До його пристали студенти, а за ними мусїли співати й панни. Вже на дворі стало розвиднятись, а вони всї співали *Взбранной воєводї* й *Многая лїта!*

В Брацькому манастирі задзвонили на утреню. В той час одмикали манастирську браму.

— Дашковичу! чуєш? — промовив Воздвиженський.

„Час до дому, час! забарила ся!“ — затягли всї, і паничі почали прощатись із хазяїном і дочками. Всї випроводили їх на двір і розпрощались із ними. Хазяїн і дочки просили студентів не забувати їх і одвідувати, як найчастїйше, тілько не через огорожу, а просто через ворота.

Ранок сьвіжий і росяний саме розгоряв ся. На самих вершечках усїх золотих хрестів старого Київа, на високих горах, з'явились червоні, як жар, проміння, а Подол лежав сонний під горою в глибокій темній тіни.

Студенти ввійшли в манастирську браму, де встрілось їм кілька перекупок із кошиками на руках. Двері в корпусї були вже відчиняні Вони блогополушно пройшли до числа й повалились на ліжка, змучені днем і нічю так богатою притчинами.

А Сухобрус, вернувшись із дочками до хати, став серед хати, приклав палець до лоба, довго думав і сказав:

— Щось воно та не дурно! Щось та буде! І треба-ж було сим паничам потрапити перелїзти конче в мій садок, зайти до моєї господи неждано-негадано в таку пізню добу! Це все не дурно! Щось та повинно бути!

Так говорив Сухобрус під впливом Печерського Патерика, начитавшись іскусів од злих духів. Йому і в голову не прийшло, що діло стало ся дуже просто й випадком.

— Щось буде! — все говорив Сухобрус сам до себе, стоячи серед хати з пальцем притуляним до лоба. — Дочки! готуйтесь до весїля! ось що буде! — промовив батько весело до своїх дочок, і пішов спати.

Вплив Печерського Патерика з батька перейшов і на дочок. Вони не лягали спати, пішли в садок стрічати схід сонця. Їм так ясно малювала ся вечірня сцена в саду!

Роса падала їм на коси, на лице, на одежу; великі краплї дощем падали із листя й обсипали їх білі сукнї. Сонце викотилось із-за Днїпра і осьвітило їх зблїдлі лиця й трохи червоні очі. А вони все ходили по саду і дивувались. В кожної в голові стояла батькова думка: щось буде! щось повинно бути!

В обіди батько прийшов із маґазина до господи і за обідом розмова йшла про студентів.

— Якже вам показали ся вчорашні гостї чи сподобали ся хоч трохи? Я дуже вподобав Дашковича! Такий тихий, спокійний і дуже розумний панич! — говорив Сухобрус. — А той другий щось дуже дикий та грубий! Чистий кацап!

— Одначе він із себе дуже показний, здоровий, має гарного баса, — сказала Марта, — а Дашкович уже геть-то розумний хоч і дуже гарний з лиця.

І батько все хвалив Дашковича, а дочкам чомусь більше сподобав ся Воздвиженський. І Марта й Степаніда знаходили Воздвиженського здоровшим, їм обом сподобав ся його бас, його сьміливість, хоч і дуже груба. Тільки одна другій не признавала ся в тім і таїла ту мисль про себе. Марта знала, що Воздвиженський більше звертав увагу на неї й була рада; Степаніда завидувала і почала цурати ся сестри. З того часу між ними почав ся ще більший нелад. Одна поглядала на другу косо.

Не так було між студентами. Воздвиженський вподобав Марту, а Дашкович Степаніду. Дашкович не хвалив Марти.

— Тямиш ти! Ти подивись тільки на Марту! Які в неї брови, які губи! Очі, як огонь! губи, як коралї! А твоя Степаніда... Ну що в неї гарного? Все тонке, дрібне: і брівки, і носик, і зубки.

— А в тв еї Марти брови, як у молодицї, очі, як сливи.

— Коли-б пак у неї брови ще товщі, очі ще більші, то вона була-б іще кросча! Марта то краса полудня, щира Українка, показна, чорнява! В нас у Росиї нічого такого не знайдеш! Вона щира пальма сходу! — говорив Воздвиженський.

Ніхто не знав, як вони познайомились із пальмами. Начальство навіть не дізнало ся, що вони тієї ночі не ночували дома. Тільки першої таки неділї всї студенти дуже здивувались, побачивши, що Воздвиженський і Дашкович йшли з церкви поруч із Сухобрусівнами і провели їх до дому. Воздвиженський щось розказував Марті, так розмахував руками, що зачепив якогось пана пятїрнею по голові і скинув із його шапку. З того часу Воздвиженський і Дашкович почали часто навідуватись до Сухобруса, ходили з його дочками гуляти до Царського саду.

Старий купець був певний, що вони посватають його дочок і раз не втерпів, виговорив ся перед паничами, що в його „є і ще й буде, ще й до того роздобуде!“ — що для своїх дочок він зоставить кождій по домови. Того-ж таки лїта Сухобрус заклав новий мурований дім, на улицю вікнами й на два поверхи. Для другої дочки він купив ґрунт проти свого таки дому через улицю, в другому кварталї, й обіцяв ся збудувати такий же самий дім. Студенти дуже ясно постерегли, до чого воно йдеть ся, і кожний мав на умі заручитись, коли тільки настане тому час.

* * *

III.

Настав останній рік академічнього курса. Воздвиженський почав дуже часто записуватись у Лавру, до пещер, щоб показати ректорови свою віру. Він ставав на молитвах осторонь від других, сам один, і інспектор бачив, що він не пропускав ніколи молитов. На молитвах він хрестив ся, кланяв ся дуже низько, бив поклони і так лицемірно підіймав очі до Бога, що інспектор навіть подумав, чи не пострижеть ся часом він у ченці. Він ходив до церкви на ранню службу навіть у буденні дні і прикладав ся до чудовної ікони Брацької Богородиці, де ректор читав акахтист. В той час він уже став иньшим чоловіком, не молив ся Богу в ночі, але вважав лицемірство за дуже корисну річ для себе. Перед професорами гнув спину, кланяв ся низенько ченцям, бо знав, що вони те дуже люблять, та все тер ся коло тих професорів, котрі мали багацько дочок. Репутація про його пішла все в гору та в гору, дуже вигідно для його.

Студенти видержали вже екзамен у професорів. Настав день останнього екзамена для старшого курса, в якому були Воздвиженський і Дашкович. Той екзамен робить митрополит, повіряючи екзамени по всїх науках разом. Приїзд митрополита оповістили в десятій годині. Всї студенти, одягнувшись у свою вже професорську форму, зібрались у велику салю в старому корпусї. Саля та велика на два поверхи, з двома рядами вікон, із хорами. Вона вся розмальована в клясичнім стилї. Великі стїни обвішані портретами всїх вчених старої Київської Академії і портретами нових руських імператорів. Проти самого митрополичого крісла висїв великий, на цїлий зріст, портрет Петра Могили, чорнявого, з гарним грецьким клясичним лицем, хоч і трохи аскетичним, в архієрейській мантії і з жезлом. З иньших золотих великих рям у два ряди виглядали лиця і в клобуках, і в митрах, і простоволосі. Там виглядало не гарно широке лице Кониського, з веселим усьміхом і зі здоровою бородавкою на носї. Там дивилось на салю повне, гарне, з червоними ситими губами лице Феофана Прокоповича, котрий неначе тільки що випив і в смак закусив. З другого боку дивив ся сьвятий Димитрій Туптало, митрополит ростовський, намальований сьвятим, протоєрей Леванда з тонким орлиним носом, Ґізель, Смотрицький, всякі київські митрополити. Тільки нїде там не було видно портрета нї одного українського гетьмана, навіть Богдана Хмельницького і благотворителїв манастиря й академії Конашевича-Сагайдачного і Мазепи!

В десятій годині ректор і всї професори в орденах вийшли до Брацької дзвінницї, стали на східцях під гарячим лїтним сонцем і ждали митрополита. Вже минула година, а митрополита не було! У де кого з професорів заболїли ноги, а найбільше у старих. Сонце шкварило, як огонь. А митрополита не було! Коли аж через годину з Александровської улицї вилетїла митрополича карита, запряжена чотирма сїрими жеребцями, блискучими і гладкими, як печі. Професори стріли митрополита, цїлуючи його в руку. Два архімандрити взяли його по під руки й повели до конґреґаціонної салї. Митрополит був здоровий, кремезний дїд із червоним лицем, але йдучи на сходах він удавав такого вялого, такого старого, такого аскета безсильного, що здаєть ся, його архімандрити не вели, але мусїли нести.

Митрополит вступив у салю. Студенти й хор півчих проспівали „Царю небесний“. Митрополит поблагословив членів конференції й студентів, й потім сїв на першому місцї. Вся конференція, із скількох десятків духовних й сьвітських осіб, довгенько постояла, поки митрополит кивнув їм рукою сїсти. Архімандрити й протоєреї сїли кожен по чину, неначе хто їм порозписував місця, а сьвіцькі професори, хоч далеко розумнїйші од їх, тулились по заду, як школярі. Секретар висипав на стіл купу білєтів, митрополит почав викликати до стола студентів. Він так тихо промовляв ймення, так розтягував слова, неначе зовсїм на віки спостив ся. Ректор мусїв голосно промовляти ті ймення, обертаючись до студентів.

Студенти почали виходити, брати білєти й говорити, що кому припадало. Всї ченцї, і професори, і митрополит слухали, понагинавши голови. І на стїнах давня Академія дивилась на все те своїми тїнями, поважними і сумними. Але мало по малу митрополитови все те опротивіло: він позїхнув і почав жартувати, перериваючи одвіти студентів і балакаючи про сторонні речі. Голос його був тодї зовсїм не слабий, не аскетичний, він реготав зовсїм по людськи!

— Ану виходьте екзаменуватись, мої земляки! Гей Туляки! виходьте! — викликав митрополит уже не по списови. На середину салї вийшло чоловік пять студентів, і між ними як кольос родоський, Воздвиженський.

— О! — промовив митрополит до Воздвиженського, — одвічай поперед усїх.

Воздвиженський взяв білет. Йому випав Геґель. Він почав розказувати його систему дуже темну і почав збиватись.

— Годї! годї! — промовив митрополит. — А розкажи, як учив Геґель про Христа і христіянство?

Воздвиженський почав розказувати, що Геґель мав фільософію за найвисший ступінь абсолютної ідеї, і почав знов збиватись.

— Ну, чогож ти плутаєш ся? - сьміявсь митрополит. — Адже-ж Геґель був еретик?

— Єретик, ваше високопреосьвященство — потакав Воздвиженський, ще й великий еретик.

— Значить він був дурень!

— Був дурень, ваше високопреосьвященство.

— От і добре! За се одно я тобі запишу найбільший бал! — і митрополит й справдї записав йому найбільший бал.

— А молитву Христову знаєш? — питав далї митрополит.

— Знаю.

— От де найвисша фільософія! — А ваші Німцї, Геґелї, Канти, Шеллїнґи, все то еретики, все то легкодуми! — промовив митрополит, обертаючись до професора фільософії.

— Геґель був останній фільософ ідеального прямування, — знов почав одвічати Воздвиженський.

— Останній! — перервав його митрополит, — ну, слава-ж тобі Господи, що останній! Коли-б їх уже більше й не було. І чи вмер він уже?

— Вмер...

— Вічний покой його душі, коли вона того заслужить, — промовив митрополит, засьміявшись, і за ним засьміялась конференція, а за нею й студенти. І Кониський, моргаючи своєю бородавкою на носї, з золотих рям, здаєть ся, сьміяв ся своїм чудним лицем із тієї конференції. І Теофан Прокопович своїми ситими губами, неначе сьміяв ся разом із конференцією і студентами. А Петро Могила грізно і гнївно дивив ся на ту сцену, роблячи своїм аскетичним лицем векикий контраст із академічньою конференцією. Його лице неначе аж зажурилось.

В той час ректор нагнув ся до митрополита і почав йому шептати. То він хвалив Воздвиженського за його набожність і розказував, що він дав обіцянку йти пішки на богомілля в Почаївську Лавру. Лице митрополита просїяло. Він дуже ласкаво поглянув на свого земляка.

— Буде з тебе! Добре, дуже добре! — промовив митрополит.

— А ну, хто там іще? прославляй ся по еврейськи.

Студент узяв еврейську книжку і розгорнув хто його зна й на ві-що. Він зовсїм не вмів читати по еврейськи і держав книжку до гори ногами.

— Ану прочитай і переложи!

Студент почав. Професор еврейського язика приступив до його, заглянув у книжку і засьміяв ся.

— Він, ваше високопреосьвященство, держить книжку до гори. Певне, так трудно читати.

— А переверніть йому книжку, може він і прочитає.

Книжку перевернули, одначе все таки він не прочитав. За його сяк-так прочитав його товариш.

— Що-ж із тебе такий поганий гебраіст? А попробуй по грецький! — говорив митрополит — дайте й мені книжку! Професор грецького язика подав митрополитови грецьку книжку; ректор й собі взяв грецьку книжку і хотів слідити за читанням, але довго придивляв ся і не міг розібрати й слова. Коли зирне на листок, аж він держить книжку до гори ногами. Йому стидно було перевернути, і він так і держав її до кінця, нїби слїдячи за словами, та все затуляв книжку широкою рясою. Краска виступила на його щоках і піт на лобі.

— Буде з тебе по грецький! Бери-ж білєт по другій науці.

Студент витяг білєт по церковній археольоґії і почав розказувати про старинні будовання в Азиї і Европі, назвав їх кельтицькими і цикльопськими і собі на біду прикинувши ще кілька научних німецьких заграничних термінів.

— І яких ви Кельтів познаходили в древности, коли найстаріший нарід на сьвітї — евреї! На що вам брати ті вигадки німецькі! На що вам ті заграничні терміни!

Студент мовчав і професори мовчали. Митрополит грізно окинув оком молодих професорів, як лїбералів, надув ся і почав до чогось добиратись, чогось чіпляв ся, сердив ся. Він побачив, що старий клясичний дух академії вже починає падати, що туди влазить дух европейський, одначе розбалакав ся, розвеселив ся і викликав першого студента. То був Дашкович. Він дуже добре і розумно розказував свій білет, а митрополит розхвалив і академію і професорів і студентів.

Вже довгий лїтнїй день наближав ся до вечера, а митрополит держав іще на екзаменї, бо поснїдав пізно і добре, а всї умирали з голоду. Всї потомились, були блїді, а екзамен усе тяг ся та тяг ся. Вже на вечірнім опрузї знялись усї з місця. Студенти і півчі проспівали молитву, і митрополита знов ледви поволокли по-під руки до ректора, де був готовий обід. Велика академічна саля опорожнилась. Тільки на стїнах із золотих рам виглядала вся стара Київська Академія на опорожняні крісла, на стіл, де валялись на столї й під столом помяті білетики. Дуже сумно і грізно поглядав Петро Могила, закладач Академії. Його тїнь, прикована до полотна, нїби думала: І що то за люде прийшли і вийшли з моєї академії? і на якім язицї все те говорило, екзаменувалось, жартувало і виявляло научну темноту? Чи то Орда налетїла, чи то Литва набігла і запанувала над моїм дїлом, моїм твором? І чорні очи Могили ще грізнїйше, ще сумнїйше поглядали на простору салю, куди вже вибігли миши і шелестїли між помятими папірцями. Широко одслоняні очи сьв. Димитрія нїби дивувались, чи не грали всї люде якоїсь чудної містерії, чи комедиї? Всї тїни значних учених давньої Академії, всїх писателїв, усїх оборонцїв українського народа, його віри й народности, цїлими рядами смутно недоумівали, що то за люде тут говорили, жартували, держали книги до гори ногами й нїби й справдї дїло робили!

У ректора був роскішний обід для митрополита і конференциї, куди пішла не одна копійка зі студентських сум. Вино лило ся річкою. В одчиняні вікна вже запахло вечером, засяли зірки на небі, а за столом все пили, їли, та ще пили. Вже пізно встав митрополит із-за стола, і всї заспівали йому: „Іс поллї еті деспота!“ При сьвітлї ясних зірок виїхали гостї з Брацтва. Пізнїй захід блищав на стїнах церкви, на золотих верхах. Тополї й липи стояли тихо й млїли в благодатному теплї, не ворушачи анї листочком. І Брацтво, і корпус Академії, і з його вікон грізні і сумні очи давних українських учених дивились на той чудний поїзд і чудувались, що там, де вони колись були сьвідками боротьби за віру і Україну, там тепер хтось чужий справляє сатурналії, справляє комедиї на науку й просьвіту. Тільки небо та земля були такі чудові, як і за давних часів, так само сяли зорі в небі, і в повітрі віяло теплом і пахло квітками і тополями... Тільки гори київські стояли так само, як у той давній козацький час; так само заглядали в широкий Днїпро, як за давних минулих часів...

Тим часом ректор справдї пойняв віри Воздвиженському і, закликавши до себе, почав вговорювати його постригтись у ченцї.

— Не можу, — одказував ся Воздвиженський, — бо маю вже наречену. Вона дочка одного київського протоєрея.

Воздвиженський дурив ректора. Він, правда, був знайомий з дочками того протоєрея, але женитись там не думав, бо протоєрей був не багатий. За те-ж він був земляк і товариш ректорів по школах.

— Ви зробили вибір не поганий, хоч і не хочете своєю власною особою піддержувати руської церкви в стані ченця.

— Я сьмію просити, щоб мене зоставили в Київі, — просив Воздвиженський.

— Добре! — промовив ректор, роздумуючи.

Воздвиженський вийшов од ректора зовсім спокійний.

Йому треба було тільки трохи пограти комедию, частійше ходити до ректорового товариша і вдавати з себе жениха його старшої дочки. Всї заговорили, що він із нею женить ся. І він і справдї посватав ся й заручив ся там. Сухобрус дуже стревожив ся, зачувши про сватання Воздвиженського, а Марта трохи не зомлїла. — Швидко Воздвиженський довідав ся, що його не тільки зоставили в Київі, але навіть професором академії, разом із Дашковичом і ще з одним студентом. Як тільки його зовсїм затвердили на тім місцї, він і покинув увиватись коло дочки протоєрея.

А тим часом про сватання Воздвиженського на протоєреївнї вже всї говорили. Протоєрей просив уже до себе родичів на весїля з Калужської ґубернії. Сама наречена, його дочка, вже налагодила все до вінця. Протоєрей закупив багацько вина й усяких напитків, пошив дочці виправу. Коли рознесла ся чутка, що Воздвиженський вже заручив ся, що він уже давно мав собі молоду. І протоєрей, його дочка, і ректор, і все начальство тільки пороздявляли роти з того дива, зачувши про заручини Воздвиженського з Сухобрусівною!

Воздвиженський, побачивши, що вже стало ся, як йому бажало ся, що дорога в житю постлала ся перед ним так, як його думка того хотїла, просто покинув протоєреївну і, не сказавши й слова Дашковичови, побіг раз раненько до Сухобруса.

Сухобрус пив чай зі своїми дочками й тільки що збирав ся йти до маґазина. Несподїваний прихід Воздвиженського дуже вдивив батька й дочок: вони вже чули про його сватання.

— Добридень вам, Сидоре Петровичу! — промовив Воздвиженський, і кинув ся обнимати й цїлувати старого.

— Доброго здоровя вам, Степане Івановичу! — обізвав ся з-нехотя Сухобрус, ледви одвітуючи на його цїлування.

Воздвиженський подав руку паннам. Марта й Степаніда сидїли мовчки, ледви привитались до його. Марта дивилась у свій чай; її чорні брови дуже насупились над стаканом, стали грізними, як чорні хмари. Степаніда ледви осьміхалась і копилила свої тонкі губи.

— Давно я був у вас у гостях! — промовив Воздвиженський.

— Давно! — з-нехотя промовив Сухобрус і замовк, прийнявши академічну позу, і дивлячись на швидку пару, що вискакувала з під покришки самовара.

Марта колотила ложечкою чай, в якому вже давно не було й шматочка сахару, і який був холодний, як вода.

— Ваш чай, Марта Сидоровна, зовсім прохолоне, — зачіпав її панич.

— Нічого те! я люблю холодний чай, тільки не люблю холодних людей.

Такий прямий і різкий одвіт дуже вдивив і засмутив Воздвиженського. Він бачив її завжди тиху, спокійну, добру. Він вгадував, що причиною того була обида. А Марта все колотила чай і ледви мочила ложечкою губи. Її великі очи були повні сліз. Вона була сердита і ледви здержувала себе. Не стільки гірка обида, як злість налила її очи сльозами.

— В мене було такого діла! так багато діла! Я скінчив благополучно екзамени, мене зоставили баккалавром при академії. Вибачайте менї, що я так не часто навідував ся до вас! — просив Воздвиженський, і в його голосї й справдї почула ся мягкість і жалібність.

— До нас то й не було часу, а як до кого иньшого, то й час знайшов ся, — промовив Сухобрус, дивлячись у вікно проз Воздвиженського голову.

— От як Дашкович, то й діло робив і нас не забув, — промовила Степанїда.

Воздвиженський бачив, що хазяїн і дочки такі холодні, неначе їх хто пообкладав ледом. Одначе йому не стало совісно анї кришки! Його великі сірі очи так само дивились сьміливо. Він просто міркував, як купець у крамниці перед покупцями, з котрого боку пристати, і як почати річ, і так почати, щоб усе діло загарбати в свої руки з прибиллю, щоб нічого не втратити.

А Марта все сиділа нерушимо та колотила холодний чай. Здавалось, що вона хотіла його колотити, доки Воздвиженський не вийде з хати, або поки не переговорить об заручинах. Її лице було бліде, її брови й губи, трохи втягнуті, виявляли велику енерґію. Вона не змогла, не вміла здержати злости, і сльози закапали з очей.

— Треба починати діло, або втїкати, — шепотіла Воздвиженському думка. Він хотів уже говорити, тілько якось не знаходив слова. Він побачив сльози на Мартиних щоках, і тілько подумав: „Яка вона добра! яке в неї мягке серце! Вона буде доброю жінкою! треба приступати!“

І він приступив. Просто й ясно, голосно на всю хату, він оповістив, що його діла в академії скінчені, що йому час приступити до сватання, і він нїкого більше не вибирав, нї об кім більше і не думав, окрім Марти Сидоровни.

— Тепер за вами черга, Марто Сидоровна! — промовив Воздвиженський.

Марта розридалась. У неї набралось слїз повнїсінькі очи, вона була рада, що трапив ся випадок вилити їх, і більше не держала їх.

— Дайте менї хвилинку подумати, піти в сад! — промовила вона й вийшла в сад.

За нею вийшла сестра. Воздвиженський зістав ся з Сухобрусом. За-для його випав найкрасчий час поговорити з батьком про приданне, і він почав говорити без жадної церемонії.

— Як же ви, Сидоре Петровичу, розпорядитесь зі своїми домами, з садом, із ґрунтом? — почав будущий зять.

— А так! В мене дві дочки, як ви знаєте. Більше роду й не маю. Марті дам новий дім, що стоїть на вулицю, а Степаніда тим часом жити-ме зо мною в сім крилї. А по моїй смерти Степанідї зіставлю крило...

— Чи ми-ж помиримось?

Треба миритись... Тільки ви знаєте, що я своїх дітей не зобижу. Що маю, то все їх. Для менчого зятя я купив через вулицю ґрунт, і на тім ґрунтї збудую новий дім, а крило запишу по половинї на двох. Схотять, продадуть, чи подїлять ся — про мене!

— Розумні ваші слова, Сидоре Петровичу, гарно й слухати, — промовив Воздвиженський, видимо радий тому. — Чи не можна, Сидоре Петровичу, всї ваші слова записати на папері? Ваші слова — золото! Шкода буде, як вони так і полинуть у повітрі...

Сухобрусови очевидячки не сподобала ся така річ.

— Коли ви менї, старому батькови, не ймете віри, то я й запишу на папері. Не заберу-ж я всього на той сьвіт.

І тут же Сухобрус записав на старшу дочку новий дім, а решту — так як він говорив. Воздвиженський сховав той папір у кишеню і прожогом полетїв у сад. Марта дала йому своє слово, як того ждав Воздвиженський, як знав об тім і старий батько.

Всї вернулись до хати. Всї неначе переродились, були веселі, жартували. Марта була румяна, все спускала очи в землю, як жених брав її за руку і ніби крадьком тільки осьмілювалась глянуть на його. Одна Степаніда була невесела тим, що Дашкович не просив і досї її руки, а може й тим, що не її сватав Воздвиженський.

— А ми чули, що ви засватались на протоєреївні? — питав Сухобрус.

— А де там! хто його там думав сватать ся! Так тільки туманив людей.

— На ві-що? Не добре! Їй Богу, не добре! — тихо промовляв Сухобрус, просячи всїх за стіл і сїдаючи обідати.

Після обіда, веселий і щасливий, як купець, що дуже добре вторгував того дня, Воздвиженський прибіг на кватиру до Дашковича.

— Чи ти чув новину? — крикнув Воздвиженський.

— Яку новину?

— Що я посватав твою Степанїду!

— А ти-ж жениш ся на протоєреївні?

— На якій протоєреївні? Схамени ся ти? Я сьогодня посватав твою Степанїду Сидоровну, Сухобрусову дочку! От-що!

— Не правда твоя!

— Бреши сам, коли не ймеш віри. Вже й моє весїлля швидко буде, і той новий дім, що на улицю, буде мій. Ось подивись!

І Воздвиженський показав йому папір із підписом Сухобрусовим. Там Дашкович побачив імя Марти, і в його одлягло од серця.

— А що, налякав тебе, га? — промовив Воздвиженський. Йди-ж скорійше, заручай ся, коли хоч, а то й справдї втеряєш свою пальму. Так і вхопить якийсь купчик! Ходімо таки сьогодня в вечері, то й весїлля будемо справляти разом.

Дашковичови все те здавало ся сном. Так усе те було несподївано, негадано. Він ждав сватання у протоєрея. Воздвиженський своїми устами просив його навіть шафером. А тепер скоїлось зовсім инше діло.

— Огже-ж ти й справді капосний!

То було перше слово Дашковичове, як він опамятував ся.

— Та чого ти стоїш, роздявивши рот! Вбирай ся та ходімо на твої заручини, бо втратиш дівчину. Щоб мені завгорило й справді сьогодня посватати твою Степаніду?

— Ой капосний же, нехай тобі всячина! — шептав Дашкович, хапаючись убиратись. В його була думка, щоб хто й справді не одбив у його дівчини.

Того-ж таки вечора обидва вони пішли до Сухобруса. Тепер тільки Дашкович пересьвідчив ся в тім, що Воздвиженський засватав ся: його витали, як зятя. Не довго думаючи, Дашкович пішов зі Степанідою в сад на прогуляня й переговорив із нею. Він вернув ся з саду женихом.

Сухобрус не знав кінця свойому щастю. Сьвітлиця його осьвітилась сьвічками й лямпами. В кухні палало велике полумя; там готували вечерю. Самовари не загасали. Стіл був заставляний наїдками й напитками. Сухобрус надів новий синїй сіртук і найрябійшу шовкову жилетку. Його очи блищали од вина і щастя. Він обнимав та цїлував дочок і зятів.

— Ой, ви мої дочки, як голубочки! грали ви й співали „Сивого гулобочка“, поки не принадили до себе пару голубів, тай яких голубів! Ой ви зяті мої, уми-розуми! Чи я-ж думав та гадав мати зятів таких розумних, іще й профессорів? За те-ж я вас обзолочу, обсиплю золотом та сріблом. Дам вам обом по дому, по садку. А з маґазинами... як самі знаєте.

Певне ви будете писати книжки, а не образи малювати, як батько наш колись малював. Ой, ви мої уми-розуми!

І старий батько не міг натїшитись своїми вченими зятями: все обнимав та цїлував їх.

— Та буде вже цїлуватись! — промовив Воздвиженський. — Давайте, ще будемо пити!

— Давай, зятю, й пити! Й пити — вмерти, і не пити — вмерти. Лучче-ж пити і вмерти! Ну дочки! випийте до мене, а я до вас!

Марта й Степанїда мусїли забрати в руки чарки з вином і випили до самого дна.

— Я думав, що ви вже мене покинули! А ви таки будете мої. Не дурно менї сеї ночи снив ся чудовий сон! Снилось менї, нїби я стою у себе серед двора. На дворі нї день, нї ніч, але якось ясно й сьвітло, нїби сонячний день злив ся з місячною ніччю. Коли се як зашумить повітря, як загремить грім! Дивлюсь я, на небі й хмар нема, а з Лаври, з Михайловського, з Брацтва летять янголи, та все по парі та по парі; такі ряди, що й полїчити трудно, та все знимають ся з куполів та з золотих хрестів! Оглядаю ся я, а всї три ряди летять просто у мій двір. Кожний янгол держав по зеленій гильцї всякого садового дерева. І котрий отсе прилетить, то й застромить гильку в мойому дворі. І ті гильки перед моїми очима росли, розпускали на всї боки зелене гилля; дерево підіймало ся в-гору та в-гору, цвило перед моїми очима. Я чув пахощі цьвіту. На дереві спіли овощі, вкривали рясно дерево, аж гилля гнуло ся до долу, й обсипались перед моїми очима. Дивлю ся я, аж янголи засадили вже ввесь мій двір, потім засадили садами ще й вулицї коло мого двору! Все так і зазеленіло перед моїми очима. Я набрав повну хустку пахучих яблук і груш тай думаю: понесу-ж я своїм дочкам. Тай на тім і прокинув ся!

— Чи не читали ви того вечера Патерика Печерського або Житій? — спитав Дашкович.

— Е, уми-розуми! То не од Патерика! то од Бога і сьвятих Печерських!

— Чом же ви, тату, не попоштували нас тими райськими яблуками? — питали дочки. — Ми були-б і гостям зіставили на сьогодня.

— Як би пак сподобив Господь, то чом би й не попоштувати? Та ми грішні люде, невгодні Богу, — промовив Сухобрус наставляючим тоном.

Тим часом надійшло два купці, близькі сусіди. Перед образами засьвітили лямпадку й сьвічки. Дві парі молодих стало на килим і побили поклони. Батько й гості поздоровляли їх із ґаручинами.

Після заручин була багата вечеря. Після вечері обидві молоді грали на ґітарах і співали. До їх пристали й паничі! До пізної ночі було в хатах Сухобрусових весело, до пізної ночі грали й співали.

Незабаром Сухобрус встиг обробити горішний поверх нового дома. Вже був назначений день двох весіллїв разом. Воздвиженський і Дашкович вінчали ся разом у Гліба-Бориса. Серед церкви поставили високі підмостки, огорожені гратками і застлані килимами. Марта й Степаніда були убрані в білі прозорчасті сукнї і в білі ґірлянди. Високі, чорняві, румяні, з роскішними чорними косами, вони були дуже показні й ориґінальні своєю красою. Біле убрання було їм дуже до лиця. Ніколи до їх не приставало так прізвище східних пальм, як тепер під вінцем. Як шафери накрили голови вінцями, вони стали похожі на цариць Шехерезади, так багато було сценічного, східнього в їх зрості, в їх ориґінальній полуденній красї. Навіть товсті брови, великі очи й губи Мартині здавались ніжнійшими й тончими при сьвітлї сьвічок, при сьвіжому фантастичному білому убранні.

Старий сьвященник, вважаючи на вчених женихів, виніс із олтаря прездорову книжку проповідей і попоштував їх словом якогось сьв. отця церкви третього віку, де дуже часто промовлялось, що супруг повинен любити свою супружницю, і супружниця повинна боятись супруга. Женихи найняли митрополїтанську півчу. Хор гремів концерт. Якийсь бас мало не луснув, викрикуючи останні слова апостола: „жена да убоїть ся своєго мужа“. Народу було в церкві так багато, що сьвічки в кінці вінчання почали гаснути. Все було як слїд, торжественно й пишно. Сухобрус був аж на третьому небі.

Бучне весїлля розвернулось у просторих хатах нового дома. Гостей було дуже багато, а найбільше вчених. Гостї пили й їли, але поза очи звали Воздвиженського не добрим чоловіком за те, що він зрадив одну дівчину і женив ся на багатій купчисї. Старий батько не знав, де стати, де сїсти: йому прийшло ся не тільки познайомитись із ученим миром, але навіть поріднитись!

Вже сьвітом роз'їхались гостї по домах та все тихенько говорили, як то на сьвітї не до ладу буває, що одну нїби кохає, а другу бере за жінку. Всї тягли стару пісню про зраду дївчатам, про материяльну жадобу при сватаннї. Тільки Воздвиженському було байдуже про те, щоб там люде не говорили! Його плян так удав ся, його дїла так йшли до ладу, що він був щасливий, виигравши право на дуже вигідне місце між людьми.

Після весїлля Воздвиженські помістились жити на горішному поверсї, а Дашковичам Сухобрус спорядив тим часом нижнїй поверх. І того-ж таки місяця проти дома Воздвиженського заклав новий дім для Дашковичів.

Молоді жили з початку мирно й щасливо. Сестри приходили одна до другої в гостї. Гітари часто бреньчали то в низу, то на горі. Мартї й Степанідї ще не зовсїм минув романтичний період життя: часто можна було почути в їх домі співи. Тонкі жіноцькі голоса зливали ся складно й до ладу з чоловічими в піснях великоруських й українських. Старий батько часто навідувавсь до дїтей, послухати веселих піссень. На противнім боцї новий дім ріс у гору, а межи двома молодими хазяйками в однім домі росла незгода. Попереду почали лаятись наймички з гори й з низу, а за наймичками — хазяйки. Часто, повідчинявши вікна, вони голосно й дрібно перекидали ся словами про хазяйські речі... Сухобрус чув те і велїв майстрам поспішати з новим домом.

— Дочки мої! не сваріть ся! В мене вас дві: не поле вами засїяно. Добра мого буде доволї для вас обох. А коли вмру, то все моє буде ваше по половинї! Так вговорював Сухобрус своїх дочок, сидячи в старім кріслї коло одчиняного вікна з великим Печерським Патериком у руках.

Сухобрус усе ходив до маґазина. не кидаючи купецтва. Новий дім тим часом уже був готовий. Сам Сухобрус посадив своїми руками первi деревця в новому саду. Він більше любив менчого зятя й менчу дочку, мав їх за добрійших людей, а зятя — за розумнійшого чоловіка. Старша пара догадувалась об тім і почала озиратись на всї боки і косо поглядати на батьківську прихильність до молодчої пари.

Тим часом як Сухобрус опоряджував нове хозяйство своїх зятїв, Воздвиженський і Дашкович складали собі професорську репутацію. Дашкович швидко підняв ся між професорами своїми лекциями по історії фільософії, і піддержав репутацію тиеї науки, котра все стояла в академії дуже добре. З кожним роком його лекциї були луччі й луччі, з кожним роком росла його репутація. Молоді студенти, приїхавши з усїх кінців Росиї, вже чули про його, вже ждали чогось незвичайного. В старім академічнім корпусї з темними вікнами, з чорними партами, в його авдиториї було повнісїнько студентів, котрі сидїли цїлими лавами й купою стояли коло порога, прийшовши з иньших курсів. Дашкович входив, сїдав на катедрі і не дивив ся нї на кого: його очи десь нїби ховались, заходили десь глибоко, де ворушилась мисль. В вічі слухачів кидав ся тілько чистий широкий лоб. Його лоб займав місце очей для слухачів: так на йому було багато мисли! Кожний легенький і тоненький зморшок між бровами здавав ся тим місцем. де забгала ся мисль і сьвітила ся з-відтіль. Коли — неколи він підіймав одну руку і пальцем, нїби показуючи на абстрактну мисль. Не можна забути впливу його одної репутациї на молодих студентів! Всї зібрали ся в-перве на лекцію й сиділи лавами кругом авдиторії, держачи голови рівно, як під шнурок. Дашкович промовив перве слово, і всї ряди голов неначе по електричному потоку разом схилились у перед, насторчившись слухати. І цїлу лекцію так держались голови; коли-б хто поворушив ся хоч трошки! тільки карандаші скобзались швидко, швидко по папері! І його мисль лила ся чиста, як кришталь! Не було там анї одного слова зайвого, не до дїла. Вся система якого-небудь фільософа виплпвала з його уст, нїби з голови самого фільософа; така вона була чиста, ясна, цїла, непорвана.

Не в одну голову запала крапля сьвітла й мисли од його лекцій, не одна голова стала сьвітлїйша й яснїйша.

Дашкович не довго й був в академії. Його репутація пішла скрізь і його попросили перейти в московський унїверситет. Але скучаючи до дому й за Київом він потім перейшов у київський унїверситет.

Воздвиженський не любив науки, не поважав її, мав її тільки за спосіб прокласти собі дорогу в житю і як можна більше витягти з неї і через неї грошей, їжі, напитків і всякого добра. Де можна було все те дістати иньшим способом, він не розбирав доброго й недоброго способу, і достигав до цїли, кинувши на бік науку.

В авдиторії одчинялись двері і входив Воздвиженський. Тричі ступивши через авдиторію, він ставав на підмосток катедри, одну ногу держав якось на повітрі, і, повернувшись круто товстими плечми, блищав на авдиторію товстою широкою потилицею й сідав на катедрі. Потім він виймав старі листи своїх лекцій, і клав їх перед собою. Ті лекції були написані кілька років попереду, і він не зміняв у їх ні словечка! Листи були старі, з жовтими круглими плямами, ніби од якоїсь страви. Нитки, якими вони були позшивані, вже пообривались і теліпались. З замолоду він просто читав лекції з тих листків. Не зміняючи їх ніколи, хоч наука і змінялась, він вивчив їх на память од дошки до дошки; але часом силкував ся імпровізувати. Розпустивши цілу річку фраз, красних, але пустих, він часами аж заплющував очи, як півень у час свого крику. Фрази лились, счіплювались, і він переливав із пустого та в порожне, говорячи те-ж саме тільки иньшими словами.

Студенти, як звичайно буває, почали записувати його лекції, але швидко покинули, бо котрий не напише, то й побачить, що там нема мисли. Тільки один Туляк, земляк Воздвиженського, сидів коло самісінької катедри, щоб його роботу було видко, і записував ту нісенітницю, маючи надію піти стежкою свого красномовного земляка.

Авдиторія Воздвиженського спорожнялась. Студенти перестали ходити на його лекції, а щоб авдиторія не була зовсім порожня, вони ходили по черзї по пять душ. Воздвиженський не вважав на увагу чи невуагу своїх слухачів.

За те-ж він дуже вважав на ректорську ласку. Ніхто з професорів не запобігав так його ласки! Він умів підступити до кожного ректора, умів влізти в його душу, прислужитись, потакуючи кожному його слову, постерегаючи кожний його замір і виходило так, що ні один ректор не обходив ся без його. Тоді ще не було виборів ні на катедри, ні на побічню службу в академії. І Воздвиженський при кожному ректорови встигав зайняти скрізь перве місце і розпоряжав ся академічними сумами. І за все те доставав добрі гроші. При кількох ректорах Воздвиженський, з ордером на шиї, мав право сказати: „Академія — то я!“

◆

IV.

Дашковичі жили в новому домі. Чистий і гарний був їх новий дім на два поверхи, з великими сьвітлими вікнами. Він стояв прямо проти дома Воздвиженського, так що з вікон одного дома можна було дивитись у вікна другого, і не тільки дивитись, а навіть перекидатись словами. Степанїда Сидоровна обвішала вікна гарними завісами, обставила вазонами з квітками. Луччі картини з батькового крила дочки попереносили до себе ще попереду. У батька зістав ся на стінї тільки праотець Ное з трьома бородатими синами.

Дашковичів кабінет був обставляний шафами з книжками. Дашкович зібрав писання всїх старих, нових і найновіщих фільософів і все, що тільки стосувало ся до його науки. Він любив науку для науки і все загрібав ся в фільософію глибше та глибше. Більше й більше він засижував ся над книжками до пізної ночи. І не раз Степанїда пізною добою входила в кабінет, просила його кинути книжки, виривала навіть із рук і, розсердившись, гасила сьвітло. Або часом вона входила з сестрою з ґітарою в руках і давала йому несподївану серенаду. Обидві сестри починали грати, співати, починали балакати, сьміятись. Дашкович з нехотя мусів одривати очи од книжки, сварив ся, але, забалакавшись із ними, вставав од стола, курив сигару, ходив по кабінеті і слухав музику.

— Та вийди бо в залю! — говорила до його жінка. — Дивись, яка у нас заля просторна, чисто опоряжена. Чи вже тобі нема де походити?

— Та одчепись собі! Хиба-ж ти не бачиш, що я маю діло.

— Не діло нам голова, а ми голова ділу!

І Степаніда без церемонії брала його за руку і витягала в залю. Марта помагала їй. Фільософ мусів виходити в залю, хоч через силу, і гуляти. Побалакавши, погравши на ґітарах, сестри одпускали Дашковича до кабінета, а самі розходились до свого хозяйства.

— Коли б була знала, що то за чоловік фільософ, то була-б не йшла за тебе за-між — говорила Степаніда, сидячи з роботою в руках на софі в кабінеті свого мужа.

І часом до півночі вона сиділа в його кабінеті, вишиваючи що-небудь або плетучи. А він не звертав на неї жадної ваги. Степаніда тільки поглядала на його гладенький чистий лоб, нахиляний над паніром або над грецькою книжкою, на брови, що все були трохи стягнуті до середини лоба і насупляні над очима.

— Отже житя моє не дуже веселе з таким учєним чоловіком. Моя сестра щасливійша з Воздвиженським. Він, хоч і грубий, зателепуватий, але говорючий, веселий. З ним житя було-б трохи милійше. Він накричить повну хату, пожартує з жінкою... — І вона знов позавидувала своїй сестрі, як позавидувала в той день, як вона заручалась із Воздвиженським.

— Розкажи мені, Василю Петровичу, що ти думаєш і пишеш? — спитала раз Степаніда, побачивши, що чоловік покинув перо, обпер ся об спинку стільця, і прийняв спокійну позу.

— Я думаю те, що тобі в голову не помістить ся, — одказав він, осьміхаючись.

— А може поміstить ся! — промовила Степаніда, дивлячись на його думаючий лоб, обрямований густим чорним волосям, на його спокійну фіґуру.

Тихо осьміхаючись, Дашкович почав розказувати їй про фільософа Канта. Жінка слухала, слухала, розкрила рот, позїхнула з усієї сили й зареготалась на всю хату.

— Ой, не говори! не гай на даремне часу! Коли-б тобі одно слово зрозуміла! Чи й твої студенти так тебе розуміють, як я?

— Мабуть трохи більше! Може тобі ще розказати що про Спінозу або Локка?

— Ой, не говори, а то засну оттут таки в тебе на софі. Чи в тебе голова не крутить ся од тієї фільософії?

— Ні, хвалити Бога.

— А в мене-б закрутилась, як би я послухала хоч пів години. Трівай! Я тебе таки витягну з твого кабінета!

Щоб витягти з кабінета свого мужа, Степаніда задумала зробити в себе вечір із музиками, танцями. Вона знала, що Дашкович колись танцював із замолоду, навіть любив танці, хоч усе те якось не гармонїзувало з його фільософською мислю і поважним прямованєм його розуму.

Тоді була вже пізня осінь. Степаніда найняла на цілий вечір чотирьох музикантів й напросила до себе гостей. Простора, сьвітла заля блищала чистотою й огнем сьвічок і канделябрів. Знайомі професори, урядники й купці поприходили з жінками й дочками. Марта прибрала ся, як на весіля в гарну білу сукню. Сухобрус, сивий аж білий, розмовляв зі знайомими купцями. Молоді професорівни й купцївни не схотїли навіть пити чаю, та все ждали, щоб музики швидче заграли до танців. Дашкович мусїв покинути свій кабінет, поховати своїх грецьких й німецьких фільософів, вийшов до гостей і розмавляв із молодими дамами.

Степаніда намовила свою сестру взяти до кадріля Дашковича. Проти його став один купець із молодою купчихою. Музика весело й голосно вдарила сиґнал; парні посїдали скрізь по-під стїнами просторої залї. Дашкович дуже одмагав ся, не хотїв ставати, але Марта таки потягла його в танець.

Музики почали кадріль. Пари розворушились і розпочали танець. Дашкович просив своєї дами показувати йому, говорив, що він за своїми книжками зовсїм мабуть забув ся танцювати. Раз і другий він перейшов хату, як треба, але зараз таки почав збиватись. Дами почали подавати одна другій руки й переходити, а Дашкович тикнув і собі туди свою руку. Друга фіґура пройшла гаразд, а на третїй Дашкович знов збив ся. Всї розійшли ся на боки, а він сам зостав ся серед хати, не знав куди притулитись, чи на той, чи на другий бік, і вертїв ся сюди й туди. Марта покликала його до себе, а Дашкович, нахиливши голову трохи в-низ і піднявши в гору палець, зовсїм як на катедрі, поплїв ся до своеї дами і перекрутив ся з нею на щось. Далї в кінцї всього, заплутавшись між довгими сукнями Марти і молодої купчихи, він так шарпнув ногами, що стяг із купчихи сливе половину тонкої суквї, одірвавши великий шмат од самої талїї аж до долу. Побачивши таке лихо, Дашкович знов підійняв палець у гору, нахилив голову до долу. Купчиха з обірваним боком втїкла в другу хату. В думцї вона кляла Дашковича і всїх фільософів, і зарікалась із того часу танцювати з фільософами, хоч би вони були й европейські ґенії! З червоним, злим лицем вона вийшла з кімнати і цїлий вечір ставала в танцях як найдалї од Дашковича.

На другу кадріль Степанїда поставила Дашковича танцювати з собою, правувала ним, показувала йому стежку і таки присилувала його знов вивчити забуті танцї.

— Ой, як низько мусїла спуститись моя фільософська мисль — промовляв Дашкович, утираючи піт із лиця. — Отже за найважчими фільософами Нїмеччини я не втомлював ся так, як за сими танцями, — говорив він ледви одсапуючи.

Вже готували на стіл вечерю, як Дашкович тільки згадав, що він не перепросив купчихи, якій обірвав цїлий бік. Він нахилив голову, наморщив брови, підняв один палець у гору. Всї ждали од його якогось дуже цїкавого слова. А він, постоявши трохи на однім місци, простяг ся до того кутка, де сиділа купчиха, і почав просити в неї пробачення. Купчиха осьміхалась, говорила: „Нїчого, нїчого те! то в танцях звичайна річ". Але в думці вона проклинала фільософів. Сукня була дуже дорога й модна, її уста осьміхались ласкаво, а очи лаяли, аж горіли!

— Що се ти так пізно схаменув ся? — спитала в його жінка.

— Коли я тоді якось задумав ся! — промовив Дашкович. — Мені зовсїм не в думцї отсї танцї! Більше я тобі не танцювати му! Нехай танцюють молодші од мене!

Одначе, не вважаючи на своє заріканя, він мусїв після вечері знов танцювати, бо його силувала ласкою й проханням молода й гарна жінка, а перед такими чарами ледви чи встоїть яка найтвердійша фільософія. Степанїда таки так вганяла свого фільософа, що піт лив дощем із його високого лоба, а чорні кучері аж поприлипали до висків.

Тим часом поважні гостї, встаючи з-за карточного стола, сьміялись із Воздвиженського, що він страшно програв ся в карти. Марта почула те, і її почало розбирати; вона знала, що Воздвиженський дуже погано грає в карти, одначе квапить ся грати. Марта підступила до Воздвиженського й шепнула йому на вухо: „А що, чи багато карбованців продув у карти?"

Її різкий, неспокійний голос, її насупляні густі брови дуже вразили Воздвиженського. Він давно вже постерегав твердий характер своєї жінки. Сьміливий, розпоряжаючий голос обидив його.

— А тобі на що? — тихо але грізно спитав він у Марти.

— Як на що? хіба я не маю права тебе спитати? — сказала вона тихо і одійшла од його. Вона сїла невесела та все поглядала на той столик, де грав у карти Воздвиженський.

Як на те-ж Воздвиженському дуже не йшла карта. Він сердив ся, вгопив ся в газарт і тим іще більше програвав. Партнери почали сьміятись, що Воздвиженський знов награв на себе на карбованцїв десять. Марта не пропускала й слова з розмови коло того стола. Вона не видержала.

— Степане Івановичу! пора нам до дому! Менї чогось нездорово!

— То йди собі, а я трохи пограю.

— Не піду я сама, йди разом зі мною. Партнери твої вибачать за твою жінку.

Воздвиженський глянув на її лице. Її брови, очи, здавлені міцно губи показували, що вона хоче постановити на свойому.

— Нехай тебе, серце, батько проведе, попроси батька, а я прийду незабаром.

— Я прошу тебе йти зі мною, бо я не зовсїм здорова! — промовила вона, і голос її проти волї став тверджійший і звернув увагу гостей. Де-хто підступив ближче до стола і прислухував ся.

— Чого ти пристала до мене! — промовив Воздвиженський до неї.

Лице Мартине спахнуло румянцем від тих слів мужа.

— Не піду я сама, й з місця не рушу, доки ти не підеш зі мною! — промовила вона й трохи крикнула.

Воздвиженський з пересердя встав, кинув карти й мусів йти з нею до дому.

Дашкович бачив ту сцену і тільки думав: „Ну Марта! ну! характер!“ Слава тобі Господи, що моя жінка не така! Воздвиженський тільки що переступив поріг свого дому, а Марта вже й накинулась на його мокрим рядном.

— І скажи ти, на милість божу! і на що ти граєш у карти, коли ти більше програєш, ніж виграєш? — спитала вона так сьмілливо й грізно, неначе судила його судом.

— А тобі яке діло, що я там у карти граю, чи що? — обізвав ся Воздвиженський.

— Як, яке діло! Як то так? то менї нема діла до того, що мій муж робить?

— А нема тобі діла! твоє діло он! дитина, колиска та кухня!

— Менї нема діла! — крикнула Марта, і її великі очи стали ще більші, а лице зблїдло. — Є менї діло! — промовила вона голосно і з тим словом так стукнула по столу рукою навідлї, що нїби тому не можна було нї кришки не вірити. Вона стояла серед залї, висока, рівна й грізна.

Воздвиженський вперве догадав ся, що його жінка має не тихенький голосок, на дївочий, медовий, а здоровий, енерґічний голос і велику силу характера. Він хотїв зломити її.

— Чого ти кричиш на мене? — гуркнув він басом.

— Кричу, бо ти винен! Де твоє жалування? Чи ти давав менї його до рук? Чи я знаю, що ти маєш, і скільки маєш?

— На що тобі моє жалування?

— На те, що я твоя жінка, а ти мій чоловік. Я й доси за твої гроші й одежини собі не справила, гостинця собі не купила! Я не бачила, й які твої гроші, а ми живемо на мої гроші, що наймаємо нижній поверх.

— Чого ти до мене причепилась! Я тобі не буду нї в чім давати одвіту!

— Ба будеш! ба мусиш! — промовила вона так твердо, наступаючи до його, що він мусїв оступитись назад. Він побачив, що не переможе її словами й криком.

— Іди спати! — промовив він спокійнїйше. — Завтра буде доволї часу. Наговоримось, коли схочеш.

— Спати я піду, а ти в карти грошей не програвай, а коли програєш, то потроху. Свої гроші давай менї до схованки. бо я ґосподиня в домі, я хозяйную; менї треба розміркувати, скільки стратити...

— Еге! то ти собі понашиваєш дорогих суконь, та сього, та того!...

— Не видумуй! Я маю розучу більш од тебе! Я знаю, що пошити, і без чого можна обійтись.

— Ну, Марто Сидоровно! візьми лучче ґітару та заспівай менї „Сизого голубочка“ або „Соловейка“!

Сї слова допекли їй до живого серця. Вона вийшла з хати і пішла до своєї кімнати. А Воздвиженський довго ходив по хатї та все думав, як то трудно постерегти жіноцький характер. „А я думав, що вона добра, як ангел, що вона буде покірненька, богомольна, як купчиха, буде грати та романтичні пісні співати.

Вже перед сьвітом заснув Воздвиженський. Сон його був неспокійний, тревожний. Думка об тім, що він дуже помилив ся на характері своєї жінки, не виходила з його голови навіть у снї. Вперве тільки після вінчаня вона так вимовилась прямо, виявила свій потайний характер. Він дуже був цїкавий побачити, яка то вона буде завтра?

Воздвиженський встав рано. На дворі сіріло осїнне небо, закрите важкими темними хмарами, сїрів рідкий туман над мокрою землею. Наймичка принесла шипучий самовар і поставила на столї. Двері з Мартиної спальнї одчинились і вона вийшла в широкій сукнї і білій блюзї. Чорна густа коса обкручувала голову по сільський і була пришпиляна великими шпильками. Воздвиженський глянув на її лице: воно було спокійне, але грізне, як і вчора. Великі очи дивились сьміливо й неласкаво, великі брови не підіймались у гору і нависли на очи. Ямочка між бровами не розглажувалась. Вона сьміливо підступила до стола, налила стакан чаю й посунула, а не подала Воздвиженському. Краплї чаю перескочили через край і полились на мисочку. В руцї не простигла вчорашня енерґія. Воздвиженський заговорив до неї; він бояв ся, що вона не буде говорити. Але Марта була не з таківських: вона говорила й говорила багато, а як більше сердилась, то більше давала волї свойому язикови. Голос її був твердий, неласкавий, він усе переходив на нижчі ноти.

— Чи ти й досі на мене сердиш ся після вчорашнього?

— Нема менї часу сердитись, — промовила вона рівним, твердим голосом.

В другій кімнатї писнула дитина. Марта полетїла туди й забавила дитину. З-відтіль вона побігла до пекарнї, переговорила з куховаркою, вислала її на Житній базар. З пекарнї вернулась знов до столу і налила на лету чоловікови другий стакан чаю, не присїдаючи до стола. Потім вона покликала горнічну і велїла їй прибирати в покоях. Вона ходила по хатах і командувала слугами, як той воєвода військом. Під її оком, під рукою все приймало чистоту, все було в домі на своїому місці. Порядок ріс, де тільки ступала її нога. Вона не присїдала до стола й не пила чаю.

Напоївши чаєм свого мужа, вона вскочила в його кабінет. Непорядок у кабінетї пригадував ту нечисть, яка колись була в студентськім житю Воздвиженського, в чиелї. Все лежало не на своїому місцї. Книжка валялась на постелї й на подушках, одна подушка валялась на землї. По столї, по вікнах валялись купами всякі книжки, розгорнуті й позакривані, всякі папері, лекції, студентські писання. Серед хати й під столом лежали великі листи ґазет. Марта й попереду бачила той непорядок, але змовчувала й мовчки прибирала. Тепер вона підняла руки, вступивши в кабінет.

— І де ти родив ся? і де ти хрестив ся? — промовила вона, виглядаючи з дверей до Воздвиженського. — Глянь! що то за руїни в твоїм кабінетї!

— Не зачіпай там нїчого! Я нераз просив тебе, щоб ти не перекидала моїх паперів.

— Як же не зачіпати, коли тут гидко глянути!

— Нехай буде гидко! що тобі до того? і не прибирай там, і не зачіпай!

— Ба зачеплю, бо ти зробив із хати незнати що! Як би тут сидів ти сам, то й тодї-б я поприбирала. А то сюди-ж люде заходять, і я захожу.

— Ото яка чепоруха! Вона заходить, то й треба прибирати.

Не вважаючи на його слова, вона почала стирати пил, збирати книжки, складати їх до купи на стіл. Воздвиженський вбіг до кабінета.

— Не зачіпай, кажу тобі! В мене все лежить на свойому місцї. Ти менї помішаєш папери!

Змахнувши ручником подекуди куряву, Марта вийшла з кабінета, примовляючи: „І де він родив ся, і де він хрестив ся!“

Упоравшись, вона сїла до стола і пила чай. Воздвиженський прибрав ся і йшов на лекцію, запихаючи в кишеню свої жовті лекції, од яких обсипали ся шматочки потертого паперу. Марта окинула його оком, як і завсїди вона робила, коли він куди виходив. В його на шиї не було краватки, а з під жилети виглядав шматок білої сорочки.

— Подивись на себе в дзеркало, та тодї вийдеш із дому, — сказала йому Марта.

Воздвиженський подививсь у дзеркало, плюнув, поправив де-що і завязав шию.

Воздвиженський пішов на лекцію. На лекції з його думки не виходило гнївне й грізне жінчине лице.

— Так отсе та смиренна, богомольна купецька дочка! -- вертїлось у його на умі, — так отсе та Марта, що виросла під впливом Печерського Патерика й чудовної Брацької ікони Богородицї?

Того дня його лекція була така погана та поплутана, що студенти слухали, слухали тай трохи не поснули, а Туляк земляк позаписував таку нїсенїтницю, що сам аж за боки рвав ся од сьміху, переписуючи її на чисто.

Воздвиженський вернув ся до дому на обід не зовсїм спокійний. Він усе назирав над жінкою за обідом. Вона більш мовчала, ніж говорила, і обзивалась дуже з нехотя. Настав час вечірнього чаю, Марта знов посунула до мужа стакан чаю так здорово, що чай хлюпнув ся й розлив ся трохи на стіл. Вона не сїдала пити з ним чаю та все чогось вешталась по хатах. нїби за дїлом. Воздвиженський примічав, що не все вчорашнє скінчилось, і що жінка має собі щось на умі.

Того-ж вечора, розпорядившись у пекарнї, заколихавши дитину, Марта війшла в кабінет мужа. Нога її була тверда, очи сьміливі. Воздвиженський стревожив ся.

— Степане Івановичу! дай менї грошей, та ще й чимало! Вчора на вечерницї у сестри я одна була у старомодному чипкови й старій суклї, як ти там таки програв не один може десяток карбованців.

— Е! вигадала! носити мені і по старій моді.

— Як би ж пак було! Коли вже й старомодне батьківське поносила, що мала. Степане Івановичу! не видумуй кат-зна чого, та давай гроші, бо треба!

— А як я не дам! — сказав Воздвиженський сердито.

— А як менї треба! — одказала йому Марта ще сердитїйше й голоснїйше. — Я не дитина, зайвого не прохати-му. Ти знаєш, що в мене в хазяйстві зайва крихточка не пропадає.

— То добре робиш! Коли-б у тебе і на моди не пропадала зайва крихточка...

Марта зблїдла. Очи її з блискучих стали матові. Вона випрямилась на цїлий свій високий зріст.

— То ти хочеш, щоб я одягала ся на батьківські гроші? То ти хочеш, щоб твоя жінка ходила, як та обірвана Циганка! То ти хочеш, щоб я була сьміховищем для людей!...

Її голос перервав ся. Від великого гніву їй захоплювало дух у горлї. Матові очи знов стали блискучі й сипали іскрами, губи зблїдли. В очах, у лици сьвітила ся така енерґія, против якої осьмілив ся би йти тільки той, хто не зумів би того прочитати на її лици.

У Воздвиженського самі ноги подали ся назад. За кожним словом вона підступала до його близче, а він усе оступав ся назад до стола.

— Ти менї не віриш! — хіба я не хазяйка в домі? хіба я не маю права стратити на те, що менї треба!

Із тими словами вона вийшла з кабінета і полетїла в спальню. Мабуть у самім повітрі розійшла ся од неї сила й енерґія, бо дитина без жадного шуму прокинула ся й закричала не своїм голосом.

Воздвиженський стояв і довго думав, потім одпер комод, витяг гроші й одніс жінцї.

— На тобі на твої капелюхи — промовив він і оддав їй гроші.

— От і вибрав богомольку! — думав Воздвиженський, одходячи в свій кабінет.

Другого дня в ранцї, наливши чай Воздвиженському, Марта не посунула до його по столї, а подала йому в руки. Чай не хлюпнув ся в стаканї. За те-ж Воздвиженському не весело пив ся чай того ранку..

Упоравшись, Марта пішла до маґазинів, набрала собі на нову сукню доброго шовку, купила гарну білу шляпку зроблену по модї, з рожевими букстами; купила собі модний чипок із жовтими роскішними квітками, які дуже приставали до її чорних кіс і темних очей. Між тими рожами були пришпиляні золоті колоски пшениці.

Вертаючись до дому, Марта не втерпіла; забігла до сестри похвалитись новомодним убранням. Обидві вони убирались перед дзеркалом, приміряли, оглядали і знаходили, що все те куплено й не дорого, і було дуже гарне, і до лиця їм обом. Степаніді так сподобав ся чипок із жовтими рожами і золотими колосками! Той чипок так пристав до її лиця, що вона в-двоє покрасчала. Вхопивши в одну руку шляпку, настромивши на палець другої руки чипок, Степаніда прожогом полетіла в кабінет до свого мужа. Вона так само докоряла йому, недавно після вечеринки, що всї купчихи були убрані по модї, і що вона одна мусіла червоніти перед ними в своїм допотопнім чипку.

Дашкович сидів коло стола і щось виписував із Канта, як Степаніда вбігла в кабінет. За нею ввійшла Марта з лицем гетьмана, що тільки що взяв ворожий город і розбив вороже військо.

— А що! а бачиш, як у людей буває! — говорила Степаніда, тикаючи Дашковичови то тою, то другою рукою з поначіплюваними квітками. — А бачиш? Тепер я вже мабуть найостатнїйша між людьми! Дивись!

— Дивлюсь і бачу! — промовив Дашкович, не кидаючи з рук пера. Він зрозумів і на що вона принесла все те, і чого вона хотїла.

— Ти тільки подивись, які колоски, які рожі! — казала Степаніда і розгортувала перед його очима золоті колоски, які аж шелестїли.

— Бачу, бачу колоски й рожі жовті й червоні.

— Тямиш ти! — і з тим словом Степанїда наділа перед дзеркалом той убір, який незвичайно гарно приставав їй до лиця.

— А що? бачиш?

— Бачу! — обізвав ся Дашкович, нехотя задивляючись на свою гарну жінку, що з золотими колосками на голові чогось нагадували йому Єрусалимлянку, невісту Пісні над Піснями.

— Ой ви дочки Єви! — сказав Дашкович, здихнувши й обертаючи очи на Канта. Не відомо, чи йому було шкода Канта, чи грошей.

— Щоб менї купив зараз такі золоті колоски! Чуєш! Давай гроші та ще й зараз, бо не видержу!

І фільософ мусїв кидати Канта; він довго й не сперечав ся: потер ся, помяв ся тай мусїв достати гроші. Жінка побігла до маґазина за золотими колосками, а Дашкович хотїв читати Канта, але в його очах манячіли золоті колоски, а під тими колосками чорні коси, а під кісми чорні брови й очи жінчині. Він попробував писати лекції, і замісць Канта, вліпив: Степанїда, засьміяв ся сам до себе тай покинув роботу.

Справившись у маґазинах, Марта вернулась до дому і застала там мужа. Вона сховала всї свої покупки, не похвалившись навіть перед ним.

— Хоч покажи, чого накупила? — сказав до неї Воздвиженський.

— Нехай, иньшим часом. Як уберусь, то й побачиш! Ти не дуже квапиш ся показувати мені, що купуєш, розказувати мені, що робиш, — одказала йому Марта Сидоровна, вештаючись по хаті й не дивлячись на його.

Воздвиженський вгадав, що не задовольнив її, одначе все таки сподївав ся од неї ласки й сякої такої дяки.

— Марто Сидоровно! я думаю покликати до себе сьогодня ректора, інспектора, деяких архімандритів і професорів.

— Ти думаєш, а я не думаю, — тихо обізвалась Марта.

— Чом же ти не думаєш?

— Тим не думаю, що сьогодня й сама не маю часу, і слуги не гулящі. Нехай попереду впорають ся.

Воздвиженський постеріг, що не вблагав своєї жінки. Йому стало прикро й досадно. Злість підступила йому під саме горло.

— Марто Сидоровно! крикнув він, — я велю... я попрошу на сьогодня гостей!

— Степане Івановичу! я не велю! Не проси на сьогодня тих ченців, бо я не буду коло їх панькатись. Напють ся чаю, тай назад поїдуть! Марта промовила сї слова, дивлячись у бік, зумисне одвертаючи очи од мужа. Вона хотїла тим показати, що має його слова нї за що.

— Клопіт менї з тобою! Я не привик до такого тону! я не хочу слухати од тебе такого тону! я не хочу слухати од своєї жінки нїчого такого!

— Коли не хоч слухати, то позатикай вуха! — сказала Марта, подивившись йому

бистро в вічи, і так задзигорила язиком, що
він ледви встиг розібрати ті слова.

Воздвиженський побачив, що вести далї
діло було-б і не добре і надаремне.

Марта довго терпіла, як Воздвиженський
обходив ся з нею, вважав її за низчу од себе,
ніколи не радив ся з нею нї об чім і робив
своє діло, ніколи й слова не сказавши об тім
своїй жінцї. Горда, розумна й енерґічна, як
щира Українка, Марта зовсїм не була зугарн
по своїй природї покоритись деспотизмови мужа
а скорійш їй хотїлось усїм заправляти в дом
і в хазяйстві. Воздвиженський вивіз із Тул
зовсїм иньший погляд на женщину і жінку
Енерґія й злість Мартина зовсїм збила йог
з пантелику. Воздвиженському схотїлось ї
зломити: він попросив до себе того-ж вечор
ректора, інспектора і ще кілька архимандриті
які колись могли стати йому в пригодї.

Того-ж вечора підкотила під дім Воздв
женських одна й друга карета. З відтіль ви
лїзли архімандрити і швидко війшли в зал
з хрестами на шиях, у дорогих шовков
і оксамітових рясах. Вся заля сповнилась н
наче ароматами Ливана й Аравії. Ректор і а
хімандрити посїдали в фотелях на дивані
загомонїли. Деякі весело й дуже голосно рег
тались. Воздвиженський вертїв ся коло їх, пр
сїдав коло ректора та все поглядав на две
Марта не ввіходила. Горнична внесла тільк
чай і до чаю не дуже празниковий хлїб.

Воздвиженський пішов у жінчину кімнат
Марта — блїда, як стїна, поралась коло с
мовара і бистро зирнула на його своїми вел
кими очима.

— Та вийди, будь ласка, до гостей!...

— Не вийду! — тихо промовила вона, бо здержувала голос. Її лице од-разу налилось кровю. Великі очи блищали. Од неї аж пашіло вогнем! Здаєть ся, нїби вона вся стояла в полумї з головою.

Воздвиженський почув те полумя в кожному прузї її лиця, в кожній фалдї її одежі. Вся його енерґія хто його зна', де й дїлась; він побачив, що шкода й заходу, і мовчки вийшов із кімнати, куди долїтав регіт товстих і веселих архімандричих голосів.

— Йди сам, регочись там із ними! — промовила Марта йому в слїд.

Воздвиженський вийшов до гостей, як опарений. Він хотїв розмовляти, і слова втїкали з його памяти, десь зіслизали з язика.

Архімандрити випили чай, пореготались, потім заскучали. Гостей більше не приходило, бо Марта навіть не просила Дашковичів. Воздвиженський просив вибачення за свою не зовсїм здорову жінку, і архімандрити встали мовчки і невесело попращались із хазяїном.

Воздвиженському було стидно. Йому хотїлось йти і виговорити жінцї, та він тепер її постеріг... Він ходив по хатї, тер ся коло порога, та бояв ся переступити. Кільки разів він уже підіймав на поріг ногу, але все неначе з-під порога вискакувало полумя й палило йому ногу.

Він таки переміг себе і вступив у жінчину кімнату. Од моральної втоми він не зміг стояти і спустив ся на столець. Глянув він на Марту, кругом неї пашіло таке саме полумя, як і недавно перед тим.

— Наробила-ж ти менї сорому! — сказав Воздвиженський і в голосї його задзвеніла жалість; його голос був якийсь прохаючий, далеко мякійший.

Марта зараз постерегла ту зміну і полумя кругом неї зменшилось.

— Не бій ся! попросимо иньшим часом, то й приїдуть, і напють ся й наїдять ся.

— Як же я буду після сього дивитись у вічі?

— Прямісінько й простїсінько; подивиш ся в вічі, тай годї.

— Добре тобі так говорити, оттут сидячи в хатї. Але стань ти на моє місце!

— Хто його зна', яке там твоє місце! Живу з тобою в парі, а од тебе не чула про твоє місце...

Голос Мартин затремтїв, але дуже, дуже легенько.

— Тільки живу з тобою, я не чула од тебе, яке ти місце займаєш, і кільки грошей дістаєш, і де їх дїваєш. Я тільки од людей перечула, що ти там десь і економом і редактором.

В словах її почув ся докір, але голос став тихий, звичайний. Вона почула, що вже зігнала злість, провчила чоловіка.

— Яка ти чудна! Хіба-ж тобі не все одно, чи я там редактор, чи економ.

— Ти чудний, а не я чудна! А як би ти завтра став старцем-прохачем? Чи скажеш, що менї було-б усе одно?

— А менї здаєть ся, що мої дїла зовсїм тобі непотрібні.

— А менї здаєть ся зовсїм інакше! Як би ти був добрий, ти розказав би менї усе, ти попросив би у мене у всьому поради... Ти розказав би менї хоч для одної цїкавости!... А то ти ховаєш ся од мене, мовчиш, маєш мене за наймичку, чи що, не варту ваги й поради. Чи я знаю, що ти заробляєш? Чи я знаю, де ти все те діваєш? Чи ховаєш його дітям, чи пускаєш по вітру? Так не добре робити, хоч ти чоловік учений, а мене маєш за темну купчиху... Та трівай! І я не така темна, як тобі здаєть ся!

Сї останнї слова вона знов вимовила зі злістю, і вогонь знов купиною схопив ся кругом неї. Завзяте знов бризнуло блиском із її темних очей.

Воздвиженський уже був роздявив рот, щоб оборонятись, але почувши те полумя, знов стулив його. Язик сам прилип до зубів.

— Ой ти, Боже мій! — крикнув Воздвиженський і схопив ся з місця. — До свого часу жінка була, як жінка! Скажи ти менї, що з тобою стало ся? — спитав він у Марти, згорнувши руки й дивлячись їй в очи.

Марта навіть не глянула на його і поралась коло колиски.

— Скажи ти менї на милість божу, що з тобою стало ся? — спитав її Воздвиженський у-друге, близче приступивши до неї.

— Йди спати! — одрубала вона йому, зирнувши на його.

— Але скажи-ж менї, чого ти од мене хочеш? що з тобою стало ся?

— Те стало ся, що й було! Йди попереду, винеси гроші на харч, бо вже тих, що ти дав, не стало!

Воздвиженський вийшов і промовив із великою досадою:

— Ти камінь, а не женщина!

Він довго ходив по свойому кабінеті та все думав та думав... Він чув і бачив, що жінка не тільки що не покаряєть ся йому, але командує ним, чинить свою, а не його волю. Він чув, що все низче і низче спускаєть ся й падає під черевик Мартин. Вважаючи на її характер, на енерґію, він тратив усяку надію покорити її.

— Чи не вдіє чого з нею батько! Піду, пожалуюсь старому, настренчу його... Може він своїм Патериком та патріярхальним впливом вижене з неї той дух.

Воздвиженський пішов до крила крадькома, скаржитись на свою жінку.

Сухобрус, вислухавши його речі, підняв руки в-гору і трохи не заплакав. Він знав характер своїх дочок, але покладаючись на свій батьківський авторітет, він обіцяв ся піти другого дня до Марти й усовістити її!

До півночи Сухобрус молив ся Богу за свою Марту, щоб Господь змягчив її серце, й вибравши час, як Воздвиженський вийшов із дому, пішов до Марти.

Марта сиділа й шила. Сухобрус поздоровкав ся і, знаючи свою Марту, ніяк не міг приступити до діла.

— Як сьогодня погано на дворі, — сказав він потираючи руки, нібп од холоду.

— Сідайте-ж, тату! чого ви стоїте?

Сухобрус не сів і знов тер ся та мяв ся... Марта догадалась, що він за чимось прийшов, та не сьміє говорити.

— Мабуть ви хочете мені виговорювати, що я вчора вас не покликала в гості? Але я й сама до гостей не виходила.

— То то й лихо, що ти не виходила... не послухала свого мужа...

Марта за все догадалась й осьміхнулась.

— Мабуть жалїв ся вам на мене? Признавайтесь, тату — сказала Марта спокійно, навіть весело. Вона дуже була безпешна за свою перевагу, бо знала себе й знала свою правдивість.

— Як таки можна тобі не слухати свого мужа? Він же старший в домі, він голова в сїм'ї.

— Нехай вибачає. Він старший, і я старша!

Сухобрус прийняв академічну позу і почав вговорювати по вченому.

— Марто! ти єси жена його! Ти повинна покорятись йому, бо сам Бог так велїв: „Жена да убоїть ся свого мужа“, так глаголе сьвяте письмо. В домі повинен бути один старший. Двом старшим разом не можна бути!...

Марта зараз пізнала ту мораль і перебила його річ:

— Я се, тату, давно знаю. А чи була-ж наша покійна мати у вас слугою? Чи не були ви рівні в домі?

— Ми люде простїйші, а Воздвиженський чоловік учений, не нам рівня. Ти вважай на його розум, на науку. Покорись йому, серце! Ради мене, ради свого батька, не сперечай ся з ним. Люде почнуть зараз говорити, рознесуть по городу. Про нас і попереду йшла не зовсїм добра чутка. Він, правда, трохи якийсь тугий. Але до всього можна привикнути.

— Тату! не гнївайтесь на те, що я маю казати. Ви мене знаєте з-малку; ви знаєте, що я й вам, і матері була покірна, бо ви до мене були добрі. Але до всього... не можна привикнути. Чи можна-ж привикнути до лиха, до сварки?

— Отсе, вигадала не знати-що! Хиба-ж він таки підіймає на тебе руку...

— О! як би ще підняв на мене руку, то я-б його руку покусала, і добре таки покусала!

— О, Марто! ти таки з-роду палка, уперта! ти й малою така була, сказати тобі правду. Але будь же ти спокійнїйша... Знай, коли мовчати, коли й обізватись, а коли й перенести, — вговорював Сухобрус свою дочку.

— Ви, тату, говорите до мене, як до маленької, — сказала Марта, осьміхнувшись. — Він, тату, мене не поважає, має мене за просту, нічого менї не скаже, не порадить ся за мною, жалує давати менї до рук гроші. Він од мене таїть ся, а я од його не таюсь.

— Який тепер сьвіт настав? І все те слїдять, вислїджують!... Чи поважає чи не поважає пак чоловік! А ми за тим не слїдили, а про те прожили щасливо цїлий вік. Ой, Господи! Що то далї буде на сїм грішнім сьвітї!

— Добре, що ви так зразу зійшли ся й погодились. А от я, то не оступлюсь од свого слова анї на ступінь! Я його присилую мене поважати, мене про все питати, радитись зі мною або й попросити!

Голос її підіймав ся все в-гору. Остатнї слова Марта крикнула.

— Та чого ти кричиш! Я-ж нї в чім тут не винен!

— Бо ви, тату, мішаетесь, куди вам не слїд! Де два бють ся, третїй не мішаеть ся, бо й третьому дістанеть ся...

— Цить! цить! цить! — промовив Сухобрус, та за шапку, та з хати! Так і майнув через подвіря до своєї хати.

Йдучи з лекції Воздвиженський забіг до батька в маґазин і розпитав про все. Похнюпивши голову, він пішов до господи, де стріла його Марта. Як не таїла ся вона, але її очи сьміялись, і на губах перебігав осьміх. Вона навіть весело дивилась йому в вічі, любенько говорила до його. Воздвиженський добре розумів, що вона торжествує, навіть трохи глузує з його. Його брала злість; його прінціп деспотизма в сім'ї й послухання жінки Марта потоптала ногами.

Воздвиженський зрозумів, що треба йти на мир, що Марта зробить те, що схоче, й буде коверзувати, глузувати з нього, поки її воля.

Смачно пообідавши, Воздвиженський заговорив до Марти дуже солодким голосом, так що вона й не зрозуміла, куди воно йдеть ся і до чого прямує. То була його прелюдія.

Побалакавши любенько то об сім, то об тім, Воздвиженський приступив до діла.

— І чого нам, Марто Сидоровно, воюватись? Я й сам не знаю, як воно в нас пішло на нелад! Ми люде, хвалити Бога, не вбогі, маємо всього до волї. Нам зовсїм нїчого лаятись.

— Отак і я, Степане Івановичу, думаю. Ми не вбогі, маємо всього доволї. Нам нїчого сваритись. Чи прийде вечір, чи пємо чай, то сїсти-б тай побалакати любенько, порадитись гарненько обо всїм. В нас є вже сїмя...

— Ще й більше буде, — перебив її слова Воздвиженський.

— А конечне буде! Чом би нам пак не порадитись, як би лучче хазяйство своє повести, як би якісь пляни построїти. В нас же є батько, а що батькове, то наше.

— Ти розумно говориш, Марто Сидоровно!

— Сухобрусів нерозумних ніколи й не було в Київі! Таких ніхто й не запамятає ніколи! І дядьки наші багаті й розумні, і наш батько, хоч і був бідний, та з нічого розвів де-що! І ми розведемо, як будемо розуму держатись та підемо Сухобрусівською стежкою. От із нашого дому маємо дохід... Пора-б де-що й до банку оддати, щоб проценти наростали для дочки...

— А ти, Марто, хиба де-що придбала?

— О! чом же й не придбати, то з сього, то з того. В контрактовий ярмарок був за кватири заробіток добрий... А ти придбав хоч трохи зі свого редакторства та професорства?

— Є трохи зайвих грошенят, — промовив Воздвиженський з нехітю.

— То оддаймо, що маємо зайве, до банку! — сказала Марта.

— Про мене, оддаймо!

І вони разом, неначе змовившись, пішли в свої кімнати і вернулись до залї, держачи в руках капшуки з грішми.

— О! тай ти чимало зібрала зі свого хазяйства! — сказав Воздвиженський, трясучи Мартиним скарбом.

— Ой! тай ти, бачу, не все програв у карти! — весело сказала Марта, підіймаючи рукою добрий капшук із грішми.

І вони посідали любенько в купці тай почали лїчити гроші. Грошей було чимало. Вони обоє були дуже раді одно другому і, налїчивши чималу суму, зовсім помирились того вечора.

— Завтра я сама одвезу гроші до банку, — сказала Марта.

— Про мене, й одвези! — одказав їй Воздвиженський, оддавши їй до рук усю суму.

— Як шкода, що купецтво зовсім занедбаєть ся в нашій фамілії, як помре наш старий батько, — сказала Марта.

— А справді велика шкода! Крамарство прибильнійше, ніж наша наука. Як я завидую, як побачу купчиків за прилавком у маґазині! В мене так і руки сверблять розгортувати крам, міряти матерії аршином.

І Воздвиженський спер ся обома руками об стіл, як роблять купці за прилавком, і почав міряти аршином матерії на повітрі. Всі його манери, ввесь його хист був чисто купецький! неначе він стояв і справді в маґазині та міряв аршином матерії.

— Правда, Марто Сидоровно, ми дурнісінько тільки сердились.

— А правда, Степане Йвановичу! І чого нам сваритись! І на що нам те здало ся!

Самі руки Мартині налапали ґітару. Вона взяла й почала натягати струни. Самі пальці почали брати веселі аккорди, і швидко ґітара задзвеніла в Мартиних руках, аж стіл задрожав. Воздвиженський слухав із великою охотою й почав підтягувати голосом.

— Заспівай, жінко, якої небудь! Давай на радощах згадаємо давнину!

Марта почала співати: „Катя в рощиці гуляла“. Її голос, високий і дзвінкий на високих нотах, уже трохи хрипів на низьких, неначе розбита посуда. Дуже радий миру, Воздвиженський ходив по хаті, позакладавши руки в кишені й співав чудовим, дзвінким басом. Піснею скінчилась між ними незгода і почав ся мир.

Може покличемо сеї неділї ректора й архімандритів, — сказала Марта, — до того часу слуги будуть вільні.

— А коли ти того хочеш, то й покличмо!

— Бо тоді якось зовсїм не випадало! такий був час... зовсїм недобрий...

— Еге! зовсїм тоді не випадало! — сказав Воздвиженський тай замовк.

І довго вони балакали, грали й співали. Марта не втерпіла і того-ж таки вечора побігла до сестри.

— Сестро! чи ти знаєш, що мій Степан Іванович став зовсїм инший?

— І справдї? — сказала Степанїда.

— Тепер зі мною вже й радить ся, й гроші дав менї до рук. Завтра одвезу до банку. А твій як?

— А мій такий, який був... Як почав раз дїлитись зі мною мислями, як почав читати якогось фільософа, то я трохи не заснула. Все сидить, і од стола трудно його одтягнути, а гроші десь ховає, і добре ховає од мене! Як же ти свого загнуздала? Порадь мене, як рідна мати!

— Ой сестрице! набралась я мороки, але таки на свойому постановила. Я йому виварила воду раз, в другий! Тепер мене слухати-ме й поважати-ме. Причепись і ти до свого, та причепись добре!

Марта розказала, як вона виварила воду Воздвиженському і як із ним погодилась.

— Треба й на свого фільософа тупнути раз та другий! — сказала Степаніда, а то й мій вдав ся трохи скупий. — На фільософські книжки то й гроші є, а як для мене, то й нема! Піду отсе таки зараз до його!

З тими словами вона пішла в кабінет Дашковича. Дашкович сидів над німецькою книжкою, наморщивши лоба. Степаніда прожогом убігла в кабінет.

— І скажи ти менї, на милість Бога! чи є в сьвітї така нещасна женщина, як я? — так почала Степаніда Сидоровна.

Дашкович підняв голову й дивив ся переляканими очима на свою жінку.

— Що з тобою стало ся? — спитав він її.

— Що зі мною стало ся... Я вже не говорю про те, що ти кинув мене за-для отсих книжок, що ти слова зі мною не промовиш та все човпиш, що ти завязав менї сьвіт. Чи так же буває в других людей? Чи так же живуть Воздвиженські?

— А як же живуть Воздвиженські? — спитав він у жінки.

— Вони не марнують грішми на не знати які фільософські книжки... Та в нас же сімя! Чи вже-ж ти даси в приданне дочцї отсей фільософський хмиз? А Воздвиженські сьогодня одвезли вже гроші в банк... Сестра наоправляла собі модньої одежі. А ти про мене молоду не дбаєш; і сам не вбираєш ся по людський, і мене водиш як Бог-зна' кого! І Бог-зна', де ти ті гроші дїваєш? Хиба-ж я об тім знаю? га? Скажи! скажи!

Дашкович схопив ся, витяг зі стола шуфляду з асиґнаціями й сунув у руки жінцї.

— На, голубко, тобі гроші! Накупи, про мене, золотих колосків і рож, скільки хоч, та дай мені спокій, — сказав він і сїв знов за стіл.

Степаніда побігла з кабінета до сестри лїчити гроші.

— А бач! — сказала їй Марта.

— Бачу! — промовила до неї Степаніда.

І Дашкович згадав свій давнїй сон про голубку.

* * *

V.

Тим часом Сухобрус старів ся і впадав у містицизм. Він дуже часто почав їздити в Лавру, часто ходив у Пещері, кожного ранку ходив цїлувати Брацьку чудовну ікону Богородицї і натщо-серце в недїлї і в празники пив Почаївську сьвячену воду. Він мав багацько знайомих ченцїв у Лаврі і на Пещерах, заходив до їх у келїї, сповідав ся, любив говорити з ними, сидячи в саду під деревом на Печерських горах. В його крило все частїйше навідувались сиві ченцї, русяві й чорняві молоді послушники. Дочки й зятї бачили те й трохи побоювались тих ченцїв, щоб вони не порозносили дечого з крила на манастирь... Сухобрус часто справляв у себе панахиди і все глибше та глибше зачитував ся в Житія Сьвятих.

Раз, начитавшись про скушення бісів, Сухобрус лїг спати і прокинув ся серед ночі дуже переляканий. Тільки-що він заплющив очи, а йому здалось, що хата осьвітилась, як блискавкою. Ударив страшний грім, і нараз одчинились двері і всї вікна, неначе якоюсь невидимою силою. В одчинені двері вступив якийсь сьвятий, а за ним ангели. Коли придивить ся він, аж у того сьвятого курячі лапи, а в ангелів крила, як у кажанків, ще й у всїх із-заду тягли ся довгі хвости. Оглянув ся він на вікна, аж туди заглядали престрашні голови: цапині, і курячі, й собачі! та всї з цапиними бородами і в нїмецьких ярмулочках. Ще дужче загремів грім, і всї чорти поперекидались панками з хвостами й ріжками і почали танцювати кругом Сухобруса. Дїдьки пищали, кричали, висолоплювали язики, вишкіряли зуби, кланцали зубами, як вовки, а послї кинулись на Сухобруса й почали його душити...

Прокинув ся він, блїдий, як смерть. Піт лив ся з його лоба. Він був такий втомляний, нїби й справдї гасав по хатї з тими дїдьками. З-просоння він так голосно закричав, що побудив слуг. Наймички вбігли зі сьвічками і почали з переляку хреститись. Сухобрус трусив ся, неначе його трясла пропасниця. Йому принесли Почаївської води; він напив ся, помазав собі очи й груди і почав молитись, хрестити вікна й двері. Одна наймичка побігла й збудила Воздвиженського; він прибіг і почав заспокоювати Сухобруса.

З того часу Сухобрус бояв ся сам спати і клав у своїй хатї одного прикащика. Затї й дочки, порадившись, задумали викрасти од Сухобруса всї книжки.

Тілько-що Сухобрус пішов до крамниць, Марта й Степанїда прийшли у крило, найшли прездорові книжки Житий і Патерика. Напнувши на плечі бурнуси, вони позабирали ті книжки під пахи і винесли з хати, так що й наймички навіть того не бачили. Вони ледви дотаскали їх до дому Воздвиженського і склали на купу в скриню на самісїньке дно.

Вже не швидко оглядів ся Сухобрус за книжками. Після того страшного сна він був стратив смак до їх, але якось зоглядів ся, і не знайшов книжок. Він почав питати наймичок, прикащиків; ті одмахувались руками: говорили, що ті книжки їм зовсім ні до чого непотрібні. На зятів, на ченців він не міг і подумати, і поклав, що хтось чи в день, чи в ночі улїз у вікно і покрав усї книжки.

Сухобрус усе ходив та бідкав ся, аж дочкам було його жалко. Воздвиженський постеріг, яку вартість мали ті книжки для Сухобруса; він здумав прислужитись за-для своеї користи, щоб пригорнути його до себе. Взявши одну книжку Житій, він пішов до Сухобруса в крило.

— Тату! чи ви бачите, що я дістав? — сказав Воздвиженський, показуючи йому книжку двома руками.

-- Голубчику! Степане Йвановичу! і де се ви її дістали? До смерти буду молитись за вас Богу!

— Купив на точку! Знать її продав той, хто вкрав у вас.

— Буду-ж я кожного ранку забігати на точок, може й другі книжки набачу.

— Не бігайте, тату! Нехай уже я сам бігати-му молодчими ногами.

— Спасибі' вам, дай вам Боже здоровячка! — говорив Сухобрус, обнимаючи його й цілуючи.

Добре дїло йде! — подумав Воздвиженський. — Може старий одпише крило менї одному...

— Степане Йвановичу! найму за вас окахтист Брацькій Богородицї.

— Про мене, тату, наймiть, тiльки не дуже читайте сї книжки, бо знов снити-муть ся ангели з пазурями.

— Еге! сьмiйтесь, сьмiйтесь! Ви добре знаєте, що не до кожного дїдьки пристають... Бо не всякого Бог благословить... Хто недобре робить, до того певне вже й дїдькам не треба приставати...

Сухобрус свої сни вважав за милiсть божу i думав, що то вiн уже присьвятив ся. Вiн почав iще частїйше їздити в Лавру, ще бiльше ченцїв i послушникiв приходило до його в гостї.

Тим часом Воздвиженський радив ся з Мартою, що було-б дуже добре, як би батько одписав на їх самих крило. Марта почала прислужуватись до батька, дуже часто бiгала до крила, i таки не втерпiла, попросила одписати крило їм самим. Батько вволив її волю: одписав Воздвиженському крило, а все, що було в крилї, i всї грошi, якi мав, вiн велїв роздїлити рiвно по половинї.

Вже Сухобрус часто думав про свою смерть. Трохи не кожного мiсяця вiн готувавсь, говiв, сповiдав ся, наймав окахтисти, посилав на часточку, роздавав милостиню старцям i часто годував i напував ченцїв i послушникiв. Вiн так вiрив у своє добро, в свою чистоту, що як заслаб то спокiйно дожидав смерти. Всї його мисли давно покинули землю. Остатних часiв вiн лїтав думкою вже на тiм сьвiтї, десь у безкрайому небi. В неясних у розлитих формах йому являв ся той сьвiт, нiби безкрає глибоке синє небо, де плавали цїлi полки прозорих ангелiв у легеньких, ясно-рожевих золотих i зелених одежах, де на чорних хмарах стояли дїдьки на митарствах. Митарства здавались йому якимись поліцейськими конторами, повними рогатих і хвостатих істот. В незвичайній красї з'являв ся йому рай з якимись ворітьми з чистого золота і срібла, обсипаними дорогим камінням, а за тими ворітьми він неначе бачив якийсь пишний сад із незвичайним деревом і овочами, з райськими птицями, з зеленими левадами, де текли ріки з кришталю в золотих і срібних берегах. Він неначе вже бачив огневий престол на хмарах над тим чарівничим садом, а од того престола, нїби од сонця, лило ся сьвітло як од тисячі сонців. Як той пишний сон, що часом зоставляє в душі реальне чутя навіть після того, як чоловік прокинеть ся, той чарівничий рай манив його до себе якимись незвичайно солодкими пахощами, незвичайною гармонїєю музики, сьвятих пісень, шуму кришталевих рік. Сухобрус заслаб, а те давне диво втишало його муки, не виходило в його з голови, з серця. Почались передсмертні муки, і дума його стревожилась. Він усе брав за руки то дочок, то зятїв, неначе бояв ся випустити чужу руку, неначе шукав чиєїсь помочі. Він усе просив завісити вікна... Його голова все одверталась до стїни. Зятї й дочки не одступали од його, поки він і не вмер...

Поховали дїти батька тай недовго журились. Дочки трохи поплакали, але швидко обтерли очи й забули про його. Зятї зовсїм не тужили. А тим часом дїти заспівали зовсїм иньшої піснї, як прийшлось дїлитись батьківськими спадками.

В салї Воздвиженського зібрали ся зятї й дочки і прочитали батьківську духовну. Все було гаразд, доки не дочитались до крила.

Тільки-що Воздвиженський прочитав, що крило оддаєть ся одним Воздвиженським, як Степаніда зблідла, змінилась на лиці!

— То так, сестро? — промовила Степаніда до Марти, — то се така твоя добрість? То се ти так настренчила покійного батька, царство йому небесне, вічний спокій! Я не знала, що так буде...

— Сестро! чим же я тут винна? Така була воля нашого покійного батька, вічний спокій його душі! Я тут і сном, і духом не винна.

— Не знаю, хто й винен... Хиба стіни та вікна винні... Воно пак добре ближче жити, частїйше до батька ходити, піддобрюватись, підлещуватись, — говорила Степаніда Сидоровна, похиливши голову.

— Може хто піддобрювавсь і підлещувавсь, тільки не я. Чим я винна, коли Бог навів нашого батька, царство йому небесне, на таку думку?

— Навів Бог на таку думку, якої треба було Воздвиженським, а не на думку Дашковичів. Я не знаю, як воно буде. Я не пристаю на те. Все по половині, тай годі! І крило нехай буде по половині! — сказала Степаніда, махнувши рукою і піднявши голос із останньою фразою.

— Так, сестро, буде, як хотїв наш покійник, легко йому лежати і землю держати! Крило буде наше, бо й стоїть на нашому подвірі.

— А я кажу, що не ваше!

— А я кажу, що наше!

— А я бо кажу, що не ваше! — крикнула з запалом Степаніда, неначе од тих слів так би й стало ся, як вона скаже.

— То даремна річ! В духовній не так написано. А рештою поділимось, як у духовній написано. Я на те пристаю.

— Ще й на те, сестро, не приставай!

— Ба пристаю! Що правда, то не гріх.

— Була колись правда, та заіржавіла.

— Годї тобі вхожувати, бо нїчого не поможеть ся, коли в духовній так написано, — обізвав ся Дашкович, — що-ж маємо діяти, коли так роспорядив ся покійник?

— Розпорядились живі, а не покійники, — сказала Степаніда і вийшла з хати. За нею вийшов і Дашкович.

Як не сердилась Степаніда на Воздвиженських, одначе треба було мирити сь із ними, бо ще не було розділене між ними батьківське добро.

Колись ясне, чисте, веселе Сухобрусове крило було тепер закидане всякою всячиною. Все добро, яке було поховане в скринї, в кімнатї, в пекарнї, в хижці, в коморі, навіть на горищи — все те було знесене в салю й кімнату, все те взяло ся купами на помостї, по столах, по вікнах. В однім кутку лежали пухові подушки й перина, на столах і на вікнах стояли купи тарілок і всякої посуди. Де колись на вікнах стояли вазони з квітками, там тепер стояли горшки, кострулї, лежали сковороди. На стінах стирчали цьвяхи, де колись висїли картини й образи. Павуки встигли вже позасновувати всї кутки, перекидаючи павутиння на цьвяхи, навіть на розкидану посуду. Не стало хазяїна в господї, і почала панувати за його слідом пустиня. Миші бігали по помості, а мухи покинули хати і своїм гудїннєм не ворушили мертвої тиші. Все говорило про смерть, скрізь повилїтав дух житя. Тільки велика картина Ноя з синами стояла на церинї і своїм стародавним сюжетом ще більше натякала про смерть і спустошення.

На те кладовище, в ту комору, що так недавно була сьвітлим і спокійним домом, ввійшли Сухобрусові зятї й дочки. Воздвиженський держав у руцї цїлий лист паперу навкруги списаний; там були записані всї покійникові річи. Зятї й дочки почали дїлитись. Найбільше енерґії показувала Марта. Дашкович примостив ся на скринцї, згорнув руки й довго дивив ся на дам, що бігали по хатах, підіймали де-що з помосту, говорили, кричали й махали руками.

Вже сонце високо підняло ся над київськими горами, а вони все дїлились та дїлились. Воздвиженський попереду вхожував до всього, але втомив ся й собі сїв на скринцї поруч із Дашковичом. Дашкович думав думав та під шум і лепетїня жіноче зовсїм задумав ся і перелетів думкою в трансцендентальний мир фільософії. Вже сонце пішло за київські гори на захід, а нестомляні сестри все гомонїли, сперечались та все дїлились.

— Киньмо та ходїм обідати! нехай йому всячина! — крикнув Воздвиженський і вже хотїв вийти з хати.

— Потрівай трошки! ще й зісталось тільки, що подушки та перина, — промовила Марта.

— Дїлїть ся вже до кінця, дїлїть ся, та кінчайте сьогодня, бо завтра я сюди вже не прийду, так обридло, — сказав Воздвиженський і знов сїв на скринці.

Марта й Степанїда приступили до подушок і почали їх ворушити. По хатї пішла страшна суха курява, як густий дим, клубами підіймаючись проти сонця.

Всї закашляли й затулили носи.

— Як же ми тепер подїлимо постїль? — спитала Марта.

— А так подїлимо! — відказала Степанїда, — ти, сестро, візьмеш перину, а я візьму три подушки.

— Е, нї! потрівай! так, сестро, буде недобре! — сказаза Марта, — коли менї припадає перина, то нехай же буде моя й одна подушка.

— Е, нї, сестро! для тебе вже буде занадто, а для мене буде обидно! — сказала Степанїда.

Подушки й перина були дуже гарні й великі, ще й до того з чистого, мягкого пуху. А обидві сестри дуже любили гарну постїль і мягкі подушки.

— То як же се воно буде? — спитала знов Марта.

— А так буде, як я кажу, промовила Степанїда, — ти, сестро, бери дві подушки, а я візьму одну подушку й перину.

— Нехай не так буде! лучче ти, сестро, візьми дві подушки, а я візьму одну подушку й перину, — сказала Марта.

— Сестро! гріх тобі Бога гнївити і мене обижати. Ти взяла крило, ще й перину хочеш узяти! — сказала з гнївом Степанїда.

— Сестро! сама ти гнївиш Бога й тревожиш батьківські кістки! Чи я-ж узяла крило?

хиба-ж не батько покійничок, царство йому небесне, одписав мені його? — сказала Марта.

— Годі тобі, Марто, все на батька звертати! Може скажеш, що й перину одписав тобі батько? — промовила з запалом Степаніда.

— То як же воно отсе буде? — сказала Марта, — або ти бери дві подушки, а я візьму перину з подушкою, або я візьму перину з подушкою, а ти бери дві подушки, — промовила Марта, не постерегаючи помилки свого язика.

Дашкович підвів голову, зачувши такий незвичайний рогатий силльоґізм, якого навіть не вигадала древня Греция. Його дуже вразило те, й він почав гадати, по якій то формі склала Марта таку штуку.

— Або ти, тату, їдь у ліс, а я зістанусь дома, або я, тату, зістанусь дома, а ти їдь у ліс, — сказала Степаніда. — Та чого ти сидиш та думаєш? — крикнула вона на Дашковича, — ми самі морочимось, а тобі й гадки нема! — і Степаніда потягла Дашковича до перини: — Дивись! що се? — спитала вона його.

— Перина — промовив він спокійно, піднявши один палець у гору.

— Перина, передражнила його жінка, — сам ти перина! Поділи між нами оту перину, тоді скажеш: перина!...

Дашкович задумав ся, і потім промовив:

— Нехай буде вам обом по півтора подушки і по одній половині перини.

— Хиба-ж подушки цифри? хиба-ж їх можна ділити так? — промовила Степаніда.

— А чом же й не можна? Хиба-ж перина і подушка, хоч і реальні самі по собі річи, не можуть бути ідеями, яких можна мислити, ділити й до купи складати...

— Бог-зна що верзеш ти язиком!

— Яке Бог-зна що? Хиба-ж не ви в-двох недавно склали з подушок і перин дуже цікавий силльоґізм?

— Кидайте ви ваші перини й подушки, та ходімо обідати, бо вже вечір близько, — сказав Воздвиженський і вийшов із хати. За ним вийшов і Дашкович, а за ними мусїли вийти й їх жінки.

І знов стало тихо в хатах Сухобруса. Знов смерть запанувала там, де недавно був гармідер і колотнеча. Курява, останній знак житя й руху, улягла сь; сонце осьвітило червоним промінням руїни Сухобрусового добра, а павуки забігали знов на помості. І смутно дивив ся праотець Ное з синами з картини на людську суєту і корисність, на руїни недавно замершого на віки житя.

На другий день після снїдання знов одчинились двері у крилї, знов ввійшли дочки й зяті. Воздвиженський так само держав у руці великий лист, списаний навкруги, і писав значки оловцем над тими словами, які назначали роздїляні річи. Дашкович так само примостив ся на скринцї, не стерши пилу. Сестри знов приступили до постелї. Перина, як на злість, лежала як та гора, здорова, повна дорогого пуху, а подушки були роздуті й такі повні, неначе в серединї були напхані не пухом, а набиті питльованим борошном. Марта підняла одну подушку; подушка була легка, як піряна! Степаніда підняла другу подушку; подушка сама аж підскочила в гору, як мяч.

— Як же ми, сестро, поділимось постілю? — спитала Марта.

— Не знаю, сестро! треба якось ділитись, — одказала Степаніда.

— Треба якось ділитись, — машинально промовила Марта ті самі слова. — Бери, сестро, дві подушки, а я візьму перину й подушку! — аж просила Марта.

— Нехай уже, сестро, буде мені перина й подушка! — просила Степаніда.

Воздвиженський слухав і бачив, що тому змаганню кінця не буде і сказав:

—. Коли вже вам обом так трудно розділитись пуховиками, то ви зробіть так, як радив Василь Петрович. Бо що фільософія скаже, то против того нема чого казати.

І вони розбили всю постіль по половині; перетягли шнурками перину й одну подушку і сокирою розрубали як-раз по половині.

Розділивши батьківське добро, обидві сестри посердились. Кожна з їх постерегла, що багато де чого з батьківського добра не прийшло до рук, що його нишком переполовинено. Сестри косо дивились одна на другу і перестали ходити в гості одна до другої. За те Дашкович і Воздвиженський не вважали на своїх жінок і жили так само, як і попереду.

Дашкович усе глибше й глибше закопував ся в книжки. Для своїх унїверситетських лекцій йому треба було дуже добре познайомитись із наукою. Він був цїкавий не до одної фільософії. І другі науки звертали на себе його вагу. В його шафах і столах лежали товсті купи паперу, списані його рукою.

Раз була чудова тепла погода! Вечір був такий пишний, сонце стояло на заході таке червоне та ясне, повітря було таке тихе й тепле, що ввесь Київ, усе мале й велике, бідне й багате, висипало з хати на двір. Царський сад, шоссе над Дніпром, гори, все те було засипано народом, що гуляв, балакав, веселив ся, роєм вив ся по алєях саду, де грав оркестр музик. Воздвиженський ходив у сад, на гори і, вернувшись із гулянки, зайшов до Дашковича. Дашкович сидїв над німецькою книжкою і виписував деякі місця. Вікна його кабінета були позачиняні. В хаті тхнуло папером і книжками. Вся краса вечора, сонця, неба і Днїпра неначе була десь захована для його під землею.

— Чи вже ж ти отсе сидиш у кабінетї? — крикнув Воздвиженський і плеснув у долонї, вступаючи в хату.

— Адже бачиш! сиджу! — обізвав ся Дашкович і засьміяв ся. Воздвиженський, не розуміючи його, здавав ся йому зовсїм сьмішним чоловіком.

— Ти сьмієш ся з мене, а я з тебе! — сказав Воздвиженський. — І я не романтик, не покланяюсь квіточкам та пташечкам, але глянь, як здорово, як гарно на дворі!

І Воздвиженський пхнув рукою одно вікно й друге. Повітря сьвіже, як лїс, здорове, як степ, так полило ся по кабінетї. В мертву хату влетів шум, гам, розмова живих людей, рух живого житя. Сонце падало на межигорський бік і заглянуло червоним, кровяним промінням в кабінет, облило рожами твори старих померших фільософів Греції й Ґерманії. Блїде й схудле лице Дашковича помолодчало під тим дитячим сьвіжим промінням, навіть повеселїйшало. Веселе сонце змило тяжку тїнь дум із його поважного чола.

Дашкович заглянув у вікно і промовив:

— І справді на дворі гарно!

— Чом би тобі не піти, не проходитись? І чого ти надсаджуєш ся? І на що ти мучиш себе? Чи тобі не доволї того, що ти знаєш? Чи од тебе хто потрібує, щоб ти сьвіт удивив своїми мислями?

— Менї мало того, що я знаю... Менї треба більше, — сказав смутно Дашкович.

— І на бісового батька все те тобі здало ся? Бач пообкладав себе усякими книжками! Чого тут нема! — і Воздвиженський почав переглядати порозгортувані на столах книжки. Там було багато всяких книжок; фільософських і славянофільських, — московських, і всяких.

— І се, й те! і фільософія, і релїґія, і народнї піснї, і московські писання, і українські збірники! І що-ж отсе за збірники! І на що вони тобі? Чи ти з його хлїб їсти-меш?

— Я, бач, задумав писати де-що своє... а тим часом складаю собі свої пересьвідчення, — промовив Дашкович несьміло.

— На що тобі ті пересьвідчення? Чи ти з їх чоботи пошиєш, чи ти їх на гроші переведеш, чи ти їх з'їси або вип'єш? — питав його Воздвиженський.

Дашкович мав його за легкодума, але на такі слова вважав як на жарти.

— Степане Йвановичу! ти жартуєш. І ти-ж належиш ся до катеґорії людей вчених. Ти-ж професор!

— Я професор божою милостю і волею начальства, але як би мене хто привязав вірівками до свого стола в такий вечір, як отсе сьогодня, то я-б зубами перегриз вірівки, а таки-б не сидів!

— Кому об чім ходить ся. Як до людини! А я сиджу, як бачиш, і складаю собі свої власні пересьвідчення. І я, і ти, і всї ми живемо чужим розумом, жуємо чужі мисли. Я хочу мати свій погляд на все, свою фільософію, свій сьвітогляд.

— Ого-го! оттак наші! Вдивляй мир! Боже тобі поможи! Честь і слава Київу й Дніпрови, коли обявить ся там новий фільософ! А менї здаєть ся, на віщо тобі крячкою сидїти, мучити себе? Адже-ж батько твій прожив вік без пересьвідчень, і я живу так само, і всї живуть так само. Одначе живемо хвалити Бога, і земля нас держить!

— Що-ж маємо робити! коли менї так забажалось.

— Знаєш що, Василю Петровичу! Чи не вичитав ти чого в фільософії проти жінок? Чи памятаєш, як ми колись романтизували про наших будущих жінок у Брацькім саду, ще як учились у школї? Чи такі-ж вийшли голубки — наші жінки?

— Що не такі, то не такі! Але мабуть така вже доля фільософів, бо й Сократова жінка не раз наминала йому чуба.

— Нехай так! ти фільософ, але я! На що-ж уже менї судила ся така доля?

— Ти жартуєш і мене не розумієш. Я навіть і не гадав про такі нїкчемні річи. Я гадаю про висший погляд на висші ідеї. Я хочу виробити власний фільософський сьвітогляд.

— Так жінки наші вискочать із-під того високого погляду? — сказав Воздвиженський, сьміючись. — Коли так, то шкода й заходу; ходімо лучче гуляти!

— Тобі все жарти. Я хочу вгадати ті ідеї, які колись обявлять ся в нашім плем'ї, і попереду в твоїм великоруськім, коли ваші давні царі встигли збудувати міцне царство, а потім у нашому українському плем'ї, а потім, ідеї мира славянського... Яка то фільософія засьвітить на берегах Неви, Москви, Дунаю, а там може й на берегах Дніпра й Чорного моря.

— Ой, ой, ой! На що-ж тобі вже ті Славяне? Чудні ви люде вдали ся! Тут, голубчику, руські солдати іменно ті фільософи! Тут москалики більш варті, нїж усї ваші фільософи од Фалеса й до Дашковича! Чи вже-ж не лучче за міліоном списів сидїти нишком та хлїб жувати! А прийде час, то ми тих Німчиків пхнуть у Атлантиду! А Славяне... Е! що й говорити! З їх у три днї можна поробити таких фільософів, як і я, як і ти! Коли тебе мучать такі ідеї, то їй Богу йди гуляти, — лучче зробиш!

Дашкович сьміявсь, що Воздвиженський так химерно розвязав його ідеї, які так довго неспокоїли його думку.

— От такого фільософа, як ти, я не знаходив іще нї в якій книжцї!

— І які то їдеї колись випливуть із голов твоїх Черкасцїв? — сьміяв ся Воздвиженський.

— А може й випливуть. Ось подивись, які чудові піснї українського народа, позаписувані отсе недавно? Ось прочитай, коли ти зугарний! Яка висока поезія!

Воздвиженський узяв у руки Збірник українських пісень і почав читати голосно, дуже страшно й сьміщно перевертаючи слова на руський лад. Його лоб зморщив ся. Було видко, що йому українське слово в книжках, у літературі дуже й дуже не сподобало ся! Він читав далї, і його брала злість.

— І пишуть же чорт-зна що! І записують те, що треба-б зовсїм скасувати, вигубити з корінням і насїнням! — промовив Воздвиженський.

Його широке й плисковате лице почервоніло. Він схопив ся з місця, налапав цїлу коробочку сїрничків, тернув цїлою коробочкою об дверцї груби, другою рукою ухопив Збірник і вкинув у грубу, розгорнувши книжку й посипавши її листи огневим дощем. Листки зашкварчали й жахнули полумям. Дашкович не втерпів, одняв од його книжку.

— Що се з тобою стало ся! — крикнув він.

— Повибивай собі, брате, отсї ідеї з голови!

Дашкович не сердив ся і тільки сьміяв ся; він знав Воздвиженського, як профана, як чоловіка зовсїм не поважаючого науки й ідеї.

— Постій! розкажу я твоїй жінцї, що ти тут робиш якісь чари, що ти хочеш спротивитись самому Богу!

З сими словами Воздвиженський вийшов з кабінета і встрів Степанїду.

— Степанїдо Сидоровно! чи ви не знаєте, що там дїєть ся в тому кабінетї? — сказав їй на вухо Воздвиженський.

— А що? — сказала вона, розтягнувши лице й розкривши широко очи.

— Та то ваш муж у себе, в кабінетї, мабуть робить якісь чари. Таке, таке отсе менї плїв, що я аж злякав ся! Каже, що й того нема на сьвітї, й того нїколи не було. Перехрестїть ви йому лоба та повезїть його в Лавру та в Пещері.

Воздвиженський хутенько вибіг із хати, а Степанїда прожогом побігла в кабінет до Дашковича.

— Василю Петровичу! що тут у тебе дїєть ся? Що ти тут робиш, заперши сь із сими книжками?

— Адже бачиш, читаю!

— А се що? — промовила вона, кинувшись до обсмаленої книжки.

— Книжка! Хиба не бачиш?

— А чого-ж вона обсмаляна?

— А тим, що Степан Йванович обсмалив її, жартуючи.

— Щось воно та не так... Чого-ж се в тебе в хатї смердить смалятиною?

— Бо навіжений Воздвиженський смалив книжку.

— Та на що-ж ви тут її смалили?

— Отсе, на що, та на що? На те, що треба було! — сказав Дашкович, аби одчепитись од неї.

— Гляди лишень! Чи се в тебе в хатї й образа нема? — сказала Степанїда, оглядаючи стїни.

— Нема, бо ти не повісила.

— Бо ти не сказав! Мабуть тобі не дуже його й треба! Василю! ти з великого розуму та в голову заходиш! Ті фільософські книжки не доведуть тебе до путя. Чи молиш ся пак ти Богу? скажи менї пак по правдї!

— Молюсь; а тобі на що?

— Так собі спитала... Завтра я поїду в Лавру і в Пещері. Їдь і ти зо мною, прошу тебе.

— Їдь сама; чого я поїду? Хиба на Подолї нема церков та чудовної ікони?

— Бач! я й кажу, що так! Я не буду спокійна, доки не побачу, що ти молиш ся Богу.

— То ходімо завтра до Брацтва. Про мене подивись, як я буду молитись.

І другого дня Дашкович мусїв проводити її на ранню службу до Брацтва, де була повнїсїнька церква богомолок із сїл. Він приклав ся до Брацької ікони і тим заспокоїв свою жінку. Вона на свої очи бачила, як фільософ хрестив ся, молив ся, цїлував чудовну ікону Богородицї.

— Се тобі наговорив на мене Воздвиженський! правда? так! — казав Дашкович. — А сказати правду, сам Воздвиженський навряд чи вірує в Бога, хоч колись і молився Богу серед ночі. Ти присїкай ся до його!

Степанїда Сидоровна почала болїти серцем і за родичом. Як вона не сердилась на сестру, одначе дїло здалось для неї таким великим, що вона не втерпіла й побігла до сестри, бажаючи спасти од вічного вогню Воздвиженського душу.

— Здорова була, сестро! — сказала вона, вбігаючи до сестри.

— Здорова була, сестро! — обізвалась до неї Марта, роблячи якесь дїло й ледви повертаючи до неї голову.

— Вже чи сердь ся, чи не сердь ся, а я мусїла прийти до тебе, бо наші вчені чоловіки з великого розуму та в голову заходять.

— Та мій не дуже вчений! йому нікуди там заходити. Може то твій великовчений заходить за розум! — сказала Марта з злістю.

— І мій, і твій! Обох я застала в кабінеті... Чогось змагались, порозкидали книжки, на ві-щось палили якусь книжку... Щось у тій книжці та недобре написане, коли вони наважили її спалити в грубі...

Марта насторчила вуха й почала ласкавійше слухати сестрину мову.

— Може вони що погане задумали... що не добре писали... Бо ті вчені люде тепер часом і справдї за розум заходять, — сказала Марта й попросила сестру сїсти. — Борони Боже чого! Часом воно виявить ся! Чи не знаєш, сестро, що вони там писали і палили? Може що проти ґубернатора, або...

— Як би проти когось! а то проти Бога! — тихо сказала Степаніда, озираючись до дверей.

— Ох менї лихо! — аж плеснула в долонї Марта Сидоровна.

— Чи молить ся пак Богу твій чоловік? чи ходить до церкви? — питала Степаніда Сидоровна.

— Щось не бачила, щоб він коли молив ся... а молитовника в його.. й заводу нема! Хиба на память...

— Еге! на память! Я свого на силу через силу помолила, водила до чудовної ікони... Тільки, сестро, нікому не кажи! Повези лишень, сестро, свого в Лавру, в Печері!

Сестри розпрощались і нїби навіть помирились, перелякані страшним лїбералїзмом своїх чоловіків.

Тільки що Воздвиженський переступив через поріг, як Марта глянула на його невеселими очима.

Він так і почув кругом неї страшне полумя, вже йому знайоме.

— Скажи мені, на милість божу, що ви там із Дашковичом пишете таке страшне, що аж треба було палити в грубі? Чи ви молоденькі, чи вам і досї в голові грає? Та в вас жінки, та в вас купа дітей! Борони Боже якої напасти! Та тодїж ми пропащі з дїтьми...

Воздвиженський стояв і дивив ся на неї.

— Де це ти наглядїла таких пропащих людей? Слава Богу, всї сидимо дома й хліб жуємо. Що се ти верзеш?

— Ти сам верзеш! Що ви палили в грубі з Дашковичом? — присїкалась до його жінка.

— Українські пісні.

— Та не дури мене, бо я ще не зовсїм дурна! Сухобрусів не було дурних нї в Київі, нї по-за Київом.

— Кажу тобі, що палили пісні! Дашкович щось собі забрав у голову...

— О! бач! він забрав щось у голову, а ти й нї!

— А я нї!

— А перехристи свого лоба! — промовила Марта.

— А то на ві-що? Дїдьків не бачу кругом себе, нема од чого одхрещуватись.

Воздвиженський бачив, що його-ж оружжя проти Дашковича повернуто на його-ж, та не знав, з-відкіль воно повернуто. Хоч він сам і встоював дуже за патріярхальність, одначе вже далеко одійшов од неї і хотів її накинути на шию комусь иньшому.

— Чого тобі такі думки прийшли в голову? — спитав він у жінки.

— А того, що я завтра їду в Лавру і в Пещері і хочу, щоб ти їхав зі мною та помолив ся.

— То й поїду, коли тобі того хочеть ся, бо самій тобі їхати ніяково.

Другого дня Воздвиженський мусїв їхати з жінкою до Лаври, йти з нею в Пещері. Він прикладав ся до всїх мощей, хрестив ся, бив поклони, підіймав очи в гору до Бога, найняв кільком сьвятим молебнї, подав на часточку.

Марта приїхала до дому весела, добра, спокійна. То поїздка до Лаври дуже розмягчила її серце. А Воздвиженський, поїхавши до Лаври без снїдання і дуже виголодавшись, уплїтав на всї застави печеню та все говорив про сьвятих печерських, як-раз так, як колись любив говорити Сухобрус, начитавшись Патерика і Житій.

— От хто був чоловік набожний! наш покійник батько — говорила ласкаво Марта Сидоровна, пючи чай з пухкою лаврською проскурою. — Скільки він виходив до Лаври, до Пещер! Скільки раз їздив він і в Почаївську Лавру! Як він молив ся, як він постив! На цїлий Київ не було набожнїйших людей, як Сухобруси!

— О! що не було, то не було! Покійний наш батько був просто сьвятий! Я твердо вірую, що він у раю! — промовив Воздвиженський нїби щиро, й щирійше уплїтав печеню, запиваючи чаєм.

VI.

Закопавшись у книжки в свойому кабінетї, працюючи для професорської катедри, Дашкович давно не був у свого батька, в своїй рідній Черкащинї. Жінка, дїти, книжки — все те не пускало його, не давало йому вирватись на село. Тепер йому дуже схотїлось поїхати на село, подивитись на житя свого народа оком ученого чоловіка, прислухатись до його мови, піснї... Прийшли вакацнї, і він поїхав на село до батька, в своїріднї Сегединцї.

Того року Петрівка була дощова. Люде спізнили ся косити сїно, дожидаючи сухої погоди. Черкаські степи зеленїли, як море. Дашкович виїхав на степ, і його обвіяло сьвіже степове житя. Після тїсного кабінета, після запаху од цьвілї, од книжок, обгризених шашлями, після міської душної куряви, степи здали ся йому земним раєм. Повітря було таке чисте й легке, що, здаєть ся, груди не втягали його, а само воно лило ся в груди. Здавалось, нїби само житя напувало тїло, як вода напуває губку, приймало всього чоловіка до самої душі. Дорога стелила ся по зеленому степу широким килимом між двома окопами, на яких росло високе бадилля петрових батогів, обсипаних синїми зірками, молочаю, сизих миколайків, круглоголових будяків. Широколистий подорожник й оксамітовий шпориш хотїли вкрити всю дорогу, хотїли одвоювати її од тяжких колїс сїльських возів. Уся зелена степова скатерть, скільки можна було скинути оком, була заткáна квітками: червоними купами смілки, синїми дзвониками, жовтими степовими тульпанами, фіолетовим соном й чепчиком. В траві ворушив ся й тріщав цїлий мир коників і всяких кузок. Над степом у синьому небі вили ся, співали птицї. Край дороги бігали проворі ховрашки і, побачивши людей, втїкали в нори і сьміливо виглядали з-відтіль, піднявши вушка в гору. Ввесь зелений степ і синє кругле небо заливало проміння гарячого золотого сонця. Прозорий воздух розширяв кругогляд далеко, далеко на всї боки, скільки можна було скинути оком.

Давно бачив Дашкович свій рідний степ. Йому здалось, що він побачив його в-перве. Він не міг одірвати очей од трави, од неба, встав із воза і пішов пішки. Самі ноги несли його все далї й далї. Він звернув із дороги на траву і, забувши свою фільософію, почав рвати квітки. Побачивши себе на самотї, серед такого простору, Дашкович почав фільософувати, але через хвилю нїчого вже не знайшов в своїй голові. Він знов силкував ся думати, і знов почув, що думка десь вислизнула з його голови. Він тільки знав, що бачить зелений степ, синє небо, дорогу, птиць у небі, чує сотню голосів кругом себе. І знов хотїв він перемогти себе, а думки все таки не йшли на ум. Йому хотїлось тільки дивитись і милуватись красою роскішної степової природи. В йому розбуркалось чутя природи, заглушене міським житям, наукою, абстрактною фільософією.

Далеко, далеко на полудень засиніли смугою гори, вкриті лїсом. Та смужка здавалась на краю неба сизою хмарою, яка ледви-ледви висовувалась із краю над степом. Там, у тих горах стояло велике село, Сегединці.

Дашкович ближче під'їхав до тієї синьої смуги. Гори виступали з туману. Вже можна було бачити яри й долини між горами, лїси й села, розкидані на шпилях і попід горами. Хрести на церквах і вікна блищали в тумані проти сонця, як дороге каміння з-під тонкої матерії. Лїси виступали все грізнїйше та яснїйше. Темні й не високі гори здавались висчими й грізними серед гладенького рівного степу, роблячи чудовий контраст із зеленою широкою скатертю. Здавалось, нїби якийсь величезний зьвір лежав на степу, підняв спину й настобурчив на спинї темну сизу шерсть. Вже сонце скотило ся ік заходу, вже степова трава лиснїла червоним відблиском. Дашкович наближав ся до тих гір. Степ кінчав ся. Балагула ледви примітно піднималась на пригорки, то знов спускалась у не глибокі долини. Вже на горах можна було бачити дуже виразно і лїси, й села, й церкви в селах. З-відтіль потяг вітерець сьвіжійший і мокрійший од степового. Можна було навіть лицем почути, що десь недалечко є вода, лїс, дерево, тїнь; є долини, яри з ставами й садками.

— Поганяй лишень швидче! — сказав Дашкович Жидови.

— На що вам швидче? доїдемо ще сьогодня до Сегединець, — обізвав ся Жид, не обертаючись до Дашковича, і хвисьнув батогом по конях сухих як тріски.

Коні підтюпцем побігли з пригорка на долину, а з долини знов на пригорок. Гори з лїсами й селами то виринали, то знов ховались за пригорки, і часом із за горки було тільки видно верхи та хрести близчого села. Перед очима разом одкрило ся село під горою, над великим ставом. Коні збігли дуже прудко на греблю, і балагула засїла в грязь по самісінькі маточини. Жид затріпав руками й віжками, закричав, засвистав. Коники розтягли свої сухі ребра, мов хорти, й винесли балагулу з багна, наче на руках.

Зі ставка повіяло холодком. Коні побігли по-під густими садками. Незабаром балагула знов підняла ся на висчу гору й сховала ся в густий старий лїс. Який знайомий був той лїс Дашковичови! Дорога йшла по самій спинї довгої гори, а по обидва боки лежали глибокі долини. Ліс застиляв гору й долини густою старою дубиною та грабиною. По-над шляхом росла лїщина, де так часто Дашкович малим хлопцем любив рвати горіхи. Ще висче виїхала балагула на гору, і з тієї гори стало видно всї Сегединцї, що розсипались на двох шпилях і на долині по-над двома великими ставками. Дашкович почув, що в його немолодому серцї заворушилась радість школяра, який вертаєть ся зі школи до рідного дому. Те чутя обвіяло його нїби пахощами ранньої весни, пахощами білого цьвіту вишень, черешень, рясту та молодої первої травицї.

Довго котила ся балагула з гори і збігла на широку греблю. В кінцї греблї під вербами стояв знайомий млин, чорний од негоди. Колеса й тепер крутились так само, як і за часу Дашковичових молодих літ, навіть так само на чорних колесах блищало кілька нових білих дощечок. На високому шпилї проти самої греблї стояла церква з пятьма банями. Один став, великий аж на дві верстви, огортав той шпиль навкруги, а другий, ще більший, по другий бік, розливав ся круглим озером серед чималих зелених гір. Коло самого ставу, край левади на горбочку стояла друга церква з одною банею й високою дзвінницею. Конї повернули вулицею до тієї церкви і заїхали у двір сьвященника. Старий сивий сьвященник вийшов на ґанок і спершу не пізнав свого сина.

— Чи се ти, Василю? — спитав старий батько, придивляючись до сина і трохи не доторкуючись до його лиця.

— Добрий вечір вам, батюшко! се я! Чи я так постарів ся, що ви мене не пізнали? — сказав Дашкович, цїлуючи батька в руку, а потім цїлуючись із ним у губи. Батько тричі поблагословив свого сина та все придивляв ся до його.

— Чого ти, сину, став такий блїдий та худий? Й очи тобі якось позатягало. Чи тобі яка нужда, чи недостача в чому? Чи мабуть тобі та наука позатягала очи?

— Старість приходить, батюшко! Така вже людська доля.

Син придивляв ся до батька, який уже стояв одною ногою в могилї. Очи його дивились якось дуже спокійно, а лице вже припало землею між глибокими моршками; його голова й борода була біла, як вишневий цьвіт.

Вони ввійшли в хату. Покої були дуже старі: в їх тхнуло трухлятиною. Син побачив, що в хатах нічого не змінилось од часу його дитячих літ. Сьвітлиця зі сволоками, з образами була така сама, як і кілька десятків літ попереду. В кімнаті стояла та сама зелена велика скриня, скляна шафа, була та сама довга лежанка, груба з зелених кахлів, те саме ліжко. Оглядївши хату й сіни, Дашкович потім вийшов у сад. І тут природа панувала всею своєю силою. Де колись Дашкович поробив своїми руками квітники, де він колись сїяв астри й левкої, там тепер росли калачики та лопух. Чорнобиль доріс уже до самої хати й заглядав у вікна. Яблуні й черешні росли й посихали, пускали молодняки, як хотїли, між густими бурянами. Дереза набігла, як татарська орда, аж до середини садка. Все заростало, як заростало й помирало само людське житя в господї.

Дашкович пішов глянути на хазяйство старого батька, і та і він побачив, що все падало, все рушило ся. Клуня була обдерта. На купах соломи, де колись стояли великі скирти й ожереди, вже росла кропива. Дашкович бачив, що природа була вже готова поглинути самий слїд того гнїзда, з-відкіль він вилинув на сьвіт. Для неї ще треба було ступити кільки ступенїв і він не пізнав би й слїду рідної оселї. Йому стало тяжко й сумно на души.

Син побалакав із батьком і побачив, що старому вже байдуже про сей сьвіт. Розмова навіть стомила старого чоловіка.

Над вечір Дашкович пішов знайомою вулицею подивитись на село. Там кипіло житя не глибоке й не широке, але живе, живе житя села в робочий гарячий лїтнїй час! Женцї весело вертали ся з поля; дївчата йшли цїлою юрбою і співали сьвіжими голосами пісню. За ними йшли парубки і зачіпали їх жартами. Сьміх і жарти, веселі слова й сумні пісні лили ся річкою, текли морем, неначе люде не працювали, а десь гуляли цілий день. Десь недалеко жінки кричали та лаялись через город, стоячи за тином. Косарі затягли пісню так голосно, що аж повітря трясло ся й луна пішла понад ставом. От і череда пустила ся з поля до села й заглушила пісні, й сьміх і жарти, навіть дзвінку, як дзвони на дзвіниці, жіночу лайку. Село закричало, заклекотало тисячою усяких голосів зашуміло, як ліс у великий вітер.

Дашковича вразило таке кипуче, палке житя українського села. Після города, після кабінета, після фільософії все те здало ся йому таким новим, таким оригінальним, таким живучим, що він сам собі здавав ся мерцем серед тисячі пульсів сїльського житя. Йому прийшла на думку велика вулиця в великому містї, де кипить, хоч висше й вньше, але так само кипить житя.

Дашкович йшов серед улицї, задумавшись: коли се зразу в ту вулицю полила ся череда! Попереду бігли хапаючись свинї, потім вівцї, а потім поважно йшли круторогі бики й корови. Череда бігла просто на його і не думала звертати фільософови. Він оступив ся під тин, але важкі рогаті істоти, не звикші поважати вчених людей, прямо йшли на його. Улиця була вузенька, і Дашкович мусів вилїзти на тин і зовсїм не по фільософськи стрибнути в садок. Висока кропива достала до ушей і пожалила йому лице. Він через тин дивив ся на вулицю, де дївчата й молодицї займали до дому скот і вівці, тягаючи за шиї неслухняних овечок до дворів. Густа курява лягла на садок, і його здавило в грудях. Дашкович хотів перелїзти через перелаз у другий садок, а тут напала на його зла собака, які бувають на селах. Собака скакала на перелаз і досягала його за полу. Фільософ сидів на перелазї, поки прибіг чоловік із ломакою та прогнав собаку.

Через сад, через невеличку пасїку Дашкович перейшов на левади, що простягали ся до самого ставка. Роскішна зелень на городах вбрала в себе очи під косим червоним промінем захода сонця. Дашкович пішов через левади на довгу косу, що клиньом вганяла ся далеко в ставок. Уся коса була вкрита садами, а понад водою густими вербами. Під тими вербами не було очерету нї комишу. Вода була чиста. Пісковате дно сьвітило ся і жовтїло. Те місце було дуже добре для купанки. Дївчата з відрами бігли в берег по воду і співали пісень, перебігаючи Дашковичови дорогу.

— Добрий вечір, дївчино! що ти несеш? — спитав Дашкович, жартуючи, у одної чорнявої дївчини.

— Доброго здоровя! — ледви обізвалась дївчина, і її лице так і спахнуло соромливим полумям. Вона пішла далї й слова не промовила.

— А ти, дївчино, що несеш? — спитав він у другої ще красчої дївчини з довгою чорною косою і карими очима, що бігла з відрами на коромислї.

— А хиба не бачите! моркву! — сказала сьміливо дївчина, і неначе срібло посипалось й задзвенїло об кришталь, так задзвенїв її чудовий голос.

— А де-ж ти набрала тої моркви?

— В криниці нарвала! — сказала дівчина й засьміялась так, неначе соловейко защебетав. Вона одступила може на два ступені й почала веселої пісні таким голосом, якого мають перворядні оперні артистки. Дашкович став і слухав, слухав, доки дївчина не зайшла за верби, а її голос усе лив ся та дзвенїв. Його потягло слїдком за тим голосом: така була в йому чаруюча сила, така була чудова та пісня! Він пішов попід вишнями, поза вербами, і побачив, як через рідкі гільки вишняка зачорнїла роскішна коса, зачервонїло добре намисто на шиї. Дашкович впізнав чорнобриву сьміливу дївчину. Вона замовкла, стояла з відрами і тихо розмовляла з парубком. Парубок був молодий і гарний. Дашкович бачив тільки його чорні рівні брови, що дуже виразно чорнїли на лицї серед зеленого листу. Дївчина стояла й голову схилила, а правою рукою все на щось перебирала на шиї разки намиста. Її щоки горіли вогнем і вона все спускала очи до долу. Вечірнє сонце обливало тихим сьвітлом молоду щасливу пару, що балакала про кохання. Лице дївчини червонїло проти сонця, як півонїя, а парубок усе щось говорив тихим, але сьміливим голосом, та не зводив очей з її лиця. Привяле серце Дашковича якось радісно заворушилось; він милував ся тою парою, тими пахощами сїльського кохання, що нагадували йому пахощі зеленого степу й степових квіток. Він легко здихнув і пішов до ставка, перескочивши через перелаз. На самому кінцї коси, що нїби плавала на ставу з хатами й садочками, він скупав ся. Погожа вода була чиста й здорова! в водї білїв пісочок. Над його головою висїло зелене гілля верб і кидало тїнь на воду. Сьвіжий і веселий, набравши житя й сьвіжости з самого жерела натури, Дашкович вертав ся назад, а перед його очима все манячіла щаслива румяна дівчина і чорнобривий хлопець.

От іде він проз одну хату. Коли чує він, аж у тій хатї щось дуже кричить. То був крик жіночий. Женщина кричала так страшно, наче її катували. Дашкович дуже злякав ся. Його взяв жаль, і він ввійшов у ту хату.

Серед хати стояв здоровий, таки знайомий йому чоловік Остап Дубовій, і бив налигачем свою жінку. Жінка кричала, кляла його й тільки щулилась у кутку та оборонялась голими руками. На руках було видко синї й червоні смуги од верівки. Її очіпок валяв ся на землї, коса розсипалась на плечах. Вона кричала не своїм голосом, а чоловік бив її, по чому тільки влучав. Чималі дїти юрбою збили ся в другому кутку аж на полу, пищали й голосили. Чоловік як зьвір, махнув налигачем по дїтях, тупнув на їх обома ногами й прокляв, щоб їх живими земля поглинула. Жінка кинулась боронити дїтей, вхопила чоловіка з-заду за чуприну двома руками.

Дашкович почав вговорювати Дубовія, а чоловік почав його лаяти. „Не мішай ся, пане, коли не твоє дїло! А то я й тобі дам такої-ж прочуханки! Я не подивлюсь тобі в зуби!“ І професор побачив, що лучче швиденько утїкати з хати. Вийшовши на двір, він бачив, як жінка й дїти, вигадавши собі час, прожогом кинулись із хати і поховались по бурянах, як курята ховають ся од шулїки.

Вже Дашкович минув Дубовієву хату, перейшов черз два садки, через дві левади, а та страшна картина не сходила з його думки. Йому так схотїло ся ще раз подивитись на щасливу пару, що стояла під вербою, намилуватись щастям кохания молодої дївчини і хоч трохи зігнати з души смуток!

Тільки що він став під тою самою вербою, і вглядїв ту саму дївчину з парубком, коли дивить ся, аж там стоїть якийсь іще другий парубок, та все поглядає на молоду дївчину й молодого хлопця. Той парубок усе крутив свій довгий вус та все дивив ся злими блискучими очима на дївчину. Його синя спідня губа одвисла й дрожала; лице було смутне й грізне. А молода дївчина все перебирала разки намиста, все спускала очи до долу та стиха промовляла до чорнявого хлопця; чорнявий хлопець поклав на її плече руку і не зводив очей з її червоного лиця. Дашкович побачив, що він тут зовсїм зайвий, зрозумів до чого воно йдеть ся та швиденько пішов через сади й городи до села.

Не далечко од батьківської оселї його перестрів знайомий сусїд Топилка. Дашкович зараз впізнав його.

— Чи пізнаєте мене, Топилко? — спитав він у чоловіка. Топилка довго придивляв ся, а потім крикнув: чи вже ж се ви, Василю?

— Як бачите, я!

— Які-ж ви стали худі та блїді — промовив Топилка од щирого серця.

— Може вам погано жити в Київі то переходьте до нас сьвященником на панотцеве місце, — сказала Топилчиха.

— І вже годї, Топилчихо.

Топилка попросив Дашковича зайти до його в хату і він зайшов. Топилчиха й собі дуже здивувалась, що він став такий худий та блідий. Чоловік був дуже радий, зараз поставив на стіл пляшку горівки; жінка кинулась до комори, принесла щільник сьвіжого меду, достала хліба й соли, покришила сала, покраяла цілий хліб, поставила на стіл сметану. І Топилка, й Топилчиха кидались по хаті, ставили на стіл що тільки можна було знайти в їх не багатій господї.

Жінка кинулась до печі і не вважаючи на те, що втомилась на полї, хотїла розпалювати вогонь і смажити яєшню. Топилка налив чарку горівки, випив сам і почав частувати Дашковича.

— Та випийте бо хоч чарочку! та випивайте бо всю до дна! та закусїть, будьте ласкаві! Оце, Господи! нема чим вас і приймати і витати. Ми вже оце й повечеряли.

— Не турбуйте ся! Бога бійте ся! Що це ви! — заспокоював Дашкович добрих людей і мусїв сам вирвати вогонь із рук Топилчихи, що хотїла вже підпалювати в печі дрова й тріски.

— Та випийте бо ще хоч чарочку! Оце, Боже мій! Коли-б пак було знатя, що такого гостя мати-мемо! — знов бідкав ся Топилка: а ми-ж вас знаємо змалечку! а ми-ж малими колись гуляли з вами і в хрещика, і в жельмана, і веснянок співали, Та ти-б таки, жінко, зарізала курча! Де-ж пак, не бачили вас стільки лїт! — Так споминав Топилка давню давнину, та все припрошував.

Топилчиха принесла сира й масла, поставила солоних огірків, та все бідкалась, що нема чим приймати гостя.

Дашкович почав розказувати про Дубовія, як він недавно бив жінку і дітей і спитав:

— Скажіть мені, за що Дубовій так катує свою нещасну жінку?

— О! Хиба-ж ви не памятаєте? Та вони так бють ся з того часу, як побрались. І він закатований та упертий, і вона така сама. І він хоче верховодити в господі, і вона хоче верховодити, ніколи не змовчить йому, тай воюють ся цілий вік. Чи ви знаєте, що в неї кістки мабуть нема цілої! Вона вже раз кидала його, але швидко вернулась, і тепер оце нахвалялась, що знов покине, — промовив Топилка.

— І Господи! скільки раз вона переховувалась по чужих хатах, по клунях, поки в йому було не простигне той пекельний вогонь! — промовила Топилчиха, здихнувши.

Ще вони всі троє сиділи за столом, як у сінешні двері ввійшла дівчина з відрами і почала виливати воду в діжу. Дашкович зараз впізнав ту гарну співучу дівчину, що стояла недавно з хлопцем під вербами.

— А бач, дівчино, я тебе й випередив, хоч я й старіший від тебе! — промовив Дашкович.

Дівчина почервоніла, як маківка, затулилась рукавом і не знала, де дітись.

— Се наша дочка, Настя! Чого се ти так опізнила ся? — промовила Топилчиха.

— Оце! побалакала трохи з дівчатами. Хиба не можна постояти й поговорити! —

сьміливо промовила Настя, і скоса, й гарно, й лукаво кинула очима на Дашковича.

Її чудовий голос так і задзвенів по всій хаті, а лице так і пашіло червоним соромливим вогнем, хоч у хаті було вже не дуже видко. Вона прожогом вискочила на двір і заспівала веселої пісні.

— Як виросла ваша дочка! я-б із роду не впізнав її! — сказав Дашкович, пригадуючи, яка була Настя мізерна, та миршава, як була маленькою дївчинкою.

Вже темнїло на дворі, як Дашкович вертав ся до батька. Топилка з жінкою випровадили його за ворота та все дуже дякували, що він не погордував ними, простими людьми, й не забув давних своїх сусїд. Дашкович не міг надивуватись, які були добрі, ласкаві ті прості люде, котрі були душею раді витати свого гостя.

Дашкович ввійшов у батьківський двір і побачив довгий ряд косарів, що вечеряли під хатою й весело балакали про всяку всячину. Старий батько сидів у ґанку і перекидав ся словами з косарями, дожидаючи сина. Швидко потім наймичка винесла на ґанок столик і подала вечерю. Вечір був такий теплий та тихий, що їм обом не хотїлось йти в хату вечеряти. Косарі все балакали та їли з таким смаком, якого Дашкович давно не зазнав. Повечерявши, косарі перехрестились до церкви, подякували за вечерю, позабирали коси й пішли гуртом із двора.

Дашкович довго ще сидів на ґанку, вже як старий стомляний батько пішов одпочивати. Над Сегединцями постлала ся ніч темна, тиха й зоряна. На селї затих уже гомін і шум, тільки дївчата й хлопції не втихали навіть після важкої польової роботи та все співали на вулиції. Скрізь на селї співало разом кілька вулиць. Парубочі голоси обзивались піснею десь далеко за ставком та все наближались до того місця, звідкіль лили ся сьвіжі дївочі голоси десь під вербами. За голосом кожного парубка можна було вухом виcлїдити, куди прямувала сьмілива парубоча нога, де була чия мила, на якім кутку обзивалась вона піснею. Хори вулиць змішувались, перехрещувались, часом зливались в один тон, часом різнили в дисонанс. Співуче українське село співало до півночи, і до півночи сидїв під зорями Дашкович на ґанку та все думав свою думу. Його чарувало сїльське житя, не глибоке, але сьвіже, співуче й живуче; його очарувала рідна мова, рідна пісня, чисте повітря рідного краю, й синє небо, і погожа вода і тиха зоряна ніч...

Вже Дашкович устав і хотїв йти спати, як коло самісїнького двору дївчина заспівала пісню. Дашкович зараз впізнав той голос: то співала Настя Топилківна. Голос був такий чудовий, що його зразу можна було впізнати, хто його раз чув. Пісня весела, з щасливого серця, дзвенїла, як срібло, серед тихої ночи, неначе під самим його вухом. Настя верталась із вулиції до дому і певне була щаслива, що постояла, й наговорилась, й намилувалась із милим. Голос замовк коло самого Топилчиного двору, і Дашкович пішов у хату.

Другого дня старий батько просив сина вивезти косарям обід.

Дашкович поїхав на луки в ранні обіди. Косарі косили толокою; вони стояли дуже довгими рядами. На луках під гарячим сонцем дуже пахло сьвіжою травою і польовими квітками. Не вважаючи на жару, косарі співали косарських пісень: їх голоси змішувались із птичим співом, з диким тріщанням травяних коників. Гаряче повітря аж кипіло хвилями всякої гармонії. Наймит розпалив багаття, повісив на вагани казанок і почав варити куліш. Сонце стало серед неба, і косарі зійшли ся полуднувати, посїдавши кругом мисок. Дашкович сїв поруч із косарями до кулїшу. Затовчений сьвіжим салом із зеленою цибулею і кропом, куліш той здав ся фільософови смачнїйшим од усякої страви. Між косарями так і переливались жарти, приказки. І піснї, і приказки, й прислівя все те вразило Дашковича незвичайним багацтвом поезиї, жарту, гумору, практичного розуму. Він вийняв книжечку й позаписував піснї й приказки.

Над вечером наймити взяли волок і пішли до ставка ловити рибу. Дашкович пішов із ними носити відро. Наймити забрели по під берегом і витягли повний волок баговиння, карасів, линів, раків і жаб. Підводне царство, опутане нитками кидалось, ворушилось, лазило на зеленому березї. Сам Дашкович, забувши свою фільософію, обома руками вибирав раки й рибу з жабуриння і куширу. Риба тріпала ся, підскакувала на траві; раки плазували й ляскали шийками; жаби тїкали з усїєї сили до води раді, що не звернули на себе людської ваги. На березї запахло гарячою сиріостю, баговинням. Дашкович так розходив ся, що підняв палець у гору, подумав, потім розібрав ся і сам полїз у воду ловити рибу волоком. Швидко потім вони знов витягли волок повний деякої трави.

— А зайдімо ще волоком на ваше щастя, пане! — промовив наймит.

— Про мене й зайдімо! — сказав Дашкович.

Вони закинули волок і витягли черепаху, що з переляку підгорнула під черепки лапи й голову і лежала, наче мертва. Всї засьміялись із такого талану Дашковича.

— А закиньмо ще на щастя вашої панї! — сказав знов наймит охочий до жартів.

— То й закиньмо! Тільки не ловім знов черепахи, — сказав Дашкович і швиденько полїз у воду.

Щастя професорки було, знать, не велике, бо на той раз вони витягли дуже багацько раків та жаб і не піймали анї однїсїнької рибини.

Не багато вони заходили волоком, а вже риби було повне відро. Раків було так багацько, що не було куди їх брати. Над вечір косарі почали підвечіркувати, а Дашкович усе записував піснї, що розказували йому чоловіки. Вже луки почервонїли під проміням заходу; скошена трава ще дужче запахла. Тихий західний вітер обливав лице неначе лїтеплом, лящив ся до лиця, поки зовсїм не вмер, як червоне сонце сїло за лїсом. Дашкович вертав ся до села й чув, що його груди дуже, дуже легко дихали пахучим сьвіжим повітрям рідного села.

Настала недїля. Дашкович був у церкві старій, деревлянїй та темнїй. Після обіда йому було невесело сидїти дома, і він пішов по селу.

На великому вигонї стояла коршма, а коло неї була велика купа людей. Там грали музики. Професорови схотїлось зайти подивитись, як тішить ся простий нарід. У коршмі сиділи чоловіки й молодиці і пили горілочку; вони всї говорили разом та так голосно, що од того клекоту не було чути нї одного слова. Розмова клекотїла, як вода в казанї. Під коршмою танцювали хлопцї й дївчата. Дашкович знехотя задивив ся на танцї селян.

Між дївчатами він зараз примітив Настю Топилківну. Вона вийшла у танець із тим молодим хлопцем, з яким Дашкович бачив її під вербами. Дашкович ненароком був сьвідком їх женихання і знав про їх кохання; він дивив ся і милував ся молодою гарною парою. Настя виробляла дрібушки, спустивши очи долу. Румяна й щаслива, вона вся дихала щастям. Добре намисто легенько брязчало на її шиї. Коли це з гурту кинув ся до неї один парубок, вхопив за намисто, і рванув із усеї сили. Намисто так і посипалось по землї. Всї перестали танцювати; музики перестали грати. Настя залилась слїзми, а вся громада загомонїла. Дашкович впізнав того негарного парубка, що підглядав із-за верби, як Настя стояла з милим. Дашковичови стало аж жаль бідної дївчини.

Всї дївчата кинулись збирати розсипане намисто, а обидва парубки вхопили один другого за барки і почали страшно лаятись, а потім битись. Волося з голов лстїло, як піря; з порозбиваних носів лила ся кров на білі сорочки. Вони порвали на собі сорочки, бились кулаками, потім міцно зчепились і почали кидати один одного об землю. Потім один надушив другого, сїв на грудях, набрав пилу з дороги в жменю і почав забивати пилом рот, ніс, очи. Другі парубки кинулись розбороняти і ледви їх розтягли. На обох було страшно глянути! Такі вони були покрівавлені, обірвані! Настю ледви повели до дому. Вона за сльозами й сьвіта не бачила. Дашкович сам трохи не заплакав, так йому було важко дивитись на ту страшну картину. Вертаючись до дому, Дашкович встрів ся з Топилчихою.

— А що, Топилчихо! правда, не добре мати гарних дочок, — промовив Дашкович.

— А що-ж тут винна дочка, що якийсь пройдисьвіт порвав намисто!

— Ви-б скоріше видали її заміж, а то ще не один хлопець обірве чуба другому.

— Ото й я так казала свойому старому. Та мабуть таки прийдеть ся в жнива весїля справляти. Але чого це ви такі худі та білі? Їй же Богу, аж страшно на вас глянути, так позатягало вам очи. От умивайтесь та обливайтесь до схід сонця непочатою водою, та втирайтесь сорочкою, тільки, борони Боже, не пазухою, а спиною! Побачите, як усе пропаде й піде на очерета, та на болота, та на недобрих людей. Я вам принесу зїля... — вже тихійше промовила сільська лїкарка; — од його, як рукою здійме!

— Спасибі вам, Топилчихо! Я буду лїчитись дома, як тільки прибуду до Київа, — сказав Дашкович, аби одчепитись від сільської знахурки.

Дашкович зайшов по дорозї подивитись на церковно-приходську школу, що колись його батько зза молоду завів у селї. В тій школї він учив ся в дяка зількома хлопцями. Він ледви впізнав ту хату, бо тепер дяк зробив із неї хлїв і заганяв туди свої гуси та качки.

Як навмисне орендарева коза виглядала з вікна, виставивши свою рогату голову.

Дашкович посидів у батька ще з тиждень і почав скучати за книжками. Він обшукав усї кутки і не знайшов нічого, окрім молитовників, житий сьвятих та метрик. Не маючи чого читати, він усе ходив по селу, по садах, по левадах, прислухував ся до пісень, записував усе те і навіть їздив по ярмарках слухати слїпців та лїрників.

Раз у суботу над вечір Дашкович почув, що в дворі співають дружки весїльної піснї. Він виглянув у вікно і побачив, що то Настя Топилківна йшла з дружками. Кругом неї вило ся з двацять дружок. Всї дружки були гарно прибрані в білих сорочках, в ґорсетах, в стрічках та квітках, але найкраща між усїма дївчатами була Настя. Вона ввійшла в покої, як та зозуля вплигнула! вся так і цвила квітками, так і дихала щастям! Її молоде румяне лице з чорними бровами, з карими очима змагало ся красою з квітками та стрічками. Вся голова була обтикана квітками; з голови на плечі падали жмутами стрічки; в руках вона держала білий вишиваний орлами рушник. Коло правого вуха були пришиті два віночки. Весела й щаслива, вона сьміливо тричі поклонилась низенько Дашковичови, просила на весїлля і тричі поцїлувалась із ним. А послї сьміливо повернувшись до великого зеркала, почала нїби поправляти на голові квітки, розкидати по плечах стрічки, не вважаючи на Дашковича. Те велике зеркало так і притягло до себе других дївчат. Вони кинулись до молодої нїби поправляти на нїй стрічки, а самі все дивились у зеркало та все пишались. Дашкович не міг одірвати очей од тої картини, котра одбивалась у зеркалї, де була нїби намальована ґрупа гарних дївочих заквітчаних голов, а між ними, як та зоря, гарна Настина голова.

Ринули двері з другої комнати, і всї дївчата шарахнули до порога од зеркала. Ввійшов старий сьвященник. Молода поклонилась йому низенько тричі, поцїлувала в руку і поклала на стіл шишку, а потім пішла з дружками до церкви.

Зараз таки прийшов і молодий. Дашкович впізнав того гарного парубка, що стояв із Настею під вербами.

— Як тебе звуть? — зумисне спитав Дашкович.

— Лукян Павличок, — сьміливо сказав молодий.

Другого дня Настя повінчала ся з Павличком.

Зараз таки після того Дашкович почув, що Дубовія покинула жінка... покинула і на сей день. Попереду пішла чутка, нїби хтось бачив, що в лїсї на дереві повісилась якась молодиця. Дубовій обходив усї лїси навкруги і не найшов нїчого. Дубовієві дїти плакали за матїрю що дня, як за мертвою. Незабаром приїхали до Сегединець чумаки і розказали, що бачили Дубовіїху аж під Одесою, говорили з нею і розпрощались. Дубовіїха переказала свойому чоловікови, щоб ждав її в гостї, як виросте в його трава на помостї. Вона проклинала чоловіка, що завязав їй сьвіт, знївечив її, так що в неї кістки не було цїлої в тїлї. Тільки за дїтьми, казали чумаки, так плакала, що аж об землю побивалась.

Час минав та минав і Дашкович збирав ся вже до Київа. Старий батько наклав йому харчі повен віз, надавав кавунів, динь на гостинець жінці й дітям. Прощаючись, батько промовив:

— Коли ти, сину, швидко не приїдеш до мене, то мабуть ти мене бачиш в останній раз. Пора менї до Бога.

Батько промовив ті слова так спокійно, неначе мова мовилась про когось иньшого, а не про його.

Виїхав Дашкович за село, глянув на поле. По обидва боки дороги стояло так багато полукіпків, що як глянути, то й поля було невидко! Поля жовтїли, як золото, до самого лїса то копами, то стернею, то незжатим хлїбом. Женцї рядами стояли до самого лїса.

— Чиє жнете? — спитав Дашкович женцїв.

— Панське! — одказали йому люде, і Дашкович трохи не вдарив ся об землю, як Дубовиїха за своїми дїтьми. Невесело було йому, як виїхав він за село. Їдучи степами, він усе думав про свої Сегединцї, про пишний край, родючі поля, про народ добрий, поетичний, гордий, багатий своїм власним національним житям, своєю поезію і оригінальними музичними глибокими мельодіями. І ті думи не виходили з голови, не випадали десь у траву, а зливали ся із гармонїєю степових голосів, із синім небом, з теплим вітром, із пахощами степових квіток, бо ті думи самі були поезиєю, чуттям, добром, нервим чуттям за народ, за Україну...

Дашкович приїхав до дому і застав усїх своїх живих і здорових. Жінка навіть не впізнала його, так він поздоровшав, загорів, повеселїйшав. Він навіть перестав на який час заснжуватись у кабінетї, бо його обвіяла сьвіжість та вогкість степів та лїсів, розважила сїльська пісня, сїльське житя, краса природи.

— Чого-ж доброго навіз ти з своїх Сегединець, зі своєї Черкащини? — питав його Воздвиженський.

— Дуже де-чого доброго я навіз! Я оглядав народ оком ученого, переслухав його пісні, його мельодії, бачив його звичаї... Поетичне й естетичне його житя дуже багате! Воно може розвитись у самостійну лїтературу, поезію... Я навіть назаписував багато пісень і де-чого иньшого...

— Ото-б варто було послухати, як київські та черкаські фільософи заспівають лїрницьких пісень! І треба було за тим їхати на село, шкваритись на сонцї, швендяти по мужичих хатах! Чудний ти чоловік!

— Я навіть думаю таки справдї до-ладу вивчити житя свого народа, і його язик, і його пісні, і навіть думаю де-що написати про свій народ.

— І хочеть ся тобі марно час гаїти, здоровя псувати. Сидїв би нишком та хлїб жував! А пересьвідчення-ж ти стулив уже там на селї? Чи помагала-ж тобі там яка баба Сопунка, або дїд Сторчогляд? — сьміяв ся Воздвиженський.

— З посьміха люде бувають, — сказав Дашкович і замкнув замком зібрані пісні, знаючи погану руку Воздвиженського, що все шпуляла в огонь, що не припало йому до смаку.

— Саме лучче, що ти привіз із села, то кавуни та дині. Я-б не проміняв їх ні на яку фільософію баби Соцунки й діда Сторчогляда, — промовив Воздвиженський.

◆

VII.

І Воздвиженський, і Дашкович мали доволї дітей та все дочок.

Старша Дашковичова дочка звалась Ольга, а старша дочка Воздвиженського звалась Катерина. Обидві вони були перевесниції, тілько Дашковичова Ольга родилась кілька місяців по переду, і Марта Сидоровна нїколи не пропускала прикинути слівце, що її Катерина менча од Ольги. Ольга й Катерина вже не ходили до Глїбо-Бориського дяка вчити граматики та часловця: їм найняли ґувернанток, що вивчили їх руській грамотї, вивчили читати й навіть трохи говорити по французький. Батьки постановили віддати дочок в „Інститут благородних дївиць“, переговорили, з ким було треба, й одного дня з-ранку Марта й Степанїда, забравши дочок, поїхали з ними в інститут.

Вони під'їхали під височезну залїзну браму. Брама була замкнута. Довго вони дожидали, поки їм одчинили, і вони в'їхали на інститутське подвіря. Високий швайцар із позолоченою булавою, ввесь обшитий золотом, загородив їм дорогу. Він сказав, що ґенеральша так рано нікого не приймає. Марта й Степаніда мусіли сісти в екіпаж і проїздитись без діла по городу. Через півтора години вони знов вернулись в інститут. Та сама залїзна брама, той самий швейцар, потім іще якась дама, запиняли їм дорогу, доки не повели їх через довгий коридор у залю, де вони знов просиділи дуже довго, дожидаючи начальницї.

В залю вийшла якась дама і попросила їх до начальницї. Тому що Дашкович читав кілька лекцій в інститутї, то ґенеральша Турман, урожена маркіза Де-Пурверсе, заблаговолила своєю особою побачитись із ними і познайомитись.

Незнайома дама повела їх через ряд покоїв, роскішно убраних. Скрізь блищали зеркала, бронзи, дорога мебіль, скрізь були розстеляні дорогі килими. Степанїдї й Мартї, і малим дівчаткам було трохи якось не до-ладу. Всї вони поправляли на собі одежу, оглядали своє убрання, що, хоч і добре було само по собі, але не гармонїзувало з розкішною обставою. Незнайома дама привела їх у просторну гостиницю. На софі сиділа начальниця Турман і очевидячки їх дожидала. Вже вони підступали до мраморного стола, за яким сиділа Турман, а вона все сиділа й не ворушила ся. Вони побачили стару женщину, убрану в дорогу шовкову сукню; на її плечі була накинута дорога велика турецька шаль. Її лице з легенькою оливковою тїнню показувало провансальське полуденне породїння. На руїнах того лиця ще було видко слїди колишньої великої краси, як по руїнах Колїзея можна догадуватись об його давній славі. Чорні брови, рівні, од кінця до кінця не товщі й не тончі, ледви згиналлсь над чорними великими очима. Тонкий, рівний, як у грецьких статуй, ніс був дуже у пропорції з довгеньким лицем. Решта кругом носа і брів уже обвалилась, позападала, полиняла, а ніжна біла кожа вже припала зеленню. Турман, урожена Де-Пурверсе, кахикала сухим кашлем, як тільки стрічала ся з людьми. На самоті й при слугах вона ніколи не кашляла тим модним петербурським кашлем, котрий нібп показував велике горе, великі перебуті тревоги життя, тоді як таких тревог і такого горя ніколи з-роду й не було.

Її батько, маркіз Де-Пурверсе приїхав до Петербурга із Прованса з двома дочками. Старша дочка була чудом полуденної краси! Через знайомих чужоземців він увійшов у значні доми петербурської аристократиї і навіть був вхожий до двору.

Одна висока особа видала за-між старшу маркізу за ґенерала Німця, Турмана, який дістав пишні руїни. Ґенерал прожив не довго, і вмер, зіставивши маркізу вдовою. Та-ж сама висока особа з Петербурга через своїх знайомих вислала ґенеральшу Турман виховувати молодих паннів аристократиї полуденної Росиї, на місце начальниці інститута благородних дівиць. Її менша сестра зіставшись на завше маркізою Де-Пурверсе, за рекомендацяєю другої високої петербурської особи, дістала місце клясної дами в тім самім інститутї, і так само повинна була виховувати благородних дівиць полуденної Росиї.

Марта й Степаніда наближались до софи, де сиділа начальниця. Коло їх щулились перелякані діти. Тоді тільки Турман встала так помаленьку, неначе її підводили пухкі пружини софи, що й справді підіймалась і росла під нею, як наймякша подушка. Турман устала на цїлий зріст свій, високий, рівний. Дорога шаль падала кругом її сухого стану широкими фалдами. Вона хотїла дати своїй поставі щось начальниче, ґенеральське. Марта й Степанїда були убрані в чорні шовкові суккї і в червоні рожі з золотими колосками на голові. Вони обидві були рівні на зріст із Турман, яка окинула їх сьміливим оком од ніг до голови і зараз спустила очи до-долу. То було знаком насьміхання: Турман сьміяла ся з їх головних уборів, що дуже різали очи червоними рожами й золотими колосками.

Марта й Степанїда зарекомендувались до Турман...

— Ah, ah, charmée de faire votre connaissance... prenez places mes-dames; assayez vous mes-enfants — промовила Турман. Марта й Степанїда почервонїли, як мак! Вони не вміли говорити по французьки. Турман знов спустила очи до-долу... Марта й Степанїда заговорили об своїому дїлї, рекомендували начальницї своїх маленьких дочок.

— О, я вже знаю про ваших дїтий! Я дуже рада, що буду їх виховувати в нашім інститутї — промовила Турман і почала кахікати сухим кашлем, неначе вона от-от хотїла Богу душу віддати. — Я дуже дякую вашому мужови, що він надїлив нас читанням своїх лекций в нашім інститутї, — говорила вона далї, обертаючись до Степанїди.

— А ми маємо за найбільше щастя, що наші дїти будуть учитись в інститутї, під такою високою рукою, під таким благородним оком, як ваше, — сказала Марта і справдї рада, що дїти попадуть в інститут.

— О, заспокійте ся, заспокійте ся! Ваші діти будуть так поведені, як слїд благородним фамілїям. Вони будуть мати добрий догляд, вони будуть говорити по француськи як Французи, вони знати-муть науки й мати-муть благородний смак у всьому, вони мати-муть благородні манери і будуть сьміливі й звичайні з людьми. Про те нїчого й казати!

— О, певне! Ми чули тільки одно добре про ваш інститут, і найбільше з того часу, як ви приїхали сюди з Петербурга, — сказала Степанїда.

— Chez nous a Petersbourg... мій близький приятель, один мінїстр дуже просив мене зістатись начальницею в петербурськім інститутї, але мінїстр просьвіти просив, щоб я їхала сюди, щоб, бачите, розносити з центра на далеку країну просьвіту й цивілїзацию, бо тут... кахі-кахі-кахі! — знов закашляла Турман й затулила рот хусточкою, вдаючи, нїби вона од того й достала сухоти, що розсипала цивілїзацию з центра на країну.

— Яке велике щастя задля наших степів! — промовила Марта. — Нам треба би ще більше таких дїячів зі столицї! Наша провінция така глуха, така темна!

— О, quelle rude tâche qu'est celle de propager la civilisation! кхі-кхі-кхі!... Часом і ночі не доспиш, і не доїси... кахі-кахі-кахі!... Я вже давно не зазнаю, що то — спокійний сон! Ще з самого Петербурга не зазнаю...

— Як ми будемо дякувати вам за всї труди, що ви приймаєте за-для наших дїтий! — сказала Степанїда трохи з боязким лицем перед такою особою, що знаєть ся з мінїстрами.

— Мій брат у перших, маркіз Де-Пруверсе, посол при одному дворі, писав менї, щоб я їхала за границю на води, але я, вважаючи на дїло просьвіти країн, не думаю й з місця рушитись. У сїм Київі такі чуда творять ся, громада така дика, люди такі, що не вміють навіть говорити по руськи, не то що по французьки. — При тих словах Турман знов спустила очи, зачувши дуже великий український акцент у розмові Киянок. — Я не поїду, бо мушу розносити сьвітло на далекі країни... кахі-кахі-кахі! Яке важке задання бути дїячом на далекій сторонї!

— О, певно! для того, хто зріс у великому сьвітї, така жертва повинна здаватись іще важчою! — промовила Марта.

Турман не мала нїяких родичів послами і навіть не знала ся з мінїстрами, а розводилась при Мартї й Степанїдї тим, що знала про той чималий вчений круг, в якім були їх чоловіки. В той час одчинились бокові двері, і в залю ввійшов іще один дїяч на країнї. То була дуже немолода клясна дама; по лицї й по зросту не трудно було пізнати рідну сестру начальницї, петербурську дївственицю, мадмуазель Де-Пруверсе. Гостї встали. Начальниця порекомендувала їм свою сестру. У старої дївки брови були вже не такі гарні, очи були не такі блискучі, як колись у начальницї: тим-то вона й ґенерала не дістала за мужа і виїхала на провінцию меншим дїячем, нїж її сестра.

— Quelle charmante élève que nous aurons! — промовила мадмуазель Де-Пруверсе, дивлячись на Дашковичову Ольгу. — Ходи, душко, до мене!

Ольга, вся червона, спустила очи й не рушалась із місця.

— Ходи-ж до мене. О, яка ти дикарочка! — промовила клясна дама. Ольга підійшла до неї і присіла. Клясна дама взяла її за підборіддя і за руку. Ольжині голі ручки були налиті, як огірочки; її очка блищали, як у матери, чорні кучері були розкішні зовсім не по її зросту. Ольга віщувала й теперечки велику красуню.

— Ой яка-ж ти гарна дївчинка! які в неї очка, брівки, ручки! — промовила клясна дама, перебираючи ручки й кучері, неначе то була лялька, а не дївчина.

А Воздвиженських Катерина сидїла й головку похилила. Вона була дуже негарна зі своїм широким лицем, із широким ротом, із кісми, похожими на конопляні пачоси, з ясними очима. Клясна дама й начальниця, милуючись Ольгою, поглядали на Катерину і нїби говорили очима: „Яка-ж ти погана!“ Катерина ждала, що, оглядївши Ольгу, потім покличуть і її на смотр. Одначе її не покликали, і в її маленькім серцї заворушилось недобре чуття.

— Vous souvenez vous des enfants de l' ambassadeur de Naples! Son ainèe c'est comme deux gouttes d'eau la petite Дашкович! — промовила маркіза Де-Пурверсе.

— Еге! — сказала Турман.

Вони говорили чистою французькою мовою, як Парижанки.

— Будьте-ж ласкаві! просимо вас як найпокорнїйше, доглядайте наших дїтий, щоб вони вчились і не пустували, бо вони дома любили таки пустувати, — сказала Марта, обертаючись до обох маркіз.

— O, comment donc; soyez tranquille! — сказала Турман тоном трохи зобиженим — у нас усї дїти не пустують і вчать ся, бо на те ми й живемо в інститутї. Наш інститут найвисша женська школа... все одно, що університет... так... інститут то женський університет, бо в нас і програма сливе університетська, і багато маємо вчителїв із професорів університета. Як побачите колись своїх дїтий, то й не впізнаєте! — сказала Турман, — цїляючи просто в вічі провінціональним жінкам.

— В нас є такі інститутки, що навіть уміють писати вірші, і не руські тільки, а навіть французькі, — додала маркіза Де-Пурверсе.

— Скажіть! ото диво! — промовила Степанїда, і так хитнула головою з такого дива, що аж золоті колоски і огневі рожі зашуміли й затрусились на голові. Обидві маркізи знов спустили очи до-долу. А Степанїда подивилась на свою Ольгу і материнському серцю на щось схотїлось, щоб дочка вивчилась в інститутї писати вірші не тільки руські, але й французькі.

Начальницї той візит здав ся довгим аж надто! Щоб показати провінціональним дамам їх незвичайність, вона почала закутуватись у шаль і тихісїнько підійматись, неначе хто підкручував пружини під софою. Ті пружини підіймали її в гору, як ляльку. Марта й Степанїда посхоплювались із місця і почали прощатись.

— Будьте ласкаві, доглядайте наших дїтий! Ми надїємось на вас, як на себе, надїємось, що наші дїти будуть ситі, неголодні й нехолодні, не забудуть молитись Богу, — промовила Марта.

- Чи можна буде нам брати своїх дітий на празники, часом у неділю і на сьвятки? — питали дами в начальниці.

Турман подумала, глянула на сестру і сказала:

— Вибачайте, будьте ласкаві! По нашим законам нам не можна пускати дітий до батьків... I вам, і дітям треба буде поскучати. Pour le reste n'ayez pas d'inquiètude. Quoique d'origine française, de religion je suis orthodoxe...

З тим словом дами вийшли од начальниці, зіставивши своїх дітий. Вступаючи в прийомну залю, вони встріли ще зо трьох діячів, що прибігли подивитись на нових інституток. То були клясні дами. Одна була дівуля сорока літ, друга була так само дівуля сорока пяти літ, а третю, розведену з чоловіком, одна висока особа зробила доглядачкою коло аристократичної молодіжи.

— En voilà des dragons! — промовила Турман, зіставшись одна з сестрою.

— Des veritables ogresses, Dieu me pardonne! — обізвала ся маркіза Де-Пурверсе.

— Et les coiffures, grand Dieu!

— В їх на головах цілі снопи пшениці!

— Де там снопи! Ціле поле пшениці! Ще й колоски тужіли, неначе на вітрі!

- Які в їх талії! Чи ти, сестро, примітила? Їй Богу, як куполи на Софійському соборі. А які нотациї вони встигли прочитати нам! I щоб діти були неголодні, й нехолодні... Неначе в нас тюрма, а я начальниця тюрми.

— А самі, як дзвінниці... Чи ти, сестро, бачила, які на їх рябі убори на шиї? I по французьки коли б тобі слово! Так мене засоромили, що я думала, от-от провалю ся під землю! А знаєш, сестро, що вони сиділи з візитом трохи не од самого ранку! Ну, дракони! А ще просять, щоб я пускала до їх дітий на празники...

— Поки то виполіруємо їх дітий!... Які манєри! яке дикарство! ой, Боже, Боже!

Тим часом як Степаніда з Мартою виходили, за ними скрізь зачиняли ся двері. Вони минули позолочену булаву швейцара і виїхали з двору за залїзну браму. Брама слїдком за ними зачинила ся.

Аристократична обстава інститута, аристократичні маркізи, розмова їх про мінїстрів, послів, в кінець усього швейцарова булава, все те обвіяло Марту й Степаніду якимось віянням аристократиї. Їдучи проз інститут, вони все думали про аристократичну обставу, і їм здавало ся, що з одного інститутського вікна виглядає константинопольський посол, із другого— британський посол, із третього мінїстр, із четвертого маркіза Де Пурверсе... Приїхавши до дому, Степаніда навіть почала наслїдувати маркіз. Дашкович увійшов у хату, як вона сиділа на софі, і йому кинулось у вічі, що жінка вставала з софи зовсїм якось инше, нїж було попереду; неначе її з-низу підводило пружинами, і послї випрямилась на цїлий зріст. І Воздвиженський, прийшовши до дому, примітив, що й його Марта встала з софи помаленьку, неначе її хто підводив пружинами, і послї витягла ся, ще й голову підняла. Йому так і здалось, що коло неї от-от схопить ся полумя купини, дуже йому звісне!

Ольга й Катерина, зіставшись в інституті, почули й на собі аристократичний вплив маркіз і инших діячів. А найбільше Ольга піддала під той вплив. Дуже гарна своєю вродою, ще й до того нагадуючи дочку італійського посла в Петербурзі, вона стала любимою ученицею начальниці, її сестри, і всїх клясних дам. Як суха губка, вона всисала в себе той дух, що був розлитий діячами в стїнах інститутських. Клясною дамою в тій клясї, де вчилась Ольга, була маркіза Де-Пурверсе. Ольга бігала за нею слїдком. Де-Пурверсе мазала її й пестила перед очима цїлої кляси. Товаришки Ольжині знали, хто найлюбійший маркізї й Турманши і обожали Ольгу. Вони чули, як клясні дами хвалили Ольгу за красу, і собі хвалили її в вічі, звали її красунею, бігали за нею слїдком, служили їй, щоб прислужитись до маркізи. Тодї як Ольга сїдала за рояль, її подруги, пустуючи, ставали перед нею навколїшки і складали руки, звали її ангелом, сьвятою й иншими інститутськими, ласкавими словами. Ольга знала, що вона гарна, що перед її красою все схиляєть ся, і думала, що все мусить схилятись перед нею.

— Яка велика, яка блискуча роль у сьвітї жде нашу Ольгу! — часто говорила Турман до дам так, що ті слова долїтали до Ольжиних вух, і Ольга вже звикла думати, що її жде велика, блискуча роль у сьвітї. Той сьвіт вона постерегала вже по інститутськи: той сьвіт здавав ся їй великим балем, із музиками, з танцями, з кавалєрами в золотих еполєтах, із послами турецькими й британськими, котрі здавались їй молодесенькими, незвичайної краси паничами, з русявими кучерями, як у ангелів.

А скільки раз вона, крадькома од самої Турман, читала про такий сьвіт у французьких романах! І часто Ольга, виглядаючи з вікна високого інститута, бачила думкою в городських домах, під залїзною покрівлею, за завісами вікон, конче такий сьвіт! Про иньший сьвіт вона й не гадала, і не хотїла знати. У маркіз тільки й розмови було, що про мінїстрів, ґенералів, та про двір, як звичайно буває у Петербурзї. Ольга чула ту розмову і якось думкою поріднилась із тією сферою, про яку тільки й торочили маркізи. Італїйський посол здавав ся їй рідним дядьком, якийсь старий князь виріс у її фантазиї за діда. Русявий британський посол здавав ся їй будучим тестем, якого син, гарний як сонце, молодий, як місяць-молодик, багатий, як подобає льордови, буде її женихом. Сама Турман уже давно заступила в її фантазиї місце матери, а придворних дам вона мала за своїх тїток.

Ольга чула дуже часто, що інститут усе одно, що унїверситет, і вона звикла ставити себе в рівнї зі студентами унїверситета. Вона мала себе просто за вчену, й думала, що кругом неї *в сьвітї* буде все низше од неї розумом і просьвітою, окрім послів і придворних дам.

Ольга й Катерина зросли в-запертї між стїнами інститута. Їх рідко возили по городу на гулянку, тай то в закритих екіпажах, кругом яких скакали на конях жандарми!

Раз Ольга побачила з вікна карети сїльських українських богомолок у білих намітках, і українських селян у чорних смушевих шапках.

— Що се за люди? Що то в їх на головах? Ой Боже! Що то вони несуть на плечах у мішках? — питали цікаві дївчата у маркізи Де-Пурверсе.

— Не знаю, не знаю, не знаю, — обзивалась до їх маркіза, задивляючись на гарного панка в високім капелюсї. І вона справдї не знала, що то за народ і по якому він говорить, і що то баби несуть у мішках на плечах.

В закритих стїнах інститута в Ольги почала рано розвиватись фантазія. Вона почала інститутським звичаєм *обожати*: обожала попереду Турман і свою клясну даму, потім пробувала обожати вчителїв, але їх старі і жовтї лиця швидко одбили в неї охоту до обожання. Інституток нїколи не водили гуляти по улицях і в царський сад. Як птицї з залїзної клїтки виглядали вони на вулицю крізь залїзні гратки. Раз Ольга наглядїла через гратки молодого, чорнявого панича і з довгими кучерями. Його лице так вразило її, що вона цїлий рік обожала його. І після того часто її тягло до залїзних граток.

Турман і клясні дами не звертали уваги на Катерину Воздвиженську, хоч вона вчила ся навіть лучше од Ольги, лучше грала й мала лучший голос. Катерина рано постерегла, що вона не гарна, ще в перший свій прихід до інститута, як Турман і Де-Пурверсе хвалили Ольгу й забули про неї. Тодї як інститутки обожали Ольгу, Катерини нїхто не обожав. Тим то вона зросла душею лучче од Ольги. Вона була добрійша, ласкавійша. Фантазія не заносила її так далеко, в невідомий аристократичний мір; вона навіть не марила про послів і придворних дам, бо менше про їх чула.

Прийшов час виходу Ольги й Катерини з інститута. Турман, Де-Пруверсе, клясна дама розведена з мужем, і всї дїячі голосно жалкували за Ольгою, ходили за нею, пестили, цїлували. Турман жалїла, що вона повинна вернутись до матери.

— Наша Ольга зробила б честь навіть при дворі – часто говорила Турман.

— Яка шкода, що вона вернеть ся до своєї страшної мами! — казала Де-Пруверсе. — Я боюсь, що ми через рік, через два не впізнаємо нашої Ольги!

Степаніда й Марта приїхали в інститут і, подякувавши Турманші й її сестрі за науку й працю, забрали до дому своїх дочок. Ольга плакала, неначе її розлучали на віки з рідною мамою та з рідними сестрами. Вона обійшла з Катериною і зі всїма кляснимп дамами ввесь інститут, заглянула у всї закутки, перецїлувала все і всїх, і ридаючи впала на руки Турман. Сама Турман все кахікала модним кашлем, то затуляла рот хусточкою. Навіть Катерина трошки заплакала, покидаючи на віки інститут. Ольгу вивели до екіпажа по-під руки і в сльозах посадили коло матери. Турман просила її навідуватись до інститута і навіть писати до неї.

Степаніда й Марта привезли своїх дочок до дому. Батьки встріли їх на порозї і поблагословили. Ольга ввійшла в залю, де вже красував ся куплений для неї гарний фортепян. Вона обійшла всї батьківські хати з очима, червоними од слїз. Батьківські хати, просторні й гарні самі по собі, здавались їй, після дуже високих і сьвітлих інститутських покоїв, дуже низькими й тїсними. Ольга приїхала до дому з-рана в буденний день.

Дашкович зараз поїхав на лекцію, а й Степаніда пішла до малих дїтий, а потім господарювала в пекарні Ольга зосталась сама в залї. Вона довго сиділа й думала. Заплакані очи трохи обсохли. Вона пробувала грати, але музика не йшла на її стрівожену душу. Ольга пішла в батьків кабінет і почала переглядати книжки: взяла в руки фільозофську книжку, розгорнула, читала, читала, слова не розкусила й поклала; потім дістала другу книжку з червоним корінєм, із золотим надписом. Вона думала, що то якийсь цїкавий французький роман, а то був Декарт. Ольга розгорнула його, читала, читала, нїчогісїнько не розібрала і знов поклала на поличку. Потім їй попала ся в руки історія і так само не прийшла ся їй до смаку. В кінець усього їй влїзли в руки українські пісні. Вона розгорнула, подивилась, і їй здалось, що то писано по церковно-славянськи.

— Які все чудні книжки в бібліотеці мого батька, та все на якихось чудних язиках! — подумала Ольга, передивляючись надписи на корінцях книжок.

Швидко їй наскучило те, вона вернулась до другої кімнати і почала гратись із маленькими сестрами, але й те для неї швидко обридло. Ольга вскочила в пекарню, де кухарка сїкла мясо на стільниці, а її мати, скинувши празникову одежу, в простенькій буденній сукнї вешталась коло якихось тїсточок.

— Може, дочко, поможеш нам? — спитала мати, жартуючи, у дочки.

— А ви думаєте, що нас в інститутї не вчили куховарити? Ми дежурили в пекарні всї по черзї, — сказала Ольга.

— Одначе кухарська справа й обстава пекарнї з димом, із жарою, з високою кухаркою, в якої позакачувані рукави одслоняли здорові товсті руки, зовсім не сподобала ся Ользї. Вона постояла, постояла, швиденько вискочила з-відтїль і побігла в садок. В садочку було багато квіток. Кущі бузку й рожі розросли ся по-під барканами і закривали його навкруги до очний. Доріжки чисті й посипані піском. Ольга довго ходила по саду, нарвала букет квіток. На сьвіжім повітрі обсохли її інститутські сльози. Сонце почало припікати її в голову. Вона почала нудитись, привикши в школї до товариства молодих подруг, і вийшла з саду на подвіря. Там погонич вичищав стайню.

— Фе! — приснула Ольга, подивившись на таку прозу, і побігла до дому, трохи не наткнувшись на корову. Вона ввійшла в хату, і знов її обхопило прозаїчне, буденне житя. Ольга почала нудитись і побігла через улицю до Катерини.

Катерина сидїла з матїрю і шила сорочки для маленьких сестер. Ольга прожогом влетїла до хати з червоними очима.

— Чи ти, Ольго, й доси ридаєш за інститутом? — спитала її Катерина.

— Чи вже-ж ти так швидко забула його? — спитала в свою чергу Ольга, — яка-ж ти прозаїчна!

— Забула, бо нема об чім і памятати, а плакати й зовсім нї об чім.

— А мадам Турман! а маркіза Де-Пурверсе? -- спитала Ольга.

— Нехай вони собі здорові будуть, — промовила Катерина так спокійно, нїби то все було давно минувше.

— Чи вже-ж тобі не жаль за такими добрими людьми?

— Може вони й добрі, тільки не за-для мене, — сказала Катерина. — Сказати правду, я зовсім не *обожувала* їх, вони мені аж обридли своїм чваньством, своєю брехнею про послів і про свою небувалу аристократичну рідню.

— Але-ж їх обожав увесь інститут!

— Може і ввесь, тільки не я, — тихо сказала Катерина, приміряючи сорочечку на маленьку сестру.

— Отже-ж я ніколи не погоджусь із тобою! — сказала з досадою Ольга. — Як швидко ти впала в прозу! Яка ти стала черства!

— О, я швидко хочу вибити з голови інститутський романтизм, — сказала Катерина.

— Ходімо, хоч пограємо в чотири руки! бо мені так важко, так тяжко на серці! — сказала Ольга, важко зітхнувши.

Сестри посідали за рояль і почали розбирати нову пєсу, часто запинялись, вилїчували такт, морочились, морочились тай сказали годї! Одна звертала провину на другу і швидко побачили, що обидві не винесли з інститута путнього розуміня музики! Вони потомились і покинули грати.

— Годї з нас тої поезиї! давай братись знов до прози! — сказала Катерина, сїдаючи знов до шитя.

— Що-ж ми теперечки будемо робити? — спитала Ольга.

— Будемо обідати, а по обідї будемо гуляти в царськім саду, і вже не в інститутських сукнях...

— А в якій одежі ми підемо в царський сад? -- спитала Ольга, дуже цікава убратись у довге платя, в яке вона ще з роду не вбирала ся.

— Для мене все одно, в яке б одягтись! — сказала Катерина.

— Серце! душко! сестричко! прийди до нас, та будемо убиратись разом, — просила Ольга, і її думка розвеселилась тим, як вона буде одягатись у довгу сукню.

Після обіда Ольга й Катерина почали вбиратись у довгі сукні, довго вертілись перед дзеркалом і над вечір вийшли з своїми матерями гуляти. Їм було дуже незручно йти в довгих сукнях, од яких трени плутались і запиняли їх на ході. Обидві вони говорили по французьки. Їм чудно було, що вони ходять попросту на улицях між усякими людьми, які сновали поруч із ними і часом не звертали їм з дороги. Один міщанин ненароком штовхнув Ольгу в лікоть, поспішаючи проз неї на тротуарі.

— Ой лишко мені! яке мужицтво! які Кирґізи! — пищала Ольга, обертаючись до матери, що йшла зараз за нею.

Жадобними очима оглядали молоді дівчата прохожих, неначе вони їх бачили у-перше. Вони повернули на гору до памятника князя Володимира, де в вечері гуляло дуже багато людий. Вийшовши на високу гору, вони стали проти самого памятника, щоб перевести трохи дух. Над самісіньким краєм гори стояли рядами гулящі люди і дивились на широку картину, що полотном розстеляла ся під самісінькими ногами. В-низу був спуск із Хрещатика на Поділ, по якому валкою їхали екіпажі, рядками йшли і під гору і з гори прохожі. Ще низше лежало шоссе над самим Дніпровим берегом, ховаючись за високою горою ік полудню. І там тягли ся екіпажі і прості волові вози. Ще нижче протїкав широкий синїй Новий Днїпро, по-під самим Подолом. На Днїпрі стояли і плавали барки, байдаки, плоти. Плисковаті широкі острівцї, поділяні рукавами й рукавцями, зеленїли лозами й сїнокосами. На їх цїлими купами жовтїли, синїли й червонїли лугові квітки. За Дніпром, за білою смугою піску, на всї боки темнїли соснові бори до самого краю горизонта, скільки можна було засягти оком, ледви підіймаючись у далеку Черниговщину. Близша полоса лїса була зелена, дальша полоса була синя, а ще далї синїв і чорнів лїс, неначе накритий тонким синїм покривалом, і зливав ся з синїм небом... На північ од Володимірового памятника глибоко в-низу лежав Поділ із церквами й золотоверхими манастирями, вганяючись далеко плисковатим клином у Днїпро. Ік полудню од памятника підіймались гори, де був розкинутий царський сад, а під горою, в глибокім яру, коло самого шоссе, стояла висока кольонна старого памятника Володимира. Сонце ховалось за Межигорський бір, що од того став іще чорнїйший, а далекі озера на оболонї під тим бором і річка Почайна — горіли, як розтоплене золото... На тій картинї блищали фарби, якими тільки можна було закрасити її: там було і синє небо, і синїй Днїпро, і біла смуга піску, чорні бори, і зелена оболонь, і зелені букети острівцїв, і червоне небо на заходї, і червона, як жар, вода під чорними Межигорськими борами. Судна на Днїпрі, екіпажі й прохожі на шоссе, на спусках, на Подольських улицях, усе те давало житя тій великій картинї і зганяло з неї мертвий спокій природи.

Вечір був тихий і ясний. На тротуарі, яким були обвиті самі крайки гір, обсажених тополями, стояли рядами гулящі люди й милувались роскішним видом. Степаніда й Марта і собі стали з дочками проти самого памятника. Хто тільки виходив на гору, то дивив ся на молодих паннів, а найбільше на Ольгу. Ольга вже хотіла обернутись, щоб глянути на свій Інститут, на те вікно, де пройшли її дитячі літа, але не встигла вона знайти того вікна, як її вразила дуже оригінальна картина коло памятника.

На широких і високих східцях педестала сиділи рядами молоді паничі. То були студенти університета. По їх блідих лицях і очах дуже щасливих, по їх веселій розмові й жартах не трудно було вгадати, що та компанія тільки що скінчила екзамени, і мабуть щасливо скінчила. Постава їх фігур на східцях була дуже вольна і тим дуже ґраціозна. Де-хто трохи не лежав, де-хто сидів, підобгавши ноги, де-хто простягнув їх на всю довжину. Деякі поскидали картузи й порозкидали по східцях. Більша половина з їх курила, лузала насіння, кусала горіхи, обсипаючи лушпинням чавунні східці й траву.

Ольга обернулась, наглядїла ту ґрупу і повернулась до матері, промовивши:

— Фе! як вольно держать себе студенти!

— Фе! — сказала й Катерина.

-- Фе! неначе інститутки низшої кляси! — додала Ольга.

— Нема на їх нашої маркізи! — крикнула Катерина.

— Наша молодїж так розпустила ся, що й ходити на улицях страшно! — промовила Марта Сидоровна.

— Ще й насїння лузають! неначе сїльські парубки! — прикинула Степанїда.

— Мамо! який то бриль на одному студентови? Чи провансальський, чи тирольський? — аж крикнула Ольга.

— Де там! то український бриль, мужичий! — сказала їй мати.

— Фе! мужичий! Я думала, що тирольський! — промовила Ольга.

— Як би пак тирольський, то ще б нїчого! — знов прикинула Степанїда з фільософською міною.

— Мамо! що то на одному студентови? Така одежа, як на мужиках! — крикнула Ольга — і такі широченні...

Ольга не осьмілилась назвати тих широченних — шараварів і запинилась.

— То мужиче українське убрання, — промовила Марта Сидоровна. — Бог зна', що буде далї! Швидко не можна буде по улицях ходити! — сказала вона, важко зітхнувши, неначе її на улицї ждала смерть од сеї української свити й бриля.

— Але вони їдять на дворі! — крикнули обидві інститутки. — Ой, mon Dieu! ото, як би побачила наша маркіза! Поїдьмо в інститут та розкажім усе чисто! Ого буде сьміху!

Жахаючись трохи демократичної ґрупи молодих паничів, обидві панни одначе в душі милувались нею, і милувались щасливими й веселими молодими лицями. Вони самі так недавно скінчили екзамен, скінчили інститут, так недавно гуляли по вольному сьвітї, що та веселість приставала до їх, переливалась в їх душі. Їм обом хотїло ся пристати до тієї ґрупи, весело побалакати, пожартувати, але інститутська наука маркіз параліжувала їх душі, придавлювала молоду потребу молодого серця і все наводила на їх думку інститутську дісціплїну.

Ольга запинила ся на одному лицї, перевела очи на друге, на третє Для неї миле було кожне молоде лице. Вона минула одно повне, щокате лице з веселими очима і з широким ротом, із безпечним сьміхом на губах. Те лице нїби говорило: „І на що менї та краса картини, що розстелила ся в-низу, то небо, та земля, ті люди! Хоч би вони й крізь землю пішли, менї було б байдуже! Я б їх виміняв на одну добру сигару!“

Ольга минула її те лице і запинилась очима ще на одному: се лице було молоде, румяне, чорняве. Його рямами обхоплювали чорні кучері. Ольга тільки що глянула на ті високі чорні брови, тільки що придивилась до чорних очий, і зараз піймала самим серцем, самою душею їх промінь! Її молода голова закрутилась.. Вона ледви встояла на ногах і тільки соромилась сїсти на обтесані каміння, що були розкидані коло тротуара.

Молоді паничі зі східців сьміливо оглядали дам, що проходили проз їх. Вони не пропустили і інститутюк. Усім їм кинула ся в вічи Ольга своєю красою, своїми чорними льоконами її блискучими очима. Кільки з їх встало і побігло на-вперейми по-за памятником. Між ними був і той панич із широким, безпечним лицем. Вони раз пройшли коло їх, потім, як дами рушили з місця, вони знов забігли в-перед і пішли їм назустріч. Ольга й Катерина бачили ті маневри, але не бачили між паничами тих високих брів і чорних кучерів...

Весела ґрупа молодих студентів знялась із педестала памятника, як стадо птиць, і полетїла з гори по кручених стежках, виложених цеглою. Студенти перебігли через спуск і полетїли ще низше до старого памятника так швидко, що на їх брилї і картузи тільки маячіли. Вони збігли на шоссе, і більша половина сїла на човни. Гребцї одчалили од берега, і три човни, повні молодих хлопцїв, полинули по водї, доганяючи й переганяючи один одного. Вїхавши на середину Днїпра, студенти заспівали хором української піснї. Їх молоді, сьвіжі голоси долїтали дуже ясно й виразно до гулявших на горі. Студенти, переїхавши Днїпро, кинулись на зелені сїнокоси: деякі полїзли на ґімнастичні драбини й стовпи, деякі почали гойдатись на гойдалках. Інституткам дуже сподобала ся така вільність, така веселість, про яку вони й не чули в інститутї. Вони й самі почули, що їм хотїлось і побігати, і поспівати.

Друга половина студентів вернула ся од Днїпра і пішла до царського саду. Ольга й Катерина слїдком за ними водили очима; вони хотїли впізнати ті чорні кучері й високі брови, та не могли впізнати. То їм здавало ся, що ті кучері поїхали на острів, і що найкрасший голос у піснї, високий дзвінкий тенор, виходив од чорних кучерів: то їм здавало ся, що голова з тими кучерями повернула в царський сад.

Ольга й Катерина з матерями пішли на Хрещатик і простували до царського саду, де в Шато вже грав оркестр, а по широкій долинї ворушились ґрупи публики. Ольга й Катерина йшли несьміливо; їм здавало ся, що їх не минає жадне око.

В Шато була велика гулянка. На афішах було прописано, що того вечера співати-муть у саду Тирольцї, потім пускати муть бальон, а в кінцї всього будуть запалені беґнальські огнї й фаєрверк. Народа зібралось видимо-невидимо! Все Шато на долинї було залите масою публики. Безплатна публика так сердешно лїзла в Шато через огорожу, що полїцейські москалї ледви встигали стягувати її за ноги. Вже смеркло на дворі, а Ольга все озиралась, все оглядала всїх панів і паничів, які тільки на зустріч, шукаючи очима знайомого милого лиця, та все таки не наглядїла його. На терасї, деревляна плятформа, де мали співати Тирольцї, вже горіла огнями. Звоник дав сиґнал, й публика почала збиратись під плятформу і розсажувалась на лавках, хто встигав зайняти місце; решта стояла цїлими купами. Війшли Тирольцї й почали співати більше чудно, нїж гарно, нагадуючи своїми трелями неестетичне ревіння альпійських коров або перекликання людий, що заблудились у горах. Публика давала браво, а студенти сьміялись і свистали. Тирольцї зійшли з підмосток; там з'явив ся якийсь Нїмець і почав лагодити свій бальон із помічниками. Бальон привязали віpьовками, як слїд і почали сповняти його ґазом. Вже надув ся і почав блищати в темнотї; публика ждала, що він от-от здійметь ся і полетить, але бальон почав сплющуватись так, що його боки позападали, як у самого Нїмця. Бальон тріснув із одного боку. Публика почала сьміятись. Принесли зараз причандали й залїпили дїрки. На сей раз дїло пішло красше: бальон надув ся, тихо зняв ся з місця і почав підійматись у гору... Публика зашуміла, закляскала в долоні, закричала. Бальон підійняв ся в гору і почав осідати до долу, як-раз над самісінькими лавками, де сиділа маса людий, де сиділа Степаніда й Марта з дочками. Вони підвели очи до неба і з великим страхом побачили, що прямо на їх летить бальон. Публика по боках реготалась, аж за боки бралась, але на чию голову летіла біда, тому було не до сьміху! Молоді інститутки шарахнули як птиці. Підняв ся галас, крик, навіть чути було плач. Дами позскакували і стрибали через лавки.

Бальон сїв на лавки як-раз на тому самому місцї, де сиділи Дашковичка й Воздвиженська з дочками. Ольга й Катерина доскакали до краю і стрибнули прямо на гурт: то була ґрупа студентів, яких вони вже бачили коло Володимірового памятника. Не вважаючи на переполох, Ольга й Катерина побачили між студентами те саме веселе, велике лице, з широким ротом і безпечними очима. Ольга спотання скочила, сама не знаючи куди, і просто перед собою побачила те гарне чорняве й румяне лице, що так вразило її серце! Вона впізнала його по кучерях, по блискучих очах, і хоч була перелякана, але примітила, що на тому чудовому лиці був рівний з легким горбиком ніс, чудові повні губи так виразно обведені кругом, неначе хто обвів їх пензлем. Вона доглядїлась, що губи були повні, що по середині на спідній губі була легесенька ямочка. Ольга додивилась, що на тому молодому лиці не видно було й сліду сьміху, але навіть була написана якась жалість, яку показували кінці верхньої губи, трошечки підняті в гору... Молодий панич побіг їй на зустріч, подав руку і легесенько зсадив її до-долу. Ольга подякувала йому і почула його чудовий голос, сьвіжий, чистий, який довго після того вона все чула в свойому серці.

Публика знов загомоніла, потім стихла й заворушилась, розходячись на всї боки. Оркестр загремів і покрив шум і гам народа і переляк дам. Молода ґрупа знать вгізнала інститутон, бо потягла ся за ними слїдком і забігала, й переймала їх. Інститутки добре бачили того реготуна, що кричав браво просто їм у лице, як вони втїкали по лавках, але чорні кучері знов десь згинули, і їх не стало видко.

Прямо проти Шато на темнім зорянім небі чорнів інститут, підіймаючись на горі, як темні стїни кріпости.

— Чи бачиш, Ольго, наш інститут? — спитала Катерина.

Задумана Ольга підвела голову і глянула на інститут, чорний і темний, з темними рядами вікон, темнїйший од самої ночі.

— Які ми щасливі, що не виглядаємо з тієї тюрми, а вже вільно тут гуляємо, як усї люди! — сказала Катерина і справдї повна щастям волї межи вільними людьми. — Подумай собі, Ольго, як би ми отсе сидїли за тими чорними вікнами і темними стїнами!

Ольга підняла голову і справдї подумала об тім, але та думка обвіяла її таким холодом, неначе на неї повіяв вітер із півночі. Натомість її всю осьвітила й обігріла чудова мрія про молодого чорнявого хлопця з темними очима, зі сьвіжими малиновими губами.

„І хто він? і якого він роду? і хто його батько-мати? — такі думки вертїли ся в молодїй голові. — „Чи побачу я його коли, чи познайомлюсь? Чи любить він мене, як я його?“ Так думала Ольга, йдучи по-під густими липами, втягуючи в себе пахощі квіток, які росли в кльомбах ґірляндами.

Тихісїнький західний вітерець, пахощі лїта й ночи, сьвітло од зірок, і веселі музики, веселі люде навкруги — все те підіймало мрії в молодій фантазії. будило щастя першої любови в молодому серцї. Ольга вже дала думкою романтичне ймення незнайомому, думкою зробила його сином багатого й славного князя, зробила його розумним і знатним, веселим і щасливим. Вона вже не слухала Катерини, забула вже інститут, його темні стїни, й темні вікна, забула на сей раз Турман і маркізу, та все бачила ті кучері, ті очи ясні, як зорі, той носик тонкий і рівний, неначе виточений.

Дзвінок задзвонив до лїтнього театра, що стояв у Шато, під горою. Дашковичка й Воздвиженська зайняли, ради молодих дочок, льожу. Молоді панни були щасливі, оглядали увесь театр. Вже підняла ся завіса, вже почали грати на сценї водевіль. Але Ользї було байдуже про сцену; її очи блукали по льожах, по партері, та все по перших рядах. Їй здавалось, що він повинен сидїти на найдорожчій льожі або у першому ряду в партері, але його там не було. В кінець усього вона ледви змогла задерти голову, щоб подивитись на ґалєрію і район. На тій високости вона зараз впізнала цїлий довженний ряд веселих, щасливих студентських голов. Між ними була та весела фізіономія з широким ротом і великими зубами, а коло неї як сонце, сьвітив ся знайомий красунь.... Ольга не йняла віри очам, щоб її мрія, її ідеал сидів так високо в театрі! Вона хотїла б на сей раз помилитись, та серце їй підказало, що вона не помилила ся. Ще раз вона осьмілилась задерти голову, аж шия в неї защеміла, і, ой лишечко! її ідеал кусав горіхи малиновими устами перед усім театром! Вона ясно бачила, як веселий студент насипав йому у жменю горіхів! Ольга почула, що її ідеал трохи стемнїв, як темніє скло, коли на його впаде мокра пара. Вона наморщила брови і тихо промовила: фі!

Завіса падала й знов підіймалась. Один актор грав дуже погано, так що в партері почали сьміятись. Ґалєрія почала свистати, шипіти і так здорово тупотїла ногами, що Ользї й Катерині стало трохи страшно. Настукавшись у волю, у ґалєрії почали сьміятись і кричати: паскудно! невірно! Де-які голоси кричали: браво! bis! браво! Ольга підвела очи в гору і побачила, що крик, свистїння й тупотїння лило ся таки з того краю, де сидїла валка молодих студентів, де сидів той красунь!

— Фе! — промовила Катерина.

— Фе! який сором! — сказала Ольга.

— І сорому нема їм! — голосно сказала Степаніда, гордо одвертаючи очи.

— Вони театр завалять і нас поб'ють! — голосно сказала Марта.

Одначе-ж усї вони вийшли з театра живі й здорові. На останку в Шато почали палити фаєрверки й сьвітити бенґальськими огнями. Вся долина з публикою, горами, лїсом і купами людий на горах блищала то червоно-пекельним вогнем, то синїм, то снїгово-білим. Вогнї запалювали зумисне на пригорку за купами дубів і лип, що сьвітились на скрізь, неначе були вирізані з тонкого паперу, або були виліті з прозорчастого скла. Купи людий з-верху здавались ґрупами духів на високих хмарах покрашених усякими фарбами. Картина була невимовно ефектовна й чаруюча, неначе взята з арабських казок „Тисячі й одної ночи". Обидві панни стояли близько од того місця, де палили вогні і коло самісїнького вогню побачили знов ту саму купу веселих студентів. Ольга знов упізнала між ними свій ідеал, облитий чудовим сьвітлом, і не зводила з його очий. Вже вона дивилась не на дерево, не на гори, а на тому лиці слїдила цїкавим оком усї тїни фантастичного сьвітла.

Вже пізно почали розходитись люди. Молоді панни вернули ся до дому такі щасливі, такі веселі, якими нїколи не зазнали себе в інституті.

Старі батьки ждали їх і не лягали спати. Дашкович почав розпитувати Ольгу про інститут, про науки, а вона все розказувала йому про Шато, про театр та бенґальські вогнї.

— Що-ж тобі говорила начальниця на розпрощаннї? — питав батько в Ольги

— Не памятаю, папо! — сказала Ольга.

— Чи дуже плакала ти, як розпрощувалась із подругами, з кляснили дамами? — питав цїкавий батько.

— Не памятаю, папо! — промовила Ольга, а думка її все вертїла ся коло Шато і чорних кучерів.

— Чи весело-ж гуляла сьогодня? — спитав батько.

— О, так весело, що я й з-роду так не гуляла! Коли б ви, папо, побачили, якими вогнями горіли гори, ліс! які були фаєрверки! які були музики! якого було людий в Шато! Мабуть увесь Київ зійшов ся слухати Тирольців? Якого я бачи...

Ольжина мрія про її чорнобривий ідеал трохи не зірвала ся словами з язичка. Вона ледви схаменулась і почервоніла... І потім довго вона розказувала разом із матірю, як їм було весело, як Німець пускав бальон, як той бальон трохи не спалив їх, падаючи на голови. Всї випадки з початку того дня, прощання з інститутом, і сльози, і подруги, і маркіза, — все те одійшло в минувшість на кілька років, бо його заглушили музики, театр, залили бенґальські вогні, бо його потопили на дно моря мрії про чорні кучері, чорні високі брови й малинові уста. Ольга спала і все те бачила у снї, неначе вона все гуляла й бавилась, доки сьвітло нового дня не розігнало її мрій.

Того-ж таки дня Степаніда Сидоровна, порадившись із Дашковичом, задумала зробити в себе вечір, щоб познайомити свою дочку із кружком своїх близших знайомих. Їй хотїлось і дочку людям показати, і дочцї людий показати. Дашкович запрошував гостий, а Степаніда Сидоровна розпочала пекти й варити де-що на вечерю. Під впливом вчорашнього веселого вечера, під впливом молодих надій молодого серця, Ользї здавало ся, що той вечір буде якийсь не простий, буде такий веселий, яким його малювала її молода фантазія. Їй здало ся, що на вечері повинно бути багато гостий, та все молодих і гарних; їй чогось здавалось, що конче буде й той гарний студент, якого вона вчора наглядїла у царському саду. Зоставшись сама в хатї, вона частенько заглядала у дзеркало, і трохи засмутилась, що її лице зблїдло од не зовсїм спокійної ночи. Ольга двічи бігала до Катерини, щоб порадитись об костюмі. Вони в-двох пробували перед дзеркалом, як би краще й моднїйше причесати голову. А незручні до того руки погано служили їм обом. Довго й довго вони морочились і скінчили на тому, щоб розпустити коси льоконами по плечах.

Настав вечір. До Дашковича почали збиратись гостї. То були професори, та все не дуже молоді, та все з блїдими заспиженими лицями. З ними поприходили їх жінки й дочки. Ольга й Катерина привитались до вченого кружка і почали слухати розмову. Розмова та суха, дуже вчена для молодих дївчат, не зачіпила їх цікавости. Вони слухали, слухали й трохи не поснались, пригадуючи собі інститутські лекції. Перейшли вони до дамського стола, але й жіноча розмова була не цікавійша для їх. Жінки судили якихось незнайомих для їх людий і говорили про господарські речі. Ольга й Катерина почали дуже нудитись та все ждали, що далї буде щось цікавійше й інтереснїйше. Вони ходили по залї, побравшись по-під руки, і їм здавалось, що от-от одчинять ся двері, і туди ввійдуть молоді й гарні паничі, туди ввілеть ся гук якоїсь чудової музики, що там заблищать ті чудові очи й високі брови, які вони недавно бачили. А двері не одчинялись, туди й не думало влїтати те щастя, та радість, якої так бажали молоді душі.

Вже після чаю почали приходити молоді паничі: прийшов один чорнявий і негарний урядник, прийшло кілька купчиків, із товстими червоними щоками, потім увійшли в хату зі три Серби студенти. Пізнійше прийшли ще три молоді студенти.

По приході молодих людий в хатах стало веселійше: почали ся жарти, сьміх, весела розмова. Швидко потім старші посїдали грати в карти. Одна немолода дама сїла за рояль й заграла кадріля. Студенти попросили паннів до танців. Ользї й Катеринї стало веселїйше. Але все таки вони ждали чогось більше од того вечера, ждали більше розваги, веселости, і молодих людий красших, і значнійших, і веселїйших. Ольга розходила ся в танцях; інститутські мрії заговорили в її фантазії. Вона згадала розмову Турман про аристократичні балї десь у далекій столицї, про ту розкіш, і її думка понесла ся десь далеко в якийсь фантастичний мир.

Вже було пізно; у хатах стало душно й димно од сигар. Ольга й Катерина, взявшись по під руки, перейшли всї хати й зайшли в Дашковичів кабінет. Там не було й душі. Ольга одчинила вікно; в кабінет полив ся сьвіжий північний вітерець. Обидві сестри, держачи одна другу за сухорляву дитячу талїю, сперлись на вікно і виставили голови за вікно.

— Але й кавалери, сказати правду! — сказала Ольга.

— Уже й кавалери! — додала Катерина.

— Як вони танцюють! Не вміють гаразд навіть протанцювати рондо! Плутають ся, як на точку міщанки! — сказала Ольга.

— Менї отой Болгарище порвав плаття, і знаєш де? На плечи! — сказала Катерина, й показала маленьку розпірку на плечи, роздерту ґузиком од сіртука.

— Вони нас покалічать у танцях! Мені один настоптав на ногу! — аж крикнула Ольга, — я не хочу з ними танцювати!

— Фе! — сказала Катерина, закопиливши спідню губу.

— Ото, як би побачила Турман і Де-Пурверсе нашу компанїю! Завтра поїду в інститут і все чисто розкажу! Ого буде сьміху! — сказала Ольга.

— Ото буде лементу! — додала Катерина.

— А професори, а урядники! а жінки їх! що вони говорять! як вони повбирані! які в їх манери! Ота товстуля як поклонилась, то аж присїла, ще й перехилилась на один бік! Ой сьміх, тай годї! — сказала Ольга й засьміялась. — Поїду завтра в інститут і все чисто розкажу!

— І менї не сподобала ся їх компанїя! — сказала Катерина.

— Ти тільки придивись, чого вони поначіплювали на себе! Які їх грубі квітки, які рябі суннї! А чого в їх нема на шиях! і шнурочки якісь, і стрічечки, й намиста! На наших институтських із-роду не побачиш нїчого такого! Поїду завтра, усе до чиста розкажу! Ото насьміємо ся в-смак! — сказала Ольга.

— Що хоч, сестро, кажи, а ті дві купчихи з синами, то їй Богу, неначе їх годували до різниць! Такі товсті та червоні! Мабуть вони їдять дуже багацько!

— А вже ж їдять багацько, бо в їх талїї!... Чи то-ж талїї? Ти тільки придивись, що то за талїї! Я аж злякалась, як одна купчиха скинула мантїль. Як би ми в-двох обняли її руками, то наші руки не зійшли ся б! — сказала

Ольга, взявши для прикладу за руки Катерину й показуючи, яка то там страшна талія.

— Я зовсїм не того ждала! А ти? — спитала Ольга.

— І я так, хоч і думала знайти де-що непохоже на наше інститутське. Але вважай, що вони не були в інституті!

— Як і наші матері, що й досї не вміють говорити по французьки.

— Я сама вивчу свою матїр, — сказала Катерина.

— І де вже! трохи опізнилась! — сказала Ольга, — так тільки трохи може їх обполїруємо.

— Ой! треба йти туди! — сказала Ольга, показуючи очима просто до дверий.

— А треба... ще трохи потанцюємо.

— І хочеть ся таки тобі, — додала Ольга тоном трохи докірливим.

І обидві вони, побравшись за тонкі талії, пішли через хати, де грали в карти, де було душно й димно, де ходили по залї кавалери, що так не прийшлись до смаку молодим інституткам. Той вечір знов облив холодною прозою житя обох інституток. Вечір здавав ся їм іще простїйшим і біднїйшим після недавньої гулянки в Шато.

VIII.

Той гарний молодий студент, що так сподобав ся Ользї, звав ся Павло Антонович Радюк.

Він родив ся в Полтавщинї в селї Журбанях. Його батько й мати були не дуже багаті полтавські поміщики й жили в селї Журбанях, що були розкидані по степу і по невеличких ярках. Невеличкі хати, між якими було багато мазанок, скрізь розбігли ся, як овечки, і одріжняли ся од зеленого степу чистими й білими стінами. На хатах покрівля була з татарського зїлля й високої осоки, якою були вшиті крокви на пів аршина в товщину. Між білими хатами й зеленими вишниками високо в гору підіймали ся колодязні журавлї. Кругом Журбанїв цїлими рядами стояли невисокі вітряки та все з шістьома й вісьма крилами, що виразно малювали ся кружалами на синьому степовому небі. Зелений сад коло панського двору, вітряки й біла церква займали собою очи серед рівного степу. Кругом Журбанїв на всї боки стлало ся степове безкрає море, а над степом розстеляло ся синє безкрає небо. Очи тонули на всї боки в синій та зеленій далечи, якій, здаєть ся, й кінця ніде не було.

Панський будинок стояв край села, в саду недалечко од церкви коло вигона. Будинок був невеличкий і невисокий. Навкруги його була ґалерія по-під стріхами, а в сад виступав круглий ґанок чи тераса, густо оплетяна виноградом. Кругом тераси були повироблювані кльомби для квіток. Між кльомбами і скрізь по саду вили ся чисті доріжки, посипані піском. Перед домом був широкий двір такий широкий, що вози ледви встигли протерти кругом його вузку дорогу. Серед самого двора росла трава й степові квітки. Косарі косили там сіно, як на сінокосї. На тому дворі далеко з другого боку стояли хати для челяди й стайня, за хатами були довгі кошари для овець, широкі загороди й повітки для товару. Все те добро Радюків батько взяв за своєю жінкою, Надїєю Степанівною, колись Іскрою.

Старий Радюк, Антін Антонович, вийшов із людей небагатих. Він був син козака, і по смерти батька й матери йому дістав ся батьківський хутір недалечко од Журбанів. Він служив у війську в гусарах, покинув службу і спочивав у свойому хуторі.

Вернувшись у свій хутір, Антін Антонович не думав женитись, бо й не було з ким женитись у цїлій околиці. Кругом у хуторах і селах було дуже багацько паннів, але хуторянки не подобали ся йому. Він дуже багацько на свойому віку бачив усяких людей і не міг вподобати собі хоч і гарних, але трохи простих полтавських хуторянок. За те ж він сам був ідолом для всїх сусїдських паннів.

Радюк був колись дуже гарний з себе! Високий на зріст, рівний станом, із чорними кучерями, чорними бровами, блискучими веселими очима й повним лицем, він був гарний, як чорнобривець і мав силу приворожувати до себе серце кожної молодої женщини. Сьміливий, як козак-запорожець, трохи прьчепливий, як москаль, він мав незвичайний дар розмови й оповідання. Він усе розказував українські народні анекдоти, сьмішні, повні жарту й гумору, знав їх без ліку, міг розказувати цілий вечір, другий вечір, тиждень і все десь їх набирав неначе витрушував із якогось безоднього мішка. Пробуваючи на Україні по селах і хуторах, він наслухав ся їх од народа, між панами, духовенством, між селянами й городянами і знав їх більше, ніж Шехерезада знала казок. Він розказував їх чудовою українською мовою, плавкою блискучою од квіток поезії, якої позавидував би найлучший оповідач і вмів так сьмішно розказати, що всї реготались, аж за боки брались.

Вернувшись у хутір, він став душою околиці, розворушив її, зайняв і розвеселив. На хуторянських вечорах, де було по кілька десятків паннів і ні одного панича, його ждали, як Бог-зна' кого! Всї сїдали кругом його, роззявляли роти, сьміялись і слухали його оповідання, доки він не договорював ся до анекдотів трохи скоромних. Тоді панни червонїли, втїкали, а Радюк починав розказувати пресьмішні оповідання про жінок та чоловіків, про Циган, про москалїв. На хуторянських вечорах, Радюк поводив ся трохи по-сїльський, як на вечерницях, любив часом ущипнути якунебудь панну за палець або здавити за руку, часом грав ся з ними горіхами в чіт та лишку, кидав ся насїнням і кульками з хлїба. Панни не сердились на його, бо всї любили його, і кожна мала надїю вийти за його заміж. Де на вечорі не було Радюка, там було сумно й невесело. Тільки-ж його вороний кінь влїтав у ворота і його чорнобриве лице з'являло ся перед вікнами, всї гостї ворушились, веселїйшали, а панни червонїли побачивши його чорний гусарський вус і чудові полуденні блискучі очи.

Радюк любив сусїд таких, як сам: веселих і сьміливих і страх не любив пічкурів і мовчунів! Він своїм цїкавим язиком подавав прізвища усїм сусїдам: одного продражнив посьмітюхою, другого печеною морквою, одну паню назвав макухою. Такі прізвища й зістались за ними в околиції. І не вважаючи на те, сусїди не сердились на його, як чоловіка доброго, хоч і цїкавого на язик.

Саме тодї скінчила харківський інститут Надїя Степанівна Іскра й приїхала в Журбанї. Кілька років минуло, як до неї присватувалось багацько женихів, всї вони потягли гарбуза. Іскра була гарна, хоч трохи блїда. Лице її було щиро клясичне, очи темні. Вона трохи вередувала, вибираючи женихів. Про неї почали говорити в хуторах і судили її таки добре.

— Що там за цяця приїхала в Журбанї з харківського інститута? — говорили Радюкови хуторяне. — Чи вже-ж отсе ви не посьмієте приступити до неї?

— А давай, попробую приступити! — крикнув Радюк і причепурившись і вбравшись в военний мундір, він поїхав у Журбанї подивитись на те інститутське диво.

Приїхав Радюк і... зараз заполонив серце харківської інститутки! Забряжчав підківками, наговорив, наказав, насьмішив старих своїми веселими анекдотами і причарував серце молодої чорними очима й веселою розмовою.

Молода Іскра, вихована по французький і по московський, слухала й не могла наслухатись українських гумористичних оповідань, розказаних червоними устами, приправляних жартами й сьміхом, і блискавкою орлиних очей. Гарна з лиця, з чудовими очима вона сподобала ся Радюкови, а Радюк їй, і швидко потім вона вийшла за його на великий смуток усім хуторянським паннам. Радюк покинув свій хутір і оселив ся в жіночому домі, в Журбанях. В їх родив ся старший син Павло.

Старі Іскри любили свого зятя, як сина, обнимали, цїлували його, нудились за ним, як його не було в господї. Він розвеселяв їх на старости літ, сьмішив своїми оповіданнями до самої їх смерти. Його жінка трохи аж сердилась, що всї так липли до чоловіка. Породивши кільки дїтей, вона стала нервозна, часом сердилась без жадної причини, нї з сього нї з того починала гримати на Радюка. На її білих висках через тонку кожу почали сьвітитись тонісїнькі синї жилки; лице її стало блїде, а ніс став іще тонший та рівнїйший. Невеличка недогода часом дуже сердила її. Радюк ніколи не вважав на те і зараз починав розказувати їй анекдоти. Вона тодї підіймала очи, прислухувалась і зараз же починала осьміхатись. Цїлий вік Радюк манив її такими жартами і наводив на неї добрий гумор.

Радюк дуже любив свого сина Павлика! До дочок якось не так горнуло ся його серце. Він не спускав його з колїн, няньчив його, як найпильнїйша нянька. Павлик скуб його за волося, смикав за вуса, а батько ще підбивав його, підставляючи голову й лице.

— Ну, сину! пустуй по хатї! — говорив Радюк синови, і син пустував, бігав, а батько тїшив ся, любив цїлі години дивитись на його пустування, садовив його собі на шию, бігав із ним по хатах. Син почав переймати од батька деякі анекдоти.

— Боже мій! що ти витворяєш? Ти зовсїм зіпсуєш дитину! — починала гримати Радючка.

— Не бій ся! Я твоїх институкок не зачіпаю і ти мого гусарина! Правда так, гусарин! — казав Радюк, щипаючи за щоку свого Павлика.

— Правда так, гусарин! — казав хлопець, щипаючи так само батька за щоку.

— Чи ти малий, що не розумієш, як треба обходитись із дїтьми? — говорила жалібним голосом Радючка і починала сердитись.

— Ось слухай сюди! Ото була собі така жінка, щоніколи доброго слова не сказала чоловікови. Що чоловік не скаже, то вона все робить навиворіт. Чоловік каже — образи, жінка каже — лубя! він каже — ячмінь, вона каже — гречка. От сама жінка сидить дома, а його все шле в поле та дає йому сухарі та цибулю, сухарі та цибулю. Раз чоловік примітив, що жінка напекла сьвіжого хлїба, спекла собі на обід курку й налила пляшку горілки. Бачить він те, тай каже: — Гляди-ж, жінко, хоч сьогодня не кидай мені у мішок сьвіжого хліба! — Ба вкину, трястя твоїй матери! — Та не кидай же хоч тієї печеної курки! — А тобі що до того? Вкину, вражий сину, тобі на злість! — Та хоч не кидай же пляшки з горілкою! — Ба вкину! таки вкину! сім болячок тобі на печінки! — сказала жінка, ще кулак об кулак ударила, і все те вкинула чоловікови в міх. — Та хоч не піддавай же на плечі! — А тобі що до того! Як схочу, то й піддам! таки піддам тобі на злість! — і вона вхопила мішок, піддала чоловікови на плечі й випхнула його з хати.

Радючка потрохи прислухалась до того оповідання і потім забувала про свій гнів і починала сьміятись.

Тим часом Павло підростав. Сама мати почала доглядати дітей, і виховання дочок вдало ся для неї. Вони держали себе зовсім ненатурально, як звичайно буває, вміли говорити по-французький і по-руський і не вміли й слова сказати по-українськиий. Не так було легко для матери глядіти свого сина. Вона побачила, що мусить вести війну за виховання сина з наймитами, пастухами і мужичими хлопцями. Синок ніяк не хотів знести тих форм, в які хотіла вкласти його мати, пручав ся з їх, викручував ся, втікав тихенько з сьвітлиці до наймитів. Наймити казали йому казок, співали пісень. Він навчив ся од їх українських пісень, вивчив ся говорити по українськиий, на диво й на жаль матери, і часом цілий день сидів коло парубків, дивив ся, як один рубав дрова, другий стругав стругом або довбав долотом на дривітни. Мати веліла привести його до хати, прибирала його, зачісувала, а Павлик вибравши годину, знов утікав до наймитів, бігав по степу, гуляв там у гилки, в цурки, дер горобців у повітках, їв козельки, щавель і раз прибіг до батька і приніс пучок козельків і повне гніздо горобиних голоцюцьків.

— Тату! я тобі гостинця приніс! — говорив хлопець до батька.

— Понеси, сину, того гостинця своїй матери.

— Коли я, тату, тобі приніс!

І Радюк узяв сина на руки разом із горобиним гніздом і козельками, цілував його замурзані щоки, не вважаючи на його волося, де було повно соломи, на штанці, зелені на колінцях, на оксамітову куртку, замазану смолою. Саме тоді ввійшла в кімнату Надїя Степанівна.

— Боже мій! що то вийде з того хлопця! — казала вона, здіймаючи руки і оглядаючи синка. — Боже мій! Що се в його руках?

— Пташки! — казав син.

І ті пташки повипадали з гнізда на поміст і цьвірінькали, роззявляючи червоні роти з жовтими заїдами.

— А се що в тебе?

— Козельки! Їх можна їсти! От нате, мамо, покуштуйте!

— Борони тебе Господи їсти! — кричала мати, вириваючи козельки з його рук.

— Не бери руками, бо руки помажеш! Надїнь рукавички! — говорив Радюк, подаючи їй і справдї рукавички.

— І що вийде з того хлопця?

— Гусарин вийде, як його батько! — говорив Радюк.

— А я, тату, знаю казку про півника й котика! Мене Панько вивчив. Був собі котик та півник. Вони жили собі в лїсї у хатцї, як рідні брати. Ото раз котик пішов у лїс тай каже півникови...

Мати прислухалась і перелякалась. Хлопець розказував українською мовою мужичу казку.

— Розказуй, сину, далї! Ну! що він казав півникови?

— Чи є в тебе хоч крапля розуму? Ти зовсїм зіпсуєш дитину! — кричала жінка на Радюка, — дай його сюда!

І вона брала Павлика, велїла надїти на його чисті штанцї, обмити, причесати. Але Павлик знов давав гарту тому убранню, втїкав до хлопцїв, у надвірню хату, переймав піснї й казки і ганяв із пастушками. Село, сїльське народнє житя втягувало в себе молоду дитину, бо те житя було дужче од Радючки. Не дуже великі достатки не давали її обставити сина ґувернерами і зовсїм одлучити од народа, як то буває в наших багатших панів.

Павлик підріс і його одвезли в київську ґімназію. Там уже не було нї Журбанїв, нї журбанївських наймитів, нї пастухів. Там була иньша сфера, иньший вплив. Великоруська мова панувала в школї. Павлик вернув ся до дому на вакацїї, стративши і самий слїд Журбанів, слїд української нацїональности й мови.

— Хтось дуже добрий вигадав оту школу! — говорила Надїя Степанівна, витаючи синка. — Тепер любо подивитись на хлопця! І говорить, як слїд, і до пастухів не горнеть ся.

— Ти-б одвезла його в інститут! — говорив Радюк.

— А ти-б хотів, щоб інститутки горобцїв дерли та вчились мужичих казок?

— Та хоч би й горобцїв лякали на городї, все-б таки була користь! Чи не чула ти, як одна попівна, вернувшись із київського пансіона, пішла на тік, побачила там граблї тай питаєть ся в молотників: „Що се таке чудне та сьмішне? Я й з-роду такого дива не бачила“. — „От наступіть, панно, на зубцї, то воно само скаже, як його звуть“, каже молотник. Вона й наступила, а граблї як підведуть ся, та лусь її в лоб! — „А прокляті граблї! Як мене здорово вдарили!“ крикнула вона. — „А бачте, само сказало!“ казав молотник. Потім вона заглянула в пекарню. Дивить ся, аж на стінї висить сито. От вона й питаєть ся в наймички: „Що се в вас таке чудне? я в-перве з-роду бачу таке диво! що ви ним робите? Чи рибу ловите, чи що?“ говорить вона та все повертає його на двох пальчиках. А сито лусь її по носї! — „Ой каторжне сито! як же мене здорово вдарило!“ Чи не хочеш ти і з нашого Павлика зробити такого митця, як була та попівна?

— Я тобі скажу от що: чи не знести-б нам оту хату для челяди з двора? Може-б дїти не бігали до слуг?

— Як не маємо чого робити, то й знесімо! Чи не чула ти казки, як було собі три брати: два розумних, а третїй дурень. От і подїлились вони батьківським добром. Старші й кажуть меньшому: ми ж візьмемо воли, корови й хату, на що вони тобі здались? а ти собі візьми ступу. Дурень думає: і на що менї й справдї ті воли й корови, той клопіт? візьму лучше ступу, одначе вона не їсть і не пє. От і взяв він ступу тай поніс, та все носить ся з нею та носить ся, не знає куди її приткнути...

— Бог-зна-що ти верзеш! — казала жінка, осьміхаючись. — На що й хату переносити, коли ти й сам гаразд навчиш сина упьому. Ну, ну! та що зробив той дурень зі ступою? — казала вона, цікава знати конець тої казки.

— Що зробив? Носив ся, носив ся цілий день і зайшов із нею аж у ліс. Коли настала ніч, а він і думає: А що, як я засну, а хтось прийде та вкраде ступу? Полїзу я на дуба тай ступу потягну з собою. А що? чи хороша моя казочка?

— Хороша, хороша! — сказала жінка сьміючись.

— І ти кажеш — хороша, і я кажу — хороша. Був собі чоловік нетяжка, а на йому синя семряжка, на голові шапочка, а на спинї латочка. Чи хороша моя казочка?

— Хороша, тільки кажи далї.

— І ти кажеш — кажи далї, і я кажу — кажи далї... Був собі чоловік-нетяжка... знов починав Радюк, жартуючи, поки жінка не забула про ту хату, і про челядь, і про мужичий вплив на свого синка.

Павло скінчив ґімназію дуже добре і пішов в унїверситет. В унїверситетї почало ся для його нове житя. Европейські ідеї почали вже заходити з наукою і все більше та більше ширились між молодими людьми. Молодий Радюк у-перве озирнув ся на сьвіт божий своїм власним розумом, у-перве почав думати своєю головою і почув, що він переродив ся.

Радюк наймав собі невеличку кватиру на Старому Київі. Він мав одну невеличку хату і жив собі сам не багато, але й не бідно по своїм середним достаткам. Все житя, всї думи, всю голову молодого Радюка можна було прочитати на обставі його хатини. На софі, на етажерцї, на столї і на вікнах були розкидані книжки й ноти. Кільки книжок лежало купою під софою. На всяких місцях лежало пять розгорнутих книжок і журналів, які Радюк читав разом. Там були книжки українські й руські, французькі й нїмецькі. Европейська просьвіта, европейські ідеї, все те разом наплило в його голову, зачепило всї його думи. Він разом хотїв усе те прикласти до житя свого народа й України. На другому столї лежали збірники українських пісень, лежали розгорнуті нотні листи паперу, де були початі українські піснї. Радюк заводив їх у ноти, бо вмів грати на скрипцї, що висїла на стїнї над столом. Він думав і про національну музику, і мав думку видати збірник українських пісень, навіть марив про українську оперу. Він думав і про просьвіту народа, бо на столї валяло ся кілька книжечок для народа й народнїх шкіл. В той час у Київі завели недїльні школи. Радюк ходив у ті школи читати лекції української історії.

Багато дум тревожило молоду Радюкову голову в тїй хатинї! І він чув у собі силу розкинути свої думи між людьми, подїлитись ними зі своїми товаришами. Товариші часто сходились до його. За стаканом пива або чаю вони багато дечого переговорювали між собою. Часто дуже пізньою добою розходились товариші од Радюка до дому, і не один молодий хлопець виносив із собою гуманну ідею, повну любови до людей, до народа, України. Молодий, говорючий Радюк був передовиком між своїми близькими товаришами, бо його всї любили за розум, добрість і щирість. Його знали й професори, і Дашкович запросив навіть до себе, до свого кружка. Проворний, веселий, говорючий, Радюк скрізь встигав побувати й поговорити. Він чув у собі велику силу й енерґію. Він здавав ся тією силою вітра в природї, що має призначіння розносити собою насїння всяких рослин і на степи, і на піски, і за моря, і на високі гори!

Сидячи у себе в хатї з молодими товаришами, Радюк часто міряв свою Україну мірою европейських ідей, і на його находив і страх, находила й злість... Молоді Радюкові товариші з незвичайною сьміливостю перетрушували ввесь уклад житя, перебирали, як по пальцях, усї свої попередні, старі погляди, позичені у батьків, у дїдів, у школї у вчителїв. І їм не було спину в чотирьох стїнах, серед темної ночи, між душами й серцями однаково молодими й сьміливими. Там Радюк складав свої пересьвідчення

Було лїто, і настали вакациї. Радюка ждали в Журбанях кожного дня. Мати понапікала й понаварювала. Наближав ся вечір і вся сїмя Радюкова збиралась на терасу пити чай і виглядати Павла.

Багато минуло часу, і велика зміна стала ся з Радюком і його жінкою. Радюк сидїв коло стола, сивий аж білий, але його лице було й тепер гарне й сьвіже. Здаєть ся, за для його лиця не було старости: такі швидкі були його очи, такі червоні уста, такі румяні повні щоки! І тодї, як старість присипала снїгом його волося на голові, вона не посьміла доторкнутись своєю рукою до чорних великих вусів, що робили великий контраст із сивою головою. Радюк анї кришки не стратив веселости, охоти до оповідання й анекдотів. А його жінка дуже подала ся, змізернїла, зблїдла; її щоки позападали, і колись клясичний ніс тепер аж надто видавав ся з лиця, загострив ся по-старечий.

Сонце спускалось. На дворі було тихо й тепло, як буває в жнива. Після довгого, як море, лїтнього дня все на сьвітї нїби потомилось. І сонце нїби з-нехотя йшло на одпочинок. І дерево стояло нерушимо. На полї на пригорку важкі волотки проса, повні спілі колоски пшениці понахиляли ся до долу і нїби вже дрімали. Птиці мовчали. Було якось тихо й мертво на сьвітї, нїби само небо вже дрімало. Прямо з тераси було видко на шлях, що вибігав із зеленого степу і ледви примітно спускав ся в село з маленького пригорка. Вже й череда перейшла, тільки шляхом ледви плуганились дві корови, одірвавшись од череди.

Радюк почав говорити з жінкою про хозяйство, але розмова його все рвала ся. Його думка давно полинула в степ шляхом виглядати сина. Він пив чай і очей не зводив із того битого шляху. І його жінка держала стакан чаю в руках, а задумані, втомляні очи десь далеко пішли в степ, поверх степу в синє небо, туди, де стояв Київ. Навіть малі дївчата не пустували й притихли, неначе й їх думка злила ся з думкою батька й матери.

Наливаючи чай, Надія Степанівна кожного вечера ставила на стіл зайвий стакан. І тепер вона налила всїм по стаканови й поставила один порожний стакан, навіть вкинула туди грудочку сахару.

Радюк подивив ся й промовив.

— Для гостя наготовила?

Радючка навіть не обізвалась, тільки її очи знов потягло в степ, туди, де ховав ся битий шлях, де стояв Київ. Вона тихісінько зітхнула.

Замісць жарту, Радюк і собі легенько зітхнув. В їх була одна думка, одно чутя. Мати думала, гадала про долю сина, яка то колись буде його жінка, і де він її візьме, і які в неї колись будуть онучата, і чи буде він щасливий в парі з молодою жінкою. А батько думав, як то там синови вдали ся екзамени, і як він скінчив курс, і яку собі службу дістане, і як йому вдасть ся на тій службі: чи осьміхнеть ся до його доля, чи може недоля буде слідком ходити за ним на довгій ниві житя. І всї ті думи вони обоє нїби читали на далекому небі, на сизому степу, де він зливав ся туманом із синїм небом. Туди тягло й поривало їх очи.

Коли се з степу неначе виплила жидівська балагула, напнута білим полотном. В балагулї стреміло з десять голов, натиканих по всьому возї. Балагула скотилась в ярок і наробила своїми брязкалами багацько шуму серед тихого села. Серце в батька й матери швидче заскутотїло. Одначе балагула загула проз панський двір і швидко не стало чути нї гудїння, нї брязкання.

— Мабуть Жиди поїхали в Полтаву на ярмарок, — тихо промовив Радюк.

— Мабуть, — ще тихійше обізвалась Радючка й зітхнула.

Вже сонце стало над самим степом. Коротке гостре проміння обгортало його навкруги, неначе кругом його стирчали натикані ножі, розпечені в вогні. Тихе сьвітло лило ся по степу. Ввесь степ червонів проти сонця, ніби вкритий червоним ґазом, і той ґаз неначе широкими завісами спадав із сонця й розтягував ся все ширше та ширше по степу без кінця. А сонце блищало на вечірньому небі огневим чудовим вінком, якому нема нічого рівного в сьвіті!

З гори знов почало з'їзджати дві повозки, запряжені добрими кіньми. Підманяне серце батьків якось не вірило й не ждало нічого. Вони думали, що й ті возы минуть Журбані і не привезуть коханого сина. Вози стали на подвірі, і до Радюків на терасу ввійшло кілька сусїд, поміщиків, добрих приятелїв Радюкових. Вони знали, що в Журбанях ждали молодого Радюка, і приїхали навідатись, розпитати про Київ, про новинки. Вони привитались до хазяїна й хазяйки і почали розмовляти, але розмова якось не йшла на душу Радюкам, їм обом так хотїлось думати й ждати!...

— Чи нема й досї сина з Київа? — спитав один сусїд.

— Нема... ждемо й не діждемось... Дай Боже, щоб ви були добрі на почин сього вечора, — промовив Радюк якось смутно...

Тим часом як гостї розмовляли й пили чай, молодий Радюк приїхав у двір і, розпитавши, що вся сїмя пє чай на терасї, пішов туди просто через сад. Вся сїмя Радюків і всї гостї побачили, що через сад до тераси сьміливо йшов сїльський парубок, але такий гарний, так гарно убраний, як на театральній сценї. На молодому парубкови була, правда, проста чорна свита, але пошита не сїльським кравцем. За те-ж сорочка була вишита шовком. Усї груди й комір були залиті червоними квітками. Червона стяжка в застїжцї була оксамітова, а на голові бриль був соломяний, але не простий. Синї шаравари були широкі як Чорне козацьке море. Чудовий парубок із такою красою лиця, про яку розказують у казках, йшов просто й сьміливо до тераси, як чоловік дуже близький до хазяїнів.

— Який гарний парубок! — сказав один гість.

— Який він похожий на нашого Павла! — промовила Радюківна.

Радюк і Радючка дивились на того парубка і своїм очам не йняли віри. То був їх син, молодий студент Павло. Він кинув ся поперед усїх батькови на шию і тричи поцїлував ся з ним, потім привитав ся до матери й сестер, а потім до гостий. Його одежа так вразила усїх, що батько зараз спитав його про одежу, а не про здоровля.

— Що се на тобі за одежа? — спитав батько.

— Одежа! Хиба-ж не бачите? Український народнїй костюм, — промовив син чистим українським язиком і тим іще більше здивував свою матїр і сестер. Материне лице так і розтягло ся вдовж. Вона тільки руки згорнула і нерушимо поставила очи на синови.

— На що-ж ти так убрав ся? — спитала мати.

— Бо тепер так ходять наші студенти.

— Мабуть тепер така мода, чи що? — питав батько.

— Яка чудна ваша мода! Зовсім мужича! — казала мати.

— Тай ваша мода часом буває не красша, — промовив Радюк до жінки. — Одначе ваша студентська мода непогана, сказати правду! Та як тобі, Павле, вона пристала до лиця! Ти тут позводиш із ума усіх наших хуторянок.

І батько задивив ся на свого сина, якому й справді дуже приставала до лиця вишита сорочка, а до брів, до кучерів приставала червона стяжка. Він поклав свою міцну руку на синові плечі і придивляв ся до його.

— А признай ся, сину, хто тобі вигаптував отсю морежану сорочку, га? А ну, признавай ся!

Всї засьміялись.

— З чого-ж отсе в тебе ся свита? — питала мати, лапаючи своєю нїжною рукою грубу й шерстку свиту.

— З простого мужичого сукна.

— Боже мій! Я собі руки поколола об твою свиту! Скинь її зараз, скинь! Боже мій! Ти собі шию поріжеш, ти себе покалїчиш...

— А селяни носять, тай не калїчать же себе, — сказав син.

— То то-ж мужики! А ти не привик до такої товстої, шерсткої одежі!

— То треба привикати. Мало чого, що не звик! — сказав син.

— Та на віщо-ж тобі привикати? — крикнула Надїя Степанівна, — чи тобі нема в чому ходити, чи що?

— Добре, що менї є в чому ходити! А є такі студенти, яким і справдї нї в чому ходити. А окрім того нам треба у всьому дїлити долю із своїм народом, починаючи хоч-би од свити...

При тих словах у деяких гостий лиця розтягли ся вдовж, а в деяких у поперек, як кому подобало ся.

— О, багацько, сину, поможеш їм, як будеш носити свиту! — сказав батько, осьміхаючись.

Батьківський жарт зачепив сина за серце.

— Ми, тату, носимо народню свиту, бо ми народовці, стаємо на бік народа, ми національни! Ми протестуємо нашою свитою проти деспотизма, який насїв на нашу лїтературу, на наше житя. Ми тим протестуємо проти усякого деспотисма і стаємо на бік нашого народа, обороняючи його од панства, та ще й чужого, од впливу чужих мов, чужої віри, од впливу усїх чортів і бісів, які тільки посьміли покласти свою ворожу руку на наше добро, на наш народ.

Павло Радюк говорив чистою українською мовою. Надії Степанівні так і здалось, що він знов попав під вплив найматів, пастухів і всеї журбанської челяди. Та свита, та українська розмова, те завзяття й наважливість, із якою говорив молодий студент і договорив ся так швидко до чортів, усе те не тільки здивувало матїр, але й злякало. Гостї ще більше порозтягали фізіономії й руки поопускали.

— Боже! Що з тобою стало ся! Як ти говориш! Чого ти так багацько говориш! — говорила мати, здержуючи сина. Вона давно налила йому стакан чаю, поставила перед ним масло, паляницю, сухарцї, молоко. А син неначе не бачив нїчого, та все говорив, доки й чай не прохолов.

— Ми носимо народню одежу, бо чим же ми викинемо знак про свої ідеї? Чим же ми дамо знак, коли нам рот замкнений, коли нам звязали руки й ноги! Чим же ми будемо протестувати, поки народить ся наша наука, поки виробить ся наша мова? Чим будемо протестувати? — говорив Павло, набираючись вогню й обертаючись до матери.

— Та пий чай, голубчику! мій дорогий! Пий чай, бо вихолоне зовсім! — казала мати, присовуючи до його стакан, — та не кричи, бо ти собі горло пірвеш. Їхав так довго, приїхав так здалека, втомив ся, припав пилом, а тут треба конче говорити й кричати!

— Спасибі, мамо! Встигну ще напитись і наїстись, — сказав молодий студент, хлиснувши трохи чаю і вкинувши у рот шматочок паляниці.

Він так швидко вливав чай у рот і так швидко їв паляницю, неначе хапав ся кудись йти, щось робити. Після університетського товариства, після палких недавних диспутів у Києві йому й тепер здавалось, що він розмовляє з молодими товаришами й хоче перемогти когось у диспуті. Нові ідеї муляли йому в голові і дуже займали його, гарячили його кров.

— Не пий, сину, так швидко! Часу буде доволї, — здержувала його мати, на що син не звернув нїякої уваги.

— І багацько вас там носить такий костюм? — спитав батько. Син кинув пити й їсти і підвів голову.

— О! нас є чимало! Ми кланяєм ся новим гуманним ідеям, які давно розійшли ся по Европі й ледви отсе добирають ся до нас. Чи ви знаєте, що ми всї терпимо, і самі того не добачаємо? Бо ми були сліпі, глухі й німі. І народ терпить, і ми всї терпимо, куди не глянь. У нас що дуже й підле, те панує і жме, а що слабе й добре, те мусить терпіти і не сьміє голосу подати. Ще наше велике щастя, що народ наш визволений з кріпацтва, вирваний з рук польської шляхти, яка держала його в своїх руках у неволї.

— Та що-ж маємо робити? З ким маємо битись і воюватись, і за що? — спитав один гість, але Павло не дав йому й скінчити.

— З темною силою треба воюватись! Нам не треба нї землї, нї води. Нашою водою можна увесь сьвіт потопити, нашою землею можна засипати волю усїх людий на цїлому сьвітї! Нам не треба салдатчини!...

— Не кричи, сину, бо ми чуємо! Пожалїй себе! — здержував його батько, а сам знехотя милував ся сином. Його енерґія, жар, розум розвитий наукою, все те тїшило батька так, що він задивляв ся на блисчучі синові очи, на палаючі щоки. Він гордив ся ним перед сусїдами.

— Наша земля на Українї, як золото, а народ наш часто голодає. В нас нема промислу й крамарства, в нас висисають кров Євреї, а про народ нїхто й не дбає, нїхто його не вчить, не навчає на розум. Наша пісня народня велика й чудова як твір першорядних ґеніїв, наша поезія, наша мова багата, як щире золото, а все те марно пропадає, лежить непочате. І доки воно лежати-ме? Нам не треба війни, а треба мира. Нам треба просьвіти народа і реальної науки. А нас не знати чим годують і не дають нам нїчого лучшого, держать нас і народ наш у темнотї, не дають народови навіть сьв. письма в його мові, що вже мають дикарі, не дають нам нашого хлїба, не дають нам нашої мови, не дають нам нашої волї, науки, школи, просьвіти!...

Павло встав і почав махати руками. Його червоне лице палало як в огнї, очи блищали енерґією і незвичайною красою сьміливости. Він чув у собі таку любов до молодої ідеї, що старий батько своїм серцем, проти волї, почутив, що в синових словах є щось нове й правдиве. А син усе говорив та говорив. Його язик, такий легкий і багатий, як і в батька, ледви встигав вигортати й виявляти усю силу думок, усю силу гарячого почування, що кипіло й клекотїло в його серцї.

Мати одсунула од його холодний не допитий чай і присунула другий гарячий стакан. Син не доторкнув ся до його і не переставав говорити. Новий костюм, нова мова, якісь ідеї, яких вона добре не розуміла, хоч трохи й постерігала, незвичайний жар і навіть злість, із якою злїтали слова й думки з синового язика, все те дуже здивувало матїр. Вона бачила, що чинить ся щось нечуване, і поперед усього злякалась. Інстинкт материнський поперед усього заговорив у її серцї. А гостї все сидїли мовчки, та тільки дивились.

— Де наша минувшість? — говорив Павло — де вона дїлась? Де наша козацька воля і рівність? Нам не треба Туркестана, не треба салдатчини, не треба панів!

— Чого-ж нам треба? — спитав батько несьміло й тихо.

— Та чого нам не треба, коли ми нїчого не маємо! — Ось чого нам треба!

І Павло витяг із кишені жмуть паперу, писаного й літоґрафованого, і твердою рукою кинув на стіл. Мати й батько, сестри й гості всї жахнулись й одхилились од стола. Велика енерґія, й гаряче слово, і жар серця, і темний вечір — все те вилило на слухачів так, що їм здалось, ніби він кинув на стіл якісь чари, а не пучок паперу.

Між тими паперами було багацько писаних і літоґрафованих перекладів нових европейських авторів і деякі заборонені цензурою твори Шевченка.

— Нехай же се все полежить до завтра, бо тепер не буде часу читати. Ти все говориш — сказав батько, — а я мовчу. Менї обридло вже мовчати. Мовчи ще ти, а я говорити-му! Я тобі тим часом розкажу, як було собі дві молодиці, та обидві такі цокотухи, такі говорухи, як ти та я, що одна другої ніяк не переговорить! Одна другій щось розказує. Обидві разом своє говорять, і одна другої не слухає. Ото раз вони заклались, хто кого переговорить...

— Е, тату! Нам не треба анекдотів! нам не треба балакання, не треба слів, а треба діла! — крикнув син, перебиваючи батька.

— Огуди к бісовому батькови! Я говорив цїлий вік, а отсе при тобі довелось мовчати! То я вже й не знаю, чого тобі треба! Як ми вчили ся, нам і в голову не приходило, чого треба, а чого не треба!

— То-то й горе! А нам от і у голову прийшло! Ми хочемо все перетрусити, передивитись. Ми не хочемо жити навманя́, йти напомацки, говорити, думати й робити по чийомусь там розумови, чи по бабячих давних переказах.

— Боже мій! Що з тобою стало ся? Що там у вас дієть ся у тих школах, коли ти так змінив ся, зовсїм не той став! — бідкалась мати і нїяк не могла зрозуміти, тільки догадувалась, що з ним стала ся якась зміна, яка дуже не припадала їй до серця. — Не пє чаю, не їсть, говорить, сердить ся, кричить! Ти собі груди пірвеш! Що там у вас дїєть ся у тих школах? Я не спати-му ночи спокійно!

— Про мене, мамо, й не спіть, а зі мною стало ся те, що бачите!

— Бач, жінко, було його малим не пускати горобцїв дерти з мужичими дїтьми! — промовив батько, — а все тому винні горобчики!

Той жарт розсьмішив усїх. Усї засьміялись, навіть молодий студент осьміхнув ся, а гостї не знали, що думати, що й казати. Одначе усї вони кинулись до заборонених творів Шевченка і почали їх зараз голосно читати. Всї слухали з великою охотою і цїкавостю.

Павло тим часом замовк і пив чай. Його пульс кидав ся дуже швидко, лице горіло. Він утомив ся і мовчав. А із-за углів і кущів виглядали дївчата й молодицї. По двору пішла чутка, що приїхав панич із Київа і привіз із собою якогось парубка, та такого гарного, що й пером не списати і не змалювати. Усї дївчата й молодицї, одна за одною, побігли дивитись на того парубка, що десь пішов за паничем слїдком у панський ґанок Одначе вони зараз впізнали у тому парубкови свого панича і не могли одірвати од його очий.

— Тай гарний же наш панич у парубочому уборі! — говорила одна наймичка.

— А яка на йому сорочка! неначе золотом шита... а яка застїжка! Ой гарний же, як сонце, як місяць! — говорила друга дївчина, підіймаючись навшпиньки з-за плечей молодицї.

Тим часом почали лагодити на столї вечерю.

— Отсе прошу тебе, сину, про одну річ! попереду наїж ся, напий ся, а потім будеш говорити, про мене, й до сьвіта, — просила мати сина.

Син так і зробив. Закачавши трохи рукави свити, він почав уплїтати печене й варене, та так швидко, неначе йому треба було от-от бігти на лекцію, щоб не спізнитись. Батько тим часом розказував йому про хуторянських паннів, про одну сусїду, панї Макуху.

— Як приїде до нас завтра панї Макуха, то ти, сину, поговориш із нею і про волю, і про долю. От хто зговорить із тобою! — сказав Радюк, і всї гостї зареготались разом.

— І таких треба навчати, як ваша Макуха, і таких треба просьвічати сьогочасними европейськими ідеями. Бо з-відкіль вони наберуть ся тих ідей? Ґазети до їх не заходять, людей просьвічених вони не бачать. Ростуть собі, як лопух на городї, як той степовий буряи...

— О, вибачай! Панї Макуха зовсїм не хуторянський лопух! Вона часом і фільософує. Раз менї казала: „Що то пак Бог дав! Як от курка, то й птиця, і навіть несеть ся, а як кітка, то вже й зьвір, і навіть не несеть ся, а котить ся. Так уже дав Господь милосерний мабуть.“ Ти, сину, таки просьвіти її! Вона тебе зрозуміє.

Після вечері Павло таки не втерпів і знов розпочав розмову про нові ідеї з батьком та гістьми. Мати вже давно пішла спати, а вони все балакали та балакали. Син був дуже радий, що батько й гості починали його трохи розуміти, де з чим почали згожуватись, хоч де в чому перечили йому,

— Ти часом то нїби правду видумуєш, — казав батько, — а часом, то вже й не знаю... чи ти дуже розумний, а я вже дуже старий, чи ти брешеш, а я з-дуру йму тобі віри.

І батько поцїлував ся з сином на добраніч. Гостї виїхали з двору, запрошені на другий день, на іменини. Але й батько довго не спав. Його стревожили нові ідеї, привезені сином, його заглушила палка розмова сина, пересипана злістю й щирістю. Вже не час було йому ламати свою сиву голову, переіначувати те, що лежало в голові кілька десятків лїт, що влягло ся, як снопи в старому стіжку.

А син не міг спати .. Подушка пекла йому голову й лице, неначе вона була насипана жаром; його тїло горіло, а молода думка, в-перве розпустивши каскад сьвіжих ідей за стїнами школи, розтревожилась, розгорілась. Мисли, образи, все те опало його зі всїх боків, сїпало, смикало його. Він сїв на ліжку, обмахував ся, обороняв ся руками, потім встав, убрав ся й вийшов у сад.

Ніч була гаряча, жнивяна. Духота стояла, сливе як у день. Сьвіжість і вогкість північи не встигла здмухнути вогню з гарячого лиця степу. Павло пішов по алєї, і йому здавалось, що гилля густого дерева пригнїчує його з верху до землї. Він перебіг сад, перескочив через тин і вийшов через вигін у степ. Од заходу потягло тихісїньким, сьвіжійшим вітрецем. Він пішов у степ на зустріч тій прохолоді. Зорі пишно сяли на чистому небі, мигали й бризкали сьвітлом у сухому прозорому повітрі. Метеори раз-у-раз спадали з неба на степ, то нїби хто кропив по небу огневою водою, то нїби огневий палець велитня розпорював усе небо од верху до самого долу. Зорі так ясно сяли, що ввесь степ, навіть не осьвічений місяцем, мрів од краю до краю. Сад і церква, верби й вітряки мали якийсь фантастичний образ палат, зубчастих стїн. Чорнобиль, бузина коло тину здавались цїлим лїсом, а нарізно стоячі будяки серед степу здавались гиллястими дубами.

Павло пішов у степ, і степ почав перед його очима оживати під впливом недавньої науки в школї й гарячих дум. По степу, неначе перед його очима, перелїтали на конях, як ті птицї, орди давних народів, пересунулись важкі орди Татар із чередою, з верблюдами, гарбами й кіньми. І все те полетїло, полїзло на Київ, на Україну, застлавши українським трупом степи, поливши їх українською кровю. Він неначе бачив потім, як розлетїлись по степу соколами й орлами козаки, він так очевидячки роздивляв ся на їх коней, баских як змії, на їх довгі чуби, що одставали од голов і маяли за вітром, на їх лиця гарні й сьміливі, на їх кунтуші ясноцьвітні, що неначе все те й справдї дїялось тепер перед його очима на широкому степу. От перед його очима басували гетьманські конї, а на конях сидїли гетьмани-герої, а за ними вигравали козаки на конях, як те море, маячіли червоноверхими шапками, і перед ними оступались дикі орди, падали необережні польсько-шляхетські голови. Все поле крилось трупом. Потім заворушило ся по степу велике, як самий степ, військо московське, посипав ся крупами московський салдат, поліз степовими мишами й сараною. Ще яснїйше заблищали зорі, частїйше замиготіли метеори, розпорювали небо блискавкою зверху до низу, й осьвічували ясно ввесь степ. І перед його очима розістлав ся степ, ввесь облитий людською кровю, ввесь червоний, ввесь засипаний українськими кістками, засипаний попелом пожежі, ввесь укритий диким вороном. Вся степова трава, всї степові квітки були неначе обмочені в кров, виросли политі тією кровю, пускали коріння в кістки й попіл, розносили по-під небом пахощі, витягнуті з українських душ, то великих козачих, то нїжних дївочих, замучених за те, що вони родились на тих степах, що вдихнули в себе повітря українського неба, української землї... Мрія так ясно малювала перед ним страшні картини української історії, що він подивив ся собі під ноги, чи не хлюпощеть ся кров під його ногами?

То була не кров, а роса, що падала з холодного неба на гарячу землю. Повітря стало сьвіжійше. Край неба почав червоніти і степ коло того краю стало зовсїм видно. Роса вкрила траву й біліла проти схода, неначе хто присипав її ізумрудами й прикрив павутиною. На степу було так тихо, неначе вся земля з небом і селом, хатами й садами замерла на той час у міцному снї. Тільки червоний край неба натякав на житя, давав надїю, що незабаром усе знов оживе й почне вічню незмінну роботу. На селї заспівали півнї. Радюк почув, що його голова прохолола, що його пульс кидав ся рівно. Він вернув ся до дому, впав на ліжко і заснув сном щасливого студента, що добре здав екзамен і приїхав до дому на вакації.

Другого дня високо підбило ся в-гору сонце, а Павло спав. Батько й мати ходили тихесенько по хатах, не гуркали дверима, щоб не збудити дорогого гостя.

Того-ж таки дня трапились іменини самої Радючки, і Радюк був навіть радий тому, що приїдуть де-які сусїди. Йому дуже хотїлось похвалитись перед ними своїм сином.

На вечірньому прузї почали з'їзджатись ближчі сусїди, що знали про ті іменини. Деякі попривозили своїх дочок, почувши, що приїхав молодий Радюк. Вечір був погожий, в хатах було душно; всї вийшли пити чай на терасу. Хазяйка сидїла коло самовара й наливала чай; кругом стола й на лавках сидїли хуторянки й хуторяне. Тераса була без покрівлї, вся обвита виноградом. Виноградний лист закривав гостей од косого проміння сонця. Над терасою синїло вечірнє небо. Старий Радюк балакав із сусїдами, а дами сидїли коло стола поруч із хазяйкою.

Між дамами кидала ся в вічі одна не молода вдова капітанша. То була Лїкерія Петрівна Висока, яку старий Радюк продражнив Макухою. Панї Висока й справдї була похожа на макуху, бо була присадкувата, кругленька, з круглим повним лицем, яке од духоти почервонїло і блищало од поту. Панї Макуха ледви встигала обтирати його білою хусточкою та все жаліла ся на духоту. Не вважаючи на свою дохожалість, вона любила молодитись, була вбрана в ясну сукню і мала на голові рожі, які були-б до лиця для молоденької панни. Хоч не просьвічена, проста, але любила вдавати з себе сьвітову паню і була з претенсіями.

Між гостями було чимало паннів, але одна між ними була найкрасша, хоч і дуже молоденька. Вона була вбрана в вишивану українську сорочку, бо недавно в Полтаві наглядїла там нову моду. Почувши од знайомих сусїд, що молодий Радюк приїхав із Київа в українському костюмі, вона зумисне вбралась і собі в національний костюм. Та хуторяночка звалась Галею, а прозивалась Масюківною. Вона була не багатого роду, але гарна, як степова квітка весною. На фонї зеленого листу її чистий профіль був ніби намальований на картинї. Вона була ще дуже молода. Довгеньке Масюківнине молоде личко, з чорними бровами, з румянцями на щоках, із великими карими очима пригадувало цьвіт зірки між зеленим бадиллям.

Павло Антонович довгенько не виходив до гостей і вийшов на ґанок тодї, як його вже обсїли гостї навкруги. Він вийшов знов в українському костюмі, тільки замісць важкої свити на йому був легенький лїтнїй сїртучок. Червоний пояс дуже гарно обгортав його тонкий стан. Він привитав ся до гостей по український. Панни очевидячки якось змішались, а панї Макуха осьміхнулась, закрутила головою, та ще гірше почервонїла і частїйше обтирала хусточкою лице.

— Як ви, Павле Антоновичу, убрали ся по сільській! — сказала пані Висока тоном, в якому була думка на двоє.

— Отак, як бачите! — сказав молодий Радюк і сїв на східцях тераси, як-раз спиною до пані Високої, так що його потилиця припадала проти її очей. А для неї дуже хотїлось надивитись на його очи!

— Просто неба на землї сїли, Павле Антоновичу? — зачіпала його пані Висока.

— Просто неба на східцях! — сказав він, повернувши на-час лице до неї і знов одвернувши очи до молодої Масюківни, що почервонїла, як мережки її рукавів.

— Прошу покірно сїсти на стільці, — знов сказала пані Висока, показуючи на порожний столець, що стояв саме проти неї.

Молодий Радюк послухав її, але сїв на стільцї до неї боком, а лицем просто до Масюківни і почав до неї говорити по-українськи.

— Як ви до нас говорите по модньому! — промовила пані Висока й собі по-українськи.

— Ото в нас така мода настала! — одказав їй Радюк.

— Може ви й насїннячко лузати-мете? Шкода, що не взяла з собою! — сказала йому пані Висока жартовливо, але сьміливо, як людина дуже знайома.

— Шкода, що ви забули!

Всї засьміялись, а Радючка осьміхнулась якось гірко і лице її зажурилось.

— Яка теперечки пішла чудна мода! все сїльська та сїльська... і костюм носять сїльський, і говорять по сїльський, — говорила пані Макуха, нїби сама до себе.

— І пісень співаємо сільських, і пишемо книжки сільською мовою... Бо ми, пані Висока, демократи. Не знаю, як ви?

Пані Висока не зрозуміла того слова, не зрозуміла, чи то добре, чи щось погане, і щоб не вшелепатись, затерла, зам'яла розмову, попрохавши у хазяйки чаю. Молодий Радюк посунув до неї молошничок із молоком.

— Дякую вам! я понеділкую! — промовила трохи гордо пані Макуха, — сьогодня понеділок!

— Вибачайте, коли так. І ви цілий рік понеділкуєте?

— От і цілий рік! У вас мода сільська, а не знаєте, як на селі робить ся де-що... Од Великодня до сьв. Духа ніхто не понеділкує...

— Чи не доволі-ж вам тих серед та пятниць?

— Що се ви говорите про середи та пятниці, неначе про вівці та кози? — промовила пані Висока.

— А мені здаєть ся, як би ви сьогодня оскоромились, то не великий був би гріх. Скільки скорому, стільки й гріха, кажуть у приказці.

— О, паню Високу не соблазниш, сину! — обізвав ся старий Радюк. — Чи ви знаєте, як раз сповідала ся молодиця? Питає піп у неї на духу: Чим ти грішна, молодице? А вона каже: Ой, батюшко! великий маю гріх на душі. Раз у сьвяту пятницю годувала дитину молоком, та забула, що пятниця, тай облизала ложку. А піп кажи: Лижи-ж ти сухого макогона що пятниці до самого Великодня!

Всі засьміялись, а пані Висока промовила:

— Сьмійтесь, сьмійтесь, та глядіть, щоб послї не плакали!

Радючка не держала постів, але її здалось не до ладу, що син із батьком неначе змовились кепкувати над постами перед її гістьми, які поважали пости.

— Знаємо й ми вас, постниць! — додав старий Радюк, — у вас у піст і грибки, й опеньки, і рибка, й варення, й оззар, і кутя, й пиріжки всякого роду. Давай тільки, Боже, апетиту!

— От я хоч і держу ся сїльської моди, а вже не дуже люблю сїльське понедїлкуваня і всякі сїльські забобони, — промовив молодий Радюк.

— Забобони забобонами, але між тими забобонами є багацько де-чого, що й вам ученим не по голові! Не дуже лишень потрінуйте село, коли любите сїльську моду, Павле Антоновичу! Говоріть та не проговорюйтесь! — сказала панї Макуха. — Що ви менї кажете, коли я де-що на свої очи бачила.

— Чи не бачили ви часом, як баба витягла під сакою щуку, а вона стала телям та й побігла в лїс? — сказав старий Радюк.

— Не те я бачила, а де-що мудрійше од того.

— А що-ж? як відьми доять молоко, підставивши дійницю під стріху, або одіткнувши в дверях кілочок? — обізвав ся старий Радюк.

— А хоч би й те!

— Є багато в сьвітї такого, чого ви, вчені люде, ще не постерегли. Що ви говорите, коли я сама можу вилїчити од пропасницї симпатією, — промовила панї Радючка і дуже здивувала свого молодого сина.

— Як же ви, мамо, її лічите? — спитав син, не ймучи віри своїм ухам, щоб його мати, вчившись в інститутї, вірила в такі способи лїків.

— А так, напишу кілька таких слів на склї, потім змию водою й дам ту воду випити слабому, то він і одужає.

— Хто-ж вам переказав ту містерію?

— Наша начальниця в інститутї, одна ґрафиня з Петербурга, — сказала мати дуже поважно, вважаючи на такий авторітет.

— Мабуть вона була спірітка або масонка, незгірше наших сїльських спірітів, що лїтають на днищах на Лису гору, — промовив молодий Радюк. Молода кров ударила йому в голову. — Отсе, як голова в мене заболїла! — вихопилось у його слово.

— Як у вас часто болить голова, то я вам пришлю шапочку з голови сьв. Івана многострадального, що в Пещерах. Тільки ви — народ молодий... Ой, лихо з вами, тай годї! — бідкалась панї Макуха, важко зітхнувши.

— Носїть уже ви шапочки, а я не буду, — промовив Радюк аж сердито. Його дуже вразила темнота тієї громади, серед якої він хотїв проповідувати свої молоді ідеї, і він засмутив ся.

Вже смеркло. На дворі було так тихо, що як принесли сьвітло, то сьвічки горіли, неначе в хатї. Всїм не хотїлось йти в хату, всїм було тепло, гарно й весело. Розмова про страхітя навіяла трохи страху на молодих паннів і дам; вони втихли й сидїли мовчки. Панї Високій здавалось, що от-от якесь страхітя з рогами просуне руку через виноград і вхопить її за шию. Вона навіть оступилась аж одскочила і сїла серед ґанку, близче до Павла, який тим часом одсунув ся од неї і пішов до паннів. Батько хотїв почванитись перед сусїдами сином і почав його зачіпати.

— Так що, сину! Панї Висока вірить у сїльські чуда? — спитав він сина.

— Як би пак тільки панії вірили, а то часом і пани вірять!

— Що вже що, сину, а й я не люблю де-чого того, що тобі не подобаєть ся. І менї давнесенько почала спадати з очей полуда. Робіть і думайте вже ви молоді за нас старих!

— Коли-б ви пак сидїли нишком та не перебаранчали, — промовив син трохи сердито, глянувши на одного понурого сусїда, що колись служив у Полтаві в поліції..

З тими словами молодий Радюк пішов і сїв коло Масюківни. Її великі карі очи блищали як зорі. Одні її очи осьвітили й пригріли його серед темряви того товариства. Йому так було гарно й тепло при тих ясних очах, що пісня сама навертала ся йому на думку. Місяць ясний глянув через терасу з неба на гостей, і поезія повіяла крилом над молодими людьми. Радюк почав української пісні чистим молодим басом. Панї Макуха зараз таки пристала до його, бо співала дуже й дуже не погано! Мельодія заразила гостей. Старий Радюк зараз затяг і собі, а за ним деякі гостї. Павло почув, що Масюківна, вся червона як мак, почала співати тонким чистим чудовим голосом...

Тим часом високо на небі підняв ся місяць. Після вечері близькі сусїди почали прощатись, щоб заранї вернути ся до господи. Панї Висока дуже просила молодого Радюка не забувати її й завертати частійше до її двору.

— А як ви, пані, мене причаруєте? що я тоді на сьвіті божому робити-му? — казав молодий Радюк.

Пані Висока засьміялась, бо його слова дуже були підлестиві за-для неї.

— О, я двір свій обсную, і дорогу вам зіллям переллю. Тільки приїдьте та вступіть у мою оселю, то з-проста вже й не виїдете. Коли хочете, то й не їдьте, бо напою вас таким зіллям до любощів, що всї наші сусїдні панни помруть од кохання!

— Ви мабуть така чарівниця, про яку співають, що вона чарів не знала, а Гриця причарувала, бо була чорнобрива, тим і чарівниця справедлива, — сказав старий Радюк.

Той комплїмент дуже сподобав ся Високій, бо вона почервонїла як молоденька дївчина. Всї хуторські панни сьміялись із неї в вічи. Молодий студент щирійше й привітнїйше попрощав ся з Галею Масюківною. Пані Висока запримітила те і якось цїлим лицем моргнула на молодого Радюка.

Вакаціями молодий студент їздив у гостї до сусїд, був навіть у Лїкерії Петрівни Високої, і скрізь проповідував свої ідеї, які не давали йому спокою, муляли йому в голові, доки він не порозносив їх по сусїдах. Всї загомонїли про молодого Радюка. Радюк зумисне дражнив ся з Високою й иньшими провінціялками, і розказував їм страшні речі про вчених Нїмцїв безбожних. Раз він так наговорив Високій про тих Нїмцїв, що вона й справдї стревожилась. Їй здало ся, що швидко буде кінець сьвіта, що на землї починає ся щось страшне. І їй раз приснив ся страшний сон, неначе ті Німцї поперекидали ся всякими зьвірами і дїдьками рогатими й хвостатими, та все дражнили ся з нею. Такий страшний сон снив ся їй цїлу ніч до самого сьвіта!

Випочивши добре на волї, молодий Радюк почав думи думати молодою головою. Наймилїйшим місцем його молодих дум був старий сад. На-низ од дому колись давно була посаджена аллея з лип та дубів, але природа давно попсувала дїло людських рук. Старі липи та дуби росли вже давно по своїй волї, деякі виступали за аллею й широко розкидали своє гилля на всї боки. Два дуби вигнались висше лип серед самої аллеї. Колишня аллея стала вже лябіринтом старого дерева, під яким росла зелена трава, рівна й гладенька, як килим, а за аллеєю на низинї блищала яснозелена осока, така зелена й ясна, що в саму темну негоду здавалось, неначе на неї сьвітило сонце. Молодий Радюк любив ходити поміж тим старим деревом, між липами та дубами, любив саму гущавину, де серед соняшного дня був темний вечір.

Радюк побув рік в унїверситетї і вже скинув із себе той космополїтизм або великорусчину, якою надаряє нашу молодїж великоруська ґімназія. Европейські ідеї, наука і товариство показали йому новий сьвіт, нове життя. Його давне дїтство в Журбанях, із українською мовою й піснею, між челядю й селянами, тепер вертало ся до його знов, неначе з далекої дороги.

Чудове пишне українське село серед лїтньої пори, все зелене й пахуче, все в квітках! Чудовий Богом благословенний і Богом забутий край! Хто бачив його не очима тільки, а бачив серцем і душею, той по вік його не забуде!

Журбані в вечері оголошувались десятьма вулицями, де до півночи співали хлопці й дівчата. Радюк до півночі ходив в аллеї, по саду, доки не стихала остання пісня на селї, доки не засипали дївчата й хлопцї разом зі співучими птицями. На чистому повітрі до його долїтали виразно самі слова пісень, повні високої поезиї, простої й пахучої, як квітки зеленого степу. Обвіяний духом поезиї пісень, неба, тепла, квіток, він неначе бачив душею свою Україну, свою дорогу Україну будущого часу. Вона вся встала перед ним, багата як рай, чудова як дївчина первої пори своєї краси, вся обсажена садами, виноградом і лїсами, вся облита ріками й каналами, з багатими городами й селами. Україна вставала перед ним зі своїм гордим, поетичним і добрим народом, багатим і просьвіченим, із вольним народом, без усякого ярма на шиї, зі своєю мовою і лїтературою, зі своєю наукою і поезиєю... І він неначе бачив душею, як та поезия розвиваєть ся, мов рожа в саду, в роскішну, багату й вільну лїтературу. І перед його очима, неначе розгортувала ся театральна сцена, де він бачив усе те очима. Як той чудовий сон, бачив він такою Україну!

І молодий Радюк почував душею, що все те мусить сходити й рости само по собі, не полите водою й росою, без усякої помочи, під гарячим камінням і піском, зумисне накиданим із-верху... Молодий хлопець чув, що під його серце підступають усе невеселі, смутні думи. І як він більше думав про свій нарід і Україну, то його душа нїби тонула в якусь темну безодню, де не було нї дна, ні верху, де не було за ві-що вхопитись, хиба за одно повітря...

Думи, як осінні хмари, наполягали на молоде чоло... Поперед його стояла цїль, ясна й проста — нарід і Україна, але на скільки доріжок розбігав ся великий шлях до тієї цїли! І з чого почати? і за віщо взятись? Та дума знов кидала його в якусь страшну безодню, де не було нї дна, нї верху, де було треба хапатись хиба за проміння сонця.

А зорі так пишно сяли на синьому небі! А земля й небо млїли так солодко в теплому повітрі, що навівали якесь щастя, якийсь спокій на всяку тревожну душу і здаєть ся були ладні загоїти смертні рани всякої душі, а тим більше — душі молодої.

Не вважаючи на все, Радюк був дуже щасливий в ті унїверситетські вакації. Він добре здав екзамени, одпочив на селї. І в свої молоді лїта він чув у собі стільки сили й волї! Його житя здавалось йому таким довгим, довгим без кінця, що всї темні думи почали зсовуватись, і ховались десь далеко. Його не лякала жадна перепона, йому нїби не перепиняла дороги жадна претичина! Йому здавалось, що він усе переможе й перебуде, усе візьме і всього добуде, чого тільки його душа забажає!

Щаслива, тричі щаслива пора житя й молодої мисли! Щасливі лїта! Щаслива пора, повна надіями! Вона двічи не буває в житю, бо чоловік не цвите двічи!...

Молодий Радюк часто вертав ся стати з такими сьмілими мріями, що весела пісня й пісня козацька сама намагала ся до його.

І часто його пісня зливалась із піснею якогонебудь парубка, що дуже пізно вертав ся огородами з вулиці од милої. В таку щасливу годину на його думку спадав образ молоденької хуторяночки, з гарним, щиро українським личком, із чорними бровами, яка не розуміла ні добра, ні зла, і спадав, як роса на квітки, як поезия, як пісня, що повеселить серце тай пурхне метеликом на повітря.

Раз якось на тижні трафилось сьвято. На вигоні, на улицях ворушив ся нарід, убраний по празниковому. На приспах сиділи жінки й чоловіки. Дівчата й хлопці стояли купами під вербами, балакали, жартували, лузали насіння. Молодого Радюка взяла охота піти по селу, подивитись на людей. Накинувши на плечі свиту, вбравшись зовсїм по сїльській, він пішов довгою улицею через село.

Дивить ся він, аж на одній хатї стирчить застромлена в стріху висока хворостина. На хворостинї з верху стриміла чорна дощечка, а на дощечцї була намальована біла фляшка й чарка. Його закортїло заглянути в той шинк, бо таких шинків попереду не було в Журбанях. Він увійшов у шинк і побачив там жидівську сїмю. В Журбанях він не памятав Жидів, опріч орендаря в корчмі. В тім шинку було повно людей.

Перейшов він на другий куток, і там побачив такий самий шинк, на якому в стрісї стирчала на палицї дощечка з намальованою фляшкою й чаркою. Заглянув він і в той шинк, і там побачив жидівську сїмю. Людей було повнїсїнько.

Радюк вийшов на вигін і побачив сїльську школу. То була невеличка хата, не більша од шинків. Вона стояла на вигоні осторонь. Коло школи було пусто, бо вона була не огорожена. Стїни були не опоряжені, около було оббите дощем, облупляне. Скот і свинї чухались об стїни, об угли. На углах були слїди свинячих спин, замазаних у грязь. З обсмиканих стріх висїла солома. В побиті шибки були позаправлювані лубки. В деяких вікнах зовсїм не було тахоль у шибках.

„Дай зайду, подивлюсь! хоч тепер час робучий і школярів нема в школї“ — подумав Радюк і зайшов.

Одчинивши двері, він увійшов у сїни і заглянув у клясу, малу, тїсну, з обідраними стїнами. На долу були вибої, як серед шляху. На лавках лежала курява, як на вигонї. Радюк думав, що в школї нема й живої душі і одхилив двері з сїней в кімнату. В хатї на ліжку спав москаль у червоній випущеній сорочцї, в крамній чемерцї з жовтими блискучими ґузиками. На голові волося було розкуйдлане, в усї теліпалась срібна сережка. То був учитель журбанськоі школи, захожий одставний москаль. Він задер одну ногу на ліжко і хріп на всю хату, роздявивши рота. Мухи так і вкрили його очи, ніздрі, рот. В хатї так смердїло мархоткою, цибулею, квасом, що Радюк мусїв затулити носа.

Як рипнули двері, москаль раптом прокинув ся, схопив ся й сїв на ліжку, вирячивши заспані очи. Рій мух схопив ся з його лиця й загув під стелею.

— Чого тобі треба? *ей ти, хахол!* Чого ти сюди лїзеш? — крикнув москаль ще й загнув дуже погано по московський. Радюк ледви вдержав ся і прикусив язика, згадавши, що він у свиті.

— Та я хотів подивитись на школу! — промовив Радюк.

Москаль схопив ся, гуркнув дверима і защіпнув защіпкою. Радюк пішов далї по селу.

Минувши кілька хат, він знов побачив на одній стрісї на високій палицї чорну дощечку. Під шинком стояли Жиди й селяне.

— Чи є ще й четвертий шинк у Журбанях? — спитав Радюк у людей.

— Є ще один, от там за вербами! Мабуть ти, хлопче, не журбанський?

— Нї, не журбанський! — обізвав ся Радюк і пішов до тих верб, де він і справдї побачив четвертий шинк із тичкою на самому гребіни, бо шинк стояв на городї, далеченько од улицї.

— А дай, загляну! — подумав Радюк і пішов у шинк.

Шинк був перероблений з простої хати. В одній половинї сидїли люде й пили горілку, в другій жила жидівська сїмя. Через одчинені двері Радюк побачив високе жидівське ліжко з перинами й подушками, закрите білим простиралом із зубцями навкруги. В жидівській кімнатї було доволї чисто, як на Жидів. Піч і припічок були чисто побіляні, навіть підведені червоною глиною. Червоною глиною були обведені вікна в хатї і з-надвору. Жиди вже позичили в народа трохи смаку до чистоти.

З кімнати вийшов Жид. Він був рудий, аж червоний. Шерстке, як дротяне, волося на голові позакручувалось густими кучерями. Чорна ярмулка ледви держалась на кучерях, як на пружинах. Чорні хитрі очи горіли як огонь, бігали, вертїлись, як вертїв ся і сам Дувид. Рудий Дувид був в'їдливий як оса, чепляв ся до всїх, як оса. Він говорив по українській не шепеляючи, говорив чистою народньою мовою, навіть із народнім жартом, з сіллю народньої мови. Дувид неначе грав ролю мужика, зачіпаючи селян.

Вийшовши на двір, Дувид вглядів купку чоловіків.

— Та зайдїть же в мою хату! Не цурайтесь бо мого хлїба-соли! — сказав Дувид і штовхнув жартовливо плечем одного чоловіка.

—- Геть, псявіро! не пхай ся! — одказав чоловік.

-- Отсе недоторканий дядько, неначе молодиця! Та зайдїть бо, та побалакаємо! — сказав Дувид і пхнув того дядька з-заду в спину обома руками прямо в шинк. Чоловік торсунув плечима Дувида.

— Ще й граєть ся чортів Дувид! — сказав дядько і пішов у шинк.

— Пиймо горілку, поки живі, бо помремо, то вже не будемо пити! — говорив Дувид, соваючись до людей, як оса. -- З мого шинку беруть і до пана, і до попа, і до голови. І вчитель тут хилить. Проти Дувидової горілки нема тут нї в одному шинку. Нуте бо дядьки, я вас почастую! Які бо ви прохані! Чи наливати?

— Та наливай, та тільки одчепись ік бісовому батькови! та не пхай ся бо!

— Дай же Боже нам здоровячка на многа лїта, а помершим душам легко лежать, землю держать! — приказував Дувид, наливаючи горілки чоловікам. - Який то урожай дасть нам Господь милосерний на те лїто? — бідкав ся Дувид.

Радюк сидів за столом спершись і дивив ся. Дувид углядів Радюка і його чорні як терен очи закрутились.

— Мабуть не з Журбанів? — спитав Дувид Радюка.

— Не з Журбанів, — з нехітю обізвав ся Радюк.

— Мабуть із нової школи, з школярів? чи може з двірських? — спитав Дувид і насунув на голову ярмулку, яку все підіймало в-гору волося.

— А вже-ж із нової школи — ледви обізвав ся Радюк.

Дувид не зачіпав Радюка, не пхав ся й не жартував. Він обминав *ти* й *ви*, бо догадував ся, що може помилитись. Дувидові очи бігали, бігали і не знали, де дітись.

— Чи почастувати? — якось несьміло спитав Дувид Радюка.

— Нехай потім, трохи одпочину.

Дувид перестав пхатись із людьми, та все скоса та скоса поглядав на Радюка, ще й жінці щось шепнув на вухо в кімнаті. Рухля виглянула з кімнати, завязана під бороду шовковою білою хусточкою, гарна, біла, з тонким носом, із чорними рівними бровами, блиснула карими очима і знов одхилилась за двері аж золоті сережки загойдались.

Чоловіки й молодиці входили й виходили з шинку, балакали, пили, навіть не глянувши на Радюка. Коли се в шинк ввійшов молодий парубчак у крамній сїренькій козачинї, в чоботах на колодочках. Чорне густе волося на голові було примазане, аж лиснїло. Продїл був роздїляний на-бік, шия була завязана червоною в квітки хусткою під викладчастий комір. Козачина була застебнута на грудях жовтим блискучим витертим ґузиком. З-під козачини виглядала на грудях ситцева жилетка. З темного смуглявого лиця темні очи поглядали з-горда на селян. Парубчак ввійшов у шинк, скинув картуз і подав Дувидови руку.

Парубчак був такою загадкою для Радюка, як Радюк був загадкою для Дувида. Вся фіґура парубчака пригадала трошки Радюкови вчителя в школї.

— *Шулемехом*, пане Дувиде! — промовив парубчак до Дувида й ляпнув його по долонї, здавивши за руку.

— *Шулемехом*, пане Терешку! — обізвав ся Дувид і зирнув косо на Радюка.

— Як ся маєте, пане Дувиде? — промовив парубчак.

— Так собі .. живемо до котрого часу.

— *Моє почтеніє*! — крикнув парубчак до Радюка, піднявши в-гору долоню.

Радюк простяг до його руку. Парубчак зирнув на білу руку, глянув Радюкови в вічи й зараз схаменув ся.

— А менї здалось, що се наш *Аксентій!* — промовив парубчак якоюсь покалїченою мовою, бо він силкував ся говорити по великоруський, хоч говорити до-ладу не вмів.

— Чи ви тутешні, журбанські? — спитав Радюк.

— Ми тутешнії, *здєшнії*, — промовив парубчак, хитаючи головою. Те *ви* він почув у-перве на віку. Воно його так і підняло під саму стелю, бо він думав, що вже давно заслуговував те *ви*.

— Чи не з міщан ви часом, або чи не з однодвірців?

— Може з міщан, а може й з кращих од міщан.

— Та бреше він! Не слухай його, хлопче, бо він сїрий мужик! його в селї дражнять Бубкою, — гукнув один чоловік до Радюка.

Парубчак почервонїв, насупив ся і промовив:

— Може мого батька й дражнили Бубкою, а мене вже то й не будуть!

— Ба будуть, бо ти таки Бубка і Бубчиного заводу й хову! — промовив чоловік.

— Бо мій батько *хахол*, то й Бубкою дражнили, а наш вчитель Фадей Терентьович казав, що я вже Бубков, а не Бубка. Та що з ними й говорити! — промовив Бубка до Дувида, як чоловіка, що один міг зрозуміти Бубчині слова.

— А ти вражий сину! Брешеш усе язиком, як та собака! — крикнув дядько.

— Бреши, дядьку, сам! Та що й говорити з такими глечиками, з такими мудями! Чи ти-ж, мазнице, вчив ся в школї? чи ти-ж тямиш далї од свого носа?

— А ти, паскудо! Думаєш, як начепив хустку на шию та почепив гудзя на груди, то вже маєш право глузувати з нас; дражнити нас *мазницями!*

— А вже-ж я вам не рівня, я з вами свиней не пас...

— А ти сопливий! та ти з-роду не пас товару красчого од свиней! Слухай ти, вражого сина, Бубко! Та я тобі так чуприну наскубу, як скуб твій вчитель!

Той дядько, жартуючи, простяг руку до Бубчиної чуприни.

— Не зачіпай, дядьку, бо в морду дам! — крикнув Бубка.

— Ти мені... в морду... мені... хазяїнови! Та в тебе на губах молоко не обсохло! Як я женив ся, то ти на припічку й каші не їв! То ти сьмієш мені таке говорити! — кричав дядько, наближаючись до Бубки.

Всї селяне загули в шинку, як бджоли.

Рипнули двері і в шинк ввійшов низенький, невеличкий, сухенький чоловік. То був старий Бубка, батько того парубка, такий смуглявий, як і син. Старий Бубка був низший од сина, мав кругленький невеличкий вид, кирпатий як картоплина ніс, маленькі чорні очка. На сухому підборідї стирчало зо три пучечки чорного короткого волося, що позакручувалось у гору, як кучері в качура на хвості. Бубка говорив тоненьким сипким голосом. Видко було, що його не дурно подражнили Бубкою: в йому й слїду не було характера й енерґії. Старий сивуватий Бубка був у постолах, в однїй сорочцї і держав на плечі старенький кожух.

Тільки-що Бубка ввійшов у шинк, всї чоловіки так і загомонїли на його:

— На що ти, Олексо, так розпустив свого Терешка? Таже-ж він, блазень, сїкаєть ся в вічи старим людям, неначе він найстарший в селї!

— А що-ж я маю робити? А хиба-ж він мене слухає? От сидить у шинку та горівку пє, а дїла не хоче робити: сидить дома, згорнувши руки, або шукає легкої нечорної роботи. Кажіть уже, панове громада, ви йому будлї-що. Я жалїюсь на сина громадї. Чого тобі тут треба? Йди до дому, не гуляй та завтра раненько свиняці хлїв загородиш! Одну льоху маємо, тай ту вовки витягнуть із двору!

Терешко сидїв коло стола, насупившись, як та хмара, і навіть не обізвав ся до батька й словом.

— Йди до дому, кажу тобі! Дивись, ось приніс Дувидови в заставу кожух, бо нема грошей навіть на сіль. Йди до роботи, бо з голоду попухнемо!

— Про мене, а я вам городити свинюшників не буду! Хиба я на те вчив ся в школї? Менї треба роботи по менї. Стану десь за писаря або за лякея, та хлїб і їсти-му. Робіть уже ви, тату, свинюшники!

Всї люде в шинку зареготались. Старий Бубка стояв із кожухом нї в сих, нї в тих.

— Йди, кажу тобі, до дому! — осьмілив ся батько наблизитись до сина.

— Одчепіть ся! — крикнув син і раптом схопив ся з місця. Батько одскочив назад.

— Йди, бо я тебе отсїєю палицею!

— Тату! в палицї два кінцї: один по менї, другий по тобі!

— То се він на батька *тикає*! Хиба-ж батько нас із тобою свинї! Бери його, бра! вяжи його, вражого сина, та в холодну! — крикнули люде й кинулись до Терешка. — В некрути поздаваймо їх, отсих вражих школярів, замісць хазяйських синів! В москалї їх, отсих ледарів! Бач, уже й салдатського ґузика прикував на грудях!

Терешко оступив ся за стіл і став із Радюком.

— Коли ви громадян звете хахлами, то хто-ж ви такий? — спитав Радюк Бубку.

Бубка тільки очима заклїпав і нїчого не сказав, бо й сам не знав, що він за людина.

По-за столом, по-за людьми Терешко Бубка посунув ся до дверей і втїк, покинувши на столї горілку.

— Ба, вражий син і горілку покинув! Випий же сам, Олексо, синову горілку! — загомонїли люде на старого Бубку.

Бубка почав жалїтись на сина, що він, як вийшов зі школи, то з того часу не хоче робити чорної роботи, шукає легкого хлїба, пнеть ся в паничі, прилизуєть ся, маже голову з каганця та курить люльку.

— Оддай його в москалї, коли він такий! В москалї його, коли він не поважає батька, кепкує з громади! — гукнули чоловіки.

Тим часом старий Бубка обернув ся до Дувида.

— Будь ласкав, Дувиде, візьми кожух у заставу та позич хоч два карбованцї, бо нема за що й соли купити. Так вижив ся, що вже не знаю й як! До зими далеко. Може спроможусь та викуплю.

— Хиба-ж у вас, дядьку, поля нема? Чи може нема де заробити? — не втерпів і спитав Бубку Радюк.

— Було поле та загуло! Позичив у нашого голови десять карбованців ще позаторік, тай оре голова моє поле отсе вже другий рік. А як не оддам грошей, то й третїй рік орати-ме.

— А менї здаєть ся, Олексо, як уже клепати язиком на голову, то лучче-б свою голову на плечах трохи красшу мати. Голова наш, як голова, що вже й говорити! — сказав несьміливо Дувид.

— Голова, бач, як голова, а все таки пора-б нам другого голову вибрати, бо сей вже дуже з шинкарями накладає і сам розпив ся, й жінка його розпилась, і діти розпились! Бо де-ж пак! шинкарі поять і гроші дають, і громадяне пють! — крикнули люде.

— Та нехай мене грім побє, коли я маю з головою яке діло! Нехай мене живого земля поглине! Коли-б мені можна хреститись, я-б вам отут перехрестив ся й землї з'їв би, що в мене з головою нема жадної спілки! — божив ся й кляв ся Дувид.

— Не бреши бо, Дувиде! Хиба-ж ми не знаємо, що й ти і всї журбанські шинкарі, ви всї даєте голові сто карбованців тай торгуєте горілкою на громадській землї. Скиньмо голову, люде добрі! В його вже мабуть і людської душі не стало! — гукнув один чоловік.

— Слухайте бо! ось послухайте мене дурного, мене, старого Дувида! Я чоловік бідний, в мене не те, що сотнї карбованців нема, в мене ледви зайва гривня знайдеть ся. А то щоб я давав сто карбованців! Про иньших шинкарів не скажу. Чого не знаю, про те не скажу. А я хиба не чоловік? Хиба-ж я не шаную громади, дай її, Боже, здоровячка!

— Та про мене! Але будь ласкав, Дувиде, позич два карбованцї й візьми в заставу кожуха тільки до Покрови, — прохав Бубка.

— Як тревога, то й до Бога, а як по тревозї, то й по Бозї. Будь ласкав, Дувиде! А як на Дувида, то й вигадуєте таке, що й купи не держить ся.

— А де-ж я в сьвітї божому дістану? В кого-ж я позичу? — бідкав ся Бубка.

— Я тобі, Олексо, скажу от що: їж борщ із грибами, держи язик за зубами. А то другий раз і шага не позичу. Як оддаси до Покрови три карбованці, то позичу.

— Та оддам і три, тільки дай!

І пішов Бубка з шинку без кожуха і без поля.

Тим часом Радюк побіг із шинку навздогінці за Терешком Бубкою. Новий тип із народа дуже його заінтересував. Він пішов улицею по-під густими вербами. Там у густій тіні стояла чимала купка хлопців. Деякі поспирались на тин і лузали насіння, деякі стояли купками, понакидавши свити на плечі. Один парубок виліз і сів на тину. Терешко Бубка минув парубків, дивлячись на бік, і навіть не поздоровкав ся. Парубки почали його зачіпати.

— Хоч і вбрав ся Бубка в козачину, а все таки од Варки гарбуза потягне! — крикнув той парубок, що сидів на тину. — Терешку! кланялась тобі Варка і казала, щоб ти сьогодня вийшов на вулицю! А гарбуза не хочеш? га? Знаєш, вражий сину, де раки зимують, а гарбуза все таки потягнеш! — крикнули хлопці.

Бубка пішов помалу й гордо і не оглянув ся. Він справді топтав стежку до Варки Онойківни. Онойко був перший багатир на селї.

Радюк догадав ся, що в Бубки є роман: йому дуже схотїлось вислїдити його. Те місце під вербами було місцем за-для улицї. Там найбільше збиралось хлопців і дївчат у-вечері. Онойкова хата стояла недалечко од того місця.

Пізньої доби того таки вечора Радюк одяг ся зовсїм по парубоцький, надїв наймитову шапку і пішов під верби. Улиця вже збиралась. Дівчата сиділи на горбку під вербами і співали пісень. Парубки посипались до їх зо всїх боків: йшли улицею, городами лїзли через тини. Деякі вже стояли кругом дївчат і жартували. Радюк минув улицю: його нїхто не впізнав.

Дійшовши до Онойкової хати, Радюк вглядів Варку. Вона стояла коло перелаза й лузала насїння. Варка була висока, рівна як тополя, чорноброва й румяна. Гарний довгий ґорсет, тонка вишивана сорочка, товсте як палець добре намисто, срібні й позолочені дукачі, червоні сапянцї на ногах, все те показувало, що вона й справдї була багатого батька дочка. Вся її голова була в квітках. Варка держала в лївій руцї хусточку.

З другого боку улицї йшов Терешко Бубка. Поруч із ним ішов парубчак у картузї, в крамній сїрій козачинї, підперезаний червоним поясом: то був приятель Бубчин, що вчив ся в школї разом із ним. Вони вглядїли Онойківну і пішли до неї.

— *Моє поштеніє*! — промовив Бубка, здїйнявши картуз, і простяг до неї руку.

Варка руки не подала, лузала мовчки насїння й голову одвернула. Зараз можна було впізнати, що Бубка топче стежку до Варки надаремне.

— Чом же не подаєте менї руки, Варваро Омельковно?

— Хиба-ж я сьвята, щоб Варварою звалась? Мене звуть Варкою.

— Про мене, нехай ви будете й Варка...

— Отсе *ви* та *ви*! неначе я тїтка твоя або що! — промовила Варка.

Бубка взяв ся в боки, і його товариш взяв ся в боки. Вони позадирали голови, як москалї на муштрі. Варка й не глянула на їх та все дивилась на ворота.

— Та хоч подивіть ся бо на мене! — зачіпав Бубка.

— Хиба я тебе з-роду не бачила? Вже паничі! хоч і подивлюсь, то тебе не побачу на лице.

— *Ізвольте* вам насїння або горіхів.

— Не треба менї твого насїння або горіхів!

— Так отже я вам, Варваро Омельковно, купив цукорків. Я знаю, з ким маю дїло, — промовив Бубка.

— Не треба менї цукорків! Як схочу, то й сама куплю.

Бубка дістав із кисета тютюну, оддер шматочок простого товстого паперу і зробив папіросу. В повітрі засмердїло смалятиною й мархоткою.

— Чи позволите-ж із вами трохи постояти?

— Про мене стій тут і до сьвіта!

— Чи дозволите-ж побалакати?

— Говорила покійна до самої смерти, та все чорт-зна-що! Але вже пізно. Мати вийдуть із хати, то будуть сердитись.

— Сердитись, то вже материнське дїло. А ви-ж на мене не сердитесь?

— Чого ж менї сердитись? я не лиха. Йдіть лишень ви обидва на вулицю. Там багато гарних дївчат, там ваше місце.

— О, не там наше місце! Чи тож можна, щоб ми по парубоцький гуляли на улицї з *хахлами*?

— Шукайте собі красших дівчат та не топчіть стежки до нашого двору!

— Чи є-ж де дівчата красші вас?

— Ет, вигадав! Я дуже висока, а ти проти мене дуже низький. Я Бубці не рівня! — промовила Варка й повернула до двору.

Бубка й справді був низший од Варки. В рівні з нею він здавав ся недорослим хлопям. Бубка розсердив ся і почервонів, побачивши, що шкода й заходу.

— Чого-ж ви отсе такі неласкаві сьогодня?

— Бо й ніколи до тебе не була ласкава й не буду. Геть, одчепись! Йди до дому, бо он мій батько йдуть! — крикнула Варка з двору.

Онойко і справді вертав ся до дому і застукав Бубку. Оглянувшись Бубка вглядів коло себе Онойка і стояв ні в сих, ні в тих.

То се Бубка розмовляє з моєю дочкою? Чи не думаєш ти, вражий сину, до мене за зятя?

Бубка думав змовчати, але не змовчав.

— А хоч би й думав..

— А ти, гаспедський сину! Чи вже ти думаєш, що моя дочка тобі рівня? Та ти-ж нікчемний пічкур! Та ти-ж доброго слова не вартий! З тебе доброго москаля не буде, не то що хазяїна! Чуєш ти, Бубко! — промовив Онойко, показуючи палицею на улицю, — оттуди тобі дорога! Як я тільки ще раз впіймаю тебе отут коло мого двору, то обчухраю тобі отсєю палицею боки так, що не потрапиш, куди втікати! Ти думаєш, як начепив козачину та завязав шию хусткою, то й до Онойка можна лізти з старостами?

Онойко лаяв та все кивав палицею на Бубку. Бубка з товаришом мовчки потягли, повісивши вуха, в шинк до Дувида.

Радюк стояв до півночи, спершись на тин, дивлячись на хлопців, на дївчат, слухаючи пісні. Сьміх і жарти, женихання й милування, все те причарувало молодого хлопця. Синє небо, засїяне зорями, тепло лїтньої ночи, пахощі з городів, все те одганяло сон од очей, розворушувало в серцї кохання, тревожило мрії.....

IX.

Раз молодий Радюк дуже довго думав про карі Масюківнині очи, ходячи в-вечері по садку. Другого дня в ранцї він просив у батька коней нїби навідатись до сусїд, до панї Високої. Але його думка прямувала проз двір панї Високої до Масюкового хутора.

Одного ранку Павло Антонович звелїв запрягти пару коней в легенький возик і полетїв із двору. Ранок був чудовий, ясний, теплий. Тихий вітер із степу прохоложував повітря й обвівав лице молодого Радюка. Конї весело несли легенький візок битим шляхом, перебігли село й полетїли степом. Радюкови так було легко на серцї, так радісно серед зеленого степу, в чистому повітрі, під ясним небом, що він розстебнув одежу, скинув картуз і почав співати пісню.

Край невеличкого сельця появив ся хутір панї Високої, обсажений тополями та вербами. Радюк зараз углядів на дворі паню Високу, що стояла між соняшниками, накривши голову білою хусточкою.

— Не ставай же коло двору Високої! Борони тебе Боже! Жени конї, як тільки можна швидче, — промовив Радюк до погонича.

Конї зміями підлетіли під тополї. Радюк скинув картуз і кланяв ся до панї Високої. Висока щось кричала до його, аж її роток манячів із-далеки. Потім вона почала махати до його рукою, далї зняла з голови білу хусточку і почала махати хусточкою. Конї понесли візок проз огород. Висока, побачивши, що її зовсїм закривають соняшники, вирвала здорову листату лободу й почала нею махати, показуючи на свою хату. Конї повернули в бік, і високі соняшники та буряни зовсїм закрили од Радюкових очей паню Високу. Радюк сьміяв ся й парубок сьміяв ся, поглядаючи на панича.

Конї вбігли в ярок. На тім ярочку вже видко було Масюків хутір. Візок покотив ся по-над самою річечкою; одно колесо обмочило ся в воду й зашелестїло в осоцї. Конї нахиляли голови до сьвіжого струмочка. Кучер смикнув віжками, і конї в одну мить прилетїли до хутора. Радюк устав із воза і пішов навпростець через сад, звелївши парубкови їхати на подвіря.

Старий густий сад розріс ся на ярку трохи не до самої річечки. Через гущавину не було видко нї хати, нї загород. Сад ріс собі на волї дико й буйно. Гилля переплуталось між собою так, що здавалось нїби грушї ростуть на вишнинї, а вишнї червонїють на яблунї, а яблука висять на бузинї.

Радюк перескочив через тин, ледви пролїз через кущі бузини, трохи не застряг у густому бузку, де кури крадькома несли ся й виводили курчат. Густі вишнї скинули з його картуз, били його тонкими гиллячками по лицї. Він мусїв розводити руками гилля й затуляти лице й очи.

В саду якась дївчина співала піснї. Чудовий голос, чудові поетичні слова піснї так і потягли до себе молодого хлопця

Радюк почав тихісїнько закрадатись, бояв ся зашелестїти листом, ледви ступав по траві, та все йшов туди, з-відкіль розливав ся дївочий голос між густим листом, неначе голос соловейка. Йому здало ся, що співала якась сїльська дївчина, бо голос, мотив, слова — все було щиро сїльське. Маючи звичай записувати піснї, Радюк притулив ся за товстою грушою, витяг книжечку і почав ловити на ноти мельодію.

Записавши пісню, Радюк побачив, що недалечко од його на вишневій гиллячцї висїла лубяна коробочка, почепляна за гиллячку ключкою, привязаною до дужки. Через густе зелене листя все просовувалась рука й кидала вишнї в коробочку. Рукав був засуканий по лікоть, але ручка була біла, маленька, мало не дитяча. На пальцї блищав золотий перстеник. Радюк поклав книжечку в кишеню й почав милуватись знехотя тією ручкою. Він виглянув знов і побачив, що на зеленій траві стояла пара маленьких черевичків із ніжками, а на ніжках білїли панчішки. Черевички все спинались на самісїнькі кінчики, неначе танець танцювали.

Радюк догадав ся, що то молода Масюківна рвала вишнї. Його серце дуже-дуже затріпотало ся в грудях, жар ударив йому в щоки. А пишний, звінкий голос лив ся на його через лист так недалечко, що він неначе лицем чув трелї, таки неначе очима бачив той голос, тремкий, як тонке срібло, як найтонший кришталь. Він іще раз виглянув із-за груші, і через вишневий лист забіліло личко, зачервонів роток, сьвіжий, як спіла вишня. Голос на час замовк, бо біла рука вкинула в рот вишню, але знов пісня почала ся, гиллячка нагнула ся, і Радюк побачив усе Галине лице з чорними тонкими бровами, з тонким, як виточеним, носиком. Темні великі очи блиснули через лист, як блискавка.

— Ой! ой! ой! — крикнула Галя, несподівано побачивши якогось панича за грушою. Коробочка з вишнями полетіла на траву. Вишні розсипались, як рій бджіл. Гиллячка порснула в-гору. Галя з переляку прожогом побігла через сад і сховалась у гущавині.

„От тобі й на! сполохав пташку в вишневому садочку!“ — промовив сам до себе Радюк і почав збирати в коробочку вишні. Спілі вишні злипались китяхами, як бджоли кругом матки. Радюкназбирав повну коробочку з верхом і пішов через сад до двору.

Виходячи з вишника, Радюк заглядів через молоді вишні і через тин дві кіньські голови; коли дивить ся, аж погонич повів уже коні до стайні, візок стояв під коморою в тіни, спустивши дишель, неначе на одпочинок, а Іван Корнієвич Масюк поніс упряж до комори, кинув за двері тай запер двері замком.

— Іване Корнієвичу! добридень вам! З тим днем поздоровляю, що сьогодня! Але на віщо ви звеліли випрягти коні, ще й упряж замкнули!

— На те, щоб ви зістались у нас на обід, бо ви народ молодий, непосидящий! — гукнув Іван Корнієвич, стукнувши дверима й брязнувши ключами.

Радюк увійшов через ворота у двір. Двір був просторний, чистий, зарослий низесеньким зеленим шпоришом. Чималий, але не новий уже дім із ґанком привітно білів проти сонця. Кущі рожі, оргінії зеленіли під самими вікнами, дуже виразно малюючись проти чистих білих стін, як на папері.

Висока небіляна рублена комора з чотирма кольонками з фронту, штучно вирізаними, кидала од себе густу тінь на зелений двір. Повітки, загорода, кошари, клуня — були добре вшиті, добре збудовані. Скрізь було чисто, скрізь був порядок, скрізь було по хазяйській. Навіть вулики в сінцях під коморою були складені за кольонками рівно, гладко, як по шнурку.

На зустріч Радюкови йшов Масюк. На йому був соломяний бриль із широкими крилами і легкий халат. Поли халата ніяк не слухали рук, усе одкидались, а з-під їх було видко білі, чисті, дуже просторі сорочки.

Ще раз вони поздоровкались серед двору й поцїлувались. Замісць того, щоб просити гостя до хати, Масюк повів його подивитись на хазяйство. Він любив хлїборобство, любив воли, вівцї, як любить усе те простий Українець. Радюкови дуже хотїлось піти в хату, побачитись із Масюківною, одначе він мусїв йти слідком за хазяїном і нести з собою коробочку з вишнями.

— Де се ви набрали вишень? Чи од зайця одняли? — спитав Масюк.

— Може й одняв, — промовив Радюк, — тільки не од зайця.

Хазяїн повів гостя через ворота на тік, показав здорову клуню, так гарно вшиту, неначе обстрижену ножицями, показав засторонки, повні пшениці-арнаутки, доброї як золото. Потім вони пішли поміж стіжками, поміж скиртами жита торішнього й сьогорішнього. Возії возили пшеницю і закладали стіжок. Масюк не втерпів, хопив вила і почав подавати снопи на стіжок, ніби показуючи парубкови; потім узяв важку лопату й почав приплїскувати боки нового стіжка. Сонце вже добре припікало. З Масюка лив ся піт, а він усе заглядав на всї боки, та поправляв, та гомонів на робітників. А Радюкови не було все те в думцї, хоч він і привик до хазяйства на селї.

— От пшениця вродила! що вродила, так вродила! — гукав Масюк, узявши важкий сніп і поставивши його на тік.

Важкі колоски так і нагнулись на всї боки. Масюк узяв колосок, розтер його, дмухнув на долоню і показав Радюкови великі зерна, блискучі як золото. Радюк узяв на віщось зерно в рот і розкусив, потім виплюнув і закусив вишнями.

— А яких я волів маю! коли-б ви знали, Павле Антоновичу! В вашого батька таких нема! Чи повірите — оттакелецькі роги.

І Масюк розіпняв руки, піднявши в-гору. Обидві поли халата так і роз'їхались на обидва боки. Широкі білі штани глянули на сонце і забілїли, мов біла хмара. Масюк хотїв вести гостя до стайнї, до возовень, до повіток. Коли се з-за стіжка вийшла Масючка, убрана по буденному, в чорному ґорсетї, в хустцї на шиї, завязана шовковою, але не новою хусткою.

— Добридень вам! Чи живенькі, чи здоровенькі? А ваш пан-отець, а панї-матка? Чи живі, чи здорові?

— Спасибі' вам, Олександро Останівно! Як бачите, я аж надто здоровий, та ще й приїхав на село набиратись здоровля, — промовив Радюк.

— Чи довго ти старий будеш водитись отут поміж стіжками? Добре приймаєш гостя! їй Богу, добре! Не просить до хати, та в клуню! Прошу покорно до хати! — промовила Масючка до Радюка. — А де се ви нарвали вишень? чи не в нашому садку? — сказала вона, углядївши коробочку з вишнями.

— Нарвав хтось, та не я! — одказав Радюк, осьміхаючись. І вони всї пішли через тік до хати.

— А моя Галя прибігла з садка тай каже, що до нас гість приїхав. Я до вікна, тай бачу віз, а гостя нема тай нема! Ледви найшла вас між стіжками. Мойому старому все на думцї хазяйство! — промовила Масючка до гостя.

Саме на стежцї стояв віз. Пара волів, звязаних до купи налигачем, пасла ся коло воза та аж сопла, хапаючись і разом соваючи мордами по траві. Здорові роги чумацьких волів аж черкались кінцями. Масюк не втерпів: торсонув вола за роги, потім узяв ся рукою за полудрабок воза й торсонув із усієї сили, потім піднявши трохи воза, став ногою на міцний обвід і поворушив колесо.

— Що за добряцї колеса, Павле Антоновичу! Чи ви бачите? Шпицї як залїзо!

Павло Антонович тільки глянув на шпицї, ради хазяйського слова, і пішов мерщій з Масючкою до хати. „Не дай Боже, як іще хазяїн здумає потягти мене по возовнях та по коморах!“ подумав він тай побіг скорійше слідком за хазяйкою.

Перед хатою з обох боків ґанка був квітничок, де панські квітки перемішувались із зеленим зіллям, любимим сільськими дівчатами. Коло лелії й оргінії слав ся зелений барвінок, застеляла грядки рута, мята. Рядом із фіялками й левкоєм ріс любисток, цвила проста рожа і своїми великими червоними квітками дуже красила горідчик і веселі стїни будинка. Молодого хлопця так і тягло у той горідчик, до молодої панни.

Через легеньку хвірточку вони ввійшли в горідчик. Грядочки були чисто виполені, кущики квіток були так чепурно прибрані, привязані, що Радюк із-разу догадав ся, чия рука дбала в горідчику. Гаряче пахуче повітря злило ся для його з чудовим голосом за вишнями, з пишними очима, з чорними бровами, які він бачив недавно в садочку. Він знехотя глянув на вікна сьвітлиці. В ясному вікнї, як на картинї, він углядїв Галю. Цікава Масюківна назирала гостя з вікна, не вважаючи, що її було видко всю з-надвору так ясно, як вона бачила все зі сьвітлиції.

Радюк углядїв її великі темні очи, довгеньке сьвіже личко, тонкі, ще дитячі брови й добре намисто на шиї. І її гарний вид так і впав йому на серце серед пахучого гарячого повітря, серед ясного блискучого дня, серед зеленого зілля й квіток. Душа його аж умлїла, аж опянїла. Але Галин образ так швидко щез, як із'явивсь на склї, і він за хазяїнами пішов у сьвітлицю.

Масюків дім був збудований по старинному: з сіней на один бік були двері в пекарню, на другий бік у сьвітлицю. Треті двері, прямо, були новійші й показували, що з довгих сіней не дуже давно переробили кімнату для молодої дочки.

— Ще раз добридень у вашу хату! — в-друге привитав ся Радюк до хазяїна й хазяйки. Він озирнув ся на всї боки, думав привитатись до дочки, але її не було в сьвітлицї.

— Сїдайте-ж у нас, щоб старости сїдали, тай будьте в нас гостем, — промовив Масюк до Радюка, а ти, панї-матко, по старинному звичаю, винесла-б нам по чарцї. Пора-б уже й червяка заморити!

— Добре, але вибачайте, будьте ласкаві, бо ще мої паляницї й пироги певне не випеклись, — промовила Масючка якось хлопотливо до Радюка.

Тим часом Радюк усе поглядав на двері в кімнату, все ждав, що от-от вилине з-відтіль та пташка, яку він сполохав у садочку, — а пташка не вилїтала. Натомісць вбігла прожогом наймичка, дуже негарно пiдтикана. Вона держала на долонї здорову паляницю, піднявши її на руцї в рівнї з головою, але, побачивши гостя — тиць! тай подалась за двері.

— От і паляницї готові! Давай, небого, не ховай ся за двері! — крикнув Масюк.

Масючка пішла до дверей, взяла паляницю, постукала щиколотками під спід, потім поклала собі на лїву долоню, простягла руку, а правою почала з-легка торкати по лївій руцї. Паляниця підскочила на долонї.

— О, вже випеклись! вибирай з печі! — промовила вона й хотїла вийти з сьвітлицї.

— Е, панї-матко, Олександро Остапівно! про мене йди, а паляницю зістав нам на закуску!

— Та піду, наріжу на тарілку, чи що, та принесу пирогів! Де се моя Галя! хоч би паляниці накраяла. Галю! Галю! Де се ти ховаєш ся? — з тиха гукнула Масючка, заглядаючи в кімнату.

В кімнаті щось зашелестїло, але Галя не вийшла в сьвітлицю. Десь далеченько забрязкали тарілки й ножі, по сьвітлиці пішов запах од сьвіжої гарячої паляниці з доброго простого борошна.

— Ой паляниці пахнуть! Давайте мерщій горілки та закуску, бо не видержу! Я таки нагуляв ся на току та по двору, — промовив Масюк. — Галю! де се ти? Помагай бо матери, бо час або снідати, а про мене й обідати!

Знов щось за стїною легенько зашелестїло й подибало, як кішечка, через кімнату, але Галя не вийшла.

„Чи не сердить ся отсе вона на мене? — подумав Радюк, — чи не злякав я часом її в садку?“

Масючка тим часом сама накрила стіл, винесла горілку, наливку, поставила сьвіжі гарячі пироги, накраяла паляниці, поставила масло і сїла поруч із гостем. Хазяїн налив чарку горілки і подав Радюкови, але тільки-що той простяг руку за чаркою, Масюк влив чарку собі в рот. Всї засьміялись.

— Вибачайте! забув, що хазяїн повинен перший випити до гостя.

— О, ти вже багато чого видумаєш! — сказала Масючка, — але сїв отсе снідати, а вбратись не вбрав ся хоч до гостя.

— Гість наш добрий, вибачить. Коли-б тільки не навідалась наша мила сусїда, Лїкерка. Отсїєї я боюсь! — промовив Масюк, натякаючи на паню Високу, — отся рознесе по всїй ґубернії, що застала мене в білих штанах, та ще й широких.

Не голені кільки днїв щоки й підборідя, халат, прості чоботи, все те показувало, що Масюк не ждав у жнива що-години гостей. Навіть його довгі вже сивуваті вуси були не закручені й не розчесані і якось косо стирчали на оброслих щоках.

— Павле Антоновичу! кусайте, будьте ласкаві, пиріжки! Чи вже-ж мої пироги та недобрі?

— А може й недобрі! — промовив Масюк, кидаючи в рот як-раз по пів пирога, — тільки як будеш другий раз пекти пироги, то роби трохи більші, не на панянські роти, а на козацькі.

— Де вже не добрі! — обізвав ся Радюк, поглядаючи на пироги і на масло жовте, чисте, сьвіже, ту есенцію з степових квіток. Він попробував пирогів.

— Викушайте-ж наливочки хоч чарочку! — припрохувала хазяйка, наливаючи пахучої наливки, чистої й смачної як вино.

— А! аж губи злипають ся! Ото смачна! — промовив Масюк, випивши чарку й прицмокуючи. Ож випийте, Павле Антоновичу! Будьте веселїйші! Спасибі' вашому батькови, було як заїде до мене зимою або в восени, їдучи з Полтави, то нї з ким було не випю у смак, як із ним; і прикаже, й приговорить, і засьмієть ся, і розважить, і випє до мене, аж любо подивитись. Е! молоді люде вже не такі, я вже бачу, що не такі. От ви менї вже й не до компанії.

Щоб бути до компанії — Радюк випив чарку наливки.

Масюкова сьвітлиця й кімната давно була знайома Радюкови. Не раз і не два він заїздив із батьком до Масюка, сидів і слухав до півночи їх братерську розмову. Йому давно була знайома трохи европейська і трохи сільська, старинна обстава Масюкової сьвітлиці й кімнати: ті дві канапи в сьвітлиці, укриті гарними килимами, великий образ у шаті в кутку, на якому висів дорогий вишиваний рушник, скляна шафа коло порога, з-відкіль виглядала масляника, зробляна круторогим бараном, з-відкіль колись лякав його великий скляний синій ведмідь, повний настійки; старий годинник коло груби, з великим циферблятом, на якому були намальовані рожі, червоні пташки.

Але більш усього він любив малим кімнату й памятав, як там було тепло, гарно, спокійно, привітно, зимної темної ночи. Було на дворі гуде вітер, порошить у вікна метелиця, стукає віконницями, гуркає десь у загороді недобре причиняними ворітьми, а в кімнаті тихо й тепло, в лежанці горить весело огонь, обливає двері в сьвітлицю червоним сьвітлом, бігає хвилями на помості, на стінах; на лежанці стоїть самовар, а кругом лежанки сидить Масюк, Масючка і його батько, та все балакають, все балакають. Радюк пригадав собі, як на білих клубках, на півмітках та якихось торбинках на жерточці грало червоне сьвітло од груби, як він придивляв ся до круглих пасом, до чудних торбинок, грав ся сьвітлом та все слухав та слухав балакання старих, доки не засипав, сидячи на однім місці.

Якимсь теплом, якимсь домовим щастям повіяло на його з тиеї кімнатки, де тепер легесенько, крадькома ходила по хаті Галя й манила його своєю ходою.

— Та вийди бо! Чом ти не йдеш до сьвітлиці! — промовила за стінкою Маслючка до Галї з-тиха, але так, що Радюк чув кожне її слово.

Знов щось заворушилось за дверима і почало тихісїнько шептати. І зараз за тим ввійшла в сьвітлицю Масючка, а за нею слідком Галя. Галя почервонїла, як рожа, лице аж горіло румянцями. Вона соромилась. Трошечки надуті губки й очи, повернуті до дверей показували, що вона трохи сердилась.

Радюк устав і побіг її назустріч. Галя вийшла, як зоря зійшла в пишний лїтнїй ранок. І сором, і гнїв, і червоні губи, і румяні щоки, й добре намисто, і рожа з ясно-пунсовими гвоздичками в косї — все те разом так очарувало молодого хлопця, що він почув себе винним перед нею, був готовий упасти перед нею на колїна і перепросити її.

— Вибачайте, будьте ласкаві, що я нехотя... ненавмисне... розсипав ваші вишнї, — промовив Радюк, заікуючись перед старими. Йому хотїлось перепросити її, що він ненавмисне підглядів, як вона рвала вишнї, та при старих якось було нїяково.

— За те-ж я позбирав усї вишнї до однієї! От подивіть ся! — знов промовив Радюк, показуючи на коробочку, що стояла на помостї коло шафи в куточку.

— А може не визбирали таки до однієї, — ледви осьмілилась вимовити Галя, і з тими словами її гнїв так і злинув із очей, з лиця, очи прямо глянули на Радюка мило й ласкаво, губи осьміхнулись, і Галя почервоніла ще більше. Її щоки так і пашіли.

Галя сїла на стільці, а Радюк присїв поруч із нею й почав до неї говорити. Молодій дївчині стало так сором, так сором перед батьком і матїрю, що вона одсунулась на самий кінчик стільця, соромливо одвернула од панича лице до дверей. Вся її постава, все її лице так і показувало, що вона налагодилась знятись із місця й побігти. Вона була похожа на маленьку пташку, що вся насторочилась злетїти з гильки, почувши небезпечний шелест між листом.

— Чи вже-ж ви думаєте, що я навмисне схотїв би підглядати, підстерегати або підслухувати? — промовив Радюк трохи тихійше.

Галя повернула до його трошечки лице, тай знов одхилилась до дверей... Вона тільки й шукала причини, щоб знятись із місця.

— Ой, чи нема рушничка, втерти губи! — промовив Масюк, скінчивши снїдання.

Галя так і схопилась, так і полинула в кімнату і довгенько не виносила рушничка. Масюк мусїв сидїти, піднявши в-гору замазані пальцї правої руки.

Галя винесла рушничок і була вже спокійнійша.

— Дай же, Боже, дочко, щоб я діждав, як ти будеш виносити сюди рушники! — само якось прийшлось до слова старому Масюкови.

На Галю знов неначе сипнуло полумям. Вона вибігла з сьвітлицї з рушником.

Радюк не зводив із неї очей. Вся її невеличка молоденька фіґурка була чудово рівна, пропорціональна, з тонким станом, із дрібними ніжками, з тонкою шийкою. Ґорсет, такий самий, як носять сільські дівчата, стягував тісненько стан і без того тоненький і круглий. Не дуже довгий національний убір зменшав її зріст, так що вона здавалась якоюсь дитиною. Тільки товсті коси, не дрібно заплетені, двічи обвивали голову і складали ся в корону на молоденькій голові. В косах була одна рожа і два гвоздички. Ті чудові гвоздички робили чудо з її лиця, з її очей! Так вони приставали до лиця своїм ясно-червоним цьвітом і жовтаво-гарячими осередками!

„Яка-ж вона ще молоденька і яка вона вже гарна! Як я її люблю!“ — подумав Радюк, дивлячись у-слїд за тонким станом і дрібними ніжками.

Довгенько балакали старі, випиваючи по чарцї, довгенько не виходила Галя. Їй хотїло ся вийти, подивитись на Радюка, бо вона його полюбила з того часу, як побачила в Журбанях, але вона сама соромилась свого кохання, соромилась Радюка. Одначе вона таки вийшла й сїла коло матери близенько. Мати окинула її всю оком і почала нїби приглажувати її голову, і так гладенько прибрану. При людях вона не сьміла поцїлувати й приголубити свою кохану доню.

— Чи ви знаєте, Павле Антоновичу, що в мене є вже стиглі яблука! — промовив Масюк.

— Певне якісь дуже ранї, коли поспіли разом із вишнями, — одказав Радюк.

— Сьогодня сам пообривав, набрав цїлий кошик.

Масюк вийшов і зараз вернув ся зі здоровим кошиком невеличких, але зовсїм стиглих жовтих яблук. Він поставив кошик серед сьвітлиці. Яблука посипались через верх і розкотились по хаті. Нагинаючись, Масюк одслонив обидві поли халата, з-під яких блиснули білі сорочки. Матери й дочці стало сором.

— Треба було-б подати на тарілці, — несьміливо промовила дочка і почала набирати яблук на тарілку.

— Та піди бо та приберись хоч трохи! — крикнула на Масюка жінка, — чи вже-ж таки можна так ходити при людях!

— А мабуть можна, коли-б тільки Лїкерка не навідалась...

Чи він у таку годину сказав ті слова, чи що, як у дворі загуркотїло. Собаки забрехали. Всї в хатї кинулись до вікон. Під ґанок під'їзджала панї Висока, та сама Лїкерія Петрівна, якої так бояв ся Масюк. Простенький візок був застланий жовтим здоровим килимом із червоними лапатими квітками. Килим спустив ся аж на задні колеса, що немилосерно його терли. Лїкерія Петрівна обмотала голову білою вуалю якось по турецький. Вона гордо сидїла на візку і, надївши окуляри, дуже задирала голову в-гору. Цїкава панї Висока, побачивши, куди прямував молодий Радюк по-під її городом, таки не втерпіла: велїла запрягти конї й поїхала до Масюків.

— Їй же Богу, Лїкерка прикотила в гостї, ще й у синїх окулярах! Дивись, жінко, як вона гордо позирає через окуляри аж на наші виводи, аж через нашу хату! — промовив Масюк, заглядаючи в вікно.

Тим часом панї Висока миттю одкинула вуаль із лиця на голову і, не вважаючи на свої дуже немолоді лїта, легесенько скікнула з візка, не стаючи на вісь, аж погонич оглянув ся й засьміяв ся. Червона сукня Лїкерина так і блиснула на сонцї на ввесь двір.

В Масюковій сьвітлицї всї зашуміли, забігали.

— Та йди, та причепурись! Я-ж тобі казала, що гостї будуть! — крикнула Масючка на чоловіка, що стояв серед сьвітлицї і очей не зводив із червоної сукнї панї Високої.

Масюк кинув ся прожогом у кімнату, аж поли летїли за ним слїдком. Масючка з дочкою кинулась разом до стола, щоб трохи поприбирати, потім разом побігли до кошика з яблуками й не добігли. Двері рипнули, і панї Висока, гордо дивлячись через окуляри на стелю, ввійшла в сьвітлицю. На нїй була довга з хвостом сукня ясно-вишневого цьвіта, що так і пашіла полумям на всю сьвітлицю. Товсто намотаний на голові білий вуаль прикривав чипок із ясними квітками. В такім ориґінальнім уборі була трохи схожа на Туркиню. Побувавши зі своїм капітаном у Басарабії, на Дунаї і навіть за Дунаєм, панї Висока надивилась на Волохів, на Турків, і позичила в їх трохи східного смаку до дуже ясних кольорів в убранї.

Висока йшла по сьвітлицї тихо й пишно, розпустивши хвіст як та пава. В малих хуторах вона вважала себе за досить велику паню і часто хвалилась своїм чином. Її не дуже за те любили й сьміялись із неї.

— Добридень вам, Олександро Останівна! От несподїваний гість! Чи не правда? — промовила Висока та все чогось поглядала на стелю, а не під ноги, тай спіткнулась на кошик із яблуками...

— Доброго здоровля, Лікеріо Петрівна! — промовила Масючка разом із дочкою й Радюком.

— Чи се в вас їдять яблука до Спаса? — промовила Висока, докоряючи й не дивлячись ні на кого.

Масючка трохи насупила брови і нічого не одказала.

— О, їдять у нас яблука й до Спаса, так само як і після Спаса! — весело промовив Радюк і з тими словами нахилив ся до кошика, взяв троє яблучок: одно почав сам їсти, друге подав Галї, а третє положив на тарілку і підніс Лікерії Петрівнї. Вона обидилась.

— Що се ви, Павле Антоновичу! чи маєте мене за малу дитину, чи що? Чи то-ж можна, щоб я до Спаса їла яблука? Ще й молодих панянок спокушаєте...

Галя засьміялась і якось навмисне почала їсти яблуко, потім узяла й друге... Панї Високій та річ зовсїм не подобалась. Вона сїла на канапі і почала розвірчувати голову з вуалю.

— Прошу покірно до снїданя! — промовила хазяйка до Високої.

— Дякую вам дуже, я вже снїдала, — промовила Висока та все розвірчувалась та чепурилась.

Ввійшла наймичка, прийняла кошик із яблуками, вишнї і поприбирала зі стола. Масюк довго чепурив ся, вбирав ся та причісував ся, й вийшов до сьвітлицї.

— Де се ви, Іване Корнїєвичу, так довго були?

— Та се, правду сказати, все прибирав ся до вас, — промовив жартуючи Масюк.

— От і до мене! — кокетливо обізвалась Висока.

— Тільки вибачайте, що не обголив ся, бо тепер гаряча пора, саме жнива.

Пані Висока трохи прижмурила очи й глянула на Масюкове лице. Вуси були зовсїм непозакручувані й висїли, як у якого-небудь дїда пасїчника.

— Негарно, не до ладу, — неначе до себе промовила Висока та все прижмурювала очи і скоса все дивилась на Радюка.

Радюк був дуже радий приїзду Високої. В сьвітлиці з'явив ся чужий чоловік, стало трохи люднїйше. Йому так хотїлось на самотї хоч трохи поговорити з Галею щиро, сердечно, як говорить молодий хлопець, що вже кохає молоду дївчину. Він сїв коло Галї і почав тихо балакати з нею.

— А я записав ту гарну пісню, що ви сівали в садочку, — промовив Радюк, — і вже вмію її. Я тієї піснї нїколи не забуду.

— Чи вже-ж умієте? — спитала Галя несьміливо, одначе в неї вже не було охоти знятись із місця й побігти.

— Умію, бо вона в мене записана тут у книжечцї, — промовив Радюк і аж двічи показав пальцем на лїву кишеню в сїртуцї, що як-раз припадала проти серця.

Галине лице так і засїяло, так і зацьвіло. Вона повела очима слїдком за пальцем і потім глянула йому прямо в вічи своїми чудовими карими очима і стріла його очи. Вона в-перве так прямо дивилась йому в вічи, в лице. Його краса, така краса, якої вона ще й не бачила на хуторах, так і запалила її серце... і жаль, і сьміх, і сльози, й пісня так і залили її душу.

А Радюк тихісінько почав співати, і не так співати, як промовляти ту пісню, що вона співала в вишнях:

Ой сама-ж бо я, сама,
Як билиноньки в полї!
Не дав менї Господь
Нї щастя, нї долї!

— От уже й піснї співають! Їй Богу співають! — промовила панї Висока, не слухаючи Масюка і моргаючи своїм веселим лицем у той куток, де сиділи молоді.

— Приставайте й ви до нас, — промовив до неї Радюк дуже весело.

— Куди вже менї тепер співати! Як була я з моїм покійничком капітаном на Дунаї, от коли я співала! Було як стану на одному боцї Дунаю та заспіваю піснї, то Турки по другім боцї було збігають ся та слухають, таки так прокляті аж у воду одні другого спихають та слухають! А моя пісня так було й ллєть ся по-над Дунаєм, аж мій покійничок капітан було мене спиняє.

Всї осьміхнулись, бо не дуже йняли віри тому, хоч усї знали, що Висока й справдї мала колись дуже гарний голос і тепер часом співала з молодими з великою охотою.

— То ви, Лїкеріо Петрівно, бачу, були й за границею? — спитав Радюк.

— О, була й за границею і таки надивилась на свойому віку на всяких людей. Яких тільки людей я не бачила за Дунаєм! Бо на сьвітї бувати не те, що в хуторі цїлий вік сидїти, — промовила Лїкерія Петрівна і якось надулась і закинула гордо голову, аж у неї на шиї показалось воло.

— Як же ви говорили з Турками? — спитав Масюк, жартуючи.

— А цур їм! Хто там із ними став би розмовляти, та ще й по турецький? Мій покійничок капітан таки навчив ся по турецький і було як почне з ними булькотати, то я аж вуха затуляю, аж сержусь. По молдаванський я вміла колись, та вже забула тепер; а поки жив мій капітан, то я часом було і побалакаю з ним. А як умер, то тільки зіставив свою кавалєрію та капітанські документи, що тепер лежать за... в комоді...

— Та за обраґами, — промовив сьміючись Масюк. — Хиба-ж за образами їм не можна лежати?

— От і за образами! Бог-зна чого наговорите ви, Іване Корнієвичу! Хиба-ж я таки сьвіта не бачила, щоб не знала, куди сховати свої капітанські документи й хрести мого покійника?

Пані Висока хотіла піддержати свою репутацію капітанші і часто любила нагадувати сусїдам, нї к селу, нї к городу, про чин, капітанські документи свого покійного чоловіка. З тієї кавалєрії і з тих документів сьміяли ся таки при їй.

— От коли-б ви, Павле Антоновичу, послухали, як Лїкерія Петрівна почнуть розказувати про ті далекі краї за границею, так є що послухати, — промовила Галя до Радюка.

Радюк попросив Високу розказати про Дунайські краї, почав її розпитувати, і Висока почала розказувати, почала описувати Басарабію, Молдавію, Дунайський край так гарно, так до ладу, такою плавкою мовою, що заінтерессувала всіх. І старі і молоді слухали її неначе вона казку казала. Галя слухала її й очей з неї не зводила. Не маючи книжок для читання, Галя, слухаючи її, неначе цікаву книжку читала.

— Одначе слово по слову, а день пливе, а час минає. Чи не пора нам, жінко, обідати? — промовив Масюк.

— Про мене, в мене обід готовий, ще й пирогів сьвіжих наготувала конечне за-для Лікерії Петрівни, бо я знаю, що ви любите пироги і вмієте їх готувати.

— І... де вже вмію? Колись може вміла, а тепер може й забула.

— Хоч може й забули, а ваші пироги перші на цілий повіт, — промовила Масючка.

— Перші на цілу ґубернію! — додав Масюк.

Лікерія Петрівна аж засоромилась і чогось запишалась, бо знала, що її пироги витримають сьміливо конкуренцію.

Всї заворушились по хаті. Лікерія Петрівна встала і, піднявши голову, хотіла проходитись по сьвітлиці. Але вона зирнула через двері в кімнату і набачила там на жерточці клубки, півмітки й основу. Вибіляні пасма ниток, як шовкове руно, аж гнули всю жертку.

— Ой, яка-ж ваша чудова основа, яке піткання! — аж крикнула панї Висока до Масючки. Вона скинула окуляри, прожогом побігла до клунків, до основи, аж довгий хвіст од її сукнї підобгав ся. Роздивляючись на нитки, на основу, вона сховала окуляри в кешеню і вже більше їх не виймала. З тими окулярами сховалась і пиха панї Високої, і вона вийшла до сьвітлиці якось натуральнійше: весело, привітно, і трохи кокетливо, якою вона була завше в себе дома.

Тим часом хазяйка з дочкою готували стіл. На столї з'явились пироги, пухкі, пахучі, прямо з печи.

— А що, чи напечете таких? — спитав Масюк паню Високу.

— Може й не напечу, — тихо промовила вона, розломивши пиріг і оглядаючи його з усїх боків. Вона трохи завидувала, що сусїдї вдали ся пироги.

Всї сїли за стіл. Масючка вже постерегла, що молодому паничеви сподобала ся Галя, не дозволила їй прислужувати і присилувала сїсти за стіл. Радюк сїв коло Галї. Галя трохи засоромилась, одначе вже не одхилялась од його не дивилась на бік, на двері, а сьміливо підіймала до Радюка очи, як він почав до неї промовляти. Радюк почав розпитувати її про хуторянське житя, про сусїд.

— Чи не скучно вам жити на хуторі? — спитав він Галю.

— Нї, я зросла на хуторі й привикла до села. Як була я малою, то й зовсїм не скучала. А тепер часом в осени та зимою, як настануть короткі днї, а вечорі такі довгі, такі довгі, як море, то часом сумую за роботою. Книжок у нас нема де достати. Я-б читала книжки, бо люблю читати, та нема де достати. От я вас попрошу, привезти менї книжок. Може ви понавозили з Київа чогось такого дуже гарного, — промовила Галя, все дивлячись на стіл, і з останнїми словами ледви підвівши очи на Радюка.

— Добре, привезу, доконче привезу! Я таки й думав про вас, щоб надїлити вас найновійшими книжками. Треба розкидати по хуторах книжки, бо книжки дуже добра річ.

— Ой, як би я вам подякувала за те! Але ви швидко поїдете до Київа! я не встигну може й прочитати...

В Галиному голосі задзвенів легесенький смуток. Молоді заїжні паничі з городів дуже розважали молодих хуторянок і часто були причиною сліз і кохання не для однієї хуторянки після свого виїзду.

— В мене є такі книжки, що я можу зіставити вам і на зиму, аж доки не приїду з Київа в-друге.

Галині груди легесенько підняли ся в-гору, вона ледви встигла задушити в собі зітхання.

— От літом я ніколи не скучаю, — додала Галя, — то коло хазяйства, то в саду, а найбільше коло квіток у горідчику... й не стямиш ся, як той час пливе.

— В садочку та ще й з піснею, — промовив Радюк, лукаво подивившись на Галю.

Галя якось пишно осьміхнулась і видко було, що вона мала щось на думці, вона вже вгадала, що Радюк її любить.

— А чому се ви нічого не їсьте? — раптово спитала їх, аж крикнула, пані Висока, — а ще й за стіл сіли! Ви покуштуйте, який чудовий борщ із курятиною! Павле Антоновичу! чи мабуть вам не до борщу?

Павло Антонович і Галя набрали трохи борщу в тарілки, одначе їли мало. Галя тільки спробувала тай ложку поклала.

— О, погано, коли вам їсти не хочеть ся, — знов промовила пані Висока, не зводячи своїх маленьких сірих швидких очий з молодої пари.

— Коли я недавно снїдала, — обізвалась Галя.

— Тай я снїдала, одначе, Богу — прийому, як бачите.

— Бо вам, Лїкеріо Петрівно, вже нїщо не заважає мати добрий апетит, а молодим людям часом буває зовсїм иньше в думцї, — промовив Масюк.

— Отсе, хиба-ж я вже така стара? Що се ви, Іване Корнїєвичу! Хоч покійний капітан і давненько вмер, одначе я ще...

— О, ви-б іще й за-між пішли, як би хто добрий трафив ся, — сказав Масюк.

— Пішла-б, не пішла-б... То ще трудно вгадати.

— Але як би хто добре причепив ся, та ще, щоб і кишенї були не порожнї, тай брови чорнї, й голова не сива, не така, як от у мене, — промовив Масюк.

— А певне, за сиву голову не пішла-б, і за такі незакручені вуси, як ваші, не пішла-б, — промовила Лїкерія Петрівна і зареготалась дрібненько. — Я й сама не чую, що мої лїта вже не аби-які. В менї такий ще молодий хист, що я неначе-б іще й танцювала, — промовила Висока сама до себе, випивши чарку наливки.

Масючцї, як женщинї поважній і набожній, та річ Високої зовсїм не сподобалась. Вона все сидїла мовчки і бояла ся за недобрий вплив Лїкерії Петрівни на свою Галю.

— Вкушайте-ж наливочки за здоровя наших добрих сусїд і знайомих, — припрохувала хазяйка, наливаючи всїм по чарцї наливки, навіть своїй дочцї, котра осьміхнулась і одсунула од себе чарку.

— На що ви одсовуєте чарку! Тепер така мода, що й дами пють, — промовила Лїкерія Петрівна. Вона любила випити, бо привчилась у походах випивати в веселій компанїї офіцерів. — Випємо за здоровє хазяїнів! — голосно, на всю хату крикнула Лїкерія Петрівна й цокнулась своєю чаркою об чарки всїх. Галя ледви вмочила губи, осьміхаючись. Лїкерія Петрівна так і вихилила чарку за одним махом до дна, ще й лікоть підняла в гору по воєнному.

За першою чаркою пішла друга, а там й третя. Панї Висока цокалась чаркою з усїма і хилила таки добре чарку за чаркою, аж її лице стало червоне. Зморшки на лицї трохи поховались, вона стала наче молодча й почала голосно розмовляти та розказувати.

— Отсе менї так і здаєть ся, що я на Басарабії або над Дунаєм, межи веселими товаришами мого капітана. От було житя, так житя! Хоч дотерпіла лиха в походах, але-ж весело тодї жило ся менї. Було, коло мене офіцери, як ті бджоли коло меду! Так і припадають, так і липнуть, аж було мій капітан сердить ся.

— От і признались у гріхах! — засьміяв ся Масюк.

— Трохи сердив ся покійник, сказати правду. Але-ж яка була компанїя! які були там молодцї! Ой, ой, ой! Було збереть ся їх двайцять душ, усї кров із молоком, а я одна між ними верчу ся, як та ластівочка щебечу. А вони всї до мене: Лїкеріє Петрівно! Лїкеріє Петрівно! Ви душа нашого товариства! ви янгол, ви богиня! Без вас ми пропали-б отут на степах! За здоровя Лїкерії Петрівни! То се так і обступлять мене з шампанами навкруги. Я туди верть, сюди верть! — і з тим словом Лікерія Петрівна вкинула в рот чарку наливки і разом ковтнула.

Хазяйка насупилась та все скоса поглядала на Лікерію Петрівну, а Масюк сьміяв ся та потрохи підбивав її, та все наливав наливки в її чарку.

— О, годї вже, Іване Корнієвичу! Що годї, то годї, бо душа міру знає. Я й забула, що я вже не на Басарабії і що вже полинули десь на синїй Дунай ті давні веселі лїта! О, дякую вам, Іване Корнієвичу! Їй Богу, буде!

— Та випийте бо, будьте ласкаві! — просили всї.

— Хиба за здоровя отсієї молодої пари, — промовила панї Висока, показуючи на Радюка й Галю, і випила ще чарочку, але помаленьку, обмочуючи швидкі губи.

Всї встали з-за стола і почали хреститись до образів. Висока все озиралась на Радюка, що стояв аж по-зад усїх і не перехрестив ся.

— А чом ви отсе не дякуєте Богу, Павле Антоновичу? Перехрестїть ся бо, а то Бог не дасть вам щастя-долї.

— То й перехрещусь, — сказав Радюк.

Подякувавши хазяїнам за обід, Лїкерія промовила:

— Але таки ще подивлюсь на ваші клубки та півмітки! — і вона швиденько побігла в кімнату, а за нею пішла хазяйка з Галею.

Висока надїла окуляри і все роздивлялась та розпитувала: на скільки локот і чи двацятка буде, чи ще й тонче полотно.

— Та скиньте вже окуляри, бо нитки здадуть ся вам товщі й поганчі! — жартував Масюк, гукаючи з сьвітлиці.

Лікерія Петрівна вийшла до сьвітлиці.

— Чи не покурите? — спитав її Радюк, підносячи папіроси.

— Чом і не покурити? — промовила вона обмахуючи лице й обтераючи піт із лоба, з щік, із підбородя, — як була я на Басарабії, то й сиґари курила, не то що. Ой, як же гаряче! — сказала вона й одчинила причілкове вікно. Тоненький синій димок потягло стружечками в вікно, з-відкіль тхнуло сьвіже повітря.

Сонце вже стало понад-вечори! Од дома лягла широка тїнь на грядки з квітками, на зелену траву, достягла аж до вишень і до високої груші. Та тїнь заманила до себе з хати всїх. Всї пішли на причілок і посїдали в тїни на килимі, на зеленій траві під грушею. Масюк усе позїхав після важкого обіда та курив тютюн, а молодим людям і невянущій капітанші було весело. Лікерія Петрівна сїла на килимі, ще й ноги підобгала під себе. З круглою головою на круглій і куценькій фиґурі вона вся була кругла, неначе клубок ниток лежав на килимі. Радюк сїв і собі, а Галя довго церемонилась, поки й сама не припала на килимі.

— Хазяйко! Олександро Остапівно! вишли нам сюди яблучок та вишеньок, або варення, й наливочки!...

— Отсїеї буде! цур їй, пек їй! Що Масюківка, то не Дунай. Олександро Остапівно! не висилайте тіеї, що наливкою звуть! — гукнула Висока, аж луна пішла по саду.

Вийшла й хазяйка і винесла сьвіжого варення з вишень. За нею наймичка несла на одній тарілці яблука, на другій вишні. Всі кинулись до яблук, тільки пані Висока цуралась їх, як трафного.

— Попробуйте бо, Лікеріє Петрівно, яблучок! Таких ви не їли й в Басарабії, — дражнив ся з нею Радюк.

- Таких може й не їла, а їла красші, їла виноград, пила вино, тільки схотїла, а до Спаса таки не буду їсти яблук. Їжте вже ви!

Тим часом на дворі вечоріло, жара спадала. З саду, з-під груш і яблунь потягло прохолодою, що навівала якусь роскіш на гарячі лиця. Квітки в кльомбах, привялені на гарячому сонцї, підіймали головки, підіймали лист, зачувши вечірній холодок. Недалечко од Радюка ріс на грядцї на самім краю роскішний кущ гвоздиків. Перші квіточки на кущи блищали, як огонь, червоно-оранжевим сьвіжим цьвітом і неначе очима, блищали жовто-гарячими осередками. Радюк глянув на той кущ гвоздичків, і на Галю, і на ті два гвоздички в її косї, що придавали несказану красу її карим очам і пунсовим губкам, і промовив:

— Ви найбільше любіть отсї квітки, отсей огневий кущ гвоздичків. Ніякі квітки не пристають вам так до лиця, як оті гвоздички.

Галя осьміхнулась. Легенький румянець налетїв і зараз злетїв із її лиця. Вона доторкнулась пальцями до двох гвоздичків, про які вона й забула.

— А я ніколи й не поливала гвоздичків! — промовила вона вже сьміливо до Радюка.

— Отже-ж поливайте їх рано й вечір, — промовив Радюк.

„Буду поливати рано й вечір та тебе споминати!“ — подумала Галя й легесенько зітхнула, згадавши, що Радюк недовго буде в Журбанях, і на довго поїде до Київа.

— На що-ж ми будемо їсти несьвіжі вишнї, коли в саду ростуть сьвіжі? Дивіть ся, як червонїють, аж листя не видко! аж гилля гнуть! — крикнула Висока, підскочила разом, исначе мяч, ще й у боки взялась. Вона побігла в вишник, а за нею слїдком побігла Галя, а за Галею Радюк. Масюк і Масючка зістались у-двох. Масюк лїг, простяг ноги на килимі, а далї й сам увесь простяг ся, потягнув ся й позїхнув на ввесь сад, аж собака за тином гавкнула.

Вишнева Лїкерина сукня червонїла поміж вишнями й миготїла так швидко, неначе лїтала. Радюк почав рвати ягоди з однїєї вишнї з Галею. Їм обом так хотїлось подивитись на ту вишню, коло якої вони стрілись у ранцї так несподївано, а панї Висока все тягла їх та кликала зовсїм не туди, на другий куток садка. Радюкови так хотїлось поговорити з Галею на самотї, а Висока все неначе з землї вискакувала, все виглядала з-за вишень на їх, все терла ся коло їх.

Одначе сад був прегустий. Високої не стало видко. Радюк почав промовляти до Галї.

— Чи не забудете ви про мене, як я поїду з дому, може й на довгий час? - промовив Радюк, — бо я вас нїколи не забуду, хоч і поїду на довго з дому. Як тільки я побачив вас у нас у Журбанях, як тільки почув ваш голос, вашу пісню, я почув душею, що вже вас нїколи не забуду!

Галя рвала вишні, але їх не їла і все пускала ягоди на траву. Вона мовчала, але дві сльози виступили на її чудових очах і покотились по щоках. Радюкови стало так жаль молодої дівчини, неначе рідної сестри, рідної матери.

— Чи забудете мене, чи не забудете? — знов спитав він, узявши Галю за руку.

— Не забуду, — одказала вона тихо-тихо як мала дитина, і трохи не розридалась, як мала дитина.

Коли се за вишнею шелеснула пані Висока і зігнала якусь птицю з дерева. Її сукня запалала в зеленому листі. Радюк пустив Галину руку.

— Хавав! — крикнула вона з-за листу і таки справді злякала молодих людей. — А що? злякала вас, садових пташок?

— Не тільки нас, і ту птицю злякали, що ондечки полетіла, — промовив Радюк.

Галя мусіла заспокоїтись при сторонній людині, навіть була рада приходу Високої. Нове чутя кохання на самоті з милим, в зеленім садочку, перший раз на такому молодому віку трохи злякало її і дуже стревожило.

Незабаром усі вони трое вирнули з зеленого густого вишника й посідали хто на килимі, а хто просто на траві. Пані Висока напелехала повну тарілку сьвіжих вишень.

— А де-ж ваші вишеньки, паничу й панно? — промовила вона до молодих.

— А ось! — сказала Галя, показуючи гиллячку вишнини, всю обсіяну й обліпляну вишнями, на якій зеленіли тільки три листочки.

Вона гралась тією гиллячкою, нарвала гвоздичків й зеленого листя, і обмотала ними гиллячку. Вийшов дуже оригінальний букетик.

— Кому то буде букет? — спитала Лїкерія Петрівна, на ві-щось сховавши губи в рот.

— Комусь буде, та не скажу, — промовила Галя й подала Високій той букетик.

Висока не взяла і затріпала маленькими ручками.

— Не менї, не менї, а комусь иньшому! І менї колись дарували букети на Басарабії, та ще які букети! Такі букети, що було несуть у-двох чорнобриві товариші мого капітана! Було несуть менї цїлу гору квіток, та ще й зверху на пів аршина китях, сплетяний з дорогих французьких заграничних квіток та стрічок. От які букети колись менї дарували!

Всї засьміялись, а Масючка аж голову одвернула на бік.

Тим часом наймичка винесла під грушу самовар. Галя побігла за посудою, за чаєм, і почала готувати чай. Сонце вже обійшло Масюкову хату і почало виглядати з-за угла. Настав чудовий вечір половини лїта. Сонце обзолотило промінням груші й вишнї, і квітки в горідчику, облило золотом Галю всю: лице, білу вишивану сорочку, роскішні коси на голові і білі ручки, що готували чай; обзолотило навіть паню Високу й Масюкове необголене лице, і поважне лице Масючки; обзолотило і без того золоті Радюкові кучері, мякі як шовк, і його виразні як пензлем обведяні губи, і румянцї на здорових молодих щоках. Галя наливала чай та все скоса поглядала на його чудове лице, та все легенько зітхала, згадуючи сцену під вишнею і ті незабуті слова: „Чи забудете мене, чи не забудете, як я вас ніколи не забуду“.

Наливши чай, Галя вийшла з-під груші, щоб роздати усім стакани. Сонце осьвітило її всю. Радюк глянув на неї, всю облиту рожевим сьвітлом сонця, глянув на синє глибоке небо над нею, так само залите сьвітлом до самого далекого краю безодні. І йому здалось, що такі гарні, такі безвинні, такі добрі істоти повинні-б жити не на землї, а в тому високому синьому небі. Так гармонїзувала краса натури, краса неба, з небесною високою красою молодої дївчини. В його молодій души чогось з'явилась думка впасти на колїна і поклонитись великій красї людини разом із великою красою неба й землї...

Всї почали пити чай і весело балакати. Панї Висока всїх перемагала і всїх забавляла.

— Ой як же тут гарно! тут у садочку, між квітками, між вишнями, між добрими людьми, та ще й молодими, та ще й гарними! — аж крикнула поетична Лїкерія Петрівна, обвівши усе і всїх очима, — так тепер тут гарно, як було колись на Басарабії. Ото коли-б іще сюди двацять тих молодих товаришів мого капітана, та ще я сама була молоденька! Ой, ой, ой! як би то було гарно!

— Та ще й ті шампани басарабські, що ви колись випивали з тими офіцерами, — промовив Масюк.

— Еге пак! І де то вони тепер, мої дорогі, мої голубчики, наші товариші! Чи живі, чи вже померли, як мій капітан? А які були гарні, чорнобриві, веселі! А як любили мене всї!

— Чи вже-ж таки, Лікеріє Петрівно, всї двацять? — спитав Масюк.

— Їй же Богу, всї двацять! Один запобігав моєї ласки перед другим. Колись мене так упоштували шампанами, що менї цїлїсїньку ніч снилось, нїби я все їду з гори; на горі нїби Басарабія, а в низу Дунай, а конї поганяє бородатий Турок і так пре кіньми, що менї ввесь сьвіт закрутив ся, та все менї здаєть ся, що от-от шубовсну з крутої гори в Дунай!

Всї сьміялись, а сама Висока аж заливалась.

— Ой співати хочу! Давайте, молоді й старі, будемо співати! — крикнула Лікерія Петрівна.

— Я до того торгу й пішки! — промовив Радюк, — правда, й ви з нами! — промовив він до Галї.

— І я до того торгу пішки! — голосно промовила Галя, і її альтовий дзвінкий голос аж задзвенїв. Їй давно вже хотїлось співати, як пташцї все хочеть ся щебетати гарного вечера в зеленому садочку.

Вийди, дївчино!
Вийди, рибчино!
У гай по корови —
Нехай же я
Подивлю ся
На ті чорні брови!

Так почали співати Радюк, Галя, панї Висока й сам старий Масюк. Одна Масючка схилила голову на руку і задумалась дуже-дуже, дивлячись на чудові тоненькі брівки своєї однієї дитини.

По тім боції огонь горить,
По сім боці жарко, —
Як поїду з Масюківки,
Комусь буде жалко!

Заспівали всі, і всі вкинули в слова пісні Масюківку, неначе змовились. А Галя довгим, жалібним поглядом подивилась на Радюка і дуже виразно вимовляла: „Комусь буде жалко, комусь буде жалко!“

По тім боці огонь горить,
По сім боці душно, —
Як поїду з Масюківки,
Комусь буде скучно!

Співали вони далї, і панї Висока, обернувшись до Галї, прямо в вічи їй промовляла: „Комусь буде скучно, комусь буде скучно!“

— Ой, спасибі' вам за все, мої добрі, мої дорогі сусїди! — промовила панї Висока, встаючи з килима. — Ой, загуляла ся-ж я, а в мене дома робота, як і у всїх людей. Час менї до дому, забарила ся я.

— Та в вас же дїти дома не просять їсти, не плачуть, — промовила Масючка.

— Єсть такі, що й їсти просять уже, мабуть давно, бо й я господиня в себе дома! Вставайте, Павле Антоновичу! та разком, холодком і побіжимо до господи, бо ви, здаєть ся, цїлий день загаялись тут у Масюковім хуторі.

— Як їхати, то й їхати, — сказав Радюк, встаючи, — тільки я попрошу Івана Корнієвича видати мої хомути з комори, бо вже пора!

— То й видам, бо може й пора! — промовив Масюк.

— О, бачте! як моїх хомутів, то й не замкнули в комору, — промовила Лікерія Петрівна і почала обвірчувати білою вуалю свій квітчастий чипок.

Тим часом повозки під'їхали під ґанок. Гості почали прощатись.

— Привезіть же менї книжок, як найшвидче, хоч би й завтра, просила Галя Радюка, бо я вчилась у городї всього тільки рік, — тихенько промовила вона до Радюка смутним голосом.

— Тай менї привезіть отї о Шевченкові поеми, що ви знаєте! Хоч я давно не читаю, а ті поеми може ще втну, — просив Масюк.

— Добре, привезу, як не завтра, то після завтра, — сказав Радюк, прощаючись зі всїма.

— Сяду я з вами, Павле Антоновичу, бо ваші конї баскі. Підвезїть мене до дому. Буде веселїйше менї в дорозї, будемо пісень співати.

— Прошу покірно! — просив її Радюк і подав руку.

Гості виїхали з двору, а хазяїни ще довгенько стояли на ґанку. Галии здало ся так пусто, так пусто і в хатї, і в садочку, і навіть у квітнику. Вже й сонце сїло за вербами, вже й череда прийшла в хутір, вже й зорі заблищали на темному небі, а вона все ходила між вишнями, між кльомбами, та все тихенько співала:

Ой сама ж бо я, сама,
Як билинонька в полї!

Потім вона взяла коновку і полила всї кущики гвоздичків, а ввійшовши в хату, вийняла з коси два гвоздички, загорнула їх у папір і сховала на памятку про той день.

На дворі вже стемніло, як Радюк із Високою вертали ся з гостей. Небо чудово заблищало, все засїяне зорями незвичайно ясними. Вечір догорював на заході червоним потухаючим жаром. Радюк співав пісні та все думав про Галю. Чи дивив ся він на ясні зорі, чи на червоний дотлїваючий вечір, то все думав про неї. Висока додавала йому охоти до пісні, жартувала, сьміялась Галею. Вже було видко дім панї Високої, з вікна видко було полумя в пекарні. А в хатах селян уже було темно. Робочої пори люде рано лягли спати і вже спали міцним сном робочого чоловіка. Конї під'їхали під село і схарапудились у царинї. Коло царини щось страшно стогнало, неначе хтось або вмирав, або був прибитий. Панї Висока переляклась на віки. Радюк стревожив ся і скочив із повозки. А коло крайньої хати все щось стогнало, а потім почало плакати.

— Боже мій! Що се так страшно стогне! Підїть лиш подивіть ся кругом хати, або в тім рову, — промовила Висока до кучерів.

Всї почали наближатись до хати і зараз довідались, що стогне хтось у хатї, а не на дворі. Радюк одчинив двері, бо вони були не заперті, і ввійшов у хату. За ним ввійшла Висока.

— Добри-вечір вам! Хто то так стогне? — спитав Радюк.

— Та се я! — обізвала ся молодиця.

Радюк дістав із кишенї сїрнички і засьвітив каганець. Слабий бляск пішов по убогій хатї. Вони побачили на полу слабу молодицю, що лежала розкидавшись, стогнала і плакала. В ногах у неї спав, як убитий, малий хлопчик. Висока впізнала молодицю і почала розпитувати.

— Що се з тобою, Параско!

— Ой слаба я, пані! Покарав мене мабуть Господь! Тепер жнива, пшеничка моя стоїть недожата, а я вдова, одним-одна, і нема кому дожати, бо найняти нема за ві-що.

— Коли-ж се ти, Параско, занедужала?

— Та ще позавчора! Так мені недобре стало, а я все жала, аж на снопи падала, доки зовсім не звалила ся сьогодня, вже й до дому не дійшла, привезли мене на волах добрі сусіди. Ой, пшеничка моя висиплеть ся! Що-ж я бідна маю робити?

І нещасна женщина знов застогнала й заридала на всю хату. Радюк побачив, як горює, як бідує простий чоловік, і сльози підступили йому до очей. Висока вже плакала. Радюк приклав руку до слабої, лоб пашів як огонь.

— Простудила ся ти, молодице, — промовив він.

— Память, що я жала та напила ся дуже холодної води з криниці. Люде добрі! допоможіть мені нещасній, бо я або згину, або хліба шматка не мати-му!

— Лікеріє Петрівно! Чи немає в вас липового цвіту, малини? — спитав Радюк, — будьте ласкаві! напиймо її на ніч, щоб вона спотіла.

— То заїдьмо до мене, може й поможемо бідній женщині, — і вони заїхали до Високої, заварили трави, принесли слабій женщині, напоїли її, вкрили. Пані Висока все плакала, все бідкалась, так їй було жаль нещасної сусіди.

Женщина напила ся й заспокоїлась. Їй стало легче. Радюк просив паню Високу, не пускати на поле принаймні того дня, а сам почав із нею прощатись.

— Отже вам, Павле Антоновичу, буде якась притичина в тому ділї, — сказала йому на прощання Висока, показуючи на Масюків хутір. — Дивіть ся, який смутний випадок трапив ся нам на дорозї після такого чудового веселого дня, після такого співучого вечора! Ож побачите, і тодї пригадаєте мене, хоч ви надо мною трохи глузуєте.

— Але-ж заяць, знаєть ся, не перебігав нам дороги, — сказав Радюк і мусїв осьміхнутись.

— Ож побачите! Буде вам заяць! — промовила Висока на дорогу.

Радюк поїхав до дому смутний, хоч виїхав із гостей веселим. Перед його очима стояв страшний образ народнього горя, та ще в таку гарячу робочу пору. Вже о півночи приїхав він до дому. Мати вже спала, а батько не лягав спати та все виглядав сина.

— Де се ти так забарив ся? — було перше слово старого.

— В Масюка, — одказав син.

— Де-ж ти снїдав?

— А в Масюка.

— А де-ж ти обідав?

— Таки-ж у Масюка.

— А чай пив? а вечеряв?

— Чай пив у Масюка, а закушував у панї Високої.

— Ого! цїлий день у Масюка... А! в Масюка гарна дочка! — догадав ся старий Радюк, — тільки ти...

— Що, тату?

— Бачиш, молоді паничі люблять дурити молодих паннів. А Масюк мій сусїд і мій близький приятель.

— Я не думаю дурити Галю й нїкого.

— Та так! ти в гусарах не служив, але все таки до кінця курса тобі ще далеченько. Не дуже там збивай з пантелику молоду дівчину.

— Я, тату, чоловік чесний, що думаю, те й роблю. Я люблю Галю і готов женитись із нею, а дурити її та підманювати не буду.

— От про се вже не говори нікому, нї твоїй матери, нї самій Галї.

— Е, тату! є в нас і студенти жонаті!

— Може й є, але тобі в школї не припадає женитись. Ти трошки жартуй, і чесно жартуй, а про сватання тобі не можна думати.

— А все таки менї завтра треба одвезти і Гали, і Масюкови книжки, бо вони дуже просили.

— Про мене, вези хоч і зараз, та не заїзджай до повітової свахи, Лікерії Петрівни Макухи, нашої звісної капітанші.

— Добре, не заїду, а книжки треба одвезти, щоб просьвітити трохи темні степові хутори.

Батько й син розпрощались і пішли спати.

— От якої співає батько! Якої-ж то заспіває мати, що готова-б до царя за рушниками слати? — думав Радюк, засипаючи.

Другого дня Радюк ледви діждав ся вечора, забрав книжки і поїхав у Масюків хутір. По дорозї він одвідав слабу женщину. Він увійшов у хату і побачив, що жінка вже ходила по хатї, хоч через силу.

— І спасибіг вам, панночку, і простибіг вам за вашу ласку, за вашу добрість! — дякувала бідна женщина, ледви переводячи голос.

— От, слава Богу, що̂ ви поздоровшали, а на поле таки не йдїть, — сказав Радюк.

— Ой, як же менї не йти, коли хлїб сиплеть ся у поли, а в мене в хатї тиждень уже нема й шматка хлїба. Вже тиждень їм із дитиною саму кашу, — промовила Параска й заплакала.

Радюка дуже засмутила така гірка доля людська. Край багатий, край хлїбний, а нарід голодує, хлїба нема!

Приїхавши до Масюка і ввійшовши в хату, він догадав ся, що його приїзду сподївались. У сьвітлицї було чисто, як у віночку. Масючка вийшла до його в червоній новійшій сукни і не в хустцї на голові, а в чипкови з бантами. Зараз за нею вийшла Галя в новому шовковому ґорсетї, по якому були розкидані букети рож. Біла сорочка й чорний з рожами ґорсет своїм контрастом дуже придавали їй краси. В роскішній косї знов заблищали два гвоздички, тільки що вирвані. Мати й дочка привитались до його дуже-дуже ласкаво.

— Ой, дякую вам за книжки! А я цїлий день виглядала, чи не везете менї свого дорогого гостинця.

Радюк подав їй кілька книжок, повних журналїв і Кобзаря Шевченка, переплетяного в червоний саян й золотообрізний.

— Яка се книжка? — спитала Галя.

— Се Шевченків Кобзар. Сю книжку я вам дарую... на память про ті чудові слова, що ви менї сказали, — промовив він тихійше.

Галя зарумянилась, як зоря, і подякувала.

— Буду я часто читати сю книжку, — тихо промовила вона й почала перегортати листки.

— Де-ж Іван Корнїєвич? — спитав Радюк.

— На току, коло возильників, — сказала Галя.

Радюк пішов на тік шукати Масюка. Тепер йому кинулось у вічи Масюкове хазяйство. Він милував ся круторогими волами, великими стіжками жита й пшениці, порядком на току й на подвірі.

— А! слихом слихати! — крикнув до Радюка хазяїн із-за возів. Він обняв і поцїлував Радюка дуже щиро. Видко було зразу, що його мали за Галиного жениха. Вони пішли до хати і напились чаю.

Незабаром Радюк вертав ся дуже щасливий! Йому сподобала ся Галя і її батько-мати, люде з дрібного панства, але чесні, хазяйновиті, близькі до народа, чесні хлїбороби, не одірвані од національности. І сама Галя, з чудовими очима, із народньою піснею, з голосом як шовк, навіть із манерами, нагадуючими гарну спокійну сільську дївчину, дуже підходила під його ідеали. Старі Масюки і їх на-пів панська, на-пів сільська оселя з домом і хазяйством — усе те повіяло на його чимсь рідним, чимсь милим,ріднїйшим, нїж дух висшого панства.

— Моя буде Галя, моя! Вона мене любить, і я її люблю! Чого-ж менї більше треба? Хоч вона вчила ся тільки один рік...

Вакаціями молодий Радюк ходив по селу, придивляв ся до народа, приглядав ся до його потреб, бачив, як народ тяжко працює, проливає піт і мало має користи... Не раз він важко зітхав, дивлячись на бідність народа серед такої багатої природи. Він усе записував пісні народні, казки й приказки, звичаї, і навіть самі мельодії пісень, і заводив у ноти. Він їздив у поле до косарів, до женців, гребців і возіїв, балакав із ними, записував од їх усе, навіть слова мови, яка здавала ся йому щирим золотом. Не раз він заїзджав і до пані Макухи, що на самоті чудово говорила по українській і надиктувала йому казок, наспівала пісень, неначе яка молодиця, і таки не втерпіла: показала йому кавалєрію свого покійного капітана і його капітанські документи. Радюк мусів їх таки прочитати...

Радюк скрізь проповідував свої сьміливі ідеї, доки не дійшла про його чутка до міської поліції... Сусїди почали остерегати батька й матїр і просили їх трохи придержувати сина, щоб не добути якого лиха...

Раз батько сказав своїому синови:

— Коли ти, сину, так любиш нарід, коли тобі так потрібні пісні й казки, то їдьмо на баштан. Сього року була рання завязь на баштані, то може й спілого кавуна надибаємо. Ти попросиш баштанника Онисько, то він тобі наспіває й накаже скільки хоч! Тільки знай, що Онисько дїд гордий і гоноровитий. Коло його треба ходити вміючи. Він так дбає про моє добро, що часом і менї молитву читає.

— А поїдьмо справдї! може й пісень добуду, і кавунів наїм ся, — сказав син.

Зараз таки парубок запряг конї в чималий віз, і батько з сином виїхав із двора на степ до баштана.

Сонце ще високо стояло на небі. Спека стояла на дворі, як звичайно буває в жнива.

Повітря було сухе, але здорове й тепле, і таке прозорчасте, що на всї боки око захоплювало степи без краю. Синє й гаряче небо лежало над степом неначе якась кругла покришка, нїби виточена. На небі не було анї хмарочки, на степу не було нї краплї туману. Одно пишне золоте сонце плило між небом і степом, як корабель по безодньому морю. Віз звернув із великого степового шляху і покотив ся по ледви примітних прикметах межі. Швидко й та межа пропала, і віз побіг гладеньким степом. З-за густих будяків і всякого зїлля незабаром висунулись баштани з довгими рядками високих соняшників. За соняшниками зараз виступили рівні ряди гостролистої кукурузи, насаженої кругом баштанів дуже рівними рядками. Ряди пшенички перехрещували баштани здовж і поперек. Вже конї наближались до баштана, вже можна було бачити на краях баштана рямку з довгого гарбузиня, де між листом повивертались боками довгі і круглі білі гарбузи, неначе воли на спашу. Потім одкрило ся поле, неначе застлане картатими хустками, де зеленїло дрібненьке, як тюль, кавуняче огудиння, де блищали в ясно-зеленому листї жовті динї, зеленїли й білїли здорові кавуни. Всї журбанські баштани сїяли люде в купі, щоб легче було стерегти, тим то вони й займали степу, скільки можна було забагнути оком.

Баштанник сидїв коло куріня і щось стругав стругом. Уже можна було бачити оком, як його лїктї разом одсовувались назад, як він тяг до себе стругом, як на руках манячіли рукави білої сорочки.

— Знаєш що, сину! Давай вивірямо, чи добре Ониськo стереже баштана? Ходїмо навпростець на баштан красти свої кавуни, а погонич нехай їде просто до куріня.

З тими словами батько скочив із воза, а за ним і син. Вони закрали ся по-за кукурузою і почали нїби шукати кавунів. Онисько сидїв і не обертав ся. Коли се обидва вони побачили, що просто на їх летить через огудиння ряба собака, аж курява підіймаєть ся за нею. За Рябком підтюпки біг Онисько.

— А чого вам треба, сякі-такі! Ось я вам дам, серед дня лїзти на баштан! Джий! кіс! кіс! джий! уджга! Рябко! уджга! цькував дїд та все лаяв ся. А Рябко кинув ся прожогом на молодого Радюка і вхопив його зубами за чобіт. Собака була люта, як гадюка, і зовсїм стала дика на степу. Радюк махнув ногою, а вона вчепила ся зубами в закаблук, як пявка. Він махав ногою, а Рябко волочив ся слїдком за ногою по баштану, аж огудиння рвало ся кругом. Батько кинув ся обороняти, вирвав із корінням здоровий кущ кукурузи і лупнув собаку по спинї. Рябко гриз на шматочки бадилля своїми страшними зубами.

— А чого ви тут ходите! — крикнув Онисько і... руки спустив, упізнавши хазяїна.

— Чи се ви! Отсе, Боже мій! тільки мене втомили! І треба було йти сюдою! Господи! наче вам стежки нема! неначе маленькі! А я думав, що злодії. Тут недалечко шлях. Йде багацько чумака й москаля і всякого народа.

— Та се ми, дїду, правди вивіряємо в вас! — сказав син.

— Доконче треба було! І прийде, Господи, в голову! Чи не покалїчила де собака? —

бідкав ся сивий баштанник. — Тай попсували-ж ви огудиння! Їй Богу, неначе маленькі!

— Не сердьтесь, діду! Ми вам привезли могорича! — сказав молодий Радюк.

Всї вони пішли до куріня, переплигуючи через густе огудиння, неначе переходили річку, скакаючи з каміня на камінь. Рябко вже лащив ся до наймита, виляючи хвостом, а на хазяїнів усе гарчав та показував їм білі зуби.

— Чи є, дїду, стиглі кавуни? — питав молодий Радюк.

— Динї вже давненько показались, а кавунчика... може й знайдемо...

З тими словами Онисько швиденько подибав на баштан і приніс здорового кавуна. Кавун був із одного боку зовсїм білий, бо Онисько закопав його в землю, ще й з верху притрусив сухим бадиллям, щоб часом хто не вкрав первого кавуна. Взявши складаний ніж, що висїв на припоні коло пояса, Онисько розрізав кавуна на двоє. Кавун був стиглий і червоний, як жар. Онисько з гордістю подав кавуна панам, як подають трофеї, добуті на війнї.

— Спасибі, дїду, спасибі! — дякували пани.

Молодий панич порізав кавуна на скибки і розіклав на траві. Скибки розпались і з середини випав червоний вовк. Всї сїли на землї і з'їли цїлого кавуна до-чиста!

— Тепер, дїду, давайте динь, або що? — казав панич.

— Е! де вже пак після кавуна та динь! Треба було їсти попереду диню, а потім кавуна, — промовив дїд і виніс із куріня велику жовту диню.

Молодий Радюк розрізав диню, насіння не вилилось, а випало довгими густими рядками, – прикмета, що диня була не проста, а дубівка. На повітрі полив ся аромат. Швидко од тієї дині не зосталось і шматочка.

— Тепер і до роботи можна братись! — промовив дїд гнївним голосом, обертаючись до панича. — А нумо зносити динї та вибирати огірки!

— Як нумо, то й нумо! — сказав панич. — Давайте, дїду, мішка, я вам поможу вибирати огірки.

— Куди вам там вибирати! То я так тільки жартую! — сказав дїд трохи мякійшим голосом.

— Чого ви, дїду! Ви думаєте, що я не зугарний до роботи?

— Сидїть, та лучче люльку куріть!

— Е! Тепер, дїду, иньший час настав на сьвітї. Годї вже панам сидїти, згорнувши руки! Треба й панам до роботи братись, роздїляти працю із простим народом, а вам треба й до книжок, до науки. Як подїлимось ми працею й наукою, то й буде на сьвітї добро!

— Може й буде! Дай Боже! А ви все-таки ляжте коло куріня та куріть люльку.

Молодого Радюка вразьли дїдові жарти. Він узяв мішок, привязав віръовку до одного узиря, а другим кінцем до завязки, і накинув собі через руку на плече, як звичайне роблять вибираючи огірки.

— То надїньте ж рукавички, бо руки поколете! — жартував дїд...

— Не бійтесь, не поколю!

— Але скиньте чоботи, бо зовсім витопчете отими закаблучками огудиння!

Молодий Радюк мусїв скинути чоботи і пішов на баштан у самих шкарпетках. Він почав перегортати огудиння, а воно жалило, як кропива. Деякі огірки були вкриті колючечками і кололи його делїкатні руки. Радюк накидав багацько огірків у мішок, і вага почала нагинати йому шию. Вірьовка різала в плече, неначе гострим жалом ножа. Радюк мусїв перекидати мішок із плеча на плече. А вона все таки різала, а потім почала пекти вогнем. Під гарячим небом, на гарячій, як жар, ріллї, йому було важко, як у лазнї; спина почала страшно болїти. Піт лив ся з його, як вода, і капав на зелене огудиння.

— Та годї вже вам вибирати! Висипте огірки на траву, та лягайте у холодку! Чи бачите, кільки я навибирав слїдком за вами! — Радюк подивив ся на дїда, а в дїда у мішку було більше огірків, нїж у його. — Як же ви багацько кидаєте! Коли зігнали оскому, то цур їй, сїй роботї! Лягайте на бік та читайте книжечку!

Молодий панич і справдї подумав, що цур їй, тій роботї! Він у-перве, жартуючи, попробував, яка то важка проста робота!

— Ой болить спина! — крикнув він, лягаючи у холодок і швиргонувши мішок на траву.

— А що б ви сказали, як би вам прийшло ся пажати копу жита у таку спеку? — спитав дїд, осьміхаючись.

— Не знаю, що б я сказав... Лучче я, дїду, піду зривати стиглі динї!

— Чи візьмете просту роботу, а оддасьте менї книжки? А коли сказати правду, то се іграшка, а не робота, — казав дїд.

— Тривайте, діду, одпочину, то поможу вам зносити дині. Але за то ви менї заспіваєте пісень. Добре?

— Куди вже менї старому до пісень? Нехай молодші співають. Я вже своє одспівав!

Молодий Радюк, одпочивши, пішов зривати дині. Він клав їх у той самий мішок, а проклятий мотузок знов зарізав його серпом у плече. Він підмостив хусточку, а мотузок жалив і через хусточку, як та оса. Він вернув ся до куріня. Спина в його тріщала. Радюк зрозумів, яка то важка чорна робота простого народа.

— Паничу! А підмостїть і менї хусточку під мотузку! — крикнув дїд, сьміючись.

— Тим часом дїд і наймит вибрали огірки, ссипали їх на купу на траві, позривали стиглі динї і знесли до куріня. Онисько знайшов аж десять стиглих кавунів, в яких коло хвостика кучерява вязь поприсихала. Купи зелених огірків, жовтих динь, кавунів усякої масти веселили очі і старого Радюка й молодого. Кругом курінця запахло динями, пшеничками, огірками, і тонкі пахощі далеко розходились у теплому повітрі. Дїд зібрав лушпиння і заніс його далеко у степ, щоб не западились на баштан кузки й звірки.

Наймит запряг конї і поклав на віз кілька кавунів і динь. Батько сам поїхав до дому, а за рештою приїхав другий наймит простим великим возом. Молодий Радюк не поїхав до дому з батьком, а зостав ся до вечора на баштанї.

Надходив вечір. Сонце вже не пекло косим проміннєм, на дворі було тепло, як у добре натопляній хатї. Од кукурузи полягла на баштанї тїнь довгими рядами. Конї паслись по степу хапаючись; їм не наскучали мухи. Молодий Радюк роздяг ся і роззув ся. Він навіть скинув картуз і жилетку, неначе одежа давила його серед вільного степу. Сонце спустилось, неначе лягло на степ, і почало засовуватись за зелене море. Молодий Радюк провів очима сонце до останнього проміня й задумав ся... На дворі починало темніти. Онисько запалив багаття з сухого буряну. Густий дим підняв ся клубками і зігнав на бік мошку.

— Чи не хочете, діду, мого тютюну? — промовив Радюк, запалюючи папіроску.

— То й дайте, коли маєте!

Дїд насипав тютюну у свою зелену люльку і почав пахкати одним кінцем рота, не випускаючи з другого кінця рота цибуха.

— І курите ж ви, паничу, кат зна що! Та се вода, а не тютюн! Нїчогісінько не чую! Їй же Богу, не чую! — і дїд плюнув на бік, потім витяг із кишені гаманець із своїм тютюном і закадив мархоткою так, що Радюк мусїв оступитись і сїсти трохи оддалеки.

— Дїду! Я чув, що ви вмієте всяких пісень, та ще й дуже старих? Чи не заспівали б ви менї, а я б і позаписував в отсю книжечку! — сказав Радюк.

— А вам на вї що те здало ся? — промовив дїд тихо, глянувши скоса на Радюка.

— Та так...

— Як так, то й нехай буде так, — промовив дїд, зирнувши сердито на книжечку.

— Я чув, що ви, дїду, вмієте всяких казок.

— Хиба я стара баба, щоб казки казав! — промовив дїд іще сердитїйше.

Дїд дуже не вірив паничеви і чогось лякав ся тієї книжечки. Він бачив такі книжечки в тяжку годину свого житя, як його сина у некрути брали, як його ганяли на панщину й записували панщанні днї.

— І на що, паничу, вам здали ся наші піснї та казки? Ви народ вчений, письменний. . . .

— Ви, дїду, чоловік старий, то зрозумієте мене. Я чоловік вчений і дуже цїкавий знати все, навіть сїльські піснї, та ще й стародавні, козацькі.

— О, я козацьких пісень багацько знаю! — крикнув дїд, не втерпівши.

— Бачите, дїду, тепер уже пишуть книжки сїльскою українською мовою, то й сїльська мова і сїльські піснї стали дуже потрібні.

— Може й правда, може воно й так. Не знаю! Ви письменні, ви більш од мене знаєте.

Вважаючи на те, що дїд трохи подаєть ся, Радюк витяг із кишенї кілька дрібних книжечок і знайшов між ними листки, де були Шевченкові твори. Він знайшов Шевченкову „Наймичку“ і почав читати. Не в-перве він читав селянам українські твори Вовчка й Шевченка, і знав, що нї одна поема не доходить так до серця, як „Наймичка“.

— Чи ти ба! Їй Богу по нашому написано! — крикнув наймит, лежачи животом на траві, і з тим словом він посунув ся на грудях близше і почав слухати, підперши лице долонями й махаючи ногами.

Онисько не показував дивування. Він сидів, підобгавши ноги й нахиливши голову, та все слухав та слухав. Його люлька загасла і покотилась на траву, а він і голови не підводив та все слухав, як Марко ріс на хуторі у старого діда й баби, як прийшла до їх молодиця у найми проситись, як Марко оженив ся і пішов у дорогу, як наймичка перед смертю признала ся Маркови, що вона його мати. Вплив того читання на Ониська був такий великий, що він неначе скаменів, склавши руки на коліна й нахиливши сиву голову. Він не поворушив пальцем, не поворушив очима, ні разу не зітхнув, що буває знаком великої сили чутя в щирого Українця.

А парубок перестав пацати ногами, простяг по траві на цїлу їх довжину, роздявив рота, витріщив очи та все дивив ся на ту книжку, не змигнув і разу очима, неначе у тій книжцї він бачив і той благодатний хутір, де служила Наймичка, бачив і саму Наймичку, і того Марка, про якого читав Радюк.

Червоне полумя багаття сьвітило на ту ґрупу, облило червоним цьвітом білу дідову сорочку, сиву бороду і його темне похмуре лице, і сиві низько навислі над очима брови.

Радюк скінчив і згорнув книжку. Онисько все сидів і не рушав ся з місця, а парубок усе лежав та дивив ся на ту книжку, що лежала згорнута на траві. Вплив був такий великий, як був великий Шевченків ґеній, що спостеріг тайну народнього серця й поезії.

Сам молодий Радюк задумав ся і сидів мовчки, поки не згас слїд того читання у його душі. Онисько підвів голову і обтер рукавом сльозу.

— Я ще з-роду не чув нічого красшого од сієї „Наймички“, — промовив дїд, тай знов похилив голову, неначе од великої ваги й великого жалю.

— Чи знаєте, дїду, хоч одну думу козацьку красшу од сієї „Наймички“?

— Знаю багацько гарних дум, але такої не памятаю.

Й дїд почав сьміливо розказувати, а потім і співати думи й піснї. Радюк ледви встигав записувати їх у свою книжечку. Дїд не сперечав ся, вірив йому і навіть хвалив ся своїми піснями, бо зрозумів, що молодий Радюк не мав на думцї кривди для його Парубок почав був собі співати, так дїд йому і не дав, та все співав своїм старечим, але міцним і твердим голосом козацькі думи й піснї.

— Куди тобі, дурню, із твоїми піснями! Ви тепер співаєте все про дївчат, та про вулицю, та про вечорницї, а про козаків і не тямите нічого! А кільки я переспівав їх, як був молодшим, як був іще живий мій покійний батько!

Радюк пішов у курінь і виніс з-відтїль фляшку горілки, яку він привіз дїдови на гостинець. Чарка доброї горілки розвеселила трохи сердитого й поважного дїда, у якого було в слові і в лицї щось отаманське.

— Чи не боїте ся, дїду, самі сидїти на баштанї?

— А якого гаспида менї боятись? Хиба лихих людий, а чортів я не боюсь! Не вважаючи на свої лїта, я так обшмагав би боки самому чортови, що ну! Нехай би тілько зачіпив мене!

— Хто видав так говорити — сказав наймиччук, — ви діду тут самі. Борони Боже чого...

— Поцілуй батька свого тричи в морду! Вчить мене старого! — сказав дід сердито, — хиба ж чорти є на сьвіті? Є лихі люди, гірші од чортів, а чортів нема, бо я їх не бачив, які вони на масть! А коли вони є, то мабуть дуже дурні!

— А хиба ж ви не знаєте, до кого й тепер у нас на селї перевесник лїтає!

— Такий мабуть перевесник, як ти! Я, бувши батьком тієї дївчини, до якої вчащає він, піймав би того перевесника та обскуб чуприну, то він більше б і не лїтав. Ти, як бачу, зовсїм такий дурний, як і твій покійний батько був, царство йому небесне!

— Ей, дїду, шануйте ся! Ви старі, вам би не годилось так говорити, — казав парубчак.

— Та оттут у степу, лежачи на траві, часом бачу, як буває все небо списане такими перевесниками, неначе горобцями! Розкажи вже свойому батькови, а мене не вчи!

— Їй Богу, правда...

— Яка правда? Була колись правда, та заіржавіла!

І дїд не скінчив тієї річи і знов задумав ся.

Вже порожна фляшка валяла ся на траві, а на дворі почало зовсїм темнїти. Наймит запрягав конї, а дїд і Радюк складали на віз динї, кавуни й огірки. Всього було так багато, що треба було викидати з воза солому. Молодий Радюк мусїв сїсти на мішки з огірками і поставити ноги на кавунах. Вже висипались зорі на небі, як віз рушив од куріня і покотив ся по степу. Радюк почав прощатись із Ониськом, що стояв коло куріня ввесь білий, як кольона, облитий сьвітлом багаття, а коло його сидїла на задних лапах собака. Віз покотив ся і стукотїння далеко розлягало ся по степу, а дїд усе стояв на тім самім місцї, згорнувши руки. Радюк усе думав про дїда, а огірки страшно муляли; ноги його скобзались по кавунах. Він мусїв витягати кукурузу і підмощувати під себе, щоб трохи було лучше сидїти.

Вже пізно в'їхав Радюк у двір і по двору запахло баштаном. Вернувшись у свою хату, молодий панич одкрив боляче плече і подивив ся. На плечі було знати червоний, довгий, як гадюка, слїд мотузка. Так він ошмульгав його молоде нїжне тїло!

На другий день Павло Антонович одвіз на гостинець кавунів і динь панї Високій і Масюкови, і не так Масюкови, як Галї Йвановнї Масюківнї...

Тим часом настигли груші, яблука, кавуни й динї. Скінчилась гаряча пора жнив, і сусїди трохи вже обробились і почали частїйше навідуватись у гостї до Радюків. Їх дім був веселий, бо в йому був молодий син і молоденькі панни. Гостї часто приїзжали до Радюків і до пізної ночи або й до сьвіта все гуляли та забавлялись. Той широкий ґанок, оплетений виноградом, що виступав у сад, часто був осьвічений веселим сьвітлом або ясним місяцем. Там вечорами сидїла весела компанїя, там часто молодий Радюк милував ся личком молоденької Галї.

Вже кінчались вакації. Павло Радюк почав збирати ся в дорогу до Києва. Здоровий і веселий, з великою надією на себе й науку, він виїхав із дому і повіз із собою усе, що йому трафило ся позаписувати на селї. Широко перед ним розістлав ся степ, а по степу полягла далека дорога. Широке житє розстеляло ся перед ним, і стільки доріг розходило ся на всї боки на тій ширинї людського житя! Молодий Радюк почав вибирати дорогу, і голова в його закрутила ся од дум. І чудовий образ Масюківни до самого Києва не сходив із його думки. Він навіть забував усе, тільки чорні брови і повне личко все мигали перед очима, чи дивив ся він на широке поле, чи на синє небо, чи на великий битий шлях. Він уже думав, що ті брови, а не иньші судила йому доля.

Приїхавши до Києва, він написав письмо до Масюка й до Галї. Щаслива Галя вивчила те письмо на память, бо у тім письмі Радюк присягав ся її одну вічно любити, і не любити більше нїкого. Одно тільки трохи наводило сумну думку на Радюка: Галя тільки рік учила ся у городї, як вона сама прямо призналась. Але часу доволї! Вона молода і начитаєть ся, і наберেть ся розуму з книжок, — думав Радюк.

— Жінко! Якого чудового жениха дав Бог нашій Галочцї! Та хиба-ж і наша Галя не варта Радюка, хоч стара Радючка і копилить губи? — промовив Масюк до жінки.

— То то й горе, що Радючка копилить губи! Чи я-ж хочу лучшого жениха для своеї Галї! Але менї здаєть ся, що з того пива не буде дива. Надія Степанівна давно б приїхала до нас, як би вона хотїла взяти за невістку нашу Галю. А котрий отсе рік, як вона була в нас? — спитала Масючка й задумалась.

Але доля судила Радюкови инакше. Минув сливе рік, як він був у Журбанях і в Масюківці. У Київі він побачив иньшу пишну, роскішну красу, випещену міську красу, иньші пишні очи і чорні брови.

X.

Пізними вечорами Дашкович довго згадував свої чудові Сегединці. Він неначе бачив гори, вкриті лїсами, садами й хатами, бачив церкву на шпилї, бачив широкі ставки між горами, оброслі очеретами й вербами. Перед його очима нїби з туману виплпвало все житє українського села. Його уха нїби чули пісні дївчат і хлопців, пісні молодиць і косарів на луці; його очи просто бачили знакомих селян, давних сусід, бачили юрбу дївчат і хлопців, що грали в хрещика на вигонї, бачили Топилок, що так щиро й привітно приймали його у своїй убогій хатинцї. Усї твори старих і нових фільософів щезли з-перед його очий, і натомісць перед його очима зеленїли Сегединські степи, синїли гори, мріла вода на ярах і синїло глибоке небо. Він увірував, що не згине таке багате, пишне і оригінальне житє навіть під полїтичними шинами з гарячого залїза його родича Воздвиженського.

На тій чудовій картинї, правда, були темні плями, дуже негарні. Але Дашкович якось не придивив ся до їх. Така естетична мана́ була розлита на тій картині, що за нею щезли усі плями.

Але під впливом московської славянофільської школи, яка тоді розвинула ся, Дашкович почав приступати до свого народа, до своєї національности аж надто оддалеки! Його фільософська думка виїхала з Москви, потім поплила не прямо на Україну, а обминула її, простуючи через Прагу, через Варшаву, потім через Білград, і потім тільки хотіла добратись до України. Дашковичова фільософія дуже широко хотіла розпустити свої крила, щоб обхопити усю Славянщину. Послї він і сам не счув ся, як він поминув Україну, як Київ, Сегединці потонули у чорній тїні од тих широких крил, мов од чорної хмари. Чи-ж його Сегединцям потрібно було тієї широкости?

Запинившись думкою над цїлим славянським миром, Дашкович задумав завести в себе вечори що тижня для своєї молодої дочки, і почав закликати до себе усяких молодих студентів і разом із ними молодих Болгар і Сербів, яких було багато у Київі в сьвітських і духовних школах.

Тим часом Ольга вже познакомилась із житєм. Вона часто бувала в опері, на маскарадах і на балях, вона вже мала багацько знакомих. Вже уплило багацько часу, а Ольга не стрічала нїде свого ідеала. Кожного разу, гуляючи по Хрещатику, по царському і ботанїчному саду, вона не минала очима жадного чорнявого лиця, і не знаходила того знакомого лиця. Не раз і не два, сидячи в театрі, вона оглядала кожнїсїньке лице, починаючи з одного кінця і кінчаючи другим, а того лиця не було! Буваючи на громадських балях, вона переглядала усіх людий, і ні разу не довело ся її стрінути милих очей і брів! А тих брів вона не могла забути! Так припали її до серця ті ясні очи, так прийшлись до кохання ті високі брови, що вони нїколи не сходили з думки, навіть часто снились їй. Вона носила їх у серцї, як тайну, і не призналась навіть Катеринї.

Чимало часу вже минуло. Ольга все красшала та красшала, Катерина поганшала. Ольжине лице повнїйшало й наливалось, як виноградна ягода, а Катеринине лице повнїйшало й розпливалось. Тільки-що Ольга в театрі входила у льожу, як із усїх льож, із усього партера на неї наводили льорнети! На громадських балях за нею паничі ходили слїдком, просили її до танцїв по кільки душ на одну кадріль, разом по кільки душ просило навіть на польку, так що паничі мусїли застоювати коло неї чергу навіть на польку й вальс. На гулянцї у садах за нею бігали слїдком. Ольга знала про свою красу іще з інститута, і теперички тільки пересьвідчувалась у її великій силї над душами молодих хлопцїв. А Катерина часто сидїла на балях і рідко хто просив її до танцїв. Вона бачила, що її минало людське око, і рано вже почала журитись.

Дашковичови таки вдало ся запросити до себе багацько молодих студентів. Він просив їх приходити до себе на вечори кожної суботи, і приходити по простому звичаю. Він ледво упрохав свою жінку прийняти молодих гостий і дати їм закуску й чай. Степанїда Сидорівна, наготувавши на вечір, чого було треба, звелїла Ользї прибратись на той вечір трохи красше. Ольга побігла зараз до Катерини на пораду, і перед вечером тієї суботи вони обидві заздалегідь почали вбиратись перед великим дзеркалом у домі Дашковича.

Ольга порозмотувала свої чорні льокони й розпустила по плечах. У ясному дзеркалї видко було її плечі білі й повні, закидані хвилями чорних льоконів. З-під чорної коси коло снїгової шиї блищало вухо, облите ясноржевим сутїнком. На склї, як на картинї, малювало ся її гарне довгеньке лице із темними очима на підсинявих білках. Тодї як вона одкривала віка, її ясні очи нїби пускали з себе сьвітло, а брови здавались пучками проміння, що розходились од очий. Довгі спідні й верхні вії, блискучі як шовк, іще прибільшали сьвітла в її очах, іще більше здавались промінием, що бризкало з тих очий на всї боки, як ллєть ся мигаюче сьвітло з ясних зірок серед темного неба. Тверді й значні рожеві віка здавались золотою оправою, де блищали дорогі брилянти, яким іще більше додавало сьвітла пишне біле лице з легкою полуденною тїнню на щоках.

Ольга почала закладати в вуха золоті сережки із червоними довгими, як скаменїла крапля, коралями. Але ті сережки тільки красили її чорні льокони, бо золото затемняла краса очий, а кораль потемняли червоні повні уста. Убравши голову, Ольга оступилась од дзеркала і дала місце Катеринї. Сїдаючи на стільцї, Катерина подивилась на своє лице, що стало рядом із Ольжиним у дзеркалї. Контраст був дуже великий! Катерина побачила у дзеркалї своє кругле, ще й трохи розтягнуте в шир лице, що одбивало ся на склї, наче якась кругла пляма, на якій трудно було впізнати, де ті очи, де той ніс і губи. Чималі ясні сірі очи зовсїм зливали ся із цьвітом білого лиця, ясних брів зовсім не було знати на лобі, вій було зовсім не видко. Круглий і короткий ніс можна було запримітити тільки тоді, як Катерина повертала ся боком, і тїнь од носа падала на щоку. Негарні широкі губи були якось зібгані і поморщені. Невисокий лоб покривали льокони, ясні як начоси. Усе її лице, шия, плечі й губи, усе те було обмальоване одним білим, як сніг, цьвітом, без жадної тїни темнїйшої або яснїйшої. Контраст між Катерининою й Ольжиною клясичною головою у дзеркалї був такий великий, що Катерина трохи не заплакала. Сама Ольга, глянувши на сестру у дзеркало, промовила:

— Не надївай, Катерино, білої суканї, бо ти уся будеш біла, як туман. Ти дуже велика бльондинка. Надїнь темнїйше убране.

Катерина послухала і накинула собі на шию разок чорного намиста, вбрала ся у темне платя із обшивками іще темнїйшими. Ольга вбрала ся у все біле, тільки на грудях пришпилила букет червоних рож у зеленому листї.

Тим часом саля наповнялась молодими студентами. В убірну кімнату долїтали слова й фрази великоруської мови, але з усяким акцентом. До паннів в убірну кімнату війшла Степанїда Сидорівна, а за нею й Марта. Вони привитались із своїми молодими дочками, і Степанїда очевидячки була дуже рада, кинувши оком на свою Ольгу. Марта почала де-що поправляти на своїй Катеринї, приглажувала деякі льокони, розкладала їх по плечах. Матерям хотїло ся як найкраще виставити своїх дочок. В салї вже з'явились деякі сторонні гостї, прийшов один професор із жінкою й дочкою. Ользї й Катеринї був час виходити до гостий.

Вони перейшли одну кімнату і наблизились до дверий. Гомін став чутнїйший. Можна було вгадати іще за дверима, що в салї багато гостий і все молодих, бо голоси вилїтали з салї все сьвіжі й молоді.

— Чи не стріну часом я його між тим молодим товариством? — блиснула думка в Ольжиній голові тодї саме, як вона мала ступити на поріг салї.

Та негадана думка так і погнала усю кров до молодого серця. Матері увійшли до салї попереду, а за ними вступили й дочки. У салї було повно молодих людий.

Найбільша ґрупа сидїла коло стола і коло софи, де на софі сидїв Дашкович. Молоді люди сидїли аж у два ряди кругом стола, наближаючись до хазяїна. Молодих дївчат дуже вразила і разом із тим заінтересувала картина того товариства. Їм кинули ся у вічі всякі національні убори. Деякі Серби й Болгари, а найбільш недавно приїхавші, мали на собі дуже гарний національний убір, білі куртки, шиті червоним і навіть золотом. На софі сидїли два молоденькі Серби ченцї, гарні, як панни з розпущеними кісми і в кругленьких чорних невисоких шапочках. Один недавно прибувший Болгарин пробував усе підобгати під себе ноги, і пригадуючи, що він не в себе в дома, все спускав їх до долу. Чорні сїртуки, національні убори, гудюча розмова, якою була повна саля, всякий акцент і всякі мови, все те таке було оriґінальне, таке було нове для молодих паннів, що їм здало ся, нїби вони перелетїли в якийсь далекий край, між чужі, иньші люди.

Ледви оглядївшись, Ольга почала придивлятись до гостий. Між чорнявими й білявими лицями вона почала впізнавати деяких студентів, яких вона колись бачила коло Володимирового памятника. Іще далї перевела вона очи, і коло стола наглядїла молодого панича з веселим лицем і великими зубами. Вона подивилась до софи і трохи не зомлїла. Поруч із батьком сидїв її ідеал, такий гарний, такий пишний, яким вона бачила його колись давно! При молодих паннах товариство встало із-за стола. Дашкович підводив до Ольги й Катерини молодих студентів і рекомендував їх.

— Кирило Петрович Ковапько! — промовив батько, рекомендуючи веселого студента, якому Ольга й Катерина подавали руки.

— Павло Антонович Радюк! — промовив Дашкович, підводячи до дочки дуже гарного панича, що вийшов із-за стола і підійшов до Ольги.

Ольга подала йому руку, сама того не памятаючи. В її очах потемнїло, голова закрутила ся. Радюк делїкатно уклонив ся їй, стиснув руку і трохи сьміливо потрусив, нїби Ольга була його товаришом студентом. Ольга оступила ся і впала на крісло, а Радюк, не звертаючи на неї нїякої ваги, знов вернув ся на покинуте місце й сїв коло Дашковича.

Ольга у-перве так близько стояла коло милого чоловіка, подавала йому свою руку, і дивилась йому просто в лице, в вічі. Вона почула серцем, що з того лиця на неї дихнуло таким щастем, таким коханнєм, про яке її в інститутських мріях й обожаннях навіть і не гадалось, і не снилось. Її лице зблїдло, а голова, оповита льоконами, схилилась. Вона не осьмілилась підвести очий і подивитись на Радюка у-друге, і тільки вухом ловила його голос.

Трохи перегодя Ольга заспокоїлась: вона прямо подивилась на Радюка. Він сидів просто проти неї, так що вона бачила його лице і могла слідити за кожним його рухом.

Радюк почав розмовляти з Дашковичом, і всї студенти замовкли і слухали їх розмову. Видко було, що вони звикли слухати Радюка, а він звик говорити й навчати инших. Його голос був рівний, виразний; він говорив гаряче, із огнем, його слова лили ся з уст одно за другим, неначе сотали ся низкою. Вони виходили з гарячого серця, з гарячої мисли, не були позичені й вичитані з книжок. Ольга не спускала з його очий. Вона дивилась, як Радюкові очи часом блищали полумям, часом сьвітили ся тихійше, а часом закривали ся віками й довгими віями, що лягали темними кружками на його румяні щоки.

Розмова Радюка з Дашковичом була для їх дуже цїкава, бо стосувала ся до річи дуже цїкавої задля їх обох. То був український народ, українська національність, народня лїтература і народня мова. Обидва вони нїби знайшли Америку і не могли натїшитись тією новиною.

Деяким молодим студентам уже й наскучила та розмова. Вони приступили до дам. Ковалько вже давно й вухом не вів про ту вчену розмову, не слухав її і говорив дамам комплїменти. Ольга ждала, що Радюк от-от перестане говорити, прийде до неї, сяде коло неї і оберне ті гарні слова й уста до неї. А Радюк усе обертав ся до її батька. Батько, неначе на капость їй, зачінав його, розказуючи йому про якогось селянина Топилку. Ольга вже почала сердитись на батька, була сердита і на того Топилку, і на ті українські пісні, і на все.

Вона встала і сьміливо перейшла салю од кутка до кутка як-раз проти Радюка. Він на неї й не поглянув. Вона зумисне заговорила голосно до Катерини, йдучи коло його, а він таки все говорив! Вона одчинила рояль і вдарила по клявішах веселого вальса, а Радюк тільки підійняв на кілька нот голос і не подивив ся навіть до рояля! Вона чула, що сльози підходять до її очий, що вона от-от заплаче, і вже хотіла з пересердя стукнути покришкою рояля, як Радюк встав разом із Дашковичом і підійшов до рояля. Уся енерґія вернула ся до Ольжиних рук, до її душі. Вона дужче й голоснійше заграла, і всї просили її заспівати.

— Чи не співаєте ви часом народнїх українських пісень? Я б дуже вас прохав заспівати будь якої української думки! Я люблю усяку музику, але як тільки почую акорд народньої пісні, сердечної й глибокої, то уся моя душа стревожить ся до самого дна! Та мельодія, як огонь, проймає мене до самого серця, до душі. Я так і чую в тій пісні все горе українського народа, перебуте за тисячу літ! — промовив Радюк до Дашковича.

Ольга подивилась на його і все йому простила. Вона просила пробачення, що не вміє співати ні однісїнької української пісні. Почавши тихо акомпанїювати, вона заспівала препоганий французький романс, у котрому не було нї музики, нї мельодії, нї серця! Романс був навіть чудний і трохи сьмішний так, що деякі студенти, осьміхаючись, одхилялись за товаришів. Одначе Ольга мала дуже гарний голос і співала непогано. Усї хвалили її, хто щиро, а хто й нещиро. Тільки Радюк не похвалив, іще й сказав, що сїльська українська пісня в десять раз красша й поетичнїйша од усяких романсів, і при тім згадав чудовий Галин голос і її пісні.

Деякі гості почали просити Катерину заспівати. Катерина одмагалась, одначе сїла і заспівала руський романс, трохи красший од французького. Її голос був і справдї дуже добрий, красший, нїж в Ольги, одначе її менше хвалили й дякували.

Тим часом Радюк почав прощатись. Він поперbegin розпрощав ся із хазяїном і хазяйкою, і потім підійшов до Ольги. Вона подивилась на його здивованими очима, бо не ждала, щоб він пішов із хати, ледви звернувши на неї увагу. Радюк сьміливо і по студентськи струсив її за руку і глянув прямо в лице. Тільки тепер у-перве він почув, що із її лиця, гарного й молодого, дихнуло на його чимось незвичайне милим! Блискучі очи й сьвіжі уста вразили його так, що він не знав, що робити, зашамотав ся і знов у-друге на ві-щось струсив її за руку.

— Чого так хапаєтесь до дому? — спитали його разом Степанїда й Марта.

— Вибачайте! Не маю часу. Треба іще занести деякі книжки знайомим студентам у академію, потім забігти в унїверситет, потім на свою кватиру, а з-відтіль треба сьогодня бігти на Липки.

— Просимо не забувати нас! — промовили до його Дашкович і Степанїда Сидорівна.

— І чого ти летиш? Хиба ж тут хата не тепла, люди не добрі, дївчата не гарні? — тихо шепотїв Радюкови на вухо Коваңько, осьміхаючись якось своїми широкими зубами, а не губами.

А Радюк уже в три мити вилетїв на улицю, держачи під пахвою книжки. Він не йшов, а біг по тротуару і трохи не звалював із ніг прохожих. Він встиг занести книжки й до академії, забігав до двох знакомих товаришів, покинувши й їм кільки книжок, був в унїверситетї, ще й встиг полетїти того вечора на Липки! В його ногах неначе була якась сила, що давала їм легкість птичих крил, а в душі було стільки тепла й жару, що він не чув сьвіжого нічного вітру.

Після виходу Радюка, в залї Дашковича стало смутнїйше й тихійше. Дашкович почав розмовляти із Славянами про славянські землї. Ольга тепер сталась нїби сиротою, одійшла на бік та все думала про молодого Радюка. Вона пригадувала, як він підійшов до рояля, як заговорив до неї і просив заспівати української піснї. Але чому він не зістав ся? Чого він так швидко полетів де инде? — питала сама себе Ольга й чула, як сльози підступали до очий... Її красї кланяв ся увесь інститут, за нею слїдком бігали на балях, а Радюк ледви промовив до неї слово! Вона почула, що от-от заплаче, вибігла із салї до своєї кімнати, впала на подушку й гірко заплакала. Сльози першої чистої любови потекли річкою із її очий. Вона роздяглась і більше не виходила до гостий.

Катерина сидїла до кінця вечора й пішла до дому із невеселою думкою. Її обминали молоді хлопцї, говорили з нею для звичаю і зараз одвертали ся од неї. Вона задумалась, задумалась незгірше Ольги...

Пізно вернувшись до дому й засьвітивши сьвітло, Радюк в одну мить роздяг ся і впав на постїль. Він ухопив у руки найблизшу розгорнуту книжку і хотїв читати, але його думка була чимось стрівожена, і стрівожена дуже! Його очи одірвались од книжки і подивились на скрипку. Тиша мертвої ночи запанувала в хатї. Йому на серцї стало так легко й солодко, його душа чогось так заграла, що йому здало ся, наче із скрипки полили ся чудові мельодії. Така радість здивувала його і присилувала пошукати причини. Коли се разом на його глянули очи чорні, веселі і такі ясні, неначе із їх бризкало сьвітло навкруги. Він зразу пізнав ті очи, — то були очи Ольги. Він із очима пригадав усе її лице, гарне й молоде.

Помаривши хвилину, він знов узяв книжку в руки і хотїв читати, але тільки очи бігали на папері. Думка його лїтала далеко. На думку йшла пісня, у серцї було весело. Якісь чудові мельодії намагали ся до його, якісь пишні картини розгортувались поміж стрічками книжки. Йому здавалось, що він бачить сцену, розкішно обставляну й осьвічену, а із тієї сцени ллють ся мельодії сьвіжого дївочого голосу. Той голос здавав ся йому знакомий... неначе Галин... Він одвів очи од книжки, і перед його душею неначе полумям жахнула якась пишна, пишна квітка теплих країв; як полумя, вона розгорнулась, зацвила, запахла і обняла його душу й серце якимось великим щастем. Та квітка — то було лице молодої Ольги, яку він неначе бачив, нїби вона стояла перед ним і дивилась на його своїми блискучими очима, а кругом тих очий лило ся проміннє сьвітла й тепла. Радюк заплющив очи, а та мрія усе стояла перед ним, як жива. Тоді він угадав, що в його душі починаєть ся щось велике, що повинно мати вплив на все щастє його житя. Він почув, що нове чутє міцно й швидко приростало до його серця й гріло його новим незвичайним вогнем.

Довго Радюк ходив по хаті, та все думав та думав. Він узяв скрипку і почав грати. але мельодія музики тільки псувала ту високу мельодію, якою була налита вся його душа. Од великої втоми він упав на ліжко і почав засипати. А та мрія все стояла перед ним і обсипала його, як те літне гаряче сонце, теплим і ясним проміннєм. Він заснув і у сні бачив той самий образ і прокинув ся з першою думкою про той образ. І личко гарної хуторяночки, як зоря при місяцеви, потонуло у проміннї нового сьвітла, нової краси.

— Прощай, Галю! Прощай серце! Чи я-ж винен, що серце моє не вільне? Хиба вільне сонце, як не сьвітить і не гріє, коли треба, а сховаєть ся десь за чорні хмари і втратить свою силу, то знов засьвітить і заблищить, коли йому призначить закон натури?

Не знаходячи причини навідатись до Дашковичів, він не пішов до їх того дня. Але другого дня і причина знайшла ся: вийшла нова книжка журнала, де була нова повість, що наробила тоді такого галасу у громаді. Радюк ухопив книжку і прожогом побіг до Дашковичів. Нове сьвітло в його серці так сьвітило і гріло! Він забажав, щоб се сьвітло зістало ся в йому на все живоття, по саму смерть, і не згасало до домовини! Його будуще вже так добре складало ся! Він так був певний у своїй матеріяльній фортуні, а яким щастєм надарила його Ольга одними очима!

Тим часом у Дашковичів після того вечора, як був у їх Радюк, була зовсім инакша сцена. Вставши у-ранці другого дня, Ольга спитала у матери:

— Чи не знаєте, мамо, якої української пісні? Ви б мене навчили!

— А я отсе тільки-що хотіла тобі те саме казати. Чи бачила вчора, яка тепер наша молодіж? Треба б тобі навчитись українських пісень співати. Тепер така мода. Як підемо в маґазини, то коли б не забути купити який-небудь збірник українських пісень.

— Коли ми там підемо!... Я б хотіла зараз вивчитись якої-небудь... хоч одної...

— Бач, як припало! — сказала Степаніда Сидорівна, пригадавши гарного молодого Радюка. — Колись я співала й на ґітарі грала, а тепер мабуть усе позабувала. А принеси ґітару, може й згадаю де що.

Ольга ледви викопала десь ґітару і принесла матери. На ґітарі телїпала ся одним-одна струна. Треба було посилати в маґазин за струнами. Нетерпляча Ольга вже починала сердитись. Тим часом поки принесли струни, в хату вступила Марта Сидорівна із Катериною.

— Чи не пригадаєш, сестро, яких українських пісень? Моя Катерина причепила ся, щоб я її вивчила, а я, як на то-те-ж, геть до чиста позабувала, — казала Марта Сидорівна.

Степанїда Сидорівна тим часом начепила струни і почала незручними пальцями брати акорди й співати пісню. Вона почала кілька слів і запинила ся, бо зовсїм забула.

— Пригадуй бо й ти, сестро! — просила вона Марту Сидорівну.

Марта Сидорівна нагадала кільки куплетів і вони у-двох почали співати в унїзоно: *Котили ся вози з гори.* В їх голоси були такі старі і хрипкі, що молоді дочки почали сьміятись.

— Чи не памятаєте якої иньшої? Ся дуже швидка, — сказала Ольга.

Марта й Степанїда почали перебирати піснї, які памятали, і знов затягли сипкими й хрипкими голосами. Їх голоси були такі, що Дашкович, у своїм ґабінетї закопаний в Ґеґелеву фільософію, вийшов до залї і спитав:

— Чи не налетїли у вікна ворони? — сказав він, оглядаючи хату по-під стільцями.

— Та се ми так співаємо пісень! — сказала Степанїда Сидорівна, сьміючись.

— А я думав, що ворони! Ой, не співайте лучше! Нехай уже дочки співають, — сказав професор і пішов знов до свого ґабінета.

Одначе всї переспівані піснї не сподобали ся молодим паннам, бо всї були козачки до танців.

— *Як уміємо, так і пієммо!* Коли сих не хочете вчитись, то де-ж ми вам дістанемо красших? — сказала Степанїда Сидорівна.

— Може папа знає! — сказала Ольга і вже хотїла бігти до дверий.

— Мабуть стільки, скільки й мама! — одказала їй Марта Сидорівна.

— А поклич, Ольго, кухарку! Вона часом співає дуже гарних пісень, — промовила Степанїда.

Ольга, забувши на той час Турман й інститут, побігла до пекарнї і прикликала кухарку, яка увійшла в салю із позасукуваними рукавами і напеченим лицем.

— Ти, Палажко, співаєш дуже багацько пісень. Заспівай нашим паннам якої гарної пісні! — промовила Степаніда Сидорівна, — вони хотять і собі вивчитись.

— Отсе! Узяла-б та отут і співала! — сказала Палажка, подумавши, що із неї глузують.

— Та ну бо, не жартуй, коли тебе просять! — уже сердилась Степаніда.

— Отсе! Їй Богу якось ніяково! Як би в пекарні, то-б і співала! — казала Палажка, затуляючись рукавом.

— Співай, якої вмієш найкрасшої, — просила Ольга.

— Якої-ж? Хиба отсеї: *Ой полину, полину, добувати талану!*

— Та не говори, та співай! Нам треба знати голос! — вже кричала Степаніда.

Палажка мусїла співати пісні, а Ольга записувала слова і вчила на фортепянї голос. Швидко потім обидві панни, підібравши акомпанїямент, учились співати пісню: „Ой полину, полину, добувати талану!“ А тим часом в обох у їх була думка, що б то сказала начальниця інститута, як би вона довідалась, що вони вчать ся мужичих пісень од своєї кухарки! Та одна думка нагонила їм на лице румянець сорому.

Вже й пісня була готова. Ольга й Катерина швидко вивчили і співали її досить чисто по українськи, підбираючись під Палажчин спів. Другого дня Ольга тільки-що встала, і її перше дїло було сїсти за фортепян і знов промовити слова й голос тієї пісні.

Вона перемогла себе: вчила її для Радюка і думкою бажала, щоб він, а не хтось иньший, її послухав. Вона його ждала, виглядала цілий день у вікно, не одступалась од вікна, оглядаючи кожного прохожого.

Над вечори у вікні майнуло чорнобриве Радюкове лице. Ольга ледви всиділа на стільці. Вона бачила, як Радюк не то що пішов, а полетів у фіртку. Вона не счулась, як рипнули двері, і Радюк стояв перед нею, держав її за руку і подавав нову книжку журнала. Мати вискочила з кімнати і привиталась до Радюка дуже ласкаво. Вона витягла навіть із кабінета Дашковича і привела його до залї.

— Яка я рада, що ви принесли менї нову книжку! — промовила Ольга і її очі так і сипали іскрами, так і сьвітились промінням.

Радюк тепер тільки придивив ся добре до Ольжиного серця, до очий, до брів Лице було таке пишне й гарне, як та мрія, що так негадано в вечері розцьвіла ся квіткою і причарувала його серце.

— Боже мій! яка роскішна, випещена краса! які чудові оксамітові брови! які промінясті очі! — подумав Радюк і він почув, що таких очий, такої краси лиця він і з роду не бачив, таких веселих очий, з таким проміннєм, таких ласкавих, хоч і лукавих. Розмовляючи з Радюком, Ольга кидала на його очима і потім тихо спускала їх до долу. Радюк ледви видержував маґічну силу тих очий! А Ользї так хотіло ся сїсти за рояль і заспівати української піснї! Вона встала, перейшла хату проз самий рояль, потім стала коло рояля і, поклавши два пальцї на клявіші, зачепила дві струни, що з тиха задзвеніли і довго дзвеніли, поки вона стояла і держала руку на клявішах.

— Заграйте, будьте ласкаві! — осьмілив ся Радюк у кінці всього попросити її, і сам став коло рояля.

Ольга сіла, поклала руки на клявіші й задумалась. Вона вибирала пєсу, і швидко смутна мельодия полила ся під її білими руками. Як би вона заграла веселої, то та мельодия не так вразила-б Радюкове серце. Смутна музика навела на його багацько дум і припала йому більше до серця, повного кохання.

— Моя Ольга вивчила недавно нову пісню! — не втерпіла Степаніда Сидорівна.

— Яку пісню! може яку українську? — спитав Радюк.

— Еге! — одказала вона.

— А заспівайте, коли ласка ваша! — почав просити Радюк дуже ласкавим голосом.

— Я ще добре не вивчила, — тихо промовила Ольга й почервоніла.

Ольга взяла руками прелюдію й почала співати: „Ой полину, полину“. Не вважаючи на те, що в інституті вона не вчилась співати по українськи, вона переіняла щиро українську інтонацию, бо часто чула українські пісні од няньки й кухарки.

Вона співала дуже добре, тільки українські слова так перевертала на руський лад, що Радюкови стало ніяково. За те-ж голос її сьвіжий і молодий проходив із мельодією до самого серця молодого хлопця.

— Я назбирав багато пісень по селах і навіть завів уже в ноти. Я був би дуже щасливий, як би ви дали мені надію прийняти од мене послугу, взяти мої ноти. Там є чудові й оригінальні мельодиї.

— Принесіть, коли ваша ласка. Я дуже люблю музику і, хоч добре ще не граю, але вчу ся що дня, — промовила Ольга.

Тим часом Дашкович, послухавши пісні, згадав свої Сегединці і розпочав розмову з Радюком про народ і українську народність. Почувши те, Ольга злякалась: вона бачила, що батько одвоює собі Радюка і не дасть ні слова промовити до його. Степаніда Сидорівна, назираючи з боку, як добра доглядачка, зараз зрозуміла те, і почала вмішуватись, щоб зробити розмову загальною для всіх. Вона почала розмову про женщин. Радюк так і вхопив ся за те питання. Він почав доказувати, що женщина повинна мати рівне право з мущиною, як на просьвіту, так і на місце в социяльному житї, та все обертав ся до Ольги, неначе в хатї більше нікого й не було.

— Коли в нас дївчат не пускають у наші університети, то нехай заводять женські університети! — так кінчив свою розмову Радюк. — У нас із женщиною обходять ся по варварськи, постановили женщину дуже низько просьвітою й науками, неначе присудили її зумисне на темноту й рабство.

— О, нї, Павле Антоновичу! — обізвалась Ольга, — хоч нас не пускають в університети, так нам не дуже й треба того. В нас є інститути. Ми не хочемо ваших університетів, бо інститут усе одно, що женський університет...

— Як так, то нїчого й клопотатись, — одрубав Радюк.

– Таки справді! — говорила далї Ольга, обороняючи честь свого інститута, — хоч у вас університет і висше, я те знаю, та і в нас наука не аби-як стоїть! В нас читають лекциї ваші-ж університетські професори...

— Та так, читають, але трохи иньше...

— Хоч і трохи иньше, а все недалеко від університетського. Нам й Турман говорила, що ми в інститутї все одно, що в університетї. В нас тільки бракує медицини та юріспруденциї, а решта зовсім, як у вас!

— А то хиба не важна річ медицина, та право? чом би пак женщинам не бути медиками й юристами?

— На ві-що? — спитала Ольга, якій в інститутї і в голову не прийшло, що є на сьвітї багацько сиріт і бідних дївчат, котрі були-б раді всякому шматку хлїба.

— А як сказати правду, то я в перве чую, що інститут усе одно, що й університет, — сказав Радюк.

— О, так і думайте! Ми всї такої думки. Всї наші інститутки так думали, — сказала Ольга, — нам і Турман так казала.

Радюка дуже вразила та висока думка інститутська про свій інститут, що мала питання за непотрібне, бо вже розвязувала його аж геть то просто й немудро!

— Як би на мене, то я з роду не схотїла-б служити нї в канцеляриї, нї в школї! — промовила Ольга, пригадуючи науку Турман. Ользї здавалось, що кожна порядна женщина повинна скінчити інститут, а потім вийти за-між за гарного й багатого хлопця, а потім скласти руки і нї об чім не думати.

Радюк почав прощатись і просив Ольгу швиденько прочитати новий журнал, бо ще багацько читальників дожидаєть ся тієї книжки.

— Я дуже люблю сї книжки, але французькі романи багато висші й красші. У нашої Турман була повнїсїнька шафа романів, та все золотообрізних! Хоч вона нам і забороняла читати, але ми вміли доставати з її таки шафи! — говорила Ольга. — От, як би ви достали нам французьких романів! — промовила Ольга до Радюка.

— Добре! достану!

— А я вас давно бачила! — промовила Ольга, — тільки не знала, хто ви такий. Чи памятаєте, як колись у Шато́ упав бальон на публику? Я тодї тїкала по стільцях і як раз скочила проти вас. Чи не зачіпила я тодї вас, або чи не натоптала вам ноги?

Ольга сьміялась, і Радюк сьміяв ся. Він був невимовно радий, що Ольга його примітила й памятала про його. Він догадував ся, що Ольга вподобала його, і серце його дуже забилось у молодих грудях.

І батько, й мати, і дочка, всї дуже ласкаво розпрощали ся з Радюком і просили не забувати їх і частїйше приходити.

— Дуже молода й трохи чванькова Ольга! — думав Радюк, вертаючись до дому, — буду я приносити для неї научні книжки, то може розівю її. Вона має добрий природний розум, тільки мало має научної просьвіти і вже аж надто носить ся зі своїм інститутом!

І Радюк думав, сидячи в своїй хатї, що було-б дуже добре, як би його жінка була й гарна, до того ще й розумна, і не цуралась научної книжки, щоб із нею можна було поговорити об чому висшому, ніж балї, танцї та моди. Йому тепер здавалась будуща жінка якимсь товаришом-студентом, розумним і просьвіченим, що стояв би з ним на рівнї розумом, просьвітою і найбільше — поглядом і пересьвідченнєм.

— Вона буде такою! Вона має розум! А я її вговорю, розівю, наведу її на розум! — так марив молодий хлопець у своїй тихій хатинї. — Тепер підуть екзамени, менї буде нїколи; я буду її забавляти тим часом французькими романами, коли вже вона набралась до їх великого смаку. А після екзаменів я буду давати їй легші критичні твори на сьогочасні руські й загранична повісти, потім принесу їй де-що научне, поважнїйше. Я доведу її своєю розмовою до пуття. Вона стане моїм товаришом і другом, рівним зо мною просьвітою і любовю до питомої лїтератури, до питомої мови.

Так думав Радюк, бігаючи по своїй хатинї од кутка до кутка; перед його думкою пишалась, як осїння рожа, молода дївчина. Він і доси нїби чув її голос. Ті рідні смутні і поважні мельодиї і тепер іще лунали в його серцї, бо вони вилетїли з чудових уст, за які він був би радий віддати своє життя.

Другого дня він побіг до маґазина, достав один французький роман, ледви дождав ся вечора, вхопив той роман, узяв кілька українських пісень, заведених у ноти його ж рукою і полетїв до Дашковичів. Переступивши поріг, він почув у другій хатї знакомий хлопячий голос і з разу впізнав голос Кованька, свого товариша. Кованько щось розказував голосно й весело, мішаючи слова по половинї зо сьміхом. В Радюка ноги затрусились... Він просто вбіг у ту кімнату і побачив Praxis Кованька на софі поруч із Ольгою. Коло їх сиділа мати...

Радюк привитав ся до всїх і подав руку Ользї. Вона вся почервонїла.

— Я принїс вам роман, якого ви мабуть іще не читали. А от і українські піснї!

Радюкове око впало на стіл. На столї перед Ольгою лежала книжка як-раз така завбільшки, як принесений роман. Він угадав, хто принїс той роман, і по якимсь негаданим причинам, як-раз той самий, що він тільки що подав Ользї!

— Трошки опізнив ся, бра! — промовив до його Кованько і показав свої лопатнї з під губ, сьміючись якось нїби зубами. Радюк почервонїв, потім зблїд, потім знов почервонїв. Мати все те бачила допитливим оком і почала розмову, щоб забавити молодих людий і одвести їх думку од тієї книжки. Та не до того йшло ся. Радюк сидїв мовчки, а Кованько все показував свої широкі зуби, трохи жовті коло ясел.

В Радюковім кружку товаришів один Кованько не згожував ся з гадками й мріями иньших. Він мав звичай трохи сьміятись над усім, об чім розмовляли молоді студенти, перевертати все поважне на легкий жарт, був зугарний у всьому зараз знайти комічне, сьмішне, повернувши його на якийсь сьмішний бік. Він був родом із самого Київа. Його батько був простий купець, не дуже багатий; він мав свій завод мила і сьвічок. мав свою крамницю. Кованько із усїх сьогочасних ідей ухопив ся до найбільше практичних і матеріяльних. Усе, що було висше од практики, од користи, всї висші ідеї, він уважав за непотрібні, за пусті. Він зріс між середним київським станом, де ще не втратила ся народня мова і національність, але де не було тієї поезиї, того пишного й симпатичного духу щиро-народнього, тієї роскоші пісні й думи українського села. Кованько не пристав щирим серцем до народности і все трохи глузував над тенденциями Радюка й иньших товаришів.

Вся цікавість Степанїдиного язика нїчого не вдіяла. Радюк сидів мовчки. Кованько силкував ся зачепити його і все починав говорити зі злістю.

— Чи не проповідував вам Радюк яких небудь дуже тонких сьогочасних ідей? — спитав Кованько в Ольги, зачіпаючи Радюка.

— Нї, я не чула ніякого проповідуваня, — одказала Ольга й засьміялась.

— Коли він вам не проповідував, то певне ще буде проповідувати. Я й знаю і вгадаю, про що він буде проповідувати! А хочете щоб я сказав?

— Про мене! хоч і скажіть, — промовила Ольга.

— Менї здаєть ся, лучче що небудь проповідувати, ніж підіймати на сьміх те, чого й сам добре не второпав, — сказав Радюк ніби до стіни або до дверий.

— Ну бо, Радюк! вставай і проповідуй! Ольга Василївна мабуть ніколи не чула в інститутї таких апостолів...

— В нас, в інститутї, ніяких апостолів не було! — одказала Ольга, сьміючись.

Радюк ледви сидів. Він був сам не свій. Йому здало ся, що Ковалько вже жених Ольги і без сорома глузує над ним. Тим часом Ольга простягла руку до двох романів, що лежали рядом на столї, і взяла в руки принесений Радюком. В Радюка ввесь смуток одійшов од серця, і надія знов засьвітила ся в його душі.

— Коли хочете, то я вам скажу, про що буде Павло Антонович вам проповідувати. Він буде вам говорити, що вам треба служити в канцеляриї, або вчитись в унїверситетї і зайняти потім катедру, що вам треба співати сїльських пісень, треба вивчитись грати на кобзарській лїрі, яка повинна згодом стати на місцї теперішних фортепянів.

— О, вибачайте! Я нїчого такого не чула од Павла Антоновича! — промовила Ольга.

— Трівайте, трівайте! Се ще не все! Радюк буде вам приносити юридичні книжки, фільософію Гетеля, потім буде три днї і три ночі під-ряд говорити про баштанника Ониська і його поезию, а потім буде вговорювати вас, щоб ви самі вивчились писати українські вірші.

Ольга і її мати сьміяли ся.

— Я ніколи не писала віршів і певне не буду. Що се ви говорите, Кирило Петровичу? — сказала Ольга сьміючись.

Радюк ледви міг усидїти на стільцї. Попереду, в крузї своїх товаришів, він не дуже вважав на Коваськові жарти, бо мав їх за жарт молодого веселого хлопця, готового все життя і все обернути на жарт і на сьміх, щоб тільки було з чого пореготатись. Але тепер, в домі поважного чоловіка і перед очима милої особи, йому ті жарти доходили до самого серця.

— Се ще нічого! Але потім Радюк буде намовляти вас одягтись у мережану сорочку і в червоні чоботи, бо він і сам одягаєть ся в свиту й кожух...

— Тобі нема ні сорому, ні совісти! — тихо промовив Радюк.

А Ковалько, не вважаючи на те, знов протягував свою карикатуру:

— Чи ви знаєте, що наші студенти тільки й думають, як вони жити-муть у куріиях на баштанах,і як їх жінки носити муть їм обіди з дому, як вони будуть орати однією рукою, а другою книжку держати, а третьою писати докторські дісертації...

— Бог-зна, що ви говорите! — сказала Степаніда Сидорівна. Їй стало жалко Радюка, бо вона постерегала причину того кепкування.

— Як би се ми були дома, а не в гостях, то я-б і тобі намалював твій ідеал і твоє ідеальне життя на заводї, — сказав Радюк, — та нехай навпісля. А твій ідеал вийшов би певне не такий поетичний, хоч може й такий сьмішний.

Кованько замовк, неначе води набрав у рот. Щоб як-небудь перервати ту негарну розмову, мати попросила всїх до залї. Тільки що вони всї ввійшли в залю, Ольга одчинила рояль, і нї на кого не вважаючи, сьміливо й голосно заспівала українську пісню: „Ой полину, полину, добувати талану!“ Та пісня була одповіддю й протестом проти Кованькових жартів. Кованько зрозумів те, бо замовк і задумав ся. Його великі губи закрили зуби, а повні й довгі щоки аж одвисли в низ. Радюк оджив і повеселійшав. Він зрозумів серцем, до чого стосувала ся та пісня, про яку ніхто й не згадував.

Тим часом на голос пісні дочки вийшов з кабінета й батько. Дашковичове лице почало дуже старітись, і не так старітись, як вянути і зсихатись од сидіння й безсонних ночий. Дашкович привитав ся до Радюка й до Ковалька і розпочав розмову з Радюком, вважаючи на його, як чоловіка розумніщого і більше люблячого поважну розмову.

Думаючи нераз про свій народ, я дійшов до такої гадки: щоб зрозуміти його сьвітогляд і його будущі фільософські прінціпи, треба роздивлятись на наш народ не як на народ, одрізаний од сім'ї иньших народів, а власне в купі з иньшими народами, що йому з рідні, що близше до нашого народа по прикметах племя, мови, віри і т. д., — так говорив Радюкови професор.

— А певне так! — ледви обізвав ся до його Радюк, а сам усе поглядав у той куток, де сиділа Ольга й Ковалько.

— І я тепер маю думку роздивитись на сьвітогляд цілого славянського племя, і потім уже приступити й до свого народа.

— І я так думаю, — потакав йому Радюк, хоч він у той час нічого того не думав і навіть і не второпав, що говорив йому Дашкович. Він бачив, що Ковалько сів близенько коло Ольги, розказував щось сьмішне, бо й Ольга сьміяла ся до його. А Дашкович, як на то-теж, усе розвивав та розвивав перед ним свою теорію, радіючи, що знайшов вважливого слухача.

Радюк слухав, а його очі все тягло туда, де жартував Ковапько, дуже радий, що Радюк попав ся Дашковичови. Його очі роздвоювались, бо він усе дивив ся і на професора, і на білу шию Ольжину, де блищало проти сьвітла прозорчасте вушко, де малював ся її чистий профіль проти сьвітла. Радюк уже й не слухав Дашковича. Кров кинулась йому до голови. Сам професор, запримітивши невважливість Радюка, перестав розмовляти.

Тільки-що подали чай, як у залю одчинили ся двері, в хату ввійшла Марта Сидорівна з дочкою. Вони обидві держали в руках дамську роботу і прийшли нїби ненароком по сусїдськи в гості. Але було не так. Марта Сидорівна, побачивши сьвітло в вікнах залї, постерегла, що в Дашковичів є гостї і, взявши дочку, пішла з нею до сестри. Степанїда Сидорівна зараз зрозуміла те, бо якось із нехітю привитала ся з сестрою і з небогою.

— Чи всї здорові? — спитала Марта.

— Як бачиш, усї! бо всї тут і сидимо. Хиба ти що чула? — одказала Степанїда Сидорівна.

— Нїчого не чула, але думаю: дай, піду, побачусь!

— Спасибі', що не забуваєте нас, — одказала Степанїда.

Катерина була убрана по буденному, але дуже чисто. Вона причесала ся дуже гладко, і можна було примітити, що вона звернула вагу на свій костюм, бо була убрана красче од Ольги.

— Чи не думаєте куди на вечір? — спитала Степанїда, поглядаючи на Катерину, що навіть мала дорогі золоті сережки.

— Думали зайти, та вже не зайдемо; тут зостанемось, — додала Марта Сидорівна.

Тієї розмови сестер, пересипаної попелом і сіллю, ніхто не чув, і розмова стала спільною й веселою. І Радюк, і Кованько липли до Ольги, до неї обертались із розмовою, до неї обертали жарти, а як не до неї, то до котрої небудь матери. Катерина сиділа як сирота. Вона ждала хоч одного слова, хоч одного погляду очий, і ні один не подивив ся на неї, не заговорив до неї! Вона побачила Радюка першого гарного хлопця, і не могла надивитись на його, одірвати од його очий.

— А ну, буду примічати, чи подивить ся він на мене хоч раз? чи промовить він до мене хоч слово? — подумала собі Катерина і почала слідком водити очима за кожним рухом його очий.

Радюк говорив із Ольгою і не зводив із неї очий. Наговорившись із нею, він сів коло Степаніди Сидорівни і почав балакати з нею. Степаніда Сидорівна ласкаво та облесливо говорила з ним! Потім Радюк почав балакати з Мартою Сидорівною, що так само стала вся добром і ласкою. Катерина думала, що він от-от промовить до неї слівце, а він устав од стола і почав говорити з Дашковичом. Тоді вона почула, що її здавило коло серця. Не тільки ласкавого слова, навіть погляду очий його вона не пригорнула до себе. Вона бачила як його чудові очи майнули проз її лице, вона ловила його очи своїми очима, вона хотіла застановити їх на собі хоч на хвилину, і побачила, що не мала тієї сили чарів!

— Не ласкава доля до мене, — ледви заворушила ся в неї така думка. — А чи я-ж не така інститутка, як і вона? А чи я-ж не так граю і співаю, як і вона!

Катерина ледви задушила в собі чутя неприязні до своєї щасливої сестри, бо добре знала, що й сестра тут нічим не винна.

Тим часом Марта Сидорівна, не питаючись серця своєї дочки, думкою вже призначила Радюка Ользї, а для своєї Катерини рада була-б узяти й не дуже гарного Кованька. Вона бачила, що од Катерини обидва паничі держать ся осторонь, і промовила:

— Ви-б, панни, або заграли, або заспівали нам старим, а за вами може-б заспівали й паничі. Ольго! Ти хазяйка, починай! А за тобою може й другі осьмілять ся...

Ольга була весела й щаслива. Вона тільки-що наговорила ся з милим, надивилась із близька на очи, на брови, наслухалась до схочу його мельодичного голоса. Весела й щаслива, вона пурхнула до рояля і почала перебирати веселі вальси й мазурки, а потім, дивлячись прямо Радюкови в вічі, заспівала: „Ой полину, полину, добувати талану!“

Ольга ще трохи пофантазувала і встала. Катерини ніхто не просив, і кільки хвиль було в хатї зовсїм тихо. Її мати трохи вже сама не просила її сїсти за рояль, як Кованько обернув ся до Катерини і попросив її заграти.

Катерина встала і якось без енерґії перейшла хату до рояля. В її тихій, неохочій ході виявляла ся й обида, і смуток. Вона сїла за рояль; смутний мінорний акорд сам підбіг під руки, і з під її пальців полила ся смутна, смутна мельодия, дуже не припадаюча до молодого зросту. В тих мельодиях не чути було ні надії, ні любови, ні веселости.

— Яка гарна й смутна пєса! — промовив Радюк, але не подивив ся на Катерину, а на Ольгу.

То були перші слова Радюкові, що стосувались просто до Катерини. Вона почула, що ті слова вразили її в серце, але не щастям і надією, а якимсь жальом, якоюсь втратою надії. Катерина трохи не заплакала і почала ще виразнійше виявляти в мельодиях своє невеселе чутя. Її дума вся перелила ся в мельодії. Вона, не запиняючись, перейшла на українську думку і почала грати з серцем, з великим чутям. Катерина почула, що вона плаче в мельодиях, хоч не плаче слїзми, і дала волю тим невидимим сльозам. Мельодиї лили ся, як сльози, то тихо-тихо, то разом заливали всю залю й сповняли її чудовим дзвенїням гарного рояля. В трелях, здавалось, нїби дріжала її душа, в тихих місцях вона нїби замирала, нїби щезала, і знов виявлялись голоси плакучі то на висших нотах, то на басах, що гремїли і все стихали та стихали, приймаючи в себе делїкатність почування дївочого. Катерина чула, що в перве на віку так грала, бо в перве на віку постерегла, що не дано їй щастя-долї на землї безневинно, що її обминула золота доля. В перве на віку вона плакала молодою душею по втратї надії на висше щастє на землї — на любов.

Всї заслухались, усї мовчали. Навіть Дашкович перестав фільософувати про Славян і промовив:

— Як же гарно ти, Катерино, грала!

Катерина встала од рояля, тихою водою одійшла й сіла коло матери. Вона сама засмутилась і всіх засмутила. Всї думали й мовчали, бо не могли вийти зараз із під впливу тієї музичної думки, того молодого плачу безталанної дівчини.

— Як ти засмутила нас своєю думкою! — сказала Ольга, може й не рада, що на її щасливе серце невесела мельодия навела смуток і попсувала чутя першого щасливого кохання.

Вже було пізно. Радюк почав прощатись, а за ним і Кованько. Марта Сидорівна з дочкою пішла до дому зараз за ними. Ольга зосталась із матїрю і довго дивилась на обидві книжки романа, що лежали рядочком на столї.

— Котру книжку будеш читати? — спитала мати дочку.

— Отсю! — сказала Ольга, сьміючись і прикрила рукою Радюкову книжку.

— І я так думала! Не знаю, як твій батько думає?

— Про батька, здаєть ся, все се байдуже! — сказала Ольга, сьміючись.

Тим часом як Ольга сьміялась, Катерині було зовсїм не до сьміху. Вона вернулась до дому і довго думала, сидячи за своїм роялем. Її пальцї самі почали ту думку, яку вона недавно грала. Ті самі мельодиї викликали в її серцї те саме чутє, ті самі думи, тільки-що передумані. Вона любила щиро, і знала, що любить без надії, що для неї треба на віки забути того, кого так дуже й щиро полюбила, на віки задавити в серцї таке високе, таке миле щастє!

Довго грала Катерина, сидячи за рояльом, і дала волю своїм сльозам. Батько її вже спав, мати вешталась у другій кімнаті. Вона одна на самоті награлась і наплакалась, бо не знала, чим вона винна, що доля не дала їй таких чорних брів, таких блискучих очий, які мала щаслива Ольга.

Тим часом почали ся екзамени. Радюк думав, що його кохання буде перебаранчати і бояв ся втратити в науці. Але він помилив ся. Ніколи він не чув у собі стільки енерґії, стільки охоти до науки!

Здавши дуже добре екзамени, Радюк думав зістатись у Київі й вибрати собі поприще науки. Але такого місця тоді не було. Радюк мусїв тим часом зістатись у ґубернській канцелярії. Йому трапилось навіть добре місце, і в тій сфері його ждала не погана карера.

Щасливий і веселий, із великою надією на щастє, Радюк зараз таки написав до батька. Він писав, що дорога скатертю розістлала ся перед ним, що доля його збирає колоски на багатій ниві. Він писав і про Ольгу, хвалив її, не знаходив слів, щоб похвалити її. Письмо дихало таким щастєм і такою любовю, що батько сам нїби в-друге почав жити минувшим житєм, а мати аж заплакала од радости.

„Сподїваю ся, тату, що моя Ольга вишие менї навіть таку мережану сорочку, яку ви бачили колись на менї“ — писав син до батька.

Маючи Ольгу за свою, Радюк почав марити об тім, щоб подїлитись із нею добутим знанєм. Перший час гарячого кохання вже минув. Йому здавалось, що любов не слїпа, не звіряча, а людська й розумна повинна закріпитись і зміцнїти чимось трохи висшим од звірячого елемента, повинна ошляхетніти й обдуховитись рівністю погляду, пересьвідчення, морального прямування, рівністю розуму, науки й розвитку. Скінчивши свої діла, Радюк здумав зайти до Ольги, щоб відібрати од неї деякі романи. Йому здавалось, що настав час однести для неї де-що трохи висше од романів. Він одніс Ользї научну книжку. Покинувши книжку, Радюк просив скінчити її до того дня, в який мали збиратись до Дашковича студенти на вечір.

Зіставшись сама, Ольга розгорнула книжку й почала читати. Вона думала знайти там щось таке, що стосувало ся-б до її любови. Читаючи романи й повісти, вона все ставила себе на місце молодої героїнї, а Радюк конечно займав місце молодого щасливого героя. Вона думала знайти щось похоже й тут. Дуже легка мова й поетичний кольорит трохи втягували її у читане. Перегорнувши кілька листків, вона почала нудитись і закрила книжку, позїхнувши двічи з разу.

Прийшов вечір. Ольга знов розгорнула книжку й почала читати, але, не звикши до поважного читання, вона швидко втомилась. Та книжка пригадувала їй лекції, які огидли їй у інституті. Ольга позїхала, плющила очи. Сльози виступили на її очах, вона перестала розуміти, до чого все те стосувало ся! А тим часом вона знала, що Радюк заговорить із нею про те капосне писанне... Пригадуючи те, що прочитала, вона ледви згадувала пяте через десяте й кинула книжку на стіл...

— Що буде, то буде, а у-друге читати не буду! — промовила голосно Ольга, позїхнувши.

Коли се в хату вбігла Катерина і вхопила ту книжку, що лежала на похваті.

— Що се ти читаєш? — спитала Катерина.

— Й сама не знаю, що читаю! Се мені накинув Радюк.

— Дай мені, і я прочитаю!

— Бери, голубко, читай, тай мені розкажеш, бо я стала така лінива, що сама собі дивуюсь, — сказала Ольга.

Катерина вхопила книжку і побігла до дому. Вона зараз сіла й прочитала усю од дошки до дошки.

Швидко настав і вечір у Дашковича. Студентів зібрало ся чимало. Але Ольгу дуже вразило те, що на той вечір зібралось дуже мало студентів, далеко менше, ніж збиралось попереду.

Дашкович тепер постарів ся і дуже змінив ся. Він тепер зовсім звернув на иньшу дорогу: почав забувати свої Сегединці, свій народ, свою літературу і чогось вчіпив ся до чистої науки та до Славян, неначе в їх було все щастє України, все щастє українського народа.

Тим часом як Дашкович балакав із студентами, які вже слухали його розмову якось офіціяльно, щоб не обидити професора, Радюк кинув ся до Ольги і почав балакати із нею про ту книжку. Ольга почервоніла, як мак, і все одбувала ся загальними фразами, хвалила гарну мову, поетичність писання, його правду, і говорила все те, що може сказати кожний чоловік, не читавши книжки, але знаючи, об чім там мовить ся. Радюк догадав ся, що вона або зовсім не читала книжки, або тільки переглянула. Ольга так нудилась од тієї розмови, що Радюк замовк і задумав ся. Тоді Катерина заговорила сама й заговорила дуже розумно. Радюк підвів на неї очи. Катерина побачила, що його очи заблищали і палились вогнем, і душа її затріпалась, як птиця, під його поглядом. Вона так близько сиділа коло його! Його очи так близько горіли вогнем! А Радюк знов одвернув ся од неї і почав без перестану молоти із Ольгою ту нісенїтницю, в якій так багацько розуму для того, хто її говорить! Радюк почув, що сила тієї любови, яку він так не дуже поважав, тепер за-для його висше од усякої ідеальної, духової високої любови. Він почув, що в той час для його молодого серця сила чорних очий і сьвіжих щік була дужча од найвисшої просьвіченої любови, хоч би вона була любовю ангелів неба.

Тим часом між Дашковичом й одним палким чорнявим Сербом почала ся дуже цікава колїзія. Дашкович якось ненароком зачіпив національну честь Сербів, не похвалив Сербії. Палкий Серб так і спахнув, як порох, і почав кричати:

-- Ми не нікчемні! Ми не дурні, хоч ми й побиті ворогами! Ми не одступимо од національности нї за що в сьвітї! — закричав молодий гарячий Серб і схопив ся з місця.

Його очи горіли, його руки складались у кулаки. Він кричав та приступав усе близше до стола. Дашкович устав і собі і не знав, що почати, викликавши таку сцену.

— За честь свою, за честь свого народа й національности ми готові тричі вмерти! Ми не попустимо, щоб із нас хтось глузував! Ми ненавидимо наших ворогів Турків, що потоптали нас ногами! — кричав Серб, і його великі очи страшно палали вогнем. Увесь віковічний гніт, уся ненависть виявила ся тим диким вогнем у його очах.

— Ой, я боюсь! Який він страшний! — промовила Ольга до Радюка.

— Який він гарний! — скажіть лучше. — Дивіть ся, яким вогнем блищать його очи, яка палка його розмова! Яка енерґія, яка сьвіжа сила! Оттакий не піддасть ся ворогам, — сказав Радюк.

У хаті всї замовкли, тільки дзвенїв голос гарячого, аж трохи дикого Серба. Професор стояв нї в сих, нї в тих.

Там часом Степанїда Сидорівна, побачивши, що крикливий студент так присїкав ся до її чоловіка, прожогом кинулась на поміч.

— Коли ви так поводитесь у моїм домі, то вибачайте на сїм слові!

Степанїда наступила на Серба так грізно, із такими блискучими очима, що він втихомирив ся і почав одступати назад. До неї на поміч прийшла й Марта Сидорівна. Обидві сестри так присїкались до молодого Серба, що купа студентів кругом його так і розсипалась по хатї, неначе од куль війська.

Кованько торкнув ліктем Радюка і промовив:

— От комедія! Ото є на що дивитись! Дивись, дивись, як той Серб ярить ся! А Дашкович! Їй Богу, в його душа тепер у пятах! Славна комедія! Є чим натїшитись! Їй Богу, часом за поганшу платять гроші!

— Кованьку! Перестань дуріти по школярськи, — сказав йому тихо Радюк.

Радюк похопив ся одійти од Кованька, бо бояв ся, щоб він часом і справді не вклеїв чого школярського.

Тим часом гостї почали прощатись і вийшли з хати. Радюк зістав ся і довго балакав із Ольгою.

— Чи принести вам іще яких книжок? Тепер вийшли дуже гарні книжки по природним наукам.

Ользї дуже хотїлось сказати, щоб він більше не приносив їх, та вона того не сказала, і сам язик промовив, щоб він як найскорійше приходив і приносив ті книжки.

Радюк попращав ся і вийшов на улицю. Осїння ніч була тепла, як лїтня. На дворі все дихало маєм. Вода в Днїпрі блищала проти зоряного неба. За Днїпром на берегах горіло багаття й осьвічувало щогли байдаків: то бацькуни варили вечерю. І на плитах по Днїпру скрізь блищали огнї й одбивали ся у тихій водї. Радюк вийшов до Володимирового памятника, сїв на східцях і задумав ся. По другий бік тих східцїв сидїла чиясь темна фіґура в позї задуманого чоловіка і прибільшала йому дум. Тиха торжественна картина великої річки, осьвіченої вогнем багаття, й вогнем одкинутого неба, засипаного зорями, навела на його тисячу дум. Будуче житє з Ольгою так манило його щастєм, здавалось йому тією, нїби й мертвою річкою, де нїби й замерла вода з зорями, але в тій річцї було стільки житя під тихим покривалом ночи! Стільки житя було заховано од людського ока під темним небом, де в тиші стукотїв пульс невичерпаної сили природи!

Радюкови у перве прийшла думка обявитись Ользї, спитати її про її серце й думки, і сказати про свою любов. Він усе побоював ся Кованька. Йому здавалось, що він недурно топче стежку до Ольги.

Він і не гадав, щоб Ольга не дала йому слова, і щоб його мрія розлетїлась марно, як туман од вітру.

Забравши деякі книжки з гарними образками, Радюк побіг до Дашковичів і застав дома саму матїр. Батька й Ольги не було дома, вони пішли на Хрещатик, на гулянку. Покинувши книжки, Радюк полетів на Хрещатик, перебіг його од кінця до кінця, трохи не звалив із ніг кільки панів і дам, і не знайшов Дашковича з дочкою. Вертаючись назад, він побачив чиєсь жовте лице. Між иньшими сьвіжими лицями те лице жовтїло, неначе стигла диня. Радюк впізнав Дашковича. Швидко він углядїв і друге лице молоде й сьвіже, як рожа: то була Ольга. Він привитав ся до їх, і всї троє пішли рядом. Радюк постеріг, що випала найлучша година обявити ся Ользї; старий фільософ не перебаранчав нїчим.

Вже наближав ся вечір, і народ цїлою валкою прямував до царського саду, де кожного вечора була гулянка. Осїнь була тепла й суха, і всї неначе хапались нагулятись перед холодами.

— Ходїмо, папочко, в Шато! — просила батька Ольга.

— Куди там менї старому! Що я буду там робити!

— Будемо гуляти! Ходїм, папочко! Ви трошки провітритесь і поздоровшаєте. Ми недовго там гуляти-мемо. Я покину й фаєрверки за-для вас!

Старий Дашкович мусїв йти у сад. Вже музики грали, а публика ворушилась по долинї, як комашня. Тераса ресторана була обсипана людьми. Перебігши Шато, Ольга із Радюком пішла на гору на велику алею. Старий професор, слухняний як дитина, мусїв старістю лїзти за ними на гору. Ольга не йшла, а бігла під гору, так що батько держав ся тільки очима за її рожевою сукнею і ледви встигав йти підтюпцем. Вони вийшли на велику алею. Дашкович так і впав на лавку, засапавшись.

— Ви сїли, а нам хочеть ся бігати, — сказала Ольга сьміючись.

— Про мене, серце, й бігай, тільки дай спокій менї старому, — сказав він, одмахуючись рукою.

Радюк пішов із Ольгою по алеї. В його серце так тріпалось! Його душа була повна щастя, але непевність усе-таки трівожила його. Випадок був такий добрий, що лучшого трудно було діждатись.

Вони перейшли алею, звернули на бік і пішли доріжкою по-над самими горами. Людий було все менше та менше. Якось знехотя вони обоє звернули з дороги і стали над самою горою, що була перерізана вузкою та глибокою долиною. На горі росли високі сосни та верби, а через вузеньку й глибоку долину було видко аж над самим Днїпром шматочок шоссе, де манячіли проїзжі й прохожі. Ольга не дивилась на Днїпро, на пишну заднїпрянську картину, та все дивилась у той глибокий яр, де по шоссе миготїли дами й панни, маленькі як кукли, де котили ся вози, й стукотїння од колїс било ся луною в обидва боки того яру.

Радюк мовчав і Ольга мовчала. Її щоки горіли румянцем. Вона очевидячки чогось ждала. Радюк оглянув ся навкруги; по дорозї пленталась якась міщанка. На шпилях подекуди сиділи люди по двоє, по троє. Недалечко од їх у низу на одному шпилї стояв якийсь високий пан, як та статуя, і дивив ся на Днїпро. Фіґури на шоссе все ворушились, нїби в вертепі ляльки. Радюк подумав обявитись прямо й просто кількома словами, і не найшов тих простих кількох слів. Він почув, що його душа дуже стрівожена, і ждав, поки вона трохи втихомирить ся. Він глянув на Ольжине лице: воно було румяне й спокійне, очи були спущені на зелений яр, неначе в йому діялось якесь незвичайне диво.

„Вона жде, вона жде!“ — подумав він, і те слово сотню раз перейшло через його думку. Він узяв ся рукою за груди і почув, що в грудях у його ще не все заспокоїлось. Серце тріпалось, як пташка у клїтцї. Він подумав почати яку-небудь розмову, щоб утихомирити свою душу.

— Здаєть ся осїнь на дворі, а з-роду нїхто не впізнав би, що тепер осїнь. Глянеш на небо, на Днїпро, і подумаєш, що почнnaєть ся лїто, — тихо промовив Радюк.

Ольга мигнула на його своїми роскішними очима. І яка була краса тих сором-ливих очий! В тих очах були нїби сльози, нїби мокра роса прикрила їх огонь. Вона певне не того ждала од його й спустила очи.

В низу Днїпро був заставляний байдаками й барками. При березї коло Подола стояли рядами здорові дуби й берлинки, повні жовтих і червоних яблук, кавунів, груш. Кільки дубів і берлинок із кавунами бичувало ся по Дніпру до пристани, а на пристані на соломі були накладені цілі гори кавунів і яблук. На дворі було тихо; за Дніпром синїв бір, який здавав ся ще синїйшим під проміннєм заходячого сонця. На тім темнім фонї серед бору палало нїби полумя: то сонце вдарило прямо у всї шибки церкви далекого села.

— Чи то пожежа? — спитала Ольга дуже несьміливо.

— Нї, то сонце грає на вікнах сїльської церкви, — сказав Радюк, і вони обоє знов замовкли.

На другім кінцї бору три банї церкви, осьвічені сонцем, неначе три зорі, висїли над чорним лїсом, а там десь сонце потрапило в шибки бідної рибалчиної хатини і зробило із тих вікон щире золото, неначе хто повісив позолочені щити серед темного бору. На річцї в низу колихали ся тихо байдаки, а вище, коло Подола, стояв лїс машт. Якийсь спокій був розлитий на сьвітї. Природа нїби вже думала заснути перед приходом холодів. І Ольга й Радюк задивились на ту картину. Вона їх заспокоїла.

— Як тиха картина осїни, хазяйської домовитої осїни, наводить на мене думку про щастє тихої сїм'ї. Й те щастє менї здаєть ся таке тихе, спокійне, але пишне й чудове, як ця тепла й овощна осїнь, — промовив Радюк.

Ольга подивилась на його всїми очима.

— Ви любите осїнь? — промовила вона, — а я найбільше люблю весну. Кільки разів я марила об тих островах Океанїї, де вічно цвите й не вмирає весна! Як би мене хто чудом перенїс на ті острови! Таким чудом, про які розказує в казках Шехерезада!

— Хто її не любить, тієї весни, часу соловейків і рож, але вона така коротка! А щаслива весна людини ще коротша, ще коротша, хоч пишнійша од весни природи.

Ольга здихнула, а Радюк задумав ся. Він трохи заспокоївсь.

— От і моя весна, весна мого житя швидко мине, — знов почав говорити Радюк. — Я вже став твердо на дорозї житя, вже втягла мене в себе та безодня моря людського житя. Я чую, що менї час жити щастєм ширшим і висшим од щастя молодої пори весни, я чую, що менї час жити щасливим житєм сїм'янина.

Радюків голос усе тихійшав і почав дрожати. Ольга його слухала, трошечки підвівши голову й очи.

— Ольго Василївно! Ви знаєте, що я чоловік нового поколїння і не вмію говорити комплїментів, завірчуючи просту мисль у непрості слова. Я вам скажу просто: я вас люблю. Я любив вас од того часу, як побачив вас. Менї здаєть ся, я нї з ким не прожив би так щасливо, як із вами. Скажіть менї щиро всю правду: чи любите ви мене? Чи підете ви за мене за-між? Я прошу вашої руки, і коли ви дасьте менї слово, то я буду мати щастє просити вашої руки і в ваших батька-матери.

Радюк підвів очи. Ольга стояла перед ним червона й гарна, як квітка. Вона в-перве чула од хлопця такі слова не так спокійно і твердо, як вона собі думала. Ольга дивилась на його і мовчала.

— Дайте менї, Ольго Василївно, одповідь так просто й щиро, як я вас просто й щиро запитав!

— Я вас люблю. Я вас полюбила давно, і полюбила, як нікого так не любила... Але кажу вам просто й щиро, що я ще й не думала про заміжне житє...

Вона перервала свою розмову.

— Чом же ви не думали? Може я вам не сподобав ся? — сказав Радюк і ледви в його стало сили промовити ті слова. Він ждав, що Ольга на те скаже; від сподївав ся од неї згоди, а вона тим словом, неначе громом ударила в його.

— Я побачила вас колись давно в Шато, як вам уже казала. Я вас іще тодї полюбила. Потім я почала вас забувати. Але як ви прийшли до нас на вечір, я трохи не зомлїла, як углядїла вас несподївано. Я знов полюбила вас. . . .

— А тепер знов забудете мене, — ледви вимовив Радюк. Він почутив, що в його руки дрожать. — А я вас люблю і ніколи не забуду, — знов сказав він і замовк, згорнувши руки на грудях.

— Дайте менї часу подумати! Я була така щаслива в батька! Я ще така молода! Менї так добре жило ся на сьвітї, що я не мала й гадки про за-між. Ми обоє молоді. Час наш не втїче, як вода в Днїпрі. Дайте менї подумати, — сказала Ольга і вхопила його за руку, здавила дуже і потягла її к свойому серцю.

Її лице, гарне, як перша маківка на городї потягло ся слїдком за її рукою до його. Він подумав, як близько од його щастє, і як воно тепер стало од його далеко!

Тим часом на доріжці з'явила ся якась немолода дама. Ольга швидко покинула Радюкову руку й оступилась трохи од його. Вони обоє чули, як дама наближалась, шелестїла одежою, як ступала ногами. Ольга знов утопила очи між тими двома горами, де був глибокий яр, де дзюркотїла з гори вода, збігаючи ринвою між кущами та вербами під шоссе в Дніпро. Вона ніби хотїла розпитати й вислухати пораду од тієї тихої води, що одним-одна давала тихий голос, серед торжественної тиші природи. Вона знов дивилась, як по шоссе в низу пересовувались люди, ніби ляльки в вертепнім театрі. А молодий Радюк усе дивив ся на чорний бір, де палало полумя сонця на вікнах далекої церкви... Вже й та дама пішла собі давно, й шелестїннє її ходи давно затихло, а вони обоє все дивились та дивились, неначе хотїли випитати в природи собі пораду. Радюк бачив, як згасало полумя на вікнах, як воно жевріло на хрестї, потім зачіпилось на кінчикови хреста й тлїло, наче жарина, неначе якесь огневе око того чорного бору. Він усе дивив ся на його, доки воно не згасло, і думав, чи не хоче Ольга йти за-між за Ковалька? Чи не має вона кого иньшого на примітї? І що станеть ся з ним, як вона одкинеть ся од його? І яка причина може бути, коли вона його любить щиро, а про за-між і не думала!

Довго ще вони обоє стояли й думали. Ольга дивилась і нїчого не бачила. На кільки років молодша од Радюка, вона була серцем на кільки років старша од його. Вона вміла вже одріжняти в свойому серцї любов, а в своїй думцї — заміжне житє, і не могла вже йти туди, куди повело б її серце. Вона сказала неправду, що не думала про за-між: вона давно думала, і думала зовсім не так, як тепер те стало перед її очима. Не такого мужа, який був молодий Радюк, вона часто бачила фантазією в своїй дівочій кімнатці, і навіть в інституті... Перед нею стояв тепер Радюк, правда, гарний і молодий, але не такий блискучий своїм станом, своїми чинами, своєю вартістю в громадському житю і своїми достатками.

На темний бір спала ще чорнійша тїнь. На небі блиснула зірка. Од Шато лились голоси музичні, із-за дерева свиснула ракета, тріснула й розсипалась мячиками усїх цьвітів веселки. В Шато шуміла гулянка. Проз Радюка і Ольгу пройшло багацько людий, цїла весела компанїя. Кілька осіб пролетїло верхами на конях. Усе те перервало думу молодої пари. Вони обоє оглянулись до людий і тихо разом пішли назад до саду.

— Мабуть батько скучив, дожидаючи нас, — тихо промовила Ольга.

— Мабуть! — одказав Радюк.

І мовчки вони пішли, як тїни. Дашкович сидїв на тїй самій лавцї, де вони його покинули. Тихо вони прийшли й сїли поруч із ним, а він і не подивив ся на їх та все щось думав. Коло його так багацько людий і сїдало і вставало, що він мав їх за якихсь сторонних людий. Молодї люди були такі втомлені, що їм схотїлось трохи посидїти й одпочити.

— Чи не пора нам, тату, до дому? — спитала Ольга батька.

— О! Чи ви вже тут? А я вас жду та жду...

— Ми вже давно тут! Час нам до дому. Мама нас, мабуть, давно жде.

І всї вони встали й пішли через Шато.

Публики в Шато було повнїсінько. Здаєть ся, увесь Київ хапав ся вдихнути в себе останнїй раз тепле повітре вмираючого лїта. На згір'ї були наготовлені фаерверки. Але Ольга й Радюк і не думали зіставатись там! Вони перейшли через Шато і прямували до воріт. Нї Ольга, нї Радюк, нї Дашкович не чули навіть тієї музики, що греміла на ввесь сад, не бачили тих вогнїв, що горіли на пригорках. За ворітьми Ольга почала прощатись із Радюком.

— Приходьте-ж до нас, як найчастїйше! Не забувайте нас! Приносїть менї книжок, коли ласка ваша, — просила Ольга Радюка, не випускаючи його руки із своєї.

— Буду приходити, коли ви дозволите, — промовив Радюк і пішов на Хрещатик тихо-тихо, неначе мертвою ходою.

Ольга пішла з батьком на Поділ і цїлу дорогу коли-б слово промовила до батька. Вона все думала про Радюка.

— Де це ви були? Пішли на Хрещатик, а досиділи трохи не до півночі! — такими словами встріла їх Степанїда Сидорівна.

— Ми були в царськім саду, — промовила дочка.

— То це й ти волочив ся в Шато! — сьміяла ся жінка з Дашковича.

— Та то нас затяг туди Радюк, і не так мене, як Ольгу.

— Радюк? А він був тут недавно і приніс тобі, Ольго, якісь книжки. То він таки знайшов вас? — говорила Степанїда Сидорівна.

— Як пішла Ольга з Радюком, то я сидів, сидів, усе передумав, тай то обридло сидячи, — сказав Дашкович.

— Чи не просив він часом твоєї руки? — спитала Степаніда.

Ольга вся почервонїла й зашамоталась. Вона нїчого не сказала матери.

— Радюк давно до нас ходить, він певне хоче свататись. Як тобі здаєть ся, дочко? — питала мати.

— Не знаю, мамо, як менї здаєть ся. Я Радюка так мало знаю! Не знаю, якого він роду, які його батьки; не знаю, що він має, як він служить...

— Коли ти не знаєш, то я все чисто знаю! Він має батька й матїр, має дві меньші сестри. Вони люди не з великих панів, але й не з убогих, мають Журбанї...

— Чи багацько-ж тих Журбанів? — спитала Ольга.

— То таке село...

— А я думала, що то кілька сіл... а воно тільки одно! Чи багацько ж він має доходу?

— Не багацько й не мало, а так саме добре для молодого урядника на перший раз. Але він стоїть на добрій дорозї, — казала мати.

— О, він стоїть на добрій дорозї! — обізвав ся батько. — Розумнїйшого й пильнїйшого чоловіка трудно знайти. Він не кидає науки, і я знаю, що він буде колись моїм товаришом на унїверситетській катедрі.

— То унїверситетська катедра — найвисша для його мета? — спитала Ольга, придивляючись на батька.

— Які ви, жінки, чудні! Чого-ж вам більше треба? Чоловік розумний, любить науку, не гуляє, читає, ще й тобі книжки приносить, любить свій народ, національ, не говорун, не пройдисьвіт...

Ольга витріщила очи на батька. Її інститутські погляди були такі несхожі із батьківськими, що вона бояла ся за батьківський розум. Всї ті, по батьківському, високі прикмети були для неї доброго слова не варті. Вона дивилась на жовте й підсиняне батьківське лице, на його запалі щоки, на гострий ніс і сиве волосє і злякалась, думаючи, що колись такий достоту буде її чоловік, що він на цїлий вік закопаєть ся в кабінетї між книжками, мов у домовинї, й забувати-ме цїлими днями про неї молоду. Як батька, вона такого чоловіка поважала, але як чоловіка, — вона просто боялась.

— Чи можна-ж його платнею удержати по людськи жінку? — спитала в матери Ольга.

— А чому ж не можна? Воно не можна роскошувати, а по людськи можна жити. Але він не сидїти-ме-ж на одному місцї!

Ольга пригадала собі урядницьких жінок, їх скупеньку одежу, їх небагату обставу, їх чоловіків над паперами в канцелярії і за картами в вечері. Все те зовсїм не приходилось їй до смаку.

А мати все хвалила та хвалила Радюка, все говорила про його Журбанї, не згадуючи про те, що на тї Журбанї мали претенсію ще дві Радюківни. Їй хотїлось мерщій видати дочку за між, поки не підросли менші дїти.

— Люди живуть і біднїйше, і живуть же якось — закінчила мати тими словами свою річ.

— Люди живуть якось, а менї не хотїлось би так жити! — тихо промовила Ольга й почала ходити по залї, згорнувши руки.

„Тільки й подобаєть ся менї в Радюкови, що його гарна врода, чудові очи, чарівничі брови, сьвіже лице, та його літа молоді, — думала Ольга. — Яка його любов тепла, молода, пахуча! Як би я кохала ся з ним! От би випила до дна все щастє молодого житя!

І вона бачила себе з Радюком, як пару голубів, як пару тихих горличок, для яких увесь сьвіт тільки в їх милуваннї та цїлуваннї. Вона почала думати про себе, як про таку горличку, і сама з себе засьміялась. Вона закинула голову на плечі і швидше почала ходити по залї. Чорні розпущені коси впали на плечі і вкрили їх зовсїм. Її рот трохи розтулив ся. Ольга бачила себе всю в дзеркалї, що висїло як раз проти неї, і подумала: „Нї! Я не голубка, не горличка. Менї не під руку житє тихої горлички! Таке житє не вдовольнить мене на довго, такого щастя буде менї мало, бо його не стане надовго“.

І вона пригадала собі, як стояла недавно із Радюком над горою, пригадала його молодого. Вона нїби бачила його всього в чорному, навіть у чорних рукавичках. На йому не блищало нї стрічечки ордена, нї хрестичка! Він здавав ся їй таким неблискучим, таким темним, таким ученим, простим на словах! Його становище в суспільстві здавалось для неї таким нїкчемним, незначним, що вона засоромилась і почервонїла, поставивши себе рядом із ним як його жінку! Вона ще висше підняла голову і дивилась на стелю. Чорні коси одхилились од плечий і гойдались, як густе руно, на повітрі.

— Що ти, Ольго, все думаєш? — спитала мати, сидячи на софі й дивлячись на неї.

— То се, то те думаю, а більше нічого, — одказала Ольга.

— Ти щось бачила в саду? Щось таке чула, та не хочеш мені сказати?

— Й не чула, й не бачила нічого такого! — промовила Ольга і знов задумалась.

Не такого мужа, як Радюк, звикла Ольга бачити в своїх мріях! Її институтські мрії про послів і ґрафів давно трохи простигли в звичайному житю, але все-таки вона хотіла бути жінкою чоловіка поважного і своїми достатками, й чинами. Вона собі намалювала подруга великим, здоровим, із блискучими еполєтами, в стрічках і хрестах, і з добрими достатками. Таких людий вона не раз бачила і в институті, і в житю. Вона памятала ще, як бачила у Турман якогось ґенерала з Петербурга, повновидого, гарного, високого; на його грудях блищали хрести, на плечах сяли еполєти. Вона памятала його веселу розмову, аристократичне, біле горде лице. Ольга зрівняла з тим ідеалом Радюка, і який він здав ся маленький, низенький, убогий і дуже просто убраний! Палка фантазія так ясно намалювала її той контраст, що вона знов почервоніла, поставивши себе жінкою Радюка.

— Скажи бо, Ольго, що ти думаєш? — чіпляла ся до неї мати, дивлячись, як її лице мінялось, то блїдло, то червоніло, то нахилялось, то підіймалось у-гору.

— Оце, причіпились! Не скажу! — сказала Ольга і ще швидше почала ходити по залї, кидаючи очима на дзеркало, де було видко її всю.

„Не буду я жінкою Радюка!“ — голосно й ясно підказала їй, неначе над самим ухом, її думка.

І для неї стало жаль Радюка. Вона любила його щиро й гаряче. Вона пригадала його гарну вроду, його лице в той час, як держала його за руку. Скільки було любови в його ясних очах! Скільки було вогню на тих молодих щоках!

— На ві-що я його встріла, на ві-що я його полюбила? На що він налив моє серце коханнєм? Хоч би була я впала йому на груди, витягла з його уст перший букет молодої любови! Коли б не та капосна дама, що десь узяла ся на доріжці!

Ольга взяла ся рукою за серце. Воно кидалось, трохи з грудий не вискочило. Ольга почула любов сьвіжу як незірвана квітка, пахучу як рожа, солодку як пахощі білої лїлії, і ледви вдержала сльози. Вона почула, що в її души йде боротьба; вона почула, що в неї не стає сили, що їй треба чиєїсь поради, і поради доброї, люблячої душі. І мати тут сиділа недалечко, та Ольга не сказала й слова матери і впала на софу коло дзеркала...

— Ольго! Та скажи бо, що з тобою? І, Господи, яка ти чудна! Може ти слаба, може ти простудилась? — чіпляла ся до неї мати.

— Дайте, мамо, менї спокій! Я здорова! — сказала Ольга і почула, що сльози от-от поллють ся з очий. Та вона здержала їх і не пустила й сльозинки!

— Ти така червона, така гаряча! Що з тобою? Та кажи бо! Господи милосерний!

І мати приложила руку до її лоба, потім побігла, принесла зібгану хустину, обмочену в одекольон, і хотїла вже обвязати її голову.

— Що це ви, мамо! Хочете лїчити зовсїм здорових людий? Я зовсїм здорова! — сказала Ольга вже гнївно, і з тими словами встала й почала знов ходити по залї.

— Зовсїм, бачу, вона така, яка була колись я! — подумала мати й вийшла з хати.

Ольга зїтхнула легче. Вона одчинила вікно й сперлась на ліктї, поклавши лице на долонї.

На дворі було темно, аж чорно. Тїльки все небо було засїяне зорями густо, прегусто! На улицї було тихо й мертво. Сьвіжість неба трохи обвіяла її гаряче лице, але не зігнала тяжкої думи, як би то з'єднати і любов, і свій давний ідеал, і своє наступуюче житє. Вона чула, що не може піти слїдком за своїм серцем так слухняно, як мала дитина.

— Підожду, подивлюсь! Час мій не минув. Я ще цвиту й довго цвисти-му. А тим часом подумаю, погадаю! — Ще раз пішла Ольга до дзеркала і глянула на себе. Вона побачила, що її лице саме цвите, що її краса розвила ся, як пишна квітка. Вона побачила своє лице, червоне од дум і трівоги, вона побачила свої очи, в яких блищало стілько вогню, що вона заспокоїлась і вийшла до кімнати, гордо й високо піднявши голову.

Ступаючи через поріг, вона згадала про Радюка. „Які тепер думи мучать його? — подумала вона. — Мабуть я зробила для його цю ніч дуже смутною? Мабуть ця ніч буде для його ще темнїйша, нїж для мене?

І Ользї стало жаль Радюка. В її серці знайшов ся добрий, теплий закуточок для милого хлопця.

Ольга вгадала. Для Радюка та ніч була темнїйша од самого пекла й смутнїйша од самого горя. Як прийшов він до дому, як сїв, як ухопив голову в руки, так і просидів усю ніч до самого сьвіта. Він тільки тим не дійшов до краю, що знав і бачив, як Ольга його любить; він памятав, як вона взяла його за руку і з яким коханнєм подивилась йому в вічі! Всю її такою, в такій позї він бачив перед собою до самого сьвіта!... Він іще мав надію...

XI.

Дашкович на старість став далеко не такий, як був попереду. Вже Сегединці не з'являлись йому у всій красї природи й національности. Він зовсім заплутав ся то в науці, маючій свій власний інтерес, то в славянськім питанні. Він усе сидїв і читав, навіть писав писання в великоруські журнали. Але на пишні Сегединці не впала й крапля з тієї працї вченого чоловіка! Він на ві-щось розносив по чужих огородах, по чужих нивах розсїваз те сїмя науки, яке він був повинен посїяти на своїй убогій ниві, тільки-що з'ораній і неполитій. Дашкович уже став скоса поглядати на молодих людий...

Радюк знав про таку зміну з Дашковичом і дуже жалкував, що так марно згинув талан і просьвіта вченого чоловіка, згинув надаремне для України й народа. Він ходив до Дашковича за-для Ольги і дуже бояв ся потрапити на ті вечори, де вже з'являли ся зовсїм иньші гостї...

Радюк не був у Дашковичів довгенько. Він кільки раз уже збирав ся, зовсїм налагожував ся, та в його не ставало сьміливости.

Йому хотілось, щоб Ольга добре все передумала, перегадала; хотілось дати їй доволї часу. Він забув навіть про книжки! Ольга тепер здавалась йому таким божеством, таким щастем, для якого він був ладен оддати своє життє. Нїколи вона ще не ґдавалась йому такою гарною, як у той вечір у царському саду. Як би вона була бідна, як би вона була простою селянкою, як би вона була без жадної просьвіти, він би її взяв за себе, не думаючи, не гадаючи.

В кінцї всього Радюк осьмілив ся піти до Дашковичів. Він був такий блїдий, його очи так позападали і втратили стільки вогню, що Дашковичка спитала, чи не був він недужий? До залї вийшла Ольга. Радюк почув її ходу ще в другій кімнатї, і так стревожив ся, що в його в голові і в очах почало все ходити ходором.

— Яку звістку принесе менї вона? — була перша думка в його голові, як тільки він зачув Ольжину тиху ходу за стїнкою.

І як би в той час не було в залї Степаніди Сидорівни, він може-б і спитав би її од разу, чи щастє вона йому приносить, чи горе.

Ольга вийшла до залї й привітно привиталась. В її очах було видко неспокій, щоки трохи зблїдли. Радюкови здалось, що вона мучилась і терпіла, і йому стало дуже, дуже її жаль!

Всї почали розмовляти, але розмова якось не йшла. Мати постерегала, що між молодими людьми щось такє було, що Радюк мабуть хоче сватати ся, і слїдкувала за кожним його словом, не спускала з його очий.

І Радюк, і Ольга може б і дуже розговорились, як би вони були на самоті, а при Степаніді Сидорівні вони більш мовчали й думали.

— Ви тепер мені вибачайте, Павле Антоновичу! Я ваших книжок і досі не читала. Все не випадало якось. Моя кузина Катерина охітнїйша від мене до книжок і забрала їх од мене.

— Іще доволї часу на віку! Ще встигнете начитатись і наспіватись, — промовив Радюк, тай замовк.

— Я й не граю і не співаю вже давненько, — знов ледви промовила Ольга тай замовкла.

— То мабуть тепер час такий. І я за що не візьмусь, то все в мене так і випадає з рук, — сказав Радюк.

Степаніда Сидорівна насторочила вуха, почувши таку уривчату й чудну розмову. Їй здалось, що Радюк от-от буде сватати сь! Вона стала до його дуже ласкавою.

— Чи ви нездужали, що так зблїдли? — питала його Степаніда, — ви б не дуже так засиджувались над тими книжками. Чи вже ж не доволї з вас і свого дїла?

— Так чогось нездорово, тай годї! — ледви промовив Радюк тай замовк.

Всї троє знов замовкли. Всї знали, що так робити не годить ся, та все таки всї довгенько мовчали.

„Та сватав ся б уже тай годї! І чого він мовчить? Чи не сьміє, чи що?“ — думала про себе Степаніда, і її вже брала злість, що Радюк і Ольга криють ся од неї, од матери!

А Радюкови так хотілось спитати в Ольги, як вона постановила? І як вона роздумала, і на чому стала? Та поруч із ним сиділа Степаніда Сидорівна.

Ольга сиділа, спустивши очи до долу. Вона вже роздумувала, що Радюк для неї не партія, що він не підходить під її ідеал, який давненько склав ся в її голові. Але вона любила Радюка і хотіла протягти час, і як можна далї... Їй хотілось, щоб сам час розвязав те трудне питаннє, бо сам час нераз розвязує негадано для людий часом і труднійші питання.

Як би не вийшов старий Дашкович, як би не подали зараз чаю, то може б вони просиділи мовчки й цїлий вечір. Нове лице трохи прибільшило компанїю. Ольга й Радюк почули, що їм стало легше. Батько й мати були дуже ласкаві до Радюка. Мати панькалась коло його, туцяла, годила йому, просила зістатись іще довше. Радюк бачив, що старі держать за ним руку, та йому хотілось дуже-дуже, щоб і молода держала руку за ним!

Радюк розпрощав ся з усіма дуже ласкаво. Було видко, що старі вже або знали, або догадувались, що Радюк сватав ся. І Ольга випровадила його веселійшою й ласкавійшою, ніж стріла. Вона просила його ходити до клюбу, де їм можна було бачитись і розмовляти. Радюк пішов до дому вже спокійнїйшим, із більшою надїєю на своє щастє.

Тим часом трапилась несподївана річ. Радюкови принесли з почти письмо, а на письмі було написано батьковою рукою: дуже потрібне. В його задрожали руки; він розломив печать і розірвав конверт. Письмо було од батька і дуже короteньке. Батько знать не мав часу розводитись і, як було по переду, наказати анекдотів. Він писав, щоб син, як можна мерщій, приїзжав до Журбанів, бо мати була дуже слаба.

Радюк ледви встиг побігти до Дашковичів розпрощатись. Він розказав причину того несподіваного од'їзду і побачив, що Ольга стрівожилась. Вона й тепер була невесела й задумана, говорила мало, але була ввічлива, ласкава і щиро жаліла бідну Радюкову матїр і самого Радюка. Радюк попросив у неї фотоґрафічну карточку; вона вийняла з свого альбома останню карточку й оддала йому. Дашковичі дуже ласкаво розпрощались із ним і просили не забувати їх, як він щасливо повернеть ся до Київа.

Не довідавшись нї об чім певнім од Ольги, смутний і задуманий, Радюк полетїв до Журбанів. Осїнь була суха й погожа. Він не дуже довго загаяв ся в дорозї і приїхав до батька дуже пізно, трохи не о півночі. Переступивши батьківський поріг, він затрусив ся. Кругом дома і в домі було так тихо й мертво, що він подумав, чи не приїхав він уже після похорона?

Вступивши у передню хату, він почув важкий запах лїкарства й хатнього повітря. Назустріч йому вийшов батько в теплому шляфроцї і в туфлях. Він ступав, крадькома, обняв сина і гаряче, але тихісенько, не одриваючи губ, тричи поцїлував його. Син повеселїйшав, мати була жива. На лицї батька не було видко тревоги чоловіка, який тільки-що оступив ся од слабого без надії.

— Як мати? — тихо спитав син.

— Слава Богу! Їй стало лучше. Буде жива! Вона тепер спить, — сказав старий Радюк на саме вухо синови.

Син скинув чоботи в самій передній. Йому подали туфлї, і він по за батьком пішов до материної кімнати. В кімнатї у куточку на столї горіла лямпа, прикрита абажуром. На ліжку лежала слаба й спала, важко дишучи. Її блїде й худе лице здавалось іще блїдїйшим од чорної коси, що обвивала рівний лоб. Син побачив її профіль, який став іще тонший і рівнїйший. Чорні брови дуже виразно чорнїли на її блїдому лицї і прибільшали його мертвий цьвіт у сутїнку кімнати. Радючка була така бліда, така худа, що син не міг вдержати слїз і заплакав.

Коло самого ліжка на стільцї сидїла панї Висока. Вона, не встаючи, подала Радюкови руку і дуже здавила його за пальцї. На панї Високій була яснозелена сукня, а шия була обвязана ясночервоною хусточкою. Її жваве, веселе лице, моргаючі брови робили великий контраст із мертвим лицем недужої Радючки. Вона день і ніч глядїла слабої і не одходила од її постелї, подавала лїкарство, поправляла постіль. Не вважаючи на те, що сидїла в таку пізну добу, вона так весело кинула очима на молодого Радюка; її брови так самі й заговорили! Говорити голосно вона не сьміла, щоб не розбудити слабої, але її брала нетерплячка, і вона почала говорити на мигах, розказувала руками, бровами, показувала пальцями, і так розказала без слів, як було важко для слабої, як стало їй легче, що батько й син не втерпіли й почали осьміхатись. Старий Радюк не видержав і почав одказувати їй мімікою, киваючи ротом і руками. Покивавши й поморгавши, вони всї трое навшпиньки вийшли з хати, посадивши коло постелї стару женщину. Всї повеселїйшали, бо сподївались, що недужа очуняє незабаром. Всї пішли на другий далекий кінець дому і почали закушувати.

— Спасибі тобі, сину, що ти приїхав! Мати так хотїла тебе побачити, і тебе, й ту панну, про яку ти писав до нас.

— Та панна ще не моя...

— А як вона сьміє не бути вашою! — заговорила панї Висока. — Я не знаю, чи є в сьвітї така панна, щоб дала вам гарбуза!

— Бувають усякі! Бо однїй треба кохання, а друга часом і без того обходить ся, — сказав тихо молодий Радюк.

— Щоб без любови та йти за-між! Отсього вже я в голову собі не убгаю! Як я йшла за свого капітана, то не дивилась на воли та на корови, а на його чорні брови.

— То на селах так буває, а в городах трохи иньше часом буває, — промовив молодий Радюк, — бо в городах нема волів, хоч коров є доволї...

Батько почав розказувати синови, як заслабла мати, як усї в домі поперелякувались, а панї Висока попережала його словами й перебивала розмову.

— Та цитьте бо, панї Висока! Нехай уже я розкажу!

— Бо ви не так розказуєте! Ще як я була в вас на Усїкновеннє чесної глави, то я вгадувала, що буде недобре...

— Бо ви на Усїкновеннє нїчого не вгадували. Ви тодї плели щось таке, що й купи не держалось.

— Не говоріть бо Бо'-зна чого! Хиба-ж не я казала вам, щоб ви добре гляділи Надїю Степанівну? Чи памятаєте, як ви стояли оттам за порогом, а я коло порога?

— Ага! Тоді, як на вашому тину сорока сиділа! Памятаю, тільки я вас тоді не слухав...

— То й не добре робите, коли мене не слухаєте! — казала панї Висока, приглажуючи долонею свою голову й поправляючи хусточку на шиї.

Син придивив ся до батька і побачив, що він зовсїм посивів. Його голова була біла, як молоко, а лице було сьвіже, як ягода! Важкі ночі коло постелї слабої поклали тільки знак на чолї, бо лоб трохи пожовк, як стигле яблуко.

— Моя жінка далеко молодша од мене. Я думав, що вона мене поховає, а трохи не вийшло, що я її поховав.

— Та тривайте лишень! Може вона ще й поховає вас! А Бог зна, що буде далї — казала панї Висока.

Швидко в тім домі стало тихо й мертво. Всї поснули, всї одпочивали, тільки панї Висока й одна баба сиділи коло слабої до самого сьвіта. Панї Висока й не лягала і не розбиралась. Вставши в ранцї, молодий Радюк поперед усього углядів її зелену одежу й червону хустину на шиї.

— Знаєш що, сину! Не надягай ти українського костюма при матери й не говори при їй по українськи. Вона слаба дуже. Не дратуй ти її! Потім, як вона одужає, як собі схочеш, — казав батько в-ранцї, стрівшись із сином.

— Коли ви так, хочете, то й не буду одягатись.

— Вона все бідкалась та згадувала тебе, все боялась, що вмре, не побачивши тебе перед смертю, не побачивши твоеї молодої жінки. Вона все боялась, щоб ти не злякав часом своеї Ольги мужичою свитою та вишитою сорочкою, все просила мене написати тобі об тім, та все докоряла мені, чом я не зоглядів ся завчасу та не зніс із двора хати для челяди, всю біду покладаючи на тій нещасній хаті!

— Бідна хата й не знае, яку велику честь дають їй! — сказав син тоном на-пів жартовливим, на-пів смутним.

— Так, бач, сину, вже поведено наших женщин у школах. Що-ж маемо робити!

Тим часом пані Висока вмила свое лице сьвіжою водою й вийшла до чаю, прибрана в якусь здорову ґірлянду. На тій ґірлянді чи на чипкови було намощено всяких квіток: і рожевих, і жовтих і червоних. Ті квітки дуже не приставали до лиця, до заспаних очий. Висока наливала чай і так багацько говорила, що часом лила чай по-за стаканами, сліпаючи заспаними очима.

— Бачте, Павле Антоновичу! Сьміетесь із мене, що я понеділкую, глузуете з середи та з пятниці... Бачте! От і не добре виходить. От Бог і карае коли не вас, то тих, що близькі до вас! — докоряла пані Макуха.

— Може воно й так. А що ж то ви скажете, як я оце поїду до Київа та потягну гарбуза?

Тільки що вони випили чай, як слаба прокинулась і покликала до себе сина. Вона заплакала, як побачила його, розпитувала про Ольгу, про її батьків; розпитувала, яке в неї лице, які очи, який характер. Син вийняв Ольжину карточку і показав матери. Пані Висока як побачила карточку, то прожогом кинулась до неї й трохи не звалила з ніг старого Радюка.

— Чого се ви пхаєтесь? Отсе які цікаві! Трохи не звалили мене з ніг! — сьміяв ся Радюк.

Мати роздивилась на карточку й перехрестила її. Ольжине лице здало ся їй трохи гордим.

— Дай Боже, щоб я побачила своїх унуків! Але Бог зна, чи доведеть ся побачити...

— Ото! Дасть Бог, поздоровшаєте і довго-довго ще будете жити, - сказав син.

— Коли б пак була твоя правда, — одказала вона, поклавши свою жовту суху руку на синову чорноволосу голову, — мені трохи вже й легше стало. А то вже думала, що не побачу тебе.

Покликавши молодого Радюка в кімнату, пані Висока сказала йому:

— А бачте, Павле Антоновичу! Чи памятаєте, як ми їхали од Масюків, де ви покохали Галю в-перве, як нас налякала в ночи та недужа молодиця? Чи не казала я вам, що буде вам притичина на вашій дорозі? Чи неправда ж моя? Чи вийшло що з того кохання? Бідна моя Галю! Як мені жаль тебе! — промовила Висока і сльози показались на її очах.

— Чи я-ж тому винен, Лікеріє Петрівно? Ви доволї пожили на сьвітї...

— От таки й дожила доволї .. Бог зна, що видумуєте! -- промовила Висока.

— Але скажіть менї, хто може поручитись за своє серце, коли воно любить й ненавидить, кого схоче і коли схоче. Ви думаєте, що менї не жаль Галї?

Лїкерія Петрівна тільки головою кивнула і пішла до другої кімнати.

Тогож таки дня панї Висока од Радюків поїхала просто в Масюків хутір. На дворі вечоріло. На небі висїли важкі осїнні хмари. Було сумно на дворі, було сумно і в Масюковій хатї. Старі десь вешталися коло хазяйства. Висока застала в кімнатї Галю саму. Вона сиділа коло вікна й читала Кобзаря.

— Галю, серце моє, голубко моя! — крикнула Лїкерія Петрівна, обнимаючи й цїлуючи її.

Галя дуже стревожилась і не сьміла питати Високої.

-- Галю, моя дорога, моя нещаслива! Не лякайтесь, бо знать така ваша доля! — знов промовила Висока, сїла коло Галї й обняла її обома руками за плечі, — Надія Степанівна Радючка жива буде, але...

Галине серце вже сказало про її нещасте. Вона чула, що Радюк недавно приїжджав у Журбанї, скінчивши курс, і... не мав часу заїхати до неї... Вона випустила дорогу книжку з рук.

— Я отсе прямо до вас із Журбанїв. З Київа приїхав Павло Антонович і привіз фотоґрафічну карточку своєї нареченої. Вона зветь ся Ольга Дашкович, вона дочка якогось учителя, чи професора. Я сама бачила ту карточку. Та Ольга дуже гарна, з тонким носиком, із повними губами, з цїлою горою кучерів на голові. Нема що й казати, городянка, як треба! А погляду неї який гострий і гордий!

Лїкерія Петрівна розказувала, а Галя вяла в її руках, як зірвана квітка, схилила голову й зблїдла.

— Правда, Павло Антонович іще не заручив ся з нею, але певне її любить, бо на ві-що він привозив би матері ту карточку?

Галя вмліла в руках Високої й закрила очі.

— Боже мій милостивий! Що-ж мені діять! — крикнула Висока, вхопила стакан із водою і бризнула на Галине лице.

Галя опамятувалась.

— Нехай його Бог судить, — тихо промовила вона, — а він же божив ся, а він же присягав ся, що мене любить!

І сльози так і затопили її очі, її лице. Всю хусточку вона змочила своїми сльозами. Пані Висока й сама розридалась, дивлячись на Галині сльози.

— Не плачте, Галю, серце моє, моя дорога, моя нещаслива! Я говорила з ним. Він чоловік не пакосний, але дуже молодий. А молоде серце і сьвітить, і гріє, коли само схоче. Поїхав далеко, не бачив вас, і забув про вас. А там трапились иньші карі очи, тай прощай дівчино чорноброва, бо я не твій, а ти не моя!

— Ох, Лікеріє Петрівно! чи я-ж не любила, чи я-ж не була йому вірна? Я день і ніч памятала про його, згадувала його рано й вечір, згадувала, як по саду гуляла, як квітки поливала, як оту подаровану книжку читала.

— Ой бідна моя дівчино! Така вже доля наша жіноча, щоб наше бідне серце боліло од горя. Ви думаєте, зо мною не було таке саме на віку?

Лікерія Петрівна махнула головою й рукою, втираючи сльози.

— Ой Боже мій, яка я нещаслива? — промовляла Галя, як та горлиця сумно туркотала в зеленому гаю, — було вийду в вечері в садочок, гляну на ясні зорі, і зараз згадаю його ясні очі: гляну на повний місяць, і згадаю його чудове лице; гляну на зелений лист, і згадаю його кучері. Я бачила його і в синьому небі, і на зеленій землї, і в моїх квітках; чула його дух у повітрі, де тільки ходила з ним по садочку, говорила з ним. І тепер він уже не мій! А як згадаю його голос, його милу розмову, розумну і вчену, його блискучі очі, то й тепер серце моє любить його і здаєть ся вічно буде любити. Бо де я встріну такого другого в наших хуторах! Ой Боже мій, Боже мій! за ві-що Ти покарав моє дївоче серце?

І Галя знов заламала руки й заплакала.

— Галю моя дорога! Що-ж маємо робити, коли наша доля така?

— Я або страчу розум, або серце моє розірветь ся од горя, — промовила Галя і якось разом перестала плакати, аж Високій стало страшно. — Я ту книжку, я ті його письма вкину в огонь, або порву, промовила вона грізно. — Але чим я, нещасна, буду втїшати себе в горі, чим же втїшу своє бідне серце? Нехай все те зостанеть ся й нагадує менї про мою любов, про його... Я була щаслива тим коханням.

Лїкерія Петрівна сидїла й мовчала. Їй мило було слухати таку щиру, гарячу молоду любов.

— От ви й замовкли. Говоріть же менї про його: який він тепер, чи змінив ся на лицї, чи все однаковий, як однакове, вічно красне сонце на небі?

І пані Висока мусіла розказувати їй про Радюка все, все: як бачила його, як він приїхав, як засмутив ся, побачивши слабу матір, яка плакав, навіть як він жалкував за Галею.

Галя слухала, плакала і втїшала своє серце тією розмовою.

Прийшов Масюк і Масючка. Висока й їм розказала про Радюка, про Галине нещастє. Масючка почала плакати, а Масюк дуже, дуже засмутив ся.

— То не він винен, то його горда мати. Вона до нас тільки раз і приїздила. Не такої треба їй невістки, як наша Галя, — говорила Масючка, втираючи сльози.

Поїхала Висока й зоставила смутну сїмю в сльозах, у смутній хатї, в смутний дощовий осінній вечір.

Минула зима. Настала пишна зелена весна. Розвив ся садочок, зійшли квіточки в Галиному квітнику, зійшли й зацьвіли червоні гвоздички. Галя поливала їх та все згадувала зрадливого, але милого для її серця... Вона любила ходити по саду, до тієї вишнї, де так поетично й несподївано встріла його і почула в перве його слово любови. Вона все співала ту пісню, що тодї співала:

Ой сама-ж бо я, сама,
Як билинонька в полї, —
Не дав менї Господь
Нї щастя, нї долї.
Єсть у мене миленький,
Та далеко від мене, —
Чую через люди,
Що цурає ть ся мене!

Радючці стало лучше. Вона одужувала, тільки не швидко. Вже вона могла сидїти, вже могла довгенько говорити. Павло Радюк оставав ся в Журбанях, доки мати зовсїм не одужала. В тишинї, на селї, ходячи по хатах, гуляючи по саду, по степу, він усе думав про Ольгу, і та думка стояла в його голові на рівнї з думкою про недужу матїр. Не раз і не два він згадував і Галю Масюківну, згадував любов свою до неї. Але він часто забував навіть про матїр: його думка лїтала над Київом, на знакомих місцях, над тими горами, де він гуляв із Ольгою, на тих алєях, де він ходив і розмовляв із нею.

Вертаючись назад до Київа, по страшній грязюцї, під осїнним холодним дощем, чого він не передумав сидячи в закритому возї! Смутне небо порошило дрібним дощем. Степ здавав ся безкраїм морем, під густим як туман, дощем та хмарами. Він передумав усе своє прийдешне житє з Ольгою в парі, до самої старости, бачив своїх дїток, що росли вили ся на колїнах в Ольги, бачив Ольгу щасливу й веселу, бачив свою тиху старість серед спокійної й щасливої сїмї.. Все те він бачив у своїй думцї, доки перед вечером одного дня не побачив на високих горах Київа. Як стревожилось його серце тепер, зобачивши високу Лаврську дзвінницю з-за чорного бору!

Приїхавши пізненько, Радюк зараз убрав ся й полетїв до Дашковичів. До його вийшов Дашкович і дуже ласкаво привитав ся.

— А наші пішли отсе в клюб. Сьогодня вечір із танцями. Пішла Ольга й Катерина, і Марта Сидорівна, і Степаніда Сидорівна. Коли не хочете спати, то йдїть і ви... Як же здорове вашої матери?

— Спасибі' вам! мати моя вже зовсїм одужала, а була дуже слаба! Всї думали, що вже не одужає.

— Слава Богу, слава Богу! я дуже радий! А ми за вами все скучали, та все вас згадували. Й Ольга часто згадувала про вас.

— Згадувала? — не втерпів Радюк, щоб не запитати.

· О, згадувала! Ми всї вас згадували, ще й не раз.

Може справдї піду я до клюба. І погуляю, і з знакомими побачусь, — сказав Радюк і попращав ся з Дашковичом.

Радюк поїхав до дому, в три мгги убрав ся і вже пізно приїхав на вечір. Він усе думав про Ольгу, як вона його стріне, як його привитає.

Радюк увійшов у залю, де були танцї, і потрапив саме на польку. Він став коло дверий, і перед його очима вихром лїтали пари одна за другою, неначе птицї шугали, обвіваючи його лице вітром. Він зараз углядїв Ольгу. Дожидаючи, поки скінчить ся танець, Радюк притулив ся за товстою кольоною, що кидала од себе широку тїнь. Йому було видко цїлу залю.

Після всього того, що трапилось Радюкови пережити, після темної кімнатки, де лежала його недужа мати, де пахло аптикою; після довгої дороги під осїннім небом і дощем, він прямо попав на веселий і людний вечір. Голосний оркестр, велика й сьвітла заля, повна повбираних людий, веселі празникові лиця, галас, шум, усе те так вразило його з разу, так заслїпило, заглушило, що він мусїв обпертись об кольону головою й оддихнути.

Перед його очима, як метелики, пролїтали пари. Він минав їх очима і шукав Ольги.

Коли се й вона прилетїла в парі з Кованьком і так швидко заховала ся в гуртї, як з'явила ся. Він побачив її чистий і рівний профіль і зрадів, як мала дитина. І знов Ольга пролетїла перед ним у парі з якимсь офіцером, високим, огрядним, червоновидим, із гордими аж надутими губами. Радюк глянув просто їй в лице і побачив, що лице було щасливе й веселе, погляд її очий був недбалий, веселий, бальний, байдужний.

Музики перестали грати, пари перестали лїтати, і всї розійшлись по залї, утираючи гарячі лиця хусточками.

Радюк не зводив очий з Ольги. Вона почала ходити по залї, а за нею цїлою юрбою посипались паничі. Деякі заходили з одного боку, деякі з другого, хапаючись спихнути один другого, щоб зайняти місце поруч із Ольгою. Ольга була червона і втомляна; вона все обмахувала своє лице. Не вважаючи на втому, на те, що її груди високо підіймались, вона сьміялась, розмовляла, кидала словами і очима на всї боки, з відкіль тільки чеплялись до неї хлопцї. Радюк хотїв піймати на її лицї хоч крапельку задуми, хоч крапельку того смутку, того чутя, котре так давило його молоді груди, і не знайшов його й слїду! Він бачив її не такою задуманою й мовчазною тепер, яка вона була недавно в час його останнього візіта. Радюк бачив, що вона за ним і не журилась, і не думала про його. Нї, на хвилину темна дума не набігла на її високий лоб, на веселі очи.

„Ой коли б ти так за мною, як я за тобою!“ — навернули ся йому на ум слова пісні.

До Ольги залицяли ся паничі юрбою. Її слово, її погляд був законом для їх. Вона подала покласти віер — і три душі кинулись до тієї штуки; вона впустила хусточку — і дві голови разом нахилились і стукнулись одна об другу.

— Як мені душно! — промовила Ольга, і паничі розсипались до буфета. Хто ніс морожене, а хто лімоняд. Ольга взяла стакан лімоняду от того огрядного офіцера, що очевидячки одганяв иньших і мав перевагу для Ольги. Ольга озирнулась, шукала стільця, і вся юрба кинулась за стільцем. Ольга сіла на тім стільці, який подав їй офіцир, трясучи еполєтами й брязкаючи шпорами. Він сів поруч із нею.

— Дякую вам за стілець! — промовила Ольга, і Радюк почув те слово. бо ґрупа розсілась так недалечко од його, що було все чути.

— Чи вартож дякувати! Як би я міг, я-б вам поставив оттут трон, посадив би вас на троні, бо ви й сьогодня, і кожного вечора, ви цариця балїв й вечерів! — гремів огрядний офіцер, поглядаючи на Ольгу скоса і крутячи рудий патлатий вус.

— Ви вмієте таке жартувати! Он де цариця балїв і сьогоднїшного вечера, — промовила Ольга, показуючи очима на одну дуже гарну й багато убрану купчиху.

— Ото в нас цариця! А в нас цариця повинна бути не така. Дивіть ся, коли в тиєї цариці не сиві коси, тільки почорняні.

Ольга засьміялась дуже голосно.

— А коли-б ви знали, яка та цариця розумна! — обізвав ся Кованько, — вона й доси не вимовить слова „рекомендую“, а все каже „рікіміндую“ по міщанський.

Сам Кованько часом вимовляв те слово по міщанський, як і та немолода київська цариця, одначе він на те не вважав і сьміяв ся з неї.

— За те та цариця вся в золоті! — сказала Ольга.

Й справді в золоті! Обкувала себе золотом, де тільки можна було обкувати. Зовсім неначе царська карита! — сьміяв ся офіцер.

— А які в неї брови, які румянці! — говорила Ольга.

— А ви думаєте, що то її брови, її румянці! Я навіть знаю той маґазин, де вона на сьогодня купила собі брови й румянці, — говорив Кованько.

Ольга почала реготатись, а за нею й паничі, що чули той жарт.

— От ваші брови, так не купити за всї сокровища мира! Ваші румянцї, то румянцї ясної зорі! — говорив комплїменти офіцер.

Радюк чув ту розмову, і в його душа заболїла. Він бачив, як паничі псують душу молодої дївчини, верзуть їй те, що не слїд було-б говорити. Він бачив, як та хвала зовсїм закручувала Ользї голову, як вона приймала все те до серця, бо всї ті речі підлещувались до її еґоїзма й псували її молоду душу. Як би Ольга була для його стороння людина, він може-б і не звернув на те уваги, але він мав Ольгу за свою.

— Ой Ольго Василївно! Ви-б були окрасою наших петербурських сальонів! Шкода, що ви мусите тут сидїти на провінциї! І хто тут вас цїнувати-ме? І хто тут зрозуміє вас? — так підлесливо говорив офіцер до Ольги.

— Я рада сидїти й на провінциї... бо... бо що-ж маю робити?

З вашим розумом. із вашою просьвітою, з вашою красою... Хто тут по вас?.. З ким тут вам дїлитись просьвітою й забавлятись вольними часами? — так усе хвалив її огрядний офіцер,

— Не все-ж для вашої столиції! Не можна ж і од нас зовсїм одбирати все красче, — обізвав ся один городянський лев, встоюючи за честь провінциї.

— Не забувайте, що й Київ столиця, хоч і дуже давня, — обізвав ся Praванько, — і Київ має право не все оддавати столиції півночи.

Оркестр подав сиґнал до кадриля. Кавалєри й дами почали ставати в пари. Офіцер ухопив під руку Ольгу. Радюк одійшов од кольони і пішов ходити кругом поза кольонами. В однім місцї він углядів Катерину Воздвиженську. Вона сидїла з матїрю. Радюк не бачив її в танцях бо її нїхто не просив, анї жива душа! Радюкови стало її жаль. Він сїв коло неї і почав говорити з нею.

— Я прочитала ті книжки, що ви принесли кузинї. Чудові книжки! Чи нема в вас іще таких? Я дуже люблю натуральну історию, — говорила Катерина.

Для Катерини неначе сонце зійшло, як Радюк сїв коло неї. Ще нїколи любий чоловік не сидів коло неї так близько. Вона почула всю оману краси й любови і була й тим така щаслива, така щаслива! Вона почала розумно говорити про те, що прочитала, і бачила, що Радюк її слухав, дивив ся прямо їй в вічі. Вона говорила з запалом, із охотою. Можна було бачити, що та поважна розмова не заважала їй. Сам Радюк бачив, що Катерина більше від Ольги підходила під його ідеал розумної жінки, що вона скорійше послухала-б його поради, не дала-б своїй голові зарости буряном, як буває з жінками, — але як він подивив ся на її негарне лице, як подивив ся на її дуже негарні поморщені губи, то він мусів одвести свої очі на бік. Катерина була ще трохи красша, як мовчала, а як підіймала в гору брови, то все її лице так одвертало од себе очі!

Катерина говорила ще довго, а Радюк її не слухав. Він усе дивив ся туди, де танцювала Ольга. Вона стояла проти його прямо лицем, що він міг придивитись до лиця. Радюк побачив на тім лиці щасте житя, для якого танці й музики часом бувають усім на сьвіті. Вона все жартувала з кавалєром, і, зачіпала навіть чужого кавалєра й даму.

— Яка то дама танцює проти вашої кузини? — спитав Радюк у Катерини.

— То не дама, а панна; то клясна інститутська дама, рідна сестра начальниці Турман.

„Немолода ж панна“, — подумав собі Радюк.

Тим часом Марта Сидорівна, побачивши, що Радюк присів коло її дочки, і собі примостилась коло його та так і прилипла до його! Вона добре знала Ольгу, догадувалась, що Ольга не піде за його, і думала, про всякий час, залучити його до своєї господи.

— Чи давно вернули ся до Київа? Чи жива, чи здорова ваша мати? Ой, як шкода, що ваша мати так несподівано занедужала! Ми вже Бог зна що тут передумали, дожидаючи вас!

— Моя мама, слава Богу, одужує, — сказав Радюк.

— А моя Катерина вже давно прочитала ті книжки, що ви принесли для Ольги. Така вже вдала ся пильна! мабуть у батька вдала ся! Все читає, та читає...

— От і читає! Хочеть ся вам мене хвалити, коли нема за що! — обізвала ся Катерина.

— А хиба ж і ні! Кільки раз я тобі казала, щоб ти не читала пізно при сьвітлї? А хиба-ж ти мене коли послухала? Все читаєш тай читаєш, ще очі собі попсуєш.

— І справдї таких паннів трудно знайти, як Катерина Степанівна, таких охочих до книжок, — прикинув слово Радюк.

— І помагати менї нї в чому не хоче, та все читає. Раз ми, поправивши дім, опоряжували хати. А в нас дім дуже великий, далеко більший і просторнїйший, нїж у Дашковичів, бо покійний мій батько більше таки нас любив, нїж Дашковичів, і нам одписав більший дім. і крило і більше гроший, нїж Дашковичам... Так моя Катерина все читає. та читає, тай помагати менї не хоче...

Катеринї стало нїяково. Вона почервонїла.

— От швидко будуть іменини моєї дочки. Ми дамо баль, як живі будемо до сьвятої Катерини.

Кадриль кінчалась. Пари розходились. Радюк устав і хотів йти до Ольги. Марта Сидорівна все торочила йому про своє багацтво, про свій дім, гудила свою небогу і свою сестру...

— Приходьте-ж до нас на баль! приходьте просто, без візіта. Не забувайте сьвятої Катерини! — гукала йому в слід Марта Сидорівна.

Радюк став перед Ольгою так несподівано, що вона трохи аж злякалась. Він неначе якимись чарами виріс просто з землї.

— Де се ви взяли ся Павле Антоновичу? — аж плеснула в долонї Ольга.

— Як бачите, приїхав, — сказав Радюк, подаючи їй руку.

Всї паничі косо поглянули на Радюка. Він був красший од усїх між ними, як місяць між зорями. Огрядний офіцер настобурчив чуба та все крутив свої кудлаті вуси, та все дув свої червоні і так надуті губи. Кованько насупив ся і мовчки поглядав на Радюка. Иньші кавалєри тільки очима кліпали. А Ольга все говорила та говорила, бо в її серцї ще не простигла любов. Вона забула про иньших паничів, встала і пішла з Радюком по залї. Огрядний офіцер усе щипав вуса, все одступав, та все озирав ся скоса на той куток, куди пішла Ольга з Радюком.

Радюк почав розказувати про свою матїр, розказував, яка вона була слаба, як мати бажала бачити його, бо думала, що може вмре. Ольга слухала вважливо, але на її лицї не показало ся анї крапельки чутя. З її лиця нї на хвилину не сходила та бальна, празникова веселість, яку він прочитав на її лицї зараз при вході до залї. Він запримітив, що вона слухала з делїкатности.

Радюк почав і собі забавлятись. Ольжина краса, як вода забування в Леті, все залила, все, що тільки він мав смутного на серцї. Він забув і свою недужу матїр, і ввесь смуток довгої осїнної дороги. Музики, сьвітло, огонь Ольжиних очий, мельодия її голоса — все те присилувало його забути всї тревоги, ввесь перебутий неспокій.

— Коли доля була до вас така ласкава, то забудьте все лихо, й погуляймо в сей веселий час! — сказала Ольга.

Оркестр ударив веселу польку і музика полилась по залї, потекла електричними нитками по молодих душах. З усїх кінцїв залї посипались на паркет пари.

— Прошу вас на польку! — сама Ольга сказала Радюкови і навіть сама простягла до його руку й полетїла з ним вихром.

Радюк полетїв і забув усе на сьвітї: і батька, й матїр, і самого себе, не чув навіть музик. Він тільки бачив перед собою Ольжине лице, він тільки чув її у своїх руках, і все летїв та летїв, щасливий й веселий, як у Дантовім танцї блаженні душі на небі. Він був щасливий, що держав її у своїх руках, що її дух обвівав його лице, що її очі так близько заглядали в його очі, і заглядали навмисне! Йому хотїлось, щоб не було кінця тому танцеви...

На радощах Радюк згадав про Катерину, згадав, як вона сама сидїла десь у куточку, полетїв до неї і попросив у танець. Катерина вся прояснїла; її лице неначе осьвітилось якимсь сьвітлом із неба. Негарне лице покрасчало од надії, на білих губах узяла ся краска, а в очах десь узяв ся огонь і заблищав там, де ніщо ніколи не блищало. Її душа глянула через убогі на красу очі і влила в їх якусь іскорку огню.

Ольга танцювала більш од усіх. Її брали дуже часто, передавали з рук у руки. Так багато паничів просило її у танець, що вона обіцяла ся з ними танцювати по черзї. Вони всї сиділи рядочком і дожидали ся своєї черги. Радюк просив її не танцювати так багато.

— Коли-ж треба! коли-ж конче треба! — казала йому Ольга, — один тому буває час! Треба нагулятись, треба натанцюватись. Чи я-ж мало виси дїлась у тому інститутї! Бодай буде чим спомянути свою молодість.

І Ольга знов йшла у танець із самим же Радюком, котрий за хвилю перед тим так навчав Ольгу!

Оркестр замовк од разу, неначе на йому разом порвались усї струни. Ольга впала на стілець і махала на себе хустиною, важко дишучи. Петербурський офіцер почав із нею розмовляти, але вона так важко дихала, що не могла йому й слова одказати. Він мусїв одступитись од неї.

Ольга одпочила, кивнула на Радюка і пішла з ним ходити по за кольонами, кругом залї.

В тїнї кольон Ольга дивилась на чудове Радюкове лице й пила з його очий той сьвіт, що горів у їх іскрами. Її очі стали сипати промінням, і Радюк милував ся тим промінням. Йому так хотїло ся сказати той комплїмент, котрий він недавно чув: що як би він міг, то поставив би серед залї трон і посадив би на тім тронї Ольгу як найкрасшу царицю всїх балїв! Та він не сказав. Його розмова перейшла на поезию; він спивав поетичні слова й мисли і, згадуючи, як Ольга співала українську пісню, він тихісїнько заспівав: „Ой полину, полину, добувати талану“.

Ще тихійше Ольга протягла далї голосом і словами ту саму пісню.

— Чи правда, Павле Антоновичу! як весело жити на сьвітї щасливим людям! — сказала Ольга.

— Навіть весело жити й нещасним! Житє само по собі, тим, що воно житє, має в собі велику приману, велике щастє. Чи памятаєте ви пишні Шевченкові слова:

О Боже мій милий!
Тяжко жить на сьвітї, а хочеть ся жить:
Хочеть ся дивитись, як сонечко сяє,
Хочеть ся послухать, як море заграє,
Як пташка щебече, байрак гомонить,
Або чорнобрива в гаю заспіває...
О Боже мій милий, як весело жить!

Ольга зрозуміла душою поезию тих слів і задумалась. Вона зрозуміла, що житє само в собі, тим, що воно житє під синїм небом, має в собі велике щастє для чоловіка та ще й молодого.

— Коли-б ви побували на селї, ви-б побачили й почули, як молоді дївчата в гарячі жнива працюють цїлїсїнький день. А прийдуть до дому в вечері, то зараз ідуть на улицю і співають до півночі, як пташки, як соловейки в саду, даючи звістку молодим хлопцям про свою любов. І часом соловейки замовкнуть в садах, а дївчата все співають та співають..

Радюк тими словами зачіпив у свойому серції найтоншу, найслухнянійшу струну, струну поезії, національности й народности, і вся його розбуркана душа задзвеніла. Його любі ідеї злились із чорними промінястими Ольжиними очима. Його любов до Ольги злилась ув один струмінь із любовю до народа й України. Все те високо підняло його душу, його серце, так високо, що Ольга не могла летіти слідком за ним на таку височінь. Він почував, яке повне його серце тією любовю, як воно ледви може змістити в собі такий налив чуття й великого щастя. Радюк почав думати голосно, вважаючи, що Ольга розділить із ним його думи. Він почав згадувати свої Журбані, свої рідні степи, пісні свого народа, почав малювати образи сільського життя поетичного, нїби пахучого, як самі ліси та степи. Він подивив ся на Ольгу. Ольга його не слухала. Вона була городянка й інститутка, і його речі не розуміла.

Ольга легенько позіхнула в вічі Радюкови. Та розмова, те поетичне натхнїннє в поезії, в дусі народнім, здало ся їй таким чужим, таким незрозумілим! Їй здало ся, що з веселої теплої залї її хтось вивів на мороз ув однім тонісенькім бальнім убранні...

— Чи не втомились ви? Сядьмо оттут та одпочиньмо, — сказав Радюк, думаючи, що Ольга позіхнула од утоми.

— Сядьмо! — сказала Ольга. — Чиї то такі поетичні стихи ви прочитали? — спитала вона.

— То стихи нашого кобзаря Шевченка, коли читали, або чули...

— Здаєть ся, щось чула... Здаєть ся часом папа згадував оте ймення. Але сказати правду, не читала...

— Чи вже-ж не читали? — спитав Радюк із великим дивом.

— Не читала, бо в нас в інститутї я про такого поета й слова не чула. В нас розказували про всяких поетів і руських, і нїмецьких, а про Шевченка я й слова не чула...

Радюк зараз побачив, що Ольга нудить ся. Вона ждала од його веселої розмови про любов, ждала комплїментів. Поважна розмова навівала на неї дрімоту. Вона хотїла навіть, щоб Радюк був сьміливійший, навіть налазливий... Вона замовкла і встала.

— Ольго Василївно! — аж ухопив ся він за її руку, думаючи вдержати її, — скажіть же менї про моє щастє? Чи памятаєте той вечір, той незабутний для мене вечір, як я розказав вам про свою любов? Чи порадились ви зі своїм серцем? Скажіть менї, чого менї ждати, і чи можна менї надїятись?

Ольга, здаєть ся, не ждала так швидко почути ті слова в-друге... Вона хотїла протягти час, і протягти, як можна далї, а молодий хлопець горів вогнем. Йому хотїло ся скінчити дїло найшвидше...

— Ви знаєте мого батька — фільософа! Яку пораду він менї дасть, коли він більш нїчого не знає, тільки свій кабінет і своїх фільософів? Менї не було з ким порадитись...

— А ваша мати...

Ольга тільки рукою махнула.

— Менї зістаєть ся тільки самій із собою радитись! Я думала, сказати правду, і все думаю, і люблю вас, як і любила. Але все таки ні на чому не спинилась і не постановила, що тикаєть ся шлюбу...

Радюк зрозумів, що Ольга отягувалась. Він похилив голову й зажурив ся.

Ольга повернула просто до середини залї. Радюк пішов мовчки за нею, нїчого не довідавшись. Ольга мовчки перейшла всю залю, і Радюк перейшов поруч із нею. Оркестр заграв вальс; пари линули з усїх боків і знесли їх, як водою, на беріг. Огрядний офіцер ухопив Ольгу і полетїв далеко на другий кінець залї. А Радюк стояв на березї залї, дивив ся, як клекотїло серед залї, як людське життє усе вертїлось, крутилось, і все одпихало його дальше на бік...

Ольга прискочила з боку, сама простягла до його руки, весело заговорила, як защебетала. Він ухопив її і полетїв із нею, знов щасливий тим, що Ольга його любила тепер, як і по переду любила.

Після вальса Радюк став коло кольони, згорнув руки й засмутив ся. А Ольгу знов огорнули кругом і обступили. Він чув, як той самий огрядний вусатий офіцир лїпив комплїменти, як Ольга сьміялась... Він бачив, що Ользї подобаєть ся все те, подобають ся комплїменти, і юрба хлопцїв, їх тупцяннє, і їх підлесливість. Він почав вагатись і боятись за Ольгу, за її легковажну вдачу.

Де-Пурверсе підступила до Ольги і спитала, з ким то вона гуляла за кольонами. Ольга назвала Радюка.

— То се він? То се той? — спитала Де-Пурверсе зі значною міною.

— Може й той, — одказала їй Ольга.

— Познакомте-ж мене з ним, коли се той! Ой який він душка! Який він гарний! Які ви щасливі! — кричала стара панна.

Ольга привела її до Радюка й порекомендувала їх одно другому.

— Коли він у вас буде? Я дуже хотїла б, щоб моя сестра Турман побачила твого нареченого! — сказала стара панна.

— В пятницю буде він у нас. Я була б дуже щаслива, як би дорога начальниця побачила його, оцїнувала й дала менї пораду, — сказала Ольга.

— Добре! Доконче приїдемо в пятницю.

— І Ольга запросила до себе Радюка на пятницю.

— Приходьте ж до нас у пятницю! Та приходьте ранше і принесїть ту книжку, про яку ви менї недавно згадували, — просила Ольга Радюка.

Не діждавшись кінця вечора, Радюк розпрощав ся з Ольгою і пішов до дому. Цїлу дорогу він усе думав про Ольгу. Він побачив, що в той час, як він дивив ся на Ольгу, на її гарне лице, в той час він нїчого не думав, не гадав, ладен був оддати своє життє за її одно слово, не то що за її очи; але як він зіставав ся на самотї, тодї иньші думки приходили йому в голову: він починав цїнувати Ольгу, як женщину, як свого будущого товариша на цїлий вік. Він мусїв признатись, що Ольга дуже попсована інститутом і підлесливістю паничів, що вони закрутили їй зовсїм голову підлесливими комплїментами. Він починав розуміти, що Ольга має дуже легкий характер і буде непосидящою жінкою, бо дуже любить балї й танцї. Його перелякало те, що він нічим не встиг підготовити її, розвити, сповнити недостачу її просьвіти. Він бачив, що вона так боялась серіозної книжки й поважної розмови, як злого духа, а національности й народности зовсїм не розуміла. Інститут висушив у неї, як тропічна жара, все українське національне життє і зробив її людиною без національности і безпрінціпною в загалї...

— Щось та єсть! Не дармо вона все опинаєть ся з одвітом! Мабуть вона сама бачить, що я не підійду під її погляд, під її вподобу. Не дармо вона тїкає од мене, як тільки я пічну говорити щось путнїйше од комплїментів, — так думав Радюк, йдучи до дому; так він думав, і дуже задумав ся!

Другого дня після балю Ольга все передумувала, що бачила на балю, і кого бачила, і яких паничів, і яких дам, і як були убрані ті дами. Сидячи з кузиною, вона перебрала усїх дам, які тільки були на балю, перебрала їх брови, очи, коси, пересудила їх ходу, розмову, позамічала, яка дама як була убрана, і показала в тім таку прездорову память, якою можна було б забагнути всї до чиста дрібязки всїх наук, які тільки є на сьвітї, як би тільки та жіноцька цїкавість була повернута на щось путнїйше. Передумавши про всї стяжки й букети, про всї шпильки й брошки, які тільки бачила вона на иньших дамах, Ольга почала думати про паничів і перебрала їх усїх до чиста. Вона згадувала кожного, пригадувала кожного лице, голос, і частійше од усїх виринав у її памяти з гурту паничів той високий огрядний офіцер. По своїй фіґурі, по своїх брязкучих шпорах, по свойому вмінню говорити комплїменти, навіть іще й по петербурському роду, він дуже підходив під Ольжин ідеал.... В його було щось аристократичне в лицї гордому, в надутих губах, у великих вилуплених очах. Вона згадувала й Радюка, але його поважна розмова, його ідеї, котрі все витикались в його розмові, так і повіяли на неї морозом. Вона аж плечима здвигнула, як згадала його вчені книжки, його вчену розмову.

— Папо! Що то таке націонал? — спитала вона в батька, який пив чай у другому кутку залї.

— А на що тобі здав ся той націонал чи народовець? Чи не танцювала ти вчора такого танця в клюбі?

Ольга засьміялась, а за нею засьміялись і иньші дами.

— Скажіть бо, папочко! Чи вже-ж то ви не знаєте, що то таке?

— Націонали й народовцї, то тепер такі молоді люди, що говорять українською мовою, хотять, щоб і жінки, й дїти говорили тою мовою, хотять злитись із народом.

— Щоб і жінки й дїти говорили тою мовою, що говорить наша куховарка? — спитала Ольга.

— Тією самою мовою, що говорить і наша куховарка, і ввесь наш народ, — сказав батько.

Ольга злякалась, подумавши, що Радюк приневолить колись її і дітий говорити тією мовою, якою в інституті ніхто не говорив.

— Ті народовці хотять зовсім злитись із народом... Колись молодшим і я мав такі ідеї в голові, але тепер за старістю літ якось усе те повискакувало з голови...

XII.

Радюк діждав ся пятниці і прийшов завчасу до Дашковичів. Його просила сама Ольга прийти завчасу, і він дуже хапав ся.

В Дашковича іще не було нікого. Ольга здалеки побачила в Радюка під пахвою книжку, і в неї ноги затруснлись. Так вона боялась наукових книжок!

— От вам і Шевченко! — сказав він весело подаючи Ользї руку, а другою рукою книжку.

— Дуже вам дякую, дуже дякую, що памятаєте за мене! — сказала Ольга й просила його сїсти на софі, а сама сїла коло його і почала перегортувати листки Кобзаря.

— Висока поезія! Невмируща поезія! — говорив Радюк, — як читаєш, то всю душу обіймає і виносить високо, до самого неба! Тут усе житє нашої України, нашого народа.

„Може і все“ — подумала Ольга, перегортуючи на ві-щось листки і дивлячись на портрет Шевченків.

— Чого це він убраний в мужичу шапку? — спитала Ольга.

— Бо він був селянин; він був пастухом у селї Кирилівці, оттут не дуже далеко од Київа.

— Скажіть, яке диво! І мужик написав отсю книжку? — сказала Ольга, не ймучи віри, щоб книжки були писані не аристократами.

— Як бачите, написав.

Радюк узяв Кобзаря і почав деклямувати. Дашкович, почувши те, вийшов і почав слухати. Радюк читав дуже добре, з великим почуванням. Він читав „Думи“, повні глибокого почування й сліз. Ольга слухала й ледви розуміла, але не хотіла того сказати і мусіла мовчки слухати.

— Божественна поезія! Високі думи! — говорили разом Дашкович і Радюк, а Ольга дивувалась, чого се вони у-двох кричать, неначе змовились.

Ольгу вже брала нудьга; вона хотіла говорити про щось иньше.

— От і ви, Ольго Василївно, вивчитесь говорити по українськи і будете читати Кобзаря.

— Ніколи того не буде! — одрубала Ольга, як із кілочка, згадавши, що в інституті не говорять тією мовою.

Радюк так і опустив руки. Книжка впала на софу й загорнулась. Радюкови здалось, що хтось вистрілив і попав йому в самісіньку голову! Так вразила його та Ольжина фраза! Вона вразила його в саме серце, принизила вщерть із землею його національну гордість.

Радюк неначе бачив, як Ольга одсовувалась од його все далї, як вона одступила од його десь далеко в туман, як вона тонула в тому туманї, і якась чорна хмара, як чорна земля, поглинула її на віки. Радюк ухопив себе за серце; він почував, що вже втратив Ольгу на віки, і вже нїхто її не верне йому, хоч би то був сам ангел із неба, або сам сатана з пекла.

А Ольга того навіть і не примічала. Вона й не знала, що вона вчинила, як вона запогубила на віки всю молоду надїю, розвіяла всї мрії, всю любов до себе в серцї молодого хлопця.

Радюк мовчав і думав, а Ольга, нїчого не примічаючи, показувала йому свій гарненький новенький альбом. Радюк розгорнув альбом і почав машинально перекидати товсті листки. На листках манячіли казенні ґрупи інституток, товаришок Ольги, в білих хвартушках і нагрудниках. Всї вони були такі схожі одна на одну, як одна галка похожа на другу. Радюк почав дивитись на иньші карточки. Більша половина альбома була напхана карточками вчених і письменників... Там були навіть карточки ченцїв.

— Як би я хотїла побачити ваш альбом, — промовила Ольга.

— Мій альбом дуже не схожий на ваш і був би дуже невеселий за-для вас. В йому на першім листку отой Кобзарь у мужичій шапцї.

— Ха-ха! — засьміялась Ольга, бо ті слова здали ся їй жартом.

Тим часом почали збирати ся на той славянський вечір гостї. Радюк сидїв і нїкого не бачив. Так йому було тяжко на душі! Йому дуже хотїлось зістатись на самотї із своїми важкими думами.

Лучших студентів давно вже не було на тих вечорах. Часом іще заходили, по старій памяти, деякі недавно приїхавші молоді Болгари та Серби.

Вже було пізно, як почали прибувати поважнїйші гостї. На улицї щось загуркотїло під самим домом. Усї сполохались.

— Турман приїхала! Турман, начальниця інститута! — рознесло ся скрізь по залї. Дашкович ухопив лямпу, Дашковичка вхопила сьвічку, Ольга вхопила канделябр, Катерина вхопила другий, і всї побігли в коридор на зустріч Турманші. Двері одчинились і в залю ввійшла Турман. Вона була висока й суха як кість! Довга одежа на їй метлялась, як на паличчах. Її лице було сухе й жовте, але вона рівно й гордо держала себе і високо підіймала голову. За нею йшла її сестра, убрана в сьвіжий убір із претенсією на молодість.

Всї в залї встали перед ними. Все в хатї зашуміло, а як вони сїли на софі поруч із хазяйкою, все в залї разом стихло, неначе готувалось слухати якогось оракула.

Степаніда Сидорівна підвела до Турманші Радюка й порекомендувала його. Він знав, що то велика честь за для його, бо Турманша осїдлала сухого, як ключка, носа своїми окулярами, задерла голову й роздивлялась на його, як на картину. А її сестра маркіза й собі осїдлала таку саму провансальську ключку своїм пенсне́, і почала роздивлятись на Радюка, ніби на мармурову статую. Надивившись на його, вони поспускали з носів пенсне́ й засьміялись дуже мило. То був знак, що Радюк був вартий високої ваги. Одначе така висока честь дуже не сподобала ся Радюкови. Він почув, що його вивели на розглядини перед якимись маркізами.

Радюк мусїв сїсти перед столом проти Турманші. Коло його сидїла Степанїда Сидорівна, сьвята та божа; так здаєть ся і вскочила б у вічі, чи в жовті ямки на лиці, де було знати очи Турманші. За матїрю, неначе під крилом, сидїла, пригорнувшись, Ольга.

Всї мовчали. Турманша все кашляла сухим модним кашлем і неначе говорила: ой, ратуйте! от-от умру в сїм поганенькім доминкови між якимись поганенькими провінціялами!

Розпитавши одно другого про здоровлє, всї так і звернули на погоду. І Турманша, і фільософ так розвивали ту тему, неначе в нїй було спасеннє цїлої Европи. Розмова все обривала ся. Маркізи неначе привезли з собою під полою нудьгу тай випустили там серед хати. Всї сидїли поважно, позгортувавши руки, й мовчали. Де-хто промовляв сяке-таке слївце, але воно якось обривалось.

Радюкови стало досадно, що якась стара ключка зігнала веселість і позатулювала всїм роти. Він навіть розсердив ся і поклав собі розмовляти.

„Певне щось не знати що, а розпундючилось на всю хату!“ — подумав Радюк, і сьміливо почав розпитувати Турманшу про інститут: чи багацько там інститутків, чи добре стоїть там наука, чи дорого коштує виховуваннє кожної інститутки в інститутї.

— О! В нас у інститутї дуже дорого коштує виховуваннє дївчат: трохи не пів тисячі карбованцїв за душу. Наш інститут за-для благородних.

— Ох, як дорого! На такі гроші можна б викохати пятеро дїтий не дуже благородних, — сказав Радюк.

— За те-ж ми даємо інститутками усе, все: і науку, і розкішну харч, і розкішну обставу. Наша наука дорога, але нїхто нїде не знайде таких вигод, як у нас в інститутї.

— А менї здаєть ся, що для науки й для людий було-б лучше, як би наука була не така дорога. Менї здаєть ся, що для науки не потрібно роскішної мебелї, роскішних заль, а потрібно чогось зовсїм иньшого, — сказав Радюк не дуже ласкавим тоном, бо він був злий на інститут за Ольгу. Радюк мав звичай прямо говорити правду й не потакати нїкому.

— Для простїйших дїтий може й не потрібно такої роскішної обстави й дорогого виховання, але благородних батьків дїти зовсїм що иньше! — сказала Турман. — Що годить ся для дїтий бідного урядника або там міщанина, те не годить ся зовсїм для дїтий більших панів.

Радюка почала розбирати злість. Він увесь почервонів.

— Я сам чоловік середнього, навіть не самого низшого стану, а менї здаєть ся, що нам треба жінок не таких, що не вміють і за холодну воду взятись і вчились наукам по панській, а не справдешній науцї, яка розвиває женщину на рівнї з нами. Мої товариші поженились із інститутками, які не вміють нї спекти, нї зварити, і до пекарнї нїколи не заглядають. Просьвіти в їх нема; ще й до того голови їх напхані рутиною та французькими романами.

Турман іще з-роду не чула такої розмови, бо звикла слухати тільки компліменти й хвалу свойому дїлу. Такі речі здались їй дуже недelїкатними. Вона замовкла й спустила очи до долу. Те-ж саме зробила і її сестра. Обидві вони були дуже з'обижені. Турман хотїла змінити розмову. Вона осїдлала свою ключку і почала поглядати на Радюка.

— Вибачайте, що я вас спитаю... Ви не з Черкесів? — сказала Турман Радюкови.

— Я полтавський Черкес, — одказав Радюк, сьміючись.

— Скажіть! А я мала вас за Черкеса, дивлячись на ваш профіль... У мого дядька, римського посла, був один урядник із Черкесів достоту такий, як ви! Я глянула на вас, тай його згадала.

— Нї! Не маю чести бути Черкесом, — сказав Радюк і знов усе повертав розмову на покинуту тему. Він був тодї лютий після недавньої розмови з Ольгою.

— Менї здаєть ся, що для женщин треба таких самих шкіл, як і для нас. Нам не треба ґрафинь! Нам не потрібно княгинь! На ві-що вони нам здали ся? Чи для того, щоб вони тільки позували в театральних льожах? Чи для того, щоб вони росипали тисячі карбованцїв із нашої кишенї? Нам не треба пань девоток, нам треба добрих і розумних женщин, хазяйок! Женщина не квітка в теплицї, яку ми тільки повинні тїшити! Женщина не зірка на небі, якою ми тільки повинні поетизувати, складати про неї вірші. І той недобрий чоловік, хто сїє та плодить таких ґрафинь та княгинь!

Радюк прийшов у патос й заговорив по свойому: і одкрито, й сьміливо, не вважаючи нї на кого. В нього очи блищали вогнем, може й так, як у Черкеса. Турман і маркіза злякались. Вони в-перве на віку чули, що їм у вічі так говорять. Хазяйка так само побачила, що діло діеть ся дуже не по інститутськи, і почала заминати розмову.

— А я з вами не згожусь, — промовила Степаніда Сидорівна, — наша дорога мадам Турман так багато добра зробила за-для наших дочок, що ваша гадка про інститут зовсім нічого не варта... Ви розносите цівілїзацію з центра на країну, — сказала вона, обертаючись до Турман, і промовляючи слово в слово ті слова Турманші, які колись вона чула і які вона память тала.

Турман так закашлялась, що вийняла хусточку й прикрила нею рот, неначе з-відтіль от-от мала потекти кров потоками.

— Се якийсь дракон революції! Се якийсь варвар країни! — подумала Турман і почала жалкувати за Ольгою. Щоб заспокоїти трохи Радюка і підійти під його смак, Турман почала розказувати про петербурських вчених і поетів, неначе б то вона й справді знала ся з ними. Вона спомянула про літературні вечори, про публичні лекції.

Гур-гур-гур! — щось страшно загуркотіло по-під вікнами й стихло. То підкотилась карита під Дашковичів дім і стала. Все в хаті знов заворушилось.

— Хто приїхав? Хто приїхав? — рознеслось по залї.

— Ректор академії! Епископ! Митрополит! — одказували деякі гостї. Хазяїн ухопив сьвічку і пішов стрічати гостя аж до дверий. Воздвиженський забігав по хатї, вхопив здорового канделябра і прожогом полетїв і собі. Двері в залю одчинились, і туди ввійшов архимандрит. На його грудях заблищав архимандричий хрест, потім заблищало його повне лице з чудовою русою бородою. Зараз за ним увійшов у залю тодїшний катедральний протоєрей, високий, чорний і чорнявий, з високою камілавкою на голові. Всї дами в залї встали, побігли до архимандрита за благословеннєм і цїлували його в руку. Він сам підступив до Турманші і подав їй руку. Все в залї зашуміло й зашелестїло. Воздвиженський виляв коло його, бігаючи кругом. Хазяїн попросив нових гостий до гостинної, далї за залею. Духовні особи пішли туди і більше не виходили до залї, де панував соблазн міра. Хазяйка взяла по-під руки Турманшу і повела її до тієї самої гостинної. За нею побігла ґраціозно й маркіза, вдаючи з себе молоду лїсову лань. Уся та компанїя зашуміла шовком, пересунулась через залю й сховалась за другимь дверима. В залї зісталась публика молодша й низша чинами.

Переходячи до гостинної, Турман почала шептати Ользї по французьки:

— Mon enfant! Чи ти зовсїм заручена за того молодого хлопця?

— Де там заручена! Він тільки присватуєть ся до мене.

— І ти підеш за його? Ой, він такий гарний, а твоє серце таке молоде!

— Я не думаю йти за його, хоч він і гарний, — сказала Ольга.

— Та він революціонер, отой Радюк! Ой, та воно щось дуже страшне! Та він буде в тюрмі! Та йому не минути Сибірі! Хиба-ж ти не чула, як він із дамами говорить!

— Я за його не піду, — сказала Ольга, — коли ви менї не радите, то й не піду!

— І добре зробиш! Чи тобі-ж треба такої пари? Чи він же пара тобі, тобі, Ольго! Без чинів, без значного імення і мабуть із порожніми кишенями! Тобі треба більшого пана, з твоїм вихованнєм, із твоєю красою! Що тобі з його краси! Привчивсь стати висше од свого серця і пануй над серцем! Чуєш Ольго! Тоді тільки ти панувати-меш над паничами! Тоді тільки ти будеш щаслива!

Так радила Турман Ользї, нишком шепчучи їй на вухо.

Гур, гур! — знов загуркотїло під вікнами, і хазяїн вибіг із тієї келїї до залї стрічати гостя. В залю вступив якийсь предсїдатель, зовсїм лисий. В дверях залї неначе сходив повний місяць, зійшов і став серед залї. На грудях в його було начепляно багацько хрестів. За його руку держалась його жінка, товста, червона на вид, вся в оксамитї й шовку. Предсїдатель потяг її через залю, як пара волів тягне копицю сїна на сїнокосї. Дашкович привитав їх і повів у малу гостинну.

Ще загуркотїло кілька раз, іще вступило в залю кілька сивих голов, і всї вони переходили в гостинну. В залї зістав ся самий дрібязок, панни та паничі.

Двері в ту гостинну, де сидїли ізбранні, блищали од великого сьвітла, як брилянт, хоч і в залї було далеко не темно. Маленька гостинна, дуже добре обставляна мягкою мебілю й застлана килимами, була вся залита сьвітлом. Серед хати висїло блискуче люстро, на стїнах горіли лямпи, на столї стояв канделябр. Видко було, що хазяйка ждала того вечора непростих гостий. Стіл аж угинав ся під вареннєм, виноградом, кавунами, грушами й пляшками.

Вся гостинна в той час була дуже цікавою картиною. На софі, на першому місці сиділа Турман у дорогій турецькій шалї і здаєть ся, неначе вона не сидїла, а стирчала своєю високою фіґурою. Поруч із нею сидїв архимандрит із повним лицем і червоними вишневими губами. З боку коло його сидїв протоєрей з чорною бородою. Коло протоєрея сидїла лиса голова, вся блискуча, неначе виполїрувана. За предсїдателем сидїли тузи урядового міра з сивими головами, а там далї сидїв Воздвиженський, вже сивий аж білий, а за ним жовтїло Дашковичеве лице з синїми попругами попід очима і білїла його сива обстрижена голова. По другий бік стола сидїла хазяйка, коло неї зараз сидїла Пурверсе і ще кілька дам товстих і старих із сивими начосами на голові. Глянувши на той старечий збір, можна було подумати, що на його голови тільки що впав іней і притрусив усїх сивиною. Одна Ольга, притулившись на стільцї за матїрю, блищала, як алмаз, як зоря серед хмарного неба. Всї старечі фіґури здавались чорними хмарами в рівнї з її молодим станом і гарним молодим лицем.

Всї вони розмовляли неголосно, і все розмовляли про молодих, про нових людий, які тепер настали на сьвітї.

Тим часом కованько торкнув Радюка і сказав йому:

— А ходїмо й ми в ту гостинну та послухаємо, про що то теревенять отї сиві голови та духовні персони!

— А ходїм справдї та послухаємо, — сказав Радюк. Йому дуже хотїлось зігнати злість на маркізах!

Обидва вони ввійшли в гостинну й сьміливо сїли на стільцях. Усї побачивши те, одвернули носи на бік.

Всї тільки-що судили молодих людий і замовкли, побачивши Радюка й Кованька. Архимандрит і протоєрей розсердились і понадувались, що та молодїж так сьміливо сїла коло їх. А Турманша все блищала своїми запалими очима на Радюка. Вона була зла на того варвара за його розмову, не помащену анї кришки комплїментами.

— Настає якийсь дивний час! Варвари вже йдуть не од сходу сонця, не з Азиї, а з заходу, з Парижа, — почав так протоєрей. — Йдуть і покладуть руїнами вже не твердинї, не муровані стїни, а церкви й душі людий, всї закони церкви й государства. Йдуть вони і потопчуть ногами сїмю, власність, усе сьвяте, все велике, над чим працювали віки й народи, над чим працювали ґенії, що возвістив сам Бог із неба...

Радюк не втерпів. Вся кров кинулась йому в вічі, в голову. Він поклав собі не мовчати. Він задер голову і сказав різкими словами:

— А менї здаєть ся, що лучше виступити проти ідей сього часу з книжкою в руках і наукою в голові. Ті варварські ідеї з Парижа йдуть не з Чінґісхановими Татарами, не з військом, а з мирним оружєм. наукою, з книжками. Коли ті ідеї пусті, нікчемні, то чого їх боятись! Розбити їх, тай дїлу кінець!

— І ідеї нікчемні, і в нас люди таки настали нікчемні, пусті верхогляди, неслухняні, — сказав архимандрит. — Так і прийшлось одно по другому!

— Що правда, то правда! — крикнув Воздвиженський, — які тепер стали студенти в унїверситетї, та хоч би і в нас, в академії? В кляси не ходять, до церкви не ходять, про богословію нїхто й вухом не веде. Кинули ся на ті реальні науки, й носять ся з ними, як Бог-зна' з чим! А ми вчили ся добре, вчили ся не пустим наукам, ми ходили до церкви і в кляси, ми поважали старших і начальників. А тепер що? Йде студент проз професора, задере носа й шапки не здійме! От що!

Нам нічого не треба з Европи, окрім залїзних дорог та ще усяких потреб житя. За духовим хлїбом нам нїчого їхати до Европи! — обізвалась одна лиса голова.

— Ми вже стали Европейцями, самі того не знаючи. Тільки нам потрібен національний ґрунт, народ, наша мова, наша рідна поезия, — промовив Радюк.

— Якої вам мови треба? На що вам иньша мова? Се не дурно, що ви чепляєтесь до якоїсь мужичої мови? Се сепаратизм!

Всї кричали й не могли вгамуватись. Дашкович сидів і не промовив слова.

— От знайшли якусь нову нацию! От і знайшли якусь нацию! — репетували сиві голови.

Воздвиженьский встав і махав руками, неначе вітряк крилами. Ользї стало страшно. А Кованько трохи не прискав од сьміху, та все торкав ліктем Радюка.

— Ось послухайте мене! — промовив Радюк. — Я був на селї: бачив, яке життя народа, бачив, які там порядки. Тепер у селах більше шинків, нїж шкіл. Ті школярі, що виходять зі школи, і самі не тямлять, як себе цінувати, чи в шаг, чи в карбованець. Вони не поважають народа і своеї национальности, і самі не тямлять, що вони за люде? Не народ, а якусь попсовану череду писарів та панських лакеїв готує тепер народня школа на Україні. А голови обдурюють народ разом із писарями й Жидами-шинкарями. Жиди поять народ, беруть у заставу часом останню одежину. Люди позичають гроший і дають за проценти своє поле на кілька років голові або кулакови. Се все я говорю про села. А що сказати про наші городи? про порядки в городах?

Всї схопились із місця і не дали й скінчити Радюкови.

Покричавши, посердившись, усї почали заспокоюватись. В хатї почало вже стихати.

— Вибачайте менї! А менї здаєть ся, що все те йде од масонів, од масонських льож, — промовила Турман, що ще памятала масонські льожі.

— Де там од масонів! Лучше скажіть од спірітів! — сказав Радюк, якого Ковалько торкнув ліктем.

— Се все од масонів, од масонів! се не з Парижа, — сказала Турман.

— Скрутити вас треба залїзними обручами, щоб ви не видумували багацько! Лучше-б ви не вчились, лучше-б ви нїчого не робили, били байдики, гуляли, нїж би мали напихати в голову отих ідей! — кричав Воздвиженський.

— Чудно менї таке слухати од професора! — сказав Радюк.

Радюк утомив ся. В його голова заболїла, а кров била молотками в обидва виски. Він устав із стільця, одійшов до вікна й опер ся об одвірок. В його під самим вухом із надвору ревла страшна негода пізної осени. Він прислухував ся, як вітер міняв тони, неначе юрба голодних вовків: то свистїв, то шипів гадиною, то вив зьвірюкою, то зібравши всї сили, гув так, неначе хотїв перекинути ввесь дім.

Ненароком він кинув очима на Ольгу. Вона сидїла між иньшими, як квітка в квітнику, як зоря. Він утопив свої очі в тих промінястих очах, ясних і блискучійших од зірок. Йому так хотїлось знайти в тих очах пораду, спокій! Ольга одвертала очи од його, і проміння її пишних очий минало його, як промінь сонця минає зимою землю і десь надаремне тратить своє тепло в пустинї небесного простору. Її очи сьвітили та не гріли як холодне сьвітло зимного сонця.

Радюк вийшов із гостинної до залї. Він згорнув руки і почав ходити по залї, доки трохи не втихомирилась його душа.

З гостинної вийшла Ольга. Їй стало невесело слухати старечу розмову й старечу раду. Радюк пішов до неї назустріч і почав із нею ходити по залї.

— Чи чули ви, як тільки-що говорили там, як карали нас, як топтали нас у грязь?

Ольга мовчала. Вона спустила очи до долу. Він ждав од неї хоч доброго слова хоч одного слова ласкавого для себе. А вона мовчала й слова не промовила.

— Чи чули, як нас судили, як знущались над нами! За нами нема зерна неправди, а нас мають за Бог-зна' кого, за якихсь ворогів усього сьвятого! Чи вже-ж ви, Ольго Василївно, не оступитесь за мене хоч одним словом?

Ольга ходила, все мовчала, все не підводила голови. Радюк хотів глянути на її очи, прочитати в їх хоч тінь прихильности до своїх думок, і не міг, бо не бачив тих очий.

— Чи вже-ж ви, Ольго Василївно, стоятимете за такі думки, за такі гадки, які оттам тільки що говорились?

Ольга все мовчала і не підіймала навіть очий. Вона неначе чогось шукала на помості, так тільки дивилась на його.

— Так ви стоїте не за мене? Чи так! Так ви стоїте за їх?

Ольга мовчала, й мовчки вийшла до другої кімнати.

„Коли-б вона слово промовила, хоч якенебудь слово! Так вона за їх, не за мене!“ — подумав Радюк і почув, що втратив Ольгу на віки.

„Прощай же, моя любове! прощай, моє щастє! Прощайте й ви, чорні очи! На що-ж ти, доле, дала нам пізнатись, коли не судила нам побратись!“ — думав Радюк, і почув серцем, що втратив велике щастє в житю, на віки марно згинула його чиста, як сьвітло зорі, любов.

Радюк не сів, а впав на стілець. Його лице зблїдло з разу, його очі були повні сліз. Ольга вернулась із кімнати, тихо перейшла залю, не глянувши на його і сховалась за тими дверима, де було ясно, як у день. Радюкови здало ся, що він бачить Ольгу, котра вернулась із того сьвіта. Вона була блїда Він постерегав, що в неї не згасло ще сьвяте почуваннє, і його вся душа, вся жизність із тїлом і душею заболїла разом й отерпла од жалю. Ольга зайшла за двері, і йому здалось що для його зайшло на віки сонце, та вже й не зійде в друге!

— Прощай, моя любове! моя чиста, сьвята, осьміяна любове! Прощайте й ви, чорні брови високі, чорні очи зоряні! Прощай, моє дороге щастя!

Радюк узяв шапку й пішов із хати. Його перепинила хазяйка..

— Куди се ви так заранї! Їй Богу, не пущу! І не думайте собі нїчого! — говорила Степанїда Сидорівна.

— Вибачайте менї, будьте ласкаві! Я слабий, менї недобре! — сказав він, і Степанїда Сидорівна повірила, бо його лице було блїде, наче мертве. Радюк бігцем побіг із Дашковичого дому, навіть не оглянув ся.

На дворі розходивсь страшний вітер, налїтав із-за Днїпра на київські гори, неначе кидалась та сікалась скажена татарська орда. Дерева колибались, гнулись, аж лущали та скрипіли. Радюк вискочив із горниць і бігцем попрямував до свого житла якось невідомо, механїчно. Він навіть не чув, як буря сатанїла, ревла та свистїла, трохи не звалила його з ніг, і все гнав ся улицями, доки не вскочив у свою кімнату. Несподїване лихо неначе гналось за ним наздогінцї, і він нїби втікав од його, як мога швидче, щоб бодай знайти собі тихий захист, тихий закуточок, де-б йому можна було сховатись зі своїми важкими думами і тихцем перетерпіти муки серця.

Він ускочив у свій покоїк, засьвітив лямпу, впав на ліжко, заплющив очи, і од разу нїби замер. Ніякісїнька думка не ворушилась в його голові. І тїло обважнїло і неначе здеревіло, і думки наче скаменїли. Щось нїби дуже важке та завальне нагнїтило його, душило без перестанку і не давало ніякого просьвітку думам.

Довго він лежав і не міг опамятатись. Минула година, минула й друга. Лямпа ледви блимала на столї. Запаморочена голова камінем вдавила мягку подушку, неначе пірнула в неї. Вітер свистїв та гув, рвав віконницї та стукотїв, неначе руками. Молодий хлопець од скорботи й жалю не чув того лютування скаженої бурі, не чув стукоту й гуркоту. Він задрімав якоюсь важкою дрімотою, важшою за самий сон. Трохи згодом його думки, неясні та невиразні, по маленьку заворушились у голові, як поплутане павутиння, неначе перед його очима заворушивсь туман. І з того туману виринули чиїсь види. якісь гаразд необмежовані облича. Йому здавалось, що він кудясь йде в тому туманї, силкуеть ся вийти, шукае стежки, і сам не відае, куди йде і куди йому вийти. никне. блукае навманя та все десь плутаеть ся в туманї, неначе в павутинї.

А туман клубками та филями все застеляе стежку. то розходить ся поперед його, то знов густїйшае і знов спадае поперед його сивими завісами, стае стїнами ї заступае йому тихе сьвітло з неба. От туман нїби звивсь і піднявсь у гору, і перед ним замиготїли нїби зорі на чорному небі... не зорі, а неначе сьвітло в канделябрах, замигали чиїсь облича. І од разу блиснули чиїсь пишні, гострі очі, вигулькнуло чиєсь лице, сьвіже, неначе перша троянда в ясному листї.

Радюк зрадів. Він неначе почував солодкий запах маєвої троянди. Але туман знов насувавсь. І зникло те пишне облича з осьміхом на рожевих устах. І важка дрімота знов пойняла голову й думки. І знов в одну мить нїби піднялась завіса з легенького туману. Блиснуло синє-синє тропічне небо. Майнули пальмові гаї, якісь дивні велитнї-дерева саме в цьвіту, білі квітки манолїй, якісь дивні птицї, червоні, жовтогарячі й товсті запурхали по тих деревах. Вони миготїли, стогнали, свистїли, неначе вітер завивав в гаях. І Радюк не міг видержати їх страшного крику та свисту, оступивсь, і плутавсь у якихсь пущах. Упав промінь із неба. І перед очима заяснїла якась пишна долина. На долинї мочари; на мокрачах, на здвижі виганялись лїяни з гарячого багна, хапались за гільки дерев, за стовбурі пальм, обвивали їх гадюками до самого вершечка і спускались у низ і колибались. А на їх телїпались пишні здорові квітки, неначе повироблювані з білого та жовтого воску з червоними осередками.

Артистична вдача потягла Радюка до тих гарних квіток. Він наближивсь, утирав в їх очи, милував ся ними. Але од їх од разу вдарив важкий болотяний запах, неприємний, гидкий, неначе од трухлятини й гнилятини. Ті важкі пахощі душили його, от-от мали задушити. Йому вже трудно було дихати. Він хотїв будь-куди втїкати, будь-де сховатись од того важкого запаху. А квітки все наростали, все ряснійшали. Червона птиця крикнула, мов навіжена.

Буря рвонула віконницю, одчинила її і з усеї сили хрьопнула нею об стїну і страшенно гуркнула.

Радюк опамятавсь і раптом скочив із ліжка. Важкий неприємний запах якоїсь порохнї та гнилятини почувавсь йому неначе в кімнатї, нібн занесений на нервах звідкілясь, од когось, од чогось. Він зирнув по кімнатї й прочумавсь.

Буря вила на дворі, неначе скаженїла. Віконниця билась об стїну, неначе підстреляна зьвірюка побивалась перед смертю. Щось дуже неприємне вертїлось у Радюка на думцї, щось незвичайно важке та гірке почувалось у серцї.

— Що-ж таке осе скоїлось? Чого-ж менї так важко на серцї? Чого менї так гірко на души? думав молодий хлопець, прочумуючись.

І він од разу опамятавсь. Сьвідомість вернулась до його. Він пригадав вечір у гостях на передоднї, пригадав Ольгу, згадав її вразливі, насьмішкуваті слова.

— Не топтати менї до неї стежки. Тай не піду я до неї ніколи. Розійшли ся ми, як туман по степу, як доріжки в лїсї розбігають ся все далї та далї, і ніколи не зійдуть ся наші доріжки до купи, не вийдуть на великий битий шлях людського житя. Не бути нам у парі. Моє серце покохало не богиню, а якусь чудову статую, що не тільки не назначує собою якоїсь богинї, але навіть не має в собі таки нічогісїнько висшого, ідеального. Вона тропічна, болотяна, пишна квітка, що пахне гнилятиною та порохнею.

І важка, тяжка була та ніч для молодого палкого ідеалїста.

А в Дашковичовому домі вечір тяг ся своїм звичаєм, як і почав ся. Молоді гуляли, грали на фортепянї, старі грали в карти, а духовні особи сиділи та все лаяли молоде поколїнє. Вже пізно розійшлись і роз'їхались гостї, і в покоях зістали ся тільки самі свої. Довідавшись, що Радюк пішов до дому зaранї і навіть не попрощав ся з нею, Ольга сиділа смутна й нїчого не говорила. Катерина просиділа цїлий вечір, і до неї не приставав нї однїсїнький молодий хлопець. Вона нїчого не знала про Радюка, завидувала Ользї й почала її ненавидїти. Вона й сама знала, що робить не до ладу, та не могла вдержати свого серця: не могла дивитись на Ольгу, не могла щиро й по братерський розмовляти з нею. Жовч почала заливати її з роду не лихе серце. Кожна гарна дївчина здавалась їй ворогом, підіймала злість у души. В той час її губи ставали якось косо на лицї, кривили лице і без того вже негарне.

— Ну Радюк! ну молоде поколїннє! — почав говорити Воздвиженський. — І на що ви приймаєте його в свій дом? Чи то можна пускати його в хату! його! такого чоловіка! Та я б його вигнав із дому за самий двір! Ти, Катерино, читаєш од його якісь там книжки. Щоб я тих книжок більш не бачив у тебе! Він понабиває вам голови таким добром, якого потім і ладаном не викуриш

— Бог із ними, з його книжками! Я давно його книжок не читаю й читати не буду. Нехай уже Ольга читає, — сказала Катерина зі злістю, скосивши на бік свій рот.

— Чого се ви, Степане Йвановичу, так нападаєтесь на Радюка! — почала уступатись Степаніда Сидорівна. — Що ви в йому таке страшне знаходите? Ви хочете, щоб усї люди були на вас схожі, чи що?

— А ви може хочете видати за його свою дочку? Та борони вас, Боже! Що се ви таке видумуєте? Чи вже-ж ви хочете порідниться із таким чоловіком, якого не сьогодня, так завтра забють у кайдани тай укинуть у тюрму!

— Ох менї лихо! — аж крикнула Степаніда, — та я такого зятя не хочу мати!

— Я-б йому давно двері заперла, — сказала Марта Сидорівна.

— Чого ви так боїтесь його? Він собі чоловік молодий, в йому ще грає молода мисль, а постарієть ся, то й осядеть ся трохи, як і я теперички осів ся, — ледви промовив Дашкович.

— Ну, ти вже й геть то осів ся, та ще й дуже заранї! — сказала Степаніда Сидорівна. — Коли-б ти не так рано осів ся, то може був би й здоровший, і не такий жовтий, як віск. Подивись тільки на себе в дзеркало! На що ти став похожий!

Степаніда Сидорівна говорила і дивилась на чоловіка, підіймаючи лице в гору. Вона почала кахикати сухим кашлем і закутувалась у свою шаль зовсім так, як Турман.

— Чого се ти так кашляєш? — чи не простудилась часом? — спитав її Дашкович.

— Кахи, кахи! нї, не простудилась. То я собі кашляю, бо щось у горлї дере.

— Кахи, кахи! — почала кашляти сухим кашлем і Марта Сидорівна.

— Чого се ти кашляєш таким страшним кашлем? Чи не сухоти часом тебе напали? — спитав Воздвиженський у своєї жінки, придивляючись до її лиця.

— Не знаю, може й сухоти! — одказала йому Марта Сидорівна і почала закутуватись у шаль зовсім так, як Турман.

— Де се ви понабирались такого кашлю? Може хто відчинив вікно у вечері? — казав Воздвиженський.

— Кахи! кахи! — знов закашлялась Степаніда Сидорівна.

Обидві дами були здорові й повні, навіть товсті. У Марти Сидорівни лице стало здорове, як кавун, а брови стали товсті аж кудлаті. Її товсті руки неначе понапухали. Марта й Степаніда вже розплились на всї боки, товсті вола вже добре позвішувались у низ. Кахикаючи, вони аж двигтїли, а їх товсті щоки дрїжали, неначе по їх ходила дрібна хвиля. Ольга вгадала, де вони понабирались того кашлю, і косо поглядала на обох, осьміхаючись сама до себе.

Родичі розпрощались і почали розходитись. Катерина ледви подала Ользї руку. Її рот кривив ся дуже косо, а очі дивились у той же час у куток до фортепяна. Вона пішла через залю і здавалось, що вся її одежа засичала по помості як гадина!

— Кахи, кахи! — закашляла сухим кашлем Марта Сидорівна, цїлуючись із сестрою і небогою.

— Кахи, кахи! — закашляла як раз так і Степаніда Сидорівна, прощаючись із ними.

І обидві сестри випрямились на цїлий зріст і, закутавшись у шалї, як-раз так, як Турман, розійшлись на обидва боки.

Зараз після того вечора, після тієї пятниці, в Київі скрізь у висших гостинних загомоніли за Радюка. Розказувала про його Турман усім своїм знайомим; розказував про його катедральний протоєрей своїм знайомим; розказувала про його лиса голова, одна сива голова і друга сива голова всім своїм знайомим. Така чутка про Радюка пішла ще висше й ширше. До висшої власти долетіло одно анонімне письмо, потім друге, й третє, й четверте, чим Київ дуже багатий! В тих письмах описувано Радюка, як страшного чоловіка, як неблаґонадьожнаго, що має в голові думку розмежити церкву й державу, що заметив ся страшною пошестю з Парижа й Німеччини, якого не можна пустити ні в школу, ні в канцелярию, і котрого було-б варто вкинути в тюрму таки зараз. До Радюка почали чеплятись... А його начальство натякнуло йому, щоб він шукав собі деинде місця. Він попросив ся в ґімназию, його не прийняли. Радюк мусів покинути Київ й поїхав до батька на село.

Чимало минуло часу. Чимало втекло води у Дніпрі. Ольга швидко забула Радюка. Нові знайомі, нові особи, нові випадки змили з її памяти любов до Радюка. Вона почала зовсім забувати про його, і на його місце в Дашковичовій гостинній і в Ольжиному серці появилось не одно нове лице. До Ольги присватувалось чимало женихів, але всі вони були і не дуже багаті, і не дуже чиновні, і не дуже гарні. Після Радюка навіть Кованько обявив ся Ользї й просив її руки. Але ра Ольга з матїрю, йдучи проз його маґазин, по бачила, як він сам продавав сьвічки, стояч за прилавком... Другого разу вони поїхали д банї, а ту баню взяв на аренду Кованько і пі впливом нових реальних ідей, стояв у конто цї і сам продавав білєти. Ольга з матїрю пі ступили до конторки за білєтами і вгляділ там Кованька. Ольга мало не згоріла од с рому і трохи не впала на місцї, трохи не зо ліла. Вона зараз після того написала до К ванька і дала йому гарбуза. Довго не трапля ся їй такий жених, що підходив би і п її ідеал, і припадав хоч трохи до серця.

Вже й минув час її першої пори молод сти. Ольга розцьвіла ся й почала приходи в літа. Її тонкий стан почав круглїти, що почали аж гетьто наливатись. Вона цьвіла, я повна рожа у всім цьвіту, але вже гото швидко й незабаром одцьвісти ся, попуска до долу частину своїх роскішних листочків.

Раз, дуже гарної лїтної пори, Ольга з м тірю гуляла понад Днїпром на шосї. Піс дощу на шосї не було анї порошиночки! Дн про стояв тихий і ясний, як дзеркало. На кр тих горах зеленїло дерево, не ворушачи а листочком. Подол дрімав, плаваючи наче водї й одкидаючи в Днїпрі вершечки церк і дзвінниць. На горах коло Володимирового мятника, в царськім саду, на шосї, скрізь бу повно гулящої публики. Київ гуляв, дихав сь жим повітрєм. Ольга зайшла з матїрю по ш сї далеченько. Вони обидві стали на мосточ посширались на залїзні поручата й дивили як чудовий міст висїв над водою й одбивав в водї, як пароход тихо гойдав ся серед Днїп

Проз їх проходило багацько людей, пролїтало до мосту багацько карит, і всї пани й паничі задивлялись на Ольгу. В лїтній білій суднї, з чорними розпущеними льоконами, з роскішним повним, але ще гнучким станом, із румяним лицем, де блищали темні очи, не втративши нї крапельки свого сьвітла й вогню, вона притягувала всї очи, ґраціозно опираючись на кратки одним ліктем і ставши боком до Днїпра, так щоб її бачили всї прохожі в профіль.

По шоссї летїв скипаж, скільки було сили й прудкости в конях! Конї бігли, неначе носили, порозкидавши голови на обидва боки й позагинавши дугами шиї. В екипажі сидїв военний товстий, пелехатий, з полковницькими еполетами. Він сповняв собою ввесь екипаж. Його повне лице було горде, і червоні губи надуті. Гордо кидав він очима на гулящих дам, одкинувши назад голову. Ольга здалеки вглядїла його і повернулась уся до його. Вона його впізнала. І полковник, тільки-що порівнав ся з ними, кинув на неї оком і торкнув погонича, Той осадив назад біснуватих коней; конї так і сїли. Полковник злетїв із екипажа і почав нїби гуляти. На йому були хрестики й стрічки, хоч тодї був будень. Він почав придивлятись до Ольги, та не сьмів заговорити до неї. Вона й не вона! — думав він, та все гуляв, та все крутив ся то сюди, то туди. Вона, чи не вона ся роскішна, повна, чорнява красуня? Здаєть ся вона! — думав він, та все гуляв, та все гуляв! Навіть став коло краток, спер ся і так пильно дивив ся на воду, неначе який поет. А скоса він усе поглядав на її чудовий профіль, на червоні, як спіла калина, губи, і на повний стан.

— Ой яка-ж гарна ся дама! Що-ж за краса! — подумав він і почав усе близше та близше присовуватись до неї, та крутити вус. Ольга глянула на огрядного полковника і впізнала того знайомого офіцера, що колись у клюбі романсував із нею і навіть іще тоді їй сподобав ся своєю сьміливостю, комплїментами, петербурською ріднею й гордим аристократичним видом. Вона сама зачепила його.

— Чи вже-ж ви мене не впізна́єте! — сказала вона йому весело й ласкаво.

— Чи вже-ж се ви, Ольга Василївна!

— Як бачите я! Мабуть я стара стала, що ви мене не зразу впізнали.

— Ой які ви стали, які ви стали! Чи ви-ж вільні? Чи ваша рука ще ні чия?

— Ще ні чия, — сказала Ольга, — хоч і мала бути чиєюсь.

— То прошу-ж у вас дозволу бувати в гостях у ваших рідних.

— Коли ваша ласка, то я прошу вас од щирого серця, — сказала Ольга і порекомендувала його матери.

Полковник уже її не покинув Ольги. Він попросив їх у той екипаж, яким сам приїхав, а сам узяв собі однокінку, що ледви-ледви доволокла його до Дашковичового дому.

Через кілька днїв у тій самій церкві, де колись вінчались Степанїда й Марта, вінчала ся Ольга з тим товстим полковником. Всї люди говорили, що не бачили ще такої гарної молодої і такого товстого бурбона. Вони вінчали ся на підмостках, огороженних кратками. Як ступив молодий, вже трохи сивий, на ті підмости, то вони аж задвигтїли й загули, так що всї засьміялись. Його огрядний стан ледви влазив у мундїр, а з-за коміра кругом понасовувалась завісою подвійна шия й воло. Його сивувата голова підходила під білі квітки на голові молодої. А Ольга й тепер іще була гарна, з сьвіжим лицем, уся в білому!

Полковник завіз Ольгу десь далеко, одначе швидко вернув ся до тестя, бо, як послї показалось, в його тільки й було добра, що еполєти та полковницький мундїр. Ту маєтність, про яку він розказував, давно продали за його давні офіцерські гріхи!

А Радюк, поховавши матїр, приїхав із батьком і з сестрами в Київ і нараяв батькови забрати дочок із інститута. Начальство в Київі стало инше. Про Павла Антоновича Радюка почали забувати. В Київі почала ся тиша. Радюка прийняли на службу. Він узяв ся за науку і почав готуватись до унїверситетської катедри, але довго не міг забути Ольги. Не раз він плакав за нею, не раз в осени він ходив у царський сад, ставав над знайомою горою, пригадував, як вона подала йому руку, як вона признала ся, що його любить, і дуже смутне почуванє тодї ворушилось в його грудях! Він дивив ся, як вітер зносив із дерева жовте листя, як осїнь зривала з землї житя і топила його, наводячи смерть на всю природу, і пригадував свою нещасну любов і свою втрату. Він любив тодї слухати, як лютий вітер гойдав деревом, ревів між горами, підіймав горами чорну хвилю на Днїпрі і кидав байдаками та плотами, наче трісками. Він любив у той час довго, довго дивитись на чорний Чернигівський бір, на сизу далеч, ненача там була написана його доля, його чудова, чаруюча минувшість. В тих картинах руїн житя природи, в тих темних, смутних і грізних завиваннях дикого вітру, знаходило спокій його розбите серце. Але час узяв своє. Він почав забувати Ольгу, забувати її красу. Зацьвіла на сьвіті нова весна, зацьвіли на сьвіті нові квітки, і разом із ними знов розцьвіло ся його серце, бо воно було таке молоде, таке живуче, так хотіло кохання!

Раз Радюк якось знехотя згадав про свою першу любов, про Галю Масюківну. Йому дуже захотілось тепер побачити її. Він поїхав у Журбані і, не сьміючи їхати до Масюків, заїхав до Лікерії Петрівни. Як же він здивував ся, заставши там у гостях Галю! Вони подивились одно на другого і не знали, що й казати. Галя стояла серед хати така-ж гарна, як і була попереду. В довгій чорній сукні, з льоконами по плечах, вона неначе трохи підросла і покращала. Її лице стало повнійше, але очи горіли ще більшим вогнем. Тільки лице стало смутне, трохи задумане.

— Чи пізнаєте мене? — спитала вона Радюка, що не зводив із неї очей.

— Як же вас не пізнати! — сказав він і спустив очі до-долу.

— Ви трошки змарніли, — сказала пані Висока до його.

— Бо я дуже нещасливий, Лікеріє Петрівно! А колись був дуже щасливий, як був молодшим.

— Знаємо, чули. Ми все знаємо. Не дурно ви змарніли, — сказала Висока.

Галя трохи не заплакала і вийшла в квітник. Там вона вирвала і заложила в косу два гвоздички і ввійшла знов у хату. Радюк сидів і думав. Перша любов знов тихо загомоніла в його серції і все дужче та дужче ворушила ся в серції.

Чи ви менї простите, що я був... був дуже нещасливий? — спитав він у Галї.

Вона йому показала на сьвіжі гвоздички в косї, сьвіжі як її любов.

— Чи памятаєте ви два гвоздички? — спитала вона жалібно.

— Памятаю, памятаю, — промовив Радюк узявши її за руку.

Швидко потім повінчались у журбанській церкві. Масючка й Масюк були дуже раді й щасливі, а Висока й собі раділа Галиному щастю.

XIII.

Саме в половині мая Павло Антонович Радюк із своєю молодою жінкою Галею налагодились їхати до Київа. Радюкови треба було напитувати собі скарбової служби, або будь-якого не скарбового місця. Старий Масюк та Масючка, Галині батьки, з'охотились їхати в купі з ними на прощу. Лїкерія Петрівна Висока й собі пристала до їх, щоб одговітись у Київі в якому манастирі та поскидати зі своєї душі всякі гріхи та провини київським ченцям у торби, як вона казала.

Радюк виїхав із Журбанів у дорогу на батьківських конях, заїхав до Масюків, перебув день, доки половили конї на степу та поприганяли до дому, а на другий дві повозки, навантажені усяким добром, рушили з двору і заїхали по дорозї до панї Високої. Там вони знов пересиділи пів дня, доки половили конї на степу та поприганяли до дому. В Лїкерії Петрівни віз стояв у дворі вже на поготові, навантажений з горою. По обідї поїзд рушив степами і другого дня в вечері на подвірю перед гостинницею Михайлівського манастиря спинились три хури з полтавськими прочанами, неначе три хури сїна або соломи, бо були навантажені усяким добром із верхом. Ще в дома всї постановили говїти в Михайлївському манастирі у сьвятої Варвари і перебути який сь час у Михайлївській гостинницї, доки Радюк не знайде собі кватири.

Служники „слимаки" в чорних каптанках, у чорних гострих шапочках, повибігали на ґанок, щоб позносити з повозок вантагу і стояли несамохіть повитріщавши з дива свої каламутні рибячі баньки на такі здоровецькі хури. І гарненька наточанка Радюкова, і стара наточанка Масюкова, і стара обплетена лозою повозка панї Високої, і самі подорожні, усе припало пилом сливе на два пальцї. Подорожні високо стреміли на високих хурах, неначе сидїли на возах зі снопами. Слимаки дивувались, як вони держались у горі на хурах і не поскочувались до долу в дорозї та не розгубились по битих степових шляхах!

Щоб було догіднїйше сидїти на возї та щоб часом не скотитись до дому в дрімотї, панї Висока пообтикала задок своєї повозки дряницями. Коло тих дряниць, високо в горі в заду виглядали спід килима три подушки, вистромивши гострі узирі на сьвіт божий; спід подушок повисовувалось сїно, насунулось на подушки, почеплялось по дряницях, повистромлювалось крізь лозини обплетеного задка. В дряницях, у подушках та в сїнї Лїкерія Петрівна вгнїздилась, неначе квочка в кудлатій обичайцї.

З одної хури неначе скотив ся з гори старий жвавий Масюк, плигнув на землю, простяг руки в гору повище себе, достав на горі свою жінку і спустив по згористій хурі. Вона спустилась до долу, неначе на саночках із гори. Потім він побіг до воза пані Високої і знов здійняв руки, неначе до неба. Пані Висока впала йому на руки, неначе з горища. й легенько скокнула на землю, аж підскочила, мов різинова опука.

Позлазивши в добрім здоровю з хур і не скалїчивши нї рук, нї ніг, вони зараз швиденько пішли в гостинницю і зайняли три числа підряд, потім вийшли на двір і звелїли розвантажувати вози. Погоничі позганяли з верху порох. Курява піднялась над річами, неначе серед степу на шляху. Поскидали з возів хвартухи та накриття і почали вивертати з хур усяку вантагу. На возах незабаром скоїлось таке, як на чардаках на пароходах, коли вони причалять до пристанї, і служники почнуть спорожняти їх позапорожнювані здоровецькі шлунки, викидаючи на чардак усякі пакунки, мішки, клунки, кошики та жидівські бебехи.

Погоничі й служники накинулись на хури, неначе Татари на завойоване місто: витягали усякі мішки, клунки, кошики, торби й торбинки, килимки, укривала й подушки. Позад возів на підтопах одвязували мішки з обороком для коний та усякі чемодани та скринї, поприкручувані налигачами та ремінякама з сирицї. Радюк набрав усякого добра в придане, а Масюки та Лїкерія Петрівна кожний раз виїзджали з дому в Київ на процу, неначе перебирались або на нову кватиру, або на нове житло, тільки без меблї та дїжок.

Незабаром коло трьох наточанок земля вкрилась усякими пакунками, неначе крамом на ярмарку, вивезеним на продаж.

— Ой як же багацько понабирали усякого добра! — прохопивсь один слимак: чи ти ба!

— Понабирали, бо треба, моє серденько! В вас у Київі і леду серед зими не достанеш, Господи прости! Запас, бач, біди не чинить, — говорила Лїкерія Петрівна, стягаючи подушки з воза і кидаючи їх на руки погоничові; як пак не брати подушок, коли в вас у кімнатах стоять тільки голїсінькі ліжка!

— Це правда! в нас подушок нема, і простирал та укривал „не полагаєть ся“. Навіть за гроші не дістанете, бо ми їх не маємо і не держимо. Подорожні самі возять свої подушки та укривала, — сказав слимак...

— Я як хто приїде часом без подушок? — спитала панї Висока: егє, так і сплять, поклавши кулаки під голови?

— Так і сплять на кулаках, або кладуть у голови то штани, то спідницї, а хто ще й чоботи або калоші на спід, — обізвавсь слимак; мусять, бо то, бачте, дорога не свій брат.

— Спасибі вашому батькови! Я незугарна спати на чоботях та калошах. Спіть уже ви самі, — сказала панї Висока, витягаючи з задка перину.

— Невже, Лїкеріє Петрівно, ви оце й перину приперли до Київа? — крикнув із дива Масюк.

— А тож! Ви не часто буваєте в Київі то мабуть позабували, яка тут у гостинницях догода. А я частенько тахи говію в Київі, то й стала досьвідна. Було як не візьму з собою перинки, то ті каторжні повстяні матраци надусять мене, неначе набиті жорствою або камінням так, що боки болять три днї ще після того, як вернусь до дому. Я хотїла взяти здорову перину, та в віз не влїзла. Так я оце вкинула маленьку: все якось буде догіднїйше, не так муляти ме в клуби.

— А ми зі своєю старою, по козацький: підмостимо степового сїнця вязку, то й не муляти ме, в клуби — сказав Масюк.

— Еге... за сїнце спасибі. Це добро кінське, а не людське. Я без перинки з роду-з віку не засну й до сьвіта: все менї щось муляє тай муляє то в клуби, то в литки, то в пяти. Я й за Дунай возила перину з собою за життя мого покійника. Він на сїнї, а я на перинцї, говорила, — Лїкерія Петрівна, передаючи усякі тлумаки та зашиті з верху полотном кошики.

— Чого ж то ви понабирали так багато в ті клунки, та кошики? — спитавсь Радюк.

— Понабирала усякого добра, бо тут у Києві злиднї на злиднях, та все дорого так, що й не докупиш ся. Деруть, як із батька, — сказала Лїкерія Петрівна; оце напхала мішок харчі для себе й погонича: і хлїба, й паляниць, і хлїба й до хлїба, і сала й масла, і цибульки, й ковбасок, і шинку і чаю й сахару, і напекла маторженників і мнишків.

— Ого-го! цїлий ресторан узяли з Масюківки? — жартувала Галя; то ми до вас у гостї!

— Просимо, просимо! хоч що дня! Буде чим вас витати, — сказала Лїкерія Петрівна: он там у кошику є й пляшка наливки, а друга перцївки.

— Тай я, признатись, вставив у кошик пляшку перцївки, бо тут у Києві горілка катзна яка! але тільки так, що й моя стара не бачила. Потаємці од неї, бо ще-б і викинула з кошика, щоб я не поїхав у Київ спасатись із пляшками.

— От туди! А я думала, що ти не всунув у кошик сього добра, тай собі потаємці од тебе всунула пляшку настійки. В мене бач таки думка була за тебе та за зятя. обізвалась Масючка і засьміялась.

— Ну, то й гаразд зробила: бо дві пляшки якось краще як одна, буде до пари — сказав Масюк.

— А я забрала й ложечки, й чайник і блюдечка і графин на воду, бо тутечки в їх усе якесь нечисте та смердяче: заткнула в кошик на всякий випадок і дві столові ложки, — сказала Лікерія Петрівна.

— А то навіщо! — аж крикнув Радюк.

— Ат... так собі руки розхапались, то й хапала в дорогу, що налапала, що було напохваті. Може тут десь у манастирі трапиться громадський обід, то підемо з своїми ложками обідати. Адже не на громадські обіди в нас ходять зі своїми ложками? — жартувала Лікерія Петрівна.

— Може ви, Лікеріє Петрівно, взяли й рубель та качалку та макогона? — сьміявсь Масюк.

— Ну, рублем та качалкою нема чого качати в гостинниці. А що до макогона, то шкода, що не взяла: стала-б за пригінчого до тих голомшавих служників слимаків та поганяла-б їх макогоном. Там вам такі убоїща, такі ледарі, що ні в чому тебе не послухають, води не принесуть, самі хати не виметуть і навіть тобі віника не дадуть. Хоч спідницею вимітай кімнату! Я таки вкинула в свій дормез новий віник із нехворощі.

І Лїкерія Петрівна й справдї десь налапала під козлами нового віника і кинула наймитові на руки, на перину.

— На та постав там у хатї в куточку коло груби, а потім як нагодиш ся в хату, то виметеш діл, — сказала панї Висока. Я ще в той віник і полину вмішала.

— Навіщо! — аж крикнув Радюк.

— Бо тутечки того паскудства, блощиць та бліх така сила, що без віника й не засну.

То ви його держите в руках, чи кладете його собі в голови? Чи що? — спитав Масюк.

Де там! Кладу віник із полином на ніч собі в ноги. Не так каторжні блохи дошкуляють, бо не люблять запаху нехворощі та полину. Сим кієм тільки й одібєш ся та обороииш ся од їх. Я людина таки геть-то досьвідна. Бувала в бувальцях, ходила в сьвіти, була в походах із покійником та вешталась понад Дунаєм, за Дунаєм, по всїх-усюдах. Недоброхіть набереш ся досьвіду у всьому.

— Ну тай запаслива-ж ви людина! — крикнув Радюк.

— А ви ж як думали! — обізвалась Лїкерія Петрівна; а ви думали, що я сяк-так, по паничівський вхопивши капелюх та паличку тай драла в дорогу до Київа? Я з віником і за Дунаєм скрізь їздила, не то що в Київ.

— Глядїть лишень, Лікеріє Петрівно, щоб часом вас люде не підняли на сьміх, що ви їздите на прощу на сьміх, із макітрами, глечиками та ще й з своїми віниками, — говорив, регочучись, старий Масюк.

— Сьмійтесь, сьмійтесь! З посьміха люде бувають. Далека дорога — се не жарти. Левку! не забудь ся витягти от-тамечки в задку під сїном сокиру, шнурки та паличчя! На возї сокири не кидай, бо ще хтось у ночі поцупить тай на торжок однесе. Тут у Київі тих злодіїв та торбохватів — хоч греблю ними гати! — гукнула Лїкерія Петрівна на свого наймита.

Левко витяг із воза сокиру, жменю конопель, добрий жмут шнурків і ще з чотири кілки.

— Навіщо ж ото ви взяли в Київ сокиру та набрали конопель та якогось кілля? — спитав Радюк із реготом.

— Та то Лїкерія Петрівна хотїла в дорозї пуститись при нагодї на розбишацтво: думала когось зарубати та спорожнити кишенї якогось багатого Жида, сьміявсь Масюк.

— Еге! А вже ж пак! А, борони Боже, часом серед степу лусне вісь або зломить ся загвіздок. Оттодї хоч пальцем затикай вісь, замість загвіздка, тай держи колесо руками, щоб не спало. Де-ж ви в степу знайдете не то кілка чи хворостину, а навіть стебло хмизу або дубчика? А коли вісь поламалась, он бери зараз дрючка тай підправляй під віз, сучи коноплї, зсучи мотузка тай підвязки дрючки під підтоки, то все таки якось доплуганиш ся до якоїсь коршми. Ой ви! вчені та недрюковані! Он дивіть ся під віз! — сказала панї Висока.

Радюк глянув під її віз. Там і справдї були привязані до підгерстя та до підтоків три чималі дрючки.

— Ото вам наука: не їдь у степ без дрюка, — сказала Лїкерія Петрівна.

— Ну, Лікеріє Петрівно! не дуже чваньтесь, бо і в мене в наточанці є й сокира і шнурки, і сприця, ще й, коли хочете, позичу вам молотка й ухналів та цьвяшків. Запас і справді біди не чинить, як кажуть у приказці, — обізвавсь Масюк.

Поскладавши усе добро на купі, усі рушили в гостинницю на другий поверх і зайняли три нарізні порожні числа під ряд; пані Висока та Масючка зійшли на низ, командувати переносинами, щоб забирати усякі пакунки, неначе вийшли в селї в вечері „проти череди“, щоб залучати дурні вівцї в свої двори. Три наймити й два слимаки хапали усякі клунки, подушки та чемодани і перетаскували на гору. Лікерія Петрівна та Масючка залучали ту степову худобу до своєї господи, командуючи носильщиками. Переносини були довгі, аж обридли послушникам.

— Ой, серце! бою ся я за обрік та за шорки й гнуздечки, та, сказати правду, й за конї, — бідкалась Лікерія Петрівна; не дай Господи, як у нас у ночі злодії виведуть конї! Тут же брама роздзяпляна сливе до сьвіта! Як ми тодї в сьвітї божому доберемось до Масюківки?

— А батьківськими! — сказав Масюк; підемо пішки. Пішки — нема замішки.

— Спасибі за раду! А як же я піду пішки з periною та подушками! Не перти-ж мінї їх на спинї? Не близький сьвіт! — сказала Лікерія Петрівна.

— Чому? Хиба вони багато заважать? Не дуже обважнїєте, бо піря не зелїзо, — жартувала Масючка.

— Та чого ви лякаєтесь! Адже ж погоничі спатимуть на возах коло коний, — сказала Галя.

— Вони то спатимуть, а упряж тим часом слимаки поздіймають тай попропивають. Бо як казав один католик, побувавши на прощі в Лаврі: „Що сьвята Лавра то Лавра, а що лаврикові, — то превражі синове“. Ой треба б забрати в хату упряж! Тай за обрік я небезпешна. А оброку в мене сливе повний мішок, — сказала Лікерія Петрівна.

— Одже ж ви такий страхополох, що забрали б і коні в число. Тай полохливі ж ви, нівроку вам! Вас хтось оце наврочив. Еге? Чиї се уроки! З ким ви стрічались на виїзді з господи? — спитала Масючка.

— Та з отією каторжною відьмою, з отією бабищею, козачкою Макотрусихою. Вона на виїзді коло правої ворітниці зиркнула на мене своїми чорними баньками аж тричі. Правда, я тричі сплюнула в її слід. Але мені передпочуваєть ся, що в Київі мені щось лихе трапить ся. Бо та Макотрусиха давно вже лютує, гострить зуби на мене, — сказала Лікерія Петрівна до Масючки пошепки, трохи не на вухо.

І Лікерія Петрівна звеліла свойому наймитови принести в число упряж та мішок оброку. Послушники зглянулись і пересьміхались. Галя та Радюк тільки плечима здвигнули, зирнувши одно на одного.

Як скінчились переносини, Лікерія Петрівна звеліла наймитам повиносити на двір матраци і повибивати.

— Заберіть дубці та глядіть мені, добре повибивайте! добре лупцюйте дубцями! — командувала Лікерія Петрівна; та нате вам оцю щітку та ще й пообчищайте оте паскудство, усяку там нужу, бо я добре пересьвідчена, що тут усяка нужа заплодилась. Придивляйтесь мені добре, витріщайте добре баньки от на ті зашкалубини та рубці. Чи чуєте?

Господині заходились чепурити числа; стирали скрізь порох, обмітали павутиння, неначе мазальниці заходились мазати хати ік великодню на білому тижні. Вони порозпаковували чемодани та порозпорювали усякі клуночки, позастеляли ліжка, понакривали столи привезеними скатерками. Лікерія Петрівна загадала своєму наймитові чистенько повимітати сьміття. Числа стали чисті й якось привітнійші. Радюк та Галя зайняли окреме число. Рядом із ними зайняли число старі батьки, а за ними оселилась Лікерія Петрівна з шорками, віжками та мішком оброку, засунутим під ліжко. Вона була дуже недовірлива й полохлива з роду.

Вже смерком послушник приніс здорового самовара і поставив його в Масюковому числї. До чаю в їх число зібравсь увесь гурт. Стара Масючка таки і в своєму кошику познаходила усякий посуд та паляниці та бублички. Лікерія Петрівна нанесла до чаю і свого добра, прийшла в гості навіть зі своїм сахаром, як ходять зі своїм сахаром у гості одна до однієї старі удови „чиновниці“, принесла навіть свою паляницю. Усї сїли за чай та заїдали закусками з незвичайним смаком після довгої важкої вандрівки. Усї були веселі, усї балакали і здаєть ся, найменче думали за те, що вони спасенники в Київі, і приїхали одговітись у манастирі.

— Ну тепер, мої діточки, сідайте ж за стіл рядочком обоє проти мене, — говорила Масючка до Галї, що все вешталась та щось доставала з чемоданів. Нехай я хоч надивлюсь на вас в останнє; кидай вже, дочко, оті чемодани: потім розбереш ся та розкладеш ся. Сідай до столу поруч із Павлом Антоновичем та пий чай! Годї тобі там суятитись. Ще буде доволї часу задля того, а то й твій стакан вихолоне.

Галя зачинила чемодан і сїла за стіл поплїч зі своєю молодою дружиною. Обоє вони були гарні й молоді, і не одна мати задивилась би на їх гарну вроду. Галя була щаслива без міри й без кінця, весела, й дуже оживлена. Вона зиркала на всїх своїми чималими веселими та ясними карими очима, неначе на всїх бризкала з очей надміром свого щастя — долї. Од вітру та сонця в дорозї її щоки трохи запалились і стали ще румянїйші. Лице аж дихало щастєм та здоровєм. Високі Радюкові брови на широкому білому чолї аж сьміялись до всїх. Він трохи загорів і за недовгий час трохи вже змужнїв. Радюк був гарний, як чорнобривець у зеленому листї. Галя розцьвілась, неначе перша маківка, обсипана ранїшньою росою.

Мати пила чай і не могла одвести од дїтей своїх ясних карих очей. Старий Масюк став веселїйший і бадьорнїйший, все поглядав на такого гарного зятя, якого він і не сподївавсь. Він говорив, жартував, сьміявсь із Лїкерії Петрівни, зачіпав її сьмішками та жартами, випиваючи стакан за стаканом і заливаючи свою жагу, після дороги. В його обличчі, в жартах нїби проглянуло щось козацьке, отаманське й сьміливе й жартовливе. Високе й широке чоло, здорова голова, кудлаті довжезні вуси, запаляні щоки — все се так не приставало до куцого обчиканого піджака, до білих комірчиків, до узеньких рукавів; козацький червоний кунтуш із вильотами на рукавах та золотими облямівками так і просив ся на його пишну постать, на його могутні широкі плечі! Вони б йому дуже приязличували. Він зиркав на дітей в ряди-годи і очевидячки милував ся ними.

— Годї вже хлептати сей чай! Я вже нахлепталась його по шию, неначе гуска води на ставку, — сказала Лікерія Петрівна.

— Тай я вже налив ним душу в щерть! Цур йому! Я вже осе ладен попоїсти чого в смак, — обізвавсь Масюк.

— Тай в мене чогось після дороги наче порожно в серединї, — сказав Радюк.

— В мене без вареної страви все нїби порожні мішки в шлунках, — сказав батько.

— Потрівайте, ось я зараз принесу вам свій ще непочатий зовсїм мішок принесу вам ковбаску на вечерю, бо колиб часом не пойнялась цьвіллю за ніч. Нехай вона таки сьогоднї дасть дуба оттутечки в манастирі, — сказала Лікерія Петрівна, схопившись із стільця і виплигнувши одним скоком у двері.

Вона вернулась із ковбасою, завинутою в папір та листє з хрону, та з паляницею. Галя й Масючка попереполіскували стакани і в одну мить поприбирали з стола посуду. Галя вийняла скатертину, розгорнула й застелила стіл. Незабаром на столї десь узялась печена курка й качка, масло, паляницї, мнишики. Лікерія Петрівна поклала ковбасу на тарілку. Десь у кошику і тарілка знайшлась. Масючка витягла з кошика пляшку перцївки. Десь узялись ножі й вилки й сільничка й чарки, неначе вони прилинули з Масюківки слїдком за шарабанами і впали на стіл.

— Ото якби сю ковбасу та приємажити ще на сковородї на салї! Ото був би смак! — сказав Радюк.

— Еге! Якби я оце дала її отим слимакам присмажити, то вони б донесли до печі тільки хиба половину, а з печі й подали на стіл самі вишкварки, тай то не всї. Полетїла б наша ковбаса аж під небеса, а не в наші роти, — говорила панї Висока.

— Стіл аж захряс од усяких наїдків. Усї посїдали навкруги стола за вечерю, неначе в себе в дома. Масюк випив чарку перцївки, скривився, аж вуси в його нїби скривились на круглому здоровому виду а потім не то гекнув, не то крякнув і, наливши чарку, подав зятеви. Радюк випив пів чарки і не подужав більше: перцївка була вже геть-то пекуча.

— Тай годї! — крикнув батько.

— Тай годї! цур їй, пек їй! Попечу собі шлунок. Я не люблю такої дуже пекучої. Не люблю вживати горілки, — сказав Радюк; вино ще сяк-так, а горілка менї не до смаку, та ще така пекуча.

— А я до сього торгу й пішки! Ото добре зробили, Іване Корнїєвичу, що викрали в себе з дому оце гірке зело! — сказала Лїкерія Петрівна: попарю та погрію себе трохи й я після дороги.

І вона випила чарку перцївки до дна й не скривилась.

Усї кинулись на холодний, але дуже тривний поживок. Ковбаса щезла в одну мить.

Потім почали наминати качку і ту швидко спожили.

— Ну тай добрі спасенниці з вас, як бачу! — жартував батько; в одну мить запогубили ковбасу й качку! Нехай Господь прийме се за спасення ваше.

— Та вже чи спасенниці, чи грішниці, а нехай вже Господь простить мені на сей раз, бо я виголодалась у степах, як вовк, що три дні ходив на влови дурнички, нічого не впіймав і нічого не їв — обізвалась Лікерія Петрівна.

Живились завзято усї після вандрівки. Одна Масючка трохи закусила тай задумалась, дивлячись на дїтий та милуючись ними. Тільки теперички, трохи одпочивши од дороги, напившись чаю, та заспокоївшись, вона примітила, що Галя вже не в дома, що се вони сидять і їдять у господї, в чужій хатї, десь далеко од рідної оселї, од своєї господи, що Галя вже на віки вилинула з рідного гнїздечка, залинула сюди і вже звідсіль ніколи не вернеть ся до дому, до неї, ніколи, до самої її смерти.

Мати задумалась і засмутилась. І не йшли їй на думку нї їжа, нї напої, нї навіть веселі слова та весела жвава розмова. Вона неначе перестала чути й жарти й сьміхи, не чула нічого, про що розмовляли за столом, неначе вона зісталась сама десь у самотинї, неначе усї кудись повиходили з хати, десь подївались і покинули її саму з сумними думами та скорботами на серцї...

— Чом це ви, мамо, нічого не їсьте? — Дивіть ся, як ми тріскаємо! Ще поїмо все, а ви зістанетесь голодні, — сказала Галя з дитячим спочуванням до матері.

— Їж, серце, їж, а за мене не клопочись. Я вже теперечки піклувати-мусь собою сама, бо тебе вже не буде в нашій хаті, — одповіла мати й легесенько зітхнула.

— Ей їж, стара, бо вже от-от і качка полине з стола в небеса, куди вже полетіла ковбаса, — жартував Масюк.

— Не бійсь! не ляжу спати голодна, — обізвалась Масючка і взяла при тих словах качину кульшу в руки.

Але їжа зовсім не йшла їй на думку. Вона поклала скибку паляниці на стіл, покинула й качину ніжку і знов задумалась, втупивши смутні очі в веселий розпалений вид своєї одиниці .. І знов для неї всі неначе десь зникли з очей, повиходили з хати. Вона перестала чути жваву розмову, нічого не примічала навкруги себе і тільки неначе бачила за столом одним одну свою кохану дитину. Голова в неї похилилась; чорні довгі брови неначе зсунулись над самісінькі очі; ясні очі пойнялись задумою, неначе повились туманом. Їй чогось пригадалось, як вона в перше виряжала Галю в школу, складала в клунки її одежу, плаття, книжки, гостинці, налагоджувала на дорогу харч. І все те вона обливала слізми так, що за тими слізми ледви примічала, що вона налагоджує, що вона вкладає.

— Я її тоді виряжала на час, а тепер впрядила з господи на віки-вічні. І вже вона ніколи не вернеть ся до мене не жити ме в мене, не розважати ме мене своїми співами та щебетаннєм, — снувалась думка в старої матері. І дві сльози якось не самохіть викотились із її карих очей і покотились горошинками по щоках.

— Чи це ви, Олександро Остапівно, вже й зажурились? — крикнула Лікерія Петрівна. Оце! та так зарані? Переднійше ж хоч одговійтесь, а тоді вже журити метесь, скільки схочете, бо журитись та вдаватись у тугу — це ж один із семи смертельних гріхів.

— А ви й досі не забулись, скільки тих смертельних гріхів? — спитав Радюк.

— А вже-ж не забулась! Ще б пак забулась! Я ж не з роду забудьків. Як вивчила на память у граматці всі гріхи, то й досі памятаю, — сказала пані Висока.

— А я їх геть до-чиста всі позабував; усі з голови повилітали, — сказав Радюк.

— Бо то ви! То-то й ба! В вас уже теперички й граматка і всі смертельні гріхи повиходили з моди, — говорила Лікерія Петрівна „на здогад буряків, коли було треба моркви“: в вас усе не по давньому, а по новому.

— Та це ти, стара, вже певно починаєш спасатись! Еге так? Згадала мабуть за столом, що приїхала в Київ не ковбаси їсти та перцівку пити, а прибула на прощу, щоб спасати душу. Може ще тутечки десь і пристанеш до манастиря тай до дому не поїдеш, - жартував Масюк.

Але ті всі жарти одскакували од материного серця, як горох од стіни. Вона нічого не їла і сиділа мовчки за столом.

Попоївши в смак, Галя й Лікерія Петрівна кинулись прибирати зі стола. Віник пані Високої і справді став у пригоді. Проворна Лікерія Петрівна побігла в своє число, принесла віника і зараз замела крихти під столом.

— Теперички, любий зятю, навідаймось лишень до коней та огляньмо, чи закладено за драбину сіно. Видамо коням обрік та нагодуємо наймитів, — сказав Масюк.

— Потрівайте лиш трошки! Ось і я піду з вами, бо я ж сама собі господиня й хазяїн, сама собі офіцерша й офіцер! — крикнула Лікерія Петрівна, ставлячи вінник у куточку коло грубки. — Ось я зараз побіжу в своє число та одсиплю в припіл оброку коням.

— Та нате вам оцей кошик на обрік! — сказала Галя; де-ж таки в припіл.

— Є в мене й торбинка на обрік. Та це я жартую! — сказала пані Висока, вискакуючи з числа.

В числі зісталась мати з дочкою. В хаті стало тихо, ще якось мертвійше й тихійше після жартів та живого гомону та гармідеру.

— Оце ти, моя дитино, тепер уже неначе скибка, одрізана од хліба; зістанусь я в господі сумувати та смуткувати, — сказала Олександра Остапівна до дочки.

— От і одкраяна! Одкраяна, та не зовсім таки на-віки. І ту скибку ви вкинули не старцеві ж у торбу, — обізвалась Галя.

— Вкинула в торбу такому старцеві, якого дай Боже усякому. Це правда, — сказала мати; а все таки він тебе одібрав од мене, неначе вкрав у мене найдорожче добро. Буде мені сумно без тебе в хаті, — говорила мати через сльози і крадькома од дочки втерла сльозинку.

— Не журіть ся, мамо! Ми з Павлом часто одвідуватимемо вас. Ще й остогиднемо, як присурганимось до вас та навеземо вам маленьких пискунів, — сказала Галя сьміливо; — хіба ж, мамо, в наших сусїд не буває так?

— Я-б забрала твоїх писклят собі в хату тай не пустила їх до дому, бо й своїх пискунів у мене було не гурт-то — сказала мати, оглядаючи і впорядковуючи поодчиняні чемодани.

Незабаром у коридорі застукотіла неначе череда. Хазяїни вертались із Лїкерією Петрівною, а за ними тупотіли наймити. Масюк дав наймитам по чарці. Масючка покришила добру четвертину сала, одкраяла хлїба і дала на вечерю.

— Та глядіть менї шорок та віжок! Чуєте! — підкладіть про мене, собі під голови, щоб були в дома!

Незабаром усї замовкли і почали позїхати. Усї якось ущухли од разу. Розмова не йшла.

— Час хоч би й спати. Дорога — не приятель, а ворог, хоч і не лютий: набили добре боки, — сказав Масюк, позїхаючи на два зводи.

І незабаром у числах затихло. Чогось Радюк із Галею вийшли до свого числа. Масючці здалось, що Галя пішла і вже більше до неї не вернеть ся. Вона тихенько заплакала. Якесь навіть неприємне почування, якась навіть досада на зятя заворушилась у души в старої матері. Їй здалось, що зять одбив та одняв од неї дочку силоміць.

Сьвітло погасло. Масюк, як упав на лїжко, так од разу й захріп. Усе по числах затихло й замерло. Одна мати довго ще не спала та перекидалась із боку на бік. І жаль за дочкою, і господарські справи, та клопоти, Галине придане, ще не скупляне, все се довго не давало їй спати.

— Чи не забулась я часом чого для Галї в хуторі? Чи все плаття її позабирала? А чого ж то ще треба накупити в Київі для неї на нове хозяйство? Ножів і тарілок, і мебіль, і нові скатерті, і...

Дума за думою находили й одходили, як хмарки на небі. І вже перед сьвітом стара мати заснула, спинившись думкою на скатерках, змучена і втомляна дорогою та материнськими почуваннями своєї доброї мягкої вдачі, і своїм господарським клопотом.

Другого дня старі посхоплювались із постелі раненько. Мати збудила й Галю. Вони понадівали чорне убрання і налагодились їхати в Лавру, щоб натщо - серце побувати в пещерах і вислухати службу божу, бо другого дня думали одговітись у Михайловському манастирі. Усї похапцем убирались та чепурились коло загидженого дзеркала, яке показувало лице або навскоси, неначе звернуте з вязів, або робило з лиця не то гарбуз, не то головку капусти.

— А чом же оце, Павле Антоновичу, ви не хапаєтесь і не вбираєтесь у шори-вбори та в наритники, як кажуть селяни? — спитала Лікерія Петрівна в Радюка.

— Я й не думаю натягати на себе шори та наритники, бо не поїду в Лавру — сказав Радюк.

— От і не дурно ви позабували граматку і в граматці всї сім гріхів смертельних. Якби оце ви поїхали в пещери, то може б і граматку пригадали, — сказала з легеньким докором панї Висока.

— Я й дома передивлюсь граматку й часловець, а сьогоднї оце, напившись чаю, побіжу по містї напитувати та назнавати кватиру для себе, щоб і ви й мама подивились та побачили Галине й моє нове житло.

— От і добре! Про мене нехай буде й так! Поведете мене тай менї покажете, які тут у Київі ті кватири та міські житла, — сказала панї Висока.

Випровадивши всїх, Радюк позамикав порожні числа, — вскочив у свою кімнату, запер двері, роздяг ся в одну мить і знов упав на ліжко та од разу й захріп під голосне цьвірінькання горобцїв на липах, неначе під шум води на млинових лотоках та колесах. Він спав довго й міцно. Вже сонце високо підбилось у гору, вже й з церкви вийшли, а він роскошував у снї. Вставши і вмившись, він звелїв подавати самовар, напивсь чаю, потім причепуривсь перед дзеркалом, трохи не плюнув на свою покривляну карикатуру в дзеркалї, ще й поплямовану мухами, забіг у станю подивитись, чи нагодовані конї, і пішов по улицях назнавати кватири.

Ранок був чудовий. В манастирських садках та в тополях за брамою щебетали, аж тріщали пташки, неначе в гаю. Була година. Ранок був веселий, препишний. І в душі у молодого Радюка нїби була така сама маєва препишна весна. Йому було весело й радісно. Він був щасливий, як тільки може бути щаслива молода людина, що дійшла до своєї мети розумом та просьвітністю, і вдоволила своє серце.

Уже сливе о півднї він вертавсь до дому поназнававши чимало невеличких кватир. Він повернув у бік, щоб обійти кругом манастиря по за стїнами і прогулятись понад горами та глянути на Днїпро. Сонце обсипало золотим промінням білі доми та золотоверхі манастирі на Подолї, грало одлисками на гладенькому Днїпрі, лиснїло десь далеко, далеко на островах та на далеких луках у озерцях, неначе у дзеркалах, що їх покидало недавнє повіддя.

Незвичайна широчінь, та далеч вигляду несамохіть заворушила високі почування у серцї, сьвітлі ідеали, в мрійній молодій душі. Думи та мрії замиготїли, неначе одлиск маєвого проміння на тихому Днїпрі.

Простір без кінця, без краю, ввесь був засипаний нїби золотом, оповитий у легесенький вранїшній туманець та опар із води! І кінця йому не видко! І краю не знать під блакитним маєвим небом! І нїчого ясного, добре омежованого не вхопить у тому мрякуватому просторі моє око! Невже й таке людське життя, тай моє молоде життя в прийдешньому часї? І сам до ладу його не вгадаю й не постережу! Як бажає серце прикласти до живого життя мої гуманні золоті мрії, справдити мої високі ідеали! Сипнув би на ввесь сьвіт рясно та рясно, думками, мріями, добром та щастям, як сипле оце золоте тепле сонце рясним золотим промінням на пологі луки на Днїпро.

І гострі темні його очі неначе пригасли, наче припали росою, стали вогкі, мрійні й добрі. І щасливій молодій душі забажалось зробити ввесь сьвіт щасливим та просьвіченим та заможним, та помирливим, щоб скрізь було щастя, радість, просьвітність, щоб нїчого не було на сьвітї нї темного, нї голодного, нї смутного та журливого.

— Але як? і чим? і де ті способи? і де ті прилади? Людське життя таке поплутане, позасукуване, позамотуване; таке мрякувате, як отой імлистий мрякуватий далекий вигляд на безмежні рівнини за Дніпром. Он сумні бори, позакутувані в імлї, неначе людське сумне горе; он гаї та прилїски, ніби хижі зьвірі одпочивають, або притаїлись на засїдках. А ондечки веселий золотий блиск на банях та хрестики у розкиданих по береговинї селах. Срібний блиск на озерцях та плесах скрізь пробиваеть ся через імлу, неначе визирає щастя й радість із туману людського важкого життя. Життя се якась мрякувата безодня, подекуди поцяцькована і поплямована одлисками щастя та радощів. І як постерегти й розплутати ту плутанину живого суспільського життя і його давні пережитки? І скільки задля сього треба науки, досьвіду, кмічення над живим життям! А до плутанини життя на нашій Україні ще й сусїди доклали своїх рук, іще гірше зумисне позаплутували наше життя...

І в молодого Радюка аж голова похилилась; а чорні брови аж насунулись од важких думок та гадок.

— Занехаяв би осї важкі думи, як занеяло їх уже багато моїх товаришів іще за школярською партою, але сї думки та гадки чогось не покидають мене, неначе поприростували до моєї голови. Та я й думки не маю кидати їх! Люблю свої ідеали, свої золоті мрії! Живу й живлюсь ними, і животїю ними.

І він згадав багато своїх молодих товаришів, в яких колись ворушились чесні, просьвітні і гуманні думки в голові, але вони так завчасу поставали байдужними до всього, усе занедбали і прохололи так швидко, як за одну холодну ніч холоне вода у малому мілкому та грузькому ставку...

— Певно в тих ставочках іще зза молоду було води старій жабі по коліна! — засьміявсь Павло Антонович сам до себе — з верху й блищало та лисніло неначе дзеркало, нібп то така там була глибочінь, що й дна не достанеш. А там зараз таки не глибоко був мул та жабуриння з куширом. Ще й гаразд не пришкварила літня спека, а де та прозора вода подівалась? І виступив із під води самий мул та кушир...

Радюк устав і пішов до дому, думаючи свої думи.

— Добридень, Павле Антоновичу! — гукнув до нього голос із тіни молодих лип та чинар на алеї.

Радюк аж кинувсь, аж жахнувсь. Несподіваний крик знайомого голосу під липками, наче збудив його у сні. Він нібп прокинувсь і зиркнув очима. До його неначе закрадавсь ізза недавно засаджених липок та чинар на самому краєчку гори молодий високий та плечистий русявий молодий панич у сірому літньому убранні, в вишиваній сорочці, в соломяному брилі з широкими крисами, з тонењкою дорогою паличкою в руці. Він іще здалека зняв бриля і махáв ним над головою. Сонце розсипалось по його мягких ясноpусявих аж сріблистих, нібп льняні пáчоси, дрібненьких кучерях. Височенький, повненький та широкий в плечах, він одначе видом був трохи схожий на маленького делікатного хлопчика і рожевими повними устами, і кругленькими, ясними сірими очима, і мягкими білястими кучерявими васильками на висках, і рожевими маленькими вухами, що сьвітились наскрізь на сонці.

— Дунин-Левченко! Лука Павлович! Їй-Богу він! Де се ти тут узяв ся? Виплинув ізза липок, неначе сидїв там на засїдках. Аж мене злякав, — говорив Радюк, тричі цїлуючись із Дунином-Левченком.

— Де я взяв ся? І справдї виплинув ізза кущів до тебе, неначе заяць. Але де ти тут узяв ся? — спитав Дунин-Левченко.

— Я оженивсь і приїхав із новою ріднею до Київа. Думаю тут оселитись та напитувати собі місця якого. А ти вже скінчив свої екзамени в унїверситетї?

— Отсе тільки що доконав їх! Тепер я вольний козак і гуляю на вольній волї.

Радюк був на два курси старший од Дунина-Левченка, але вони були великі приятелї, належали до одного товариства і мали однакові думки й пересьвідчення як національні, так і загальні, хоч були багато неоднакові як на вроду, так і на вдачу. Радюк був жвавий, говорячий та палкий; Дунин-Левченко був непроворний, длявий навіть у мові і важкий на ходї, не вважаючи на молодий вік. Він говорив помаленьку, не хапаючись, і навіть розтягував слова в розмові, неначе говорив із приспівуваннєм. Голос його в розмові був тихий та мельодичний і дуже приємний. Вухо слухало його розмову, неначе якусь гарну мельодію.

— От і поздоровляю тебе од щирого серця! — крикнув Радюк і подав товаришови руку.

Дунин-Левченко подякував, здіймаючи бриль і втираючи хусточкою мокре чоло. Він був син дуже заможного дідича з чернигівського Полїся ізза Десни, з давнього козацького значного роду. Його батько мав свій стародавнїй дім на Липках і звичайно жив у Київі, бо його два сини вчились у школах. В лїтку на вакації сїмя звичайно виїздила в свою маєтність за Десну, де в одному селї була своя велика панська оселя, просторий дім, старий чудовий здоровий парк та велике давно заведене господарство; то була ще батьківщина та дїдизна давнього козацького роду Дунин-Левченків, уже сливе переполовиняна останнїм нащадком богатого роду.

— Щож ти отсе гадаєш робити? — спитавсь Дунин-Левченко.

— По обідї піду назвавати та напитувати кватири, бо вжеж я жінку маю; а отсе недавнечко випровадив свою нову рідню на прощу в лавру, а сам гуляю та лїтаю мріями понад лугами та днїпровими берегами. Менї є тепери́чки про що думати та гадати. Думки мої розкочують ся, неначе розсипаний з решета горох. І трудно менї їх позбірати, — сказав Радюк; — мене тутечки в Київі усякі старосьвіцькі лисиці та старі панї псалтирницї вже обсудили, оббрехали, бо ти-ж сам добре знаєш, що їм у Київі нема-ж про що й язиками в сальонах ляпати. А тут саме в добрий час неначе з піднебеся впали в очі наші вишивані сорочки, та смушеві шапки, то вони й переполіскують їх, та ще так завзято та запекло, що як би їм і справдї накинути паровицю плаття, тай шмаття, то вони б її перепрали за одну годину.

Радюк зареготавсь. Засьміявсь і його молоденький приятель.

— Коли тебе так уже тут опоганили, то їдь на село та заходжуйсь коло господарської справи, — сказав Дунин-Левченко.

— Поїхав би, та, коли сказати щиру правду, не маю до тієї справи хисту й потягу. Се мабуть така вже в мене природжена вдача. Я люблю, правда, сільське господарство, але більше з його поетичного боку, ніж із практичного, бо й сільське господарство має свій поетичний сутїнок. Я люблю їздити на поле тоді, як ниви зеленїють та филюють ся зеленими филями, неначе море, коли колоски черкають ся об голову, об вуха, коли ниви поцяцьковані синїми волошками та червоними маківками, жайворонки висять у блакитї і дзвенять, дзвенять неначе хтось у небі дзвенить срібними дзвониками. Я люблю їздити на поле в жнива, коли усе сливе село висиплеть ся в поле. Поле оживає, ворушить ся живими людьми, мов стає живе. Люблю кмітити, як на поставах лягає збіже в кожного женця під серпами, неначе стерня застеляєть ся золотими хустками, як під косами лягають обважнїлі од зерна колоски. Люблю дивитись, як поле вкриєть ся довгими стайками полукіпків, усякими пятками, недокладками, як стайки стоять нїби стїсняні по горбах та сугорбах та переярках в одну суцїльну масу, або розброджують ся по степах, неначе їх вкрили кірґізькі численні череди та ватаги. Люблю наглядати, як скриплять вози зі снопами, як од їх несе запахом материнки та усякого зела та зїлля.

— І я люблю се все, — обізвавсь молоденький Думин-Левченко, — люблю навіть, як у нас у здорових клунях навіють силенні купи пшеницї, як молотники граблюють зерно, зганяють згонини та полову, зсовують одвійки, пужйну та послїд, неначе море гонить піну на береги. Люблю, як перегортують лопатами здорові купи пшениції, а вона ворушить ся, нїби вода в морі під лопатнями колес парохода. Менї до вподоби тонкі делїкатні пахощі од снопів вівса, з перемішкою запаху од материнки, та усяких польових квіток.

І він обернув очи до Радюка і осьміхнувсь. І легесенький сутїночок сїльської поезії проглянув через його ясні кругленькі очі, через червоні уста. То були ясні, тихі, голубині очи Полїщуків, тих давнїх Полян, які певно будували Київ на поетичних ламаних горах та яругах, вкритих віковічними лїсами. Очі сьвітились таким тихим, таким мрійним сьвітлом, неначе вони ще й тепер бачили лїсовиків із зеленими бородами та зеленкавих русалок ясної місячної ночі і неначе сам молодий хлопець, як і його дикі предки, на свої очі бачив, як русалки блукають понад берегами, розумів, про що шумитить лїс, про що говорять води, про що шепочуть очерети та комиш.

— Я навіть — сказав Радюк — люблю дивитись, як орють перелоги на озимину або на зяб, коли поле стане чорне, неначе земля одяглась у чорне оксамитове убрання, а на сугорбах зеленїють лїси, неначе зелена розкудлана облямівка; а на чорну землю неначе хтось напнув велитенський темносинїй кунтуш із однією золотою застїбкою. Я люблю й сей суворий, але величний вигляд, люблю й тодї дивитись на поле. Але практичний бік сїльського господарства мінї не до вподоби. Разуразня тяжнина, завсїдні дрібні клопоти: завсїдня купівля, продаж, усяка дрібна снасть, ті ярма, занози, люшні, налюшники, підгерстя, підтоки, війя, щаблї, стягéли... крий Мати Божа! Вони мене заморочили б, на смерть забили б менї паморокп, загубили б мої думи та мрії. Я більше почуваю в собі потяг до науки. Мій розум усе потягуєть ся до просьвітности.

— А в сїльському хлїборобському господарстві сї дрібязки та клопоти неминучі. Хазяйським оком воли ситі, — заговорив Дунин-Левченко — тай тягайсь, тай піклуйсь усїєю тієюю дрібнотою що дня-що години.

— Як вовтузить ся мій тесть Масюк, — сказав Радюк.

— А вже ж так! І я до сього нездатний. І мене більше цїкавить здорова біблїотека мого тата і дїда вольтеріянця. І з мого батька вийшов тільки сякий-такий хазяїн: усе скуповує книжки в свою біблїотеку, виписує французькі та нїмецькі часописи та журнали, та перегортає та перечитує їх. А коло хазяйства не падкує. Скрізь недогляд. Økономи та усякі доглядачі та пригоничі і не дуже доглядають та ще й крадуть, скільки влїзе. Батько мій якось в останнїй час зовсїм осунувсь.

— Ого й з мене б мабуть вийшов такий достоту господар, бодай під старість: само по собі я провадив би господарство, бо мусїв би. Мінї б полегшувала сю справу поезія сїльського господарства, поезія піль, житів, прос, вівсів та пшениць та усякої огородини. Сю поезію безперечно має й розуміє наш народ, бо дуже любить свої поля родючі, свої ниви. Я-б мусїв орати й сїяти, вивозити на поле усякого там прозаїчного вигнойку, щоб вигноювати поле, але так, як урядовцї мусять сидїти в канцелярії, хоч часом люблять її, як собака цибулю.

— Оттак само й я! — одізвав ся Дунин-Левченко.

— Мене не принаджують, признатись тобі, навіть урядницькі чини та хрести! Я почуваю, що моє самолюбство не буде сим пишатись та вдоволятись. Мене потягує до себе культурність, як своя особова, так і культурність усього нашого краю, всеї України, занедбана, занехаяна і впавша низько ще од кінця минулого віку, од часів кріпацтва, яке збавило нас; бо я люблю людей, люблю і свій рідний край. Я такий радий, що осе з початку шістьдесятих років розпочалась якась просьвітня ворушня в суспільстві.

— І я осе вискочив ізза парти і сам не знаю, сам не вгадаю, за що хапатись, за що братись, куди й повернутись. Не хотілось би закопуватись у селї — сказав Дунин-Левченко.

— Але ми осе маримо та перекидаємось мріями, неначе опуками, а вже час пізний. Наші певно швидко повернуть ся з Лаври, а в мене в кишені усї ключі од чисел — сказав Радюк.

І він похапцем підвівсь і швидко почимчикував просто по алеї. Його товариш незвиклий до швидкої ходи і не дуже проворний, навіть длявий, ледви поспішав за ним, дріботячи своїми тоненькими та маленькими ніжками.

— Зайди до нас, коли маєш час! Познайомиш ся з моєю Галею, а що всього цікавійше, побачиш нашу приятельку й сусїду, панїю Лїкерію Високу. Се таке опудало, яке можна й за гроші показувати. Подумай тільки собі, що вона приїхала на прощу з периною й своїм віником, а свою упряж та мішок із оброком позабирала в своє число і поховала під ліжко

— Невже! — зареготавсь Дунин-Левченко на всю гору, аж спинивсь і став.

— Їй-Богу, правду кажу! Отся, надійсь не загине на селї! Кажуть назгрібала незлїченну силу гроший то з хлїба, то з сього, то з того: то з курей, то качок, то з повісем конопель, і держить гроші в скринї чи в боднї в сувоях полотна, чи що. Ми боїмось, щоб часом яка зателепа не втелющила її сокирою по голові колись у ночі, як піде чутка по околицї про її скарби — сказав Радюк. — Ти зачепи її зумисне по її виразцї; роз'три сю виразку: згадай нїби ненароком про Дарвіна або Спенсера. Подратуй її, тодї й сам побачиш, що то за цяця. Але вона предобра й статковита людина!

І Дунин-Левченко зайшов із Радюком на подвіря.

Радюк добре зробив, що похопив ся вернутись до дому. В браму зараз таки притюпали Масюкові конї, а за ними всурганилась Лїкерина старомодна колїсниця, але вже без дряниць і без перини, обсмикана й обтружена і чепурненько обтерта.

Радюк порекомендував усім свого товариша. Старий Масюк запросив його до себе на чай. Усї пішли на гору по заялозених сходах. Послушник зараз подав самовар. Галя заходилась засипати чай та налагоджувати посуд. Лїкерія Петрівна побігла в своє число, щоб причесатись та причепуритись. Але дзеркало показало їй не то в чепчику мавпу, не то мартопляса, а більше якогось пелехатого велитенського павука. Вона не потрапила й причепурити своєї голови і чепурилась більше навпомацьки та полапки. Набравши на тарілку пиріжків та хрустів ради гостя, вона незабаром вступила до Масюків.

— А ви таки з хлїбом-сіллю в гості! — крикнув Радюк.

— А тож! Я людина поділшлива. Я по сільському, по старосьвіцькому! І в Київі не думаю цурати ся своїх сільських звичок. Тай ви, паничу, певно з наших сторін, коли знаєтесь із нашим сусїдом, — сказала Лікерія Петрівна, обертаючись до гостя, що од разу сподобав ся їй.

— Нї! Я з Чернигівщини. Але ми з Павлом Антоновичом сливень товарші ще ізза молоду, коли й не з малку, — обізвавсь Дунин-Левченко до неї по-українськиї.

— Ото люблю, що ви говорите сільською мовою, бо в мене якось язик у ротї швидче повертаєть ся, коли говорю по свойому, по-українському; якось нема мінї спину та зачіпки, — сказала вона, вирячивши темні очка на біляве гостеве обличчя.

— Ой наливай, дочко, мерщій отого зілля, бо я аж перепав ся, аж став тлїнний од служби в церкві, — сказав Масюк, опускаючись своєю завальною постаттю на хруський віденський старий стілець.

— Зараз, папо, зараз! Ось, почкайте, нехай трохи чайник постоїть на конфорції, — сказала Галя.

Усї дами були в чорному убранні, як личило спасенницям, і були схожі на черничок. Галя так само була убрана в чорне убрання, і її матово-білий вид та рожеві щоки виступали ще виразнійше, ще яснійше. Серед паній, схожих на черниць, сидячи поплїч із здоровим загорілим простуватим Масюком, Дунин-Левченко дуже якось видававсь між усїма і своїм ясно-сїрим делїкатним убранням, і своєю білявою вродою, і своїм білим делїкатним обличчям. Для всїх він здававсь випещеним делїкатним паничем, на якого й вітер не віяв і сонце не гріло.

— І де се Радюк викопав собі таку красуню в якомусь закинутому хуторі з такими пишними очима та бровами? — думав молодий панич, придивляючись пильним уважливим оком до Галї; — яка рівна, струнка постать! Які пишні очі!

Галя поналивала чаю в стакани і подала усїм. Масючка накраяла палянпцї і припрошувала гостя.

— Хоч я вже давненько напивсь чаю, але пробігавсь по горах, та набалакавсь із Павлом Антоновичем так, що аж у горлї посохло. І осе забажалось чаю, — сказав гість.

— Ну вже й правда, що в Київі тих гір, то й не полїчити! Неначе полукіпків у жнива на полї — сказав Масюк.

— За те-ж гарні, поетичні гори! Київ закладали та будували певно якісь давні поети, коли обрали таке пишне поетичне місце — сказав Радюк.

— Його закладав або якийсь великий поет, або сатана... знаєте, тодї як він змагавсь із Богом за землю та пірнув на дно в безодню у море, виніс у жменї землї та давай тріпати рукою та розкидати по рівнї божі землї. Ого-ж певно зпід його пальців і долонї порснув пісок над Дніпро, тай поставали осї кручі та яруги — жартував Масюк.

— Може тутешні гори й чортячі, але-ж гарні, гарні! — сказав гість.

— Не вам, Іване Корнїєвичу, таке говорити. Я-б не дивувалась молодим: їм уже Господь простить і люде вибачать. Де-ж таки старій поважній людинї таке теревенити про сьвятий Київ та ще й говіючи! Ой Господи! З вами бачу, не одговієш ся, а тільки гріха набереш ся, — бурчала панї Висока.

— А хіба-ж вам не однаково, хто закладав Київ: чи поети, чи чорти?—жартував Радюк.

— Де-ж таки однаково! Та хіба-ж сьому правда? — обізвалась Масючка з ваганням.

— Їй-Богу, правда! сьвята правда! Ось у мене так судомить у ногах од тих гір, що ледви ступаю. Хіба-ж таке судомлїння може од поетів або од сьвятих? — дражнивсь Масюк, тереблячи на всї застави пироги з чаєм, аж його довгі вуха кивали кінцями, неначе сварились на Лїкерю Петрівну.

— То вони певно начитались Дарвіна, або Спенсера, що таке говорять про Київ, — обізвавсь гість і зирнув на Радюка.

— А тож! — аж крикнула панї Висока. — Се ті дві сатанї, що їх так любить Павло Антонович.

— Ті дві сатанї, що вам снились перед виїздом на прощу? — спитав Радюк.

— А тож! Приснились Катаринї обидва, нїби я стою коло ясел у своїй обoрі, неначе-б то вже смерком. А вони в двох виходять із повітки, чорні, мохнаті та пелехаті, з рогами на головах, а волячі хвости аж волочать ся по кізяках, неначе в собак, та просто до мене, та давай дуцати мене рогами. Я оступилась під загату, притулилась, прищулилась, голову ховаю під острішок. А острішок усе росте в гору та внешає, а загата посовуєть ся та оступаєть ся позад мене. А вони каторжні кидають ся на мене, як скажені собаки. Нема вже мені куди тікати і чим оборонитись. А я ніби певно знаю, що Дарвін уже ладен тягти мене в пекло. Тоді десь узявсь мій покійник капітан, біжить із дрючком у руках і подає дрючка мені. Я як телепну одного по рогах! Коли й поспадали. Я вперіщила по рогах і другого, і тому позбивала роги. Тоді вони поставали шу́ті, неначе безрогі корови. Я їх усе жену та жену тай загнала в повітку. Загнала — тай прокинулась.

— Слава вам, Лїкеріє Петрівно! — говорив і заразом реготавсь Радюк.

Дунин-Левченко й собі реготавсь, без сорома, позираючи на Радюка.

— Коли загнали їх у повітку, то й позапрягаєте сю худобу в плуг та ще й оратимете нею, — говорив Масюк.

— Дух сьвятий при нас та при хатї! Щоб я чортами поле орала? Се вигадали! Отжеж із вами, їй Богу, нагрішиш повну хату ще й кімнату. „Ще добре, що перед сповідю! — говорила Лїкерія Петрівна вже з легенькою досадою в голосї; а все те лихо від вас, Павле Антоновичу! Таки ви винні були, що менї верглось таке страховище!

— Чому так? Я й сном і духом у ньому не винен.

— Бо як почали саме на виїздї на прощу торочити з сусїдами паничами про тих страшних загряничних вчених, як почали між собою змагатись та кричати, то вони мені обидва й приснились. Ще гаразд, що я не все второпала з вашої розмови! Але догадуюсь, що то було щось недоладне, не путяще й негодяще.

— Еге! Як би ви були все розповіли, то були-б доси і вмерли. І до Київа-б не доїхали — сказав Радюк.

— Якби покійник був не вирятував вас із біди, то ви-б отсе досї були вже в пеклї. Ой горе нам! — сказав Масюк, із тонким жартом і з богобоязною міною на виду.

— Жартуйте бо, та міру знайте! Од пекла борони, Боже, всякого хрещеного й молитвяного раба божого! — сказала поважним тоном Лїкерія Петрівна, збиваючись несамохіть на замовлїня знахурок.

— Чи ви, Лїкеріє Петрівно, знаєте, що й я вже перечитала книжки сих двох страшних диваків! — сказала Галя.

— Невже? Ой Господи! Який тепер сьвіт настав. Щож то далї буде? — бідкалась панї Висока. Се певно десь у Туреччинї або в Нїмеччинї вже народивсь антихрист.

— Ну тай добрі-ж пироги печуть у вас на селах, Лїкеріє Петрівно! — вихопився Дунин-Левченко, вкладаючи в копи вже третього пирога: Дійсно сїльські! Смачні аж запашні й тривні! Певно в вас дуже здатна та Зручна куховарка.

— Та куховарка їх пекла, що оттутечки сидить із вами та чай пє. Та то я пекла власними руками! — аж крикнула панї Висока, якось трохи чваньковито.

— Честь вам і великий спасибі! скавав гість; у нас так менї вже обридли ті кухарські солодкі та легенькі, нїби повітряні пиріжки та куховарська одноманїтна страва! Було прибіжимо з братом із ґімназиї, голодні, як вовки. Так би нам хотїлось тернути борщу, або чогось тривного! А мама все силує нас їсти зупчик та зупчик та бульончик, щоб ми так росли делїкатні та тоненькі!

— От я й рада, що наша Масюківка стала вам у догоді! — аж кричала од радощів Лїкерія Петрівна; ось я вам зараз іще принесу тарілку! Ой вікна треба-б помити, — крикнула вона, схопившись зі стільця. — Які вікна? Що се вона плете? подумав гість; чи не божевільна вона? — Ой якже запаскуджені шибки! Ой вікна-ж! Моє ти лишечко! Чи ви бачите? От гляньте! Я й досї не придивилась! Се-ж іще з самої зими, чи осени в їх ледарів вікна не помиті! І мухи, й павуки, й голуби неначе собаки крутили хвостами, повмочуваними в грязь та хвиськали в шибки! А двері тутечки? Ой ненько моя. Їй Богу мойому, неначе отсе недавнечко об двері чухались свинї в багнї та в барлюзї, або корови з замазаними в кізяки боками! Ой виходжусь зараз мити отсе паскудство!

Чи вікна та двері, чи пироги переднїйше? — говорив регочучись Радюк.

— А вже-ж пироги! а потім уже вікна! Ось я зараз! — репетувала Лїкерія Петрівна.

— Не треба! Спасибі! — крикнув гість, схопив ся з місця і вхопив її своєю білою делїкатною рукою за її червону шорстку руку, привів і посадовив силоміць на стільці: не клопочіть ся й не турбуйтесь. Їй Богу, я вже наївсь по самісїньку шию, аж сить наклав на собі!

— Як наїлись, то я й рада од щирого серця; а як ні, то я винесу вам іще повнїсінький кошик, — говорила Лїкерія Петрівна.

— І не бігайте, і не виносьте! Менї вже час до дому, хоч менї й дуже приємно-б іще посидїти та побалакати. Напиши-ж менї, будь ласка, адрес свого нового житла! Дай знати почтою, де воно буде, то я й прибіжу до тебе. Не забувай, що незабаром день моїх імянин. Зберуть ся мої товариші та земляки. Посидимо, побалакаємо щиро й по душі. А ти знаєш, що без тебе в нас буде велика дїрка за столом, як кажуть селюки.

Гість розпрощав ся дуже делїкатними поклонами, шаркнув дрібненькими ніжками перед Лїкерією Петрівною, неначе перед молоденькою панною, потрусив її за руку і подякував за пиріжки. Лїкерія Петрівна аж почервонїла, аж навіщось дигнула назад маленькою ніжкою ще й трошки присїла, неначе маленька панна; вона очевидячки й не знала, на яку ступити: чи на праву чи на ліву.

— Ну тай делїкатний! Ну тай елеґантний сей ваш товариш! — репетувала Лїкерія Петрівна.

— Дуже вже переделїкатняний! — обізвавсь старий Масюк.

— А які в його маленькі та мягенькі ручки! Достоту неначе в панни! А які дрібненькі та тоненькі ніжки! — репетувала Лїкерія Петрівна.

— А ви й до ніжок додивились? Ну тай цікаве-ж та кмітливе в вас очко! Вас треба стерегтись та ще й дуже! — сьміявсь Масюк.

— Коли воно якось само кидаєть ся в вічі! І ладно-б не дивитись, та воно само часом на тебе дивить ся, неначе воно з очима, — сьміялась Лїкерія Петрівна.

— Та то його й брата переделїкатнила й перетончила тендїтна мама, сказав Радюк; я її добре знаю, бо як я був іще хлопцем в ґімназиї, то часто заходив у гостї до його батька, та до сих моїх товаришів. Його батько й тодї вже жив у Липках у свойому власному старому домі. Мати його дуже делїкатна й вся якась нїби прозора. Все було застаю її в чомусь легенькому, ясному, мушлїновому, в коронках та в прозорій тюлї, та з білою прегарною оренбурською хусткою на плечах. Вона щупленька, тоненька, блїда, але гарна, з блакитними тихими й ясними очима. Ґімназисти, товариші її синів, продражнили її пташечкою, чи „птушечкою“, як говорили їх лакеї та слуги, привезені з Полїся, десь ізза Десни з села. Сїй „птушечцї“ і справдї личило-б ганятись по гільках за мушками та метеликами або золоті казкові зерна дзьобати. Поблизу од їх на Липках жило тодї багато родин київських та волинських дїдичів, бо тодї „дворянський“ чи „шляхоцький пансіон“ виїнятково задля панських дїтей був при першій ґімназиї на Липках, і туди навіть не приймали купецьких та міщанських дїтей. Сї пани католики, нащадки такогож самого українського роду, як і наші полтавські та усякі заднїпрянські дїдичі вважали на себе, не як на перевертнів, а як на дїйсних Поляків. Вони давали своїх дїтей в той пансіон і самі ради дїтей проживали на Липках. Їх дїти приходили в гостї до молодих своїх товаришів, але батьки нїколи не бували в гостях у домі Дунина-Левченка й иньших наших панів, неначе й досї злостували та гнївались на них за те, що колись іще за царя Хмеля, як було людей жменя, наші предки вигнали їх споляченних предків, Українців із України в Польщу. Але синки таки иноді в ряди-годи забігали до товаришів Українців у гості, хоч їх батьки з погордою позирали на українських дідичів і дражнили наших українських панії, навіть графинь та княгинь, „заднїпрянськими марушками“.

Певно через сих католицьких панських дітей Дунина-Левченкова й сама виховувала своїх двох синків та одну дочку, надто вже по панський, так, щоб і сонце на їх не гріло, і вітер не віяв: держала їх у черницях, не давала їм бігати, пустувати, гратись на дворі в жука чи в гилки, годувала бульонами на польський лад, щоб вони спанїли і зделїкатнїли.

Панїя Дунина-Левченкова мусїла підходити під вподобу своїх сусїд, привподоблялась до їх, позаводила лївреййних лакеїв та всяких наглядачів ґувернерів, та аж надто перетончила годуючи дуже легенькою стравою та пундиками. Якби се дїялось двістї років переднїще, то певно б ся „птушечка“ опинилась у костелї, в єзуїцьких руках. І в Польщі стало-б однією панією більше, яка-б одмахувалась од усього, що має на собі слїдочок і сутїночок український.

Правда, Дунина-Левченкова і тодї ще не кидала народнїх звичаїв: справляла на Різдвяних сьвятках багату й голодну кутю: на сьвятий вечір на кутю не сїдала за стіл, доки не з'явить ся на небі перша зірка. В неї було і Маковійне зїлля, і була в фляшечках і стрітенська і орданська сьвячена вода, а коло образів на косячку лежала частка дарнику. Але вона сливе вигнала з дому українську народню мову, бо... так її навчили в інституті... Сини й теперечки не міцні та тверді в сільській мові, і вже самі отсе теперечки доучують ся рідної мови під впливом нових поглядів. Саме тоді пішла поведенція виховувати паннів так, щоб вони були тоненькі, блїденькі, та прозорі. Тодї ще панував напрямок мрійного романтизму і в письменстві. В той час панни не живились простим поживком. не їли борщу, а живились чимсь легеньким, трохи не самими пундиками. Щоб не було мужицьких румянців на щоках, такі інститутки потаємцї пили оцет та їли крейду.

— Чи подуріли, чи знавіснїли! Ото диво! аж крикнула панї Висока. — Хвалити-ж Господа милосерного, що я ще не попала в ті інститути! Набрала ся-б лиха! Хіба-ж воно гарно, як панна жовта, як вимочена кислиця, а в неї такий перетончений стан, хоч перетни ножицями! Ото дурні були люде колись!

— А тоді було і справдї так! Панни було за обідом у гостях не їдять, а тільки трошки полижуть, полижуть, тай ложки покладуть, — сказав Масюк.

— Їй Богу добре, що теперечки настала инша поведенція! Ти, Галю, з своїм румянцем булаб такі неможливою панною, бо була-б зовсїм таки немодня, — сказала Масючка.

Панї Висока аж перехрестилась, що та чудернацька модня хвороба чи пошесть на паннів та панїй вже минула.

— А отсей білявий красунь та його брат, як були в низших клясах ґімназії, ніколи не ходили пішки в ґімназію. Його возили в фаєтонї з лїврейним лакеєм. Було його батько аж сердить ся та каже: „Якось ніяково мені посилати їх у ґімназию пішки, коли польські пани одсилають своїх синків на гарних фаєтонах, а багатійші й значнійші і в каритах. Будуть капосні з нас сьміятись! І було двічи на день кучер запрягає коні, лївреїний лакей одягаєть ся й сїдає на козла, тай одвовять паничів у ґімназию, а потім знов привозять. А до ґімназиї всього чотири квартали! І справдї, тодї та ґімназия в Липках була заведена для дворянських і сповняна тільки шляхоцьким дїдицьким дїтьми, здебільшого католиками. Коло брами ґімназиї в ранцї й о півднї було так завіяно од фаєтонів та карит, неначе то був з'їзд польських панів на стародавний шляхоцький сеймик, або на київські контракти. Лакеї в лївреї, в козацьких синїх жупанах та козачинах, у широких синїх шараварках із червоними лямпасами, в чорних шапках із червоними довгими верхами, одчиняють дверцї в каритах, виводять під руки паничиків, несуть у ґімназию за ними книжки в вишиваних саках. Подекуди навіть манячіли над кінськими головами червоні краківські хомути з червоних поясів, певно показували шик перед городянами та чванились один перед другим: — Дивіть ся, мовляв, панове, як мої дїти їздять, ще бувши в ґімназиї! Ось мовляв, які ми! І се все приїзджало не з Подоля та якоїсь Шулявки або Соломянки, а таки з Липок через три-чотири улицї.

Та вже після того з годом, як була знесена панщина, і вже пустили в ґімназию усяких міщанських та міських дїтей, усякі верстви, потроху вищезли ті карити і фаєтони, й лакеї в лївреях. Дїдичі католики тодї неначе трохи попростїйшали, а може й справдї спростились і не робили збитків, як було колись давнїще.

— Та тодї вже скрутнїще стало на гроші, то й шик увірвавсь! — сказав Масюк.

— Вже як підбільшали отї обидва хлопчики, то й самі побачили, що се якась дурнота зовсім нї до чого непридатна і почали ходити пішки в ґімназию, бо дійшли вже до пуття.

— Таки виходить і справдї, що наука не йде в лїс, — сказала Галя.

XIV.

Другого дня прочани одговілись у великій Михайлівській церкві на нічній службі божій у сьвятої Варвари і вернувшись у гостинницю, пили чай з проскурками, які вони подавали на часточку. Напившись чаю вони розтушувались за столом зовсім по домашньому і почали їсти сніданок. Масючка й Галя і пані Висока були убрані в чорне убраня, в старомодні чорні чипки, з чорними стрічками. Тільки в Галї червоніла на шиї пунсова стрічечка та неначе горіли дві червоні кокарди з стрічечок, пришпилені на корсеті одна під одною.

— От, хвалити Бога, ми й одговілись. А народу, а тих прочан яка була силенна сила ще й на пізній службі! Який натовп у церкві. Крий Боже! — говорила Масючка.

— Ви-б поскидали оті чорні убраня, бо вже-ж одговілись. А то як прийде хто до нас, то подумає, що потрапив не в Михайлівський, а в Флоровський панянський манастир до черничок, — говорив Масюк, оглядаючи своїх паній.

— Ви й справдї теперечки трохи скидаєтесь на черничок: ви, мамо, неначе флоровська ігуменя, а ти Галю, неначе ігуменина келейниця, а ви Лікеріє Петрівно схожі на рясофорну хористку, — жартував і Радюк.

— І вжеж пак! На яку там рясофорну! Мабуть більше скинулась на ту, що тягає на дзвінниці хвалу божу за хвіст, — сказала якось смиренно Лікерія Петрівна.

— Отже-ж ви вгадали! Ви як раз такі, як поважна дзвонарка, що пильнує коло божої хвали так щиро, аж намітка на їй вихає та теліпаєть ся, а клобук аж ходором ходить. От із кого була-би щира та богобояща черниця! На вас аж намітка трясла ся-б од чернечого запалу, — говорив із жартом Масюк.

— Ой не грішіть! Ой не вводьте мене в гріх та в покусу хоч до вечора, хоч до першої зірки, бо я-ж тільки що одговілась. Нехай я буду присьвячена хоч до вечора, — сказала Лікерія Петрівна.

— А після першої зірки вже й нічого? Можна грішити? — спитав Радюк.

— Після першої зірки мені байдуже! За всі голови! — говорила Лікерія Петрівна.

— Ну, ми нагрішимо трохи швидше: ще до обіда, — жартував Масюк.

— Бог його сьвятий знає! За людий, а бачте, трудно ручитись, а за людський лихий язик і потім.. Коли-б мене хоч до вечора Бог сподобив бути без гріха. Але з вами не втерпиш: якось таки нагрішиш як не ділом, то словом, — бідкалась Лікерія Петрівна з острахом за свою праведність.

— А чи багато ти, Павле, назнав кватир? — спиталась Галя.

— Ой багатенько таки. Осе пополвши ходім зараз. Буду вам їх показувати, а ти вибирати-меш, яка тобі буде уподобна — сказав Радюк.

— Піду й я з вами! Подивлюсь, які кімнати в сих київських палацах, які там чорниці в середині, яка мебіль, які люди, — сказала Лікерія Петрівна.

— А ви-ж недавнечко бідкались, що в вас ноги аж судолють од ходні по горах та бескетті — сказав Масюк.

— Ат! нехай болять! Один тому час. Господи, як менї осе заманулось заглянути в ті палаци, глянути, яка там обстава, які стільцї й канапи, і чим вони пооббивані, і які по стїнах шпалєри! Їй Богу, побіжу з вами колядувати по тих палацах.

— Або старців водити по Київі, бо їх тут добра мешка. Але-ж беріть із собою записну книжечку в кишеню та все до чиста записуйте, а то позабуваєте тай розгубите по улицях і до дому не донесете — жартував Масюк.

— Не погублю! Не бійтесь! Усе в голові до дому принесу! В мене голова як копа пшениці.

— Або як добрий винницький казан! Є куди вбгати! — сьміяв ся Масюк.

— Ой не спокушайте, бо нагрішу ще й до обіда! — крикнула Лікерія Петрівна.

Йдіть тай нам порозказуєте за все! — говорила Масючка, а я осе ляжу та полежу. Як знайдете собі кубелце, то й я піду та подивлюсь на його, — говорила стара мати, налагоджуючись прилягти на ліжку.

І вони в трьох пішли оглядати порожні кватири.

Масюк та Масючка полягали на ліжках, щоб трохи одпочити, довго балакали, потім почали дрімати та позїхати і трохи не поснули. Але пригадали, що після причастя гріх спати де вечора, знов повставали, знов балакали, а молоді та панї Висока не верталпсь. Вже й з пів дня звернуло, вже їм і їсти схотїлось, а їх усе не було. Аж у найпізнїйші обіди вони вернулись засапані, потомляні, голодні, аж тлїнні.

— А що? найняли собі яке житло? — спитала Масючка.

— Та найняли, бодай тим житлам добра не було! — крикнула панї Висока і нїби впала на стілець; бачте, аж засапалась! А що вже гріхів набралась, то нехай мене Бог і сохранить і заступить! Набралась, неначе вівця реняхів.

— Де-ж ви вбрели там в ті лопухи чи реняхи? — спитав Масюк.

— Ще-б пак не вбрести, коли тут у Київі в тих палацах реняхів по самий пояс! по самісїньку шию! Таки так куди не ступи, то й реняха! — говорила Лїкерія Петрівна.

— Ну, не все-ж таки ви ступали в колючки! І багато цїкавого бачили: і усяку мебіль, і зеркала, і шпалєри, і сукнї — сьміялась Галя.

— Ой бачила! то правда! Надивилась на все! Бачила такого багато, що буде що розказувати на селї цїлий рік, — говорила Лїкерія Петрівна.

— Яка-ж там у тих покоях мебіль? Яка теперички мода на мебіль, на покритя мебілї? — спитала Масючка.

— Мебіль гарна і шпалєри гарні! Про се нема що й казати. Але які тут панї! які пани! Цур їм, пек їм! Хвалити Бога, що менї не доведеть ся шукати кватири для себе. Ото приходимо ми в один чималий дім тай дзвонимо. Вибігає якась вертка горнишна, крутить хвостом, показала нам кватирки в домі, а далї запрошує нас у покої. Ввійшли ми в сьвітлицю тай стоїмо, ждемо. Я стою тай зорю по стїнах, по мебілї. Гарно, як у віночку! Одно дзеркало аж під стелю між трьома вікнами. Мебіль, канапа, крісла, канапки, якісь круглі дзиґлики — усе пооббиване шовком попілястого кольору з темними квіточками.

— Попілястого! Та воно-ж негарно! Кат зна' що! Неначе попелом посипано! — обізвалась Масючка.

— Неначе й кат зна' що, але якось гарно. Їй Богу, непогано! Ждемо ми та ждемо. Нїхто не виходить. А я давай зорити по покоях. Дивлюсь, аж в одному куточку на косинчику чи на полицї нїби образ. Я пішла тай роздивляюсь. Коли, серце, придивлююсь, аж то скляна картина, а на тїй картинї якийсь лицар та панна обнїмають ся та цїлують ся. А за картиною стоїть маленька лямпочка, щоб у вечері осьвітлювати ту картину з заду! Та то Фавст та Марґарита, шепоче менї Галя. То се в них такі образи! — шепочу я до своїх. — Заглянула я через двері в спальню, а там ліжко, як цяцько і скрізь повишивані гарусом килими, і на підлозї, і на стїнї. А в кутку на полицї знов той образ, але багато більший! І там цїлуеть ся лицар із панною! А сьвятих образів колиб вам хоч один, хоч би для людського ока! Придивляюсь я до завісів на вікнах, і там усе виткані лицарі та все цїлують ся з паннами. Ой певно-ж панї й сама ласа до тих лицарів та поцїлуїв! Я тодї з нудьги пішла до одного зеркала тай заглянула в його. Мене геть-чисто видко до самого долу, навіть малі черевики видко. Дивлю ся, а я й справдї в чорному скинулась на черницю. Тільки в зеркалї я додивилась, що я й справдї трохи якась куца, бо спідниця на менї трохи куца. Треба буде низше спустити спідницю. Коли се двері рип! входить панї, вже пристаркувата, не висока, здорова та широка, тїлиста аж огрядна, лице довге та горде. В руках у неї волочить ся якесь шитво з квітками, неначе покрівець до церкви на аналой, а сама в ясно-сїрій суквї. З погляду якась нїби витрішкувата, чи видроока, чи надута. В ясно сїрій сукнї вона чогось скинулась на мою сїру корову. Ще й навіщось надула здорові губища. Чиста моя сїра корова! Я трохи не сказала: бицю, бицю! на хлїбця!

Я одскочила од зеркала. Ще добре, що не висолопила язика та не вищірила зубів, бо хотїла придивитись, котрий зуб у мене вчора в ночи заболїв. А вона волочить те покривало по підлозї, а в другій руцї держить голку та чогось прямуе просто до мене; втупила в мене свої здорові баньки тай питае:

— В вас багато собак?

Я аж очи вирячила на неї з дива тай кажу:

— Вже чого-чого, а сього добра в мене доволї: аж пять!

— Аж пять! Невже аж пять? — крикнула вона і своє шитво спустила на саму підлогу.

— Аж пять,. кажу я; одна на ланцюзї коло стайнї, а чотири бігає по дворі.

— То ви їх усїх приведете на моє подвірє? То менї не можна буде й на свій двір вийти! — аж крикнула на мене.

— А навіщо-б я турлила оту собачу череду за сто верстов до Київа за возом та ще й у ваш двір! — кажу я, і почуваю, що вона мене вже сердить своїми гордовитими баньками та неввічливими словами.

— То ви певно приїхали з села? — питає вона.

— Атож! А вже-ж із села, кажу я; я не тутешня.

— А дїтий в вас певно з десятеро. Я не приймаю до себе на кватиру пожильцїв із дїтьми. Дїти кричать, верещать, пустують по дворі, лазять у мій садок. зривають квіти, крадуть овочі. А маленькі дїти то плачуть, та ревуть та не дають менї ні читати, ні до ладу вишивати.

— Тьху на тебе, сатано! — думаю я. В тебе, бачу, дїти й собаки то все одно, неначе їх одна мати родила. Та в мене було всього одно дитинча й те померло. Ви певно думаєте, що се я наймаю кватиру? — кажу я до неї.

— А хто-ж із вас наймає? На вас же не написано, хто її наймає, каже вона гордовито; ходять, рипають ся, а кватири не наймають!

— А в вас, багато вже пискунів? — питає вона в Галї.

Галя почервоніла, осьміхнулась тай мовчить. А я таки не втерпіла, бо вже почуваю, що мене й злість бере за те, що ося коровище якась нехтує мною. Вона не знає, що я капітанша, може й краща за неї. Тай кажу: „Та вони осе тільки що побрались!“ „Ну, коли так, то може ще ми й будемо сватами, доки в вас не підуть діти. А як підуть діти, то я мушу вам одказати в кватирі. В мене в дома деревяні перегородки між кімнатами, то мені все чути. Жили в мене осе недавно оттам за тією стіною два студенти. Та як почали співати в ночи та ревти, неначе дві єрихонські труби, то я зараз їх і попроганяла з двору — каже вона. А що вже заправила за дві кімнатки з пекаренькою, то неначе за батька.

— Тай кімнатки ті не знать які! А пекаренька тісна, узенька, а ліжко для куховарки висить почепляне над столом; якісь московські „полаті“, чи що, бо не було й де притулити вже ліжка для слуги — сказала Галя.

— Та то, серце, ся пані Рибачкова попереороблювала кожну кватиру на дві: поперебивала дошками кожну кімнату на дві тай почепляла якісь полаті чи сідала для слуг аж під стелею, неначе для курий, — сказав Радюк.

— Мабуть задля того, щоб краще неслись, — засьміялась Масючка; і наші сільські наймички з роду-віку-б не спали на таких сідалах. Се й справді якась геть-то мудра пані!

— А от зимою були вгніздились у мене за стіною актори з театра: актор, акторка та її сестра. Та було як прийдуть із театру та як почнуть верещати, змагати та лаятись, а далї й битись лїнїйками! Він її плеще лїнїйкою, а вона його лупить, а сестра кидає на його стільцями, та обидві кричать, а потім ревуть та голосять, неначе сїльські молодиці; або часом заходять ся співати та верещати. „Чи ви так співаєте? чи нема часом у вас мого ворога фортепяна?

— Та як вам на ймення та на прізвище? — питає вона в Павла Антоновича. Як назвав себе Павло Антонович, то вона од разу насупила брови і чогось скривилась, неначе покоштувала кислиці.

— Та вона ж із тутешної бюрократиї і, надїйсь, уже чула десь, як по сальонах потріпують моє імя, — сказав Радюк; може б вона і на кватиру мене не пустила.

— Прощайте й вибачайте, що потурбували вас надаремно! — каже Павло Антонович, та мерщій з хати, а ми з Галею й собі давай швидше тїкати. Од сїєї вередливої панї і поли вріж та швидше тїкай!

— Гордовита, бо вона велика цяця: цивільна ґенеральша — сказав Радюк; вона була за мужом за бюрократом Рибачковим, що був у Київі усяким „председїдателем“ та потім „банковцем“ та наудив рибки на сто тисяч усякими хабарями за добрих давнїх часів!

— На сто тисяч! Ой Боже мій, як багато, я-б і не піднесла! — аж крикнула панї Висока.

— Виудив і ставок і млинок і вишневий садок і дім. А тепер його удовиця сидить у норі тільки та ссе лапу, обмачену в зібраний мед неначе ведьмідь. Покійник загріб собі ще й село на Волинї Тецерички. З неї тільки й роботи, що з ранку до вечора вишиває подушки та килими. А ляже в постіль, то читає до сьвіта французькі романи. Вона обстелила й обвішала тими вишиваними килимами вже усї кімнати, а як тільки які квітки на килимку не припадуть їй до вподоби, тоді вона жертвує його на льотерию для убогих або на церкву: „на, мов, тобі, Боже, що менї негоже!“ А скупиндряга така, що кажуть, нїби то вона зимою топить у покоях так, що од холоду аж посинїє, та сяде з ногами на ліжко, обкутаєть ся укривалами тай вишиває щось у рукавичках, бо пальцї без рукавичок дубнуть! А вже Італїянцїв, Французів любить, що аж пищить. Як прибуде яка французька трупа в Київ, то вона й кисне завсїди в театрі! І гроший на се не шкодує. Кажуть, що вона теперички стала морфінїстка, і як пустить собі в плече морфіну, тодї й вона сама стає єрихонською трубою, ходить по покоях, весела, аж підскакує, ще й пісні заводить. Ладна бігти хоч на вечерницї або на досьвітки. Раює аж вибрикує, неначе молода телиця. А на другий день, на сяке похмілля, вона стає такою єрихонською трубою, що од неї розбігають ся з дому слуги. Се не людина, а животина. Причепіть їй роги та хвоста — то се стане стара бриклива ялівка.

— А які-ж іще ви бачили кватири? — спитала стара Масючка.

— Ой, серце, бачили ще багато, і багато гріха набрала на душу — сказала Лїкерія Петрівна. Ото йдемо ми та зайшли в двір до якогось полковника Припнбитька. Оглядїли переднїйше кватиру. Кватира гарна й новенька та чистенька. Павло Антонович смикнув за дріт тай задзвонив. Нас впустив лакей з здоровими бурцями. Вони-ж увійшли в прихожу поперед мене, а я зісталась по заду. Зачиняю двері та думаю: не буду-ж я витикатись наперед, щоб мене знов не прийняли за матір, хоч я ще й досі навіть ніде на весіллї не материнувала. Аж вискакує з дверий той полковник Пришибитько в білому кителї, і володимирський хрестик телїпаєть ся в петельці на грудях. Мабуть він і спить у тих хрестиках. А може надів, щоб перед нами почванитись.

Сей старий, з такими кудлатими бурцями, неначе начіпляв на щоки клачя, та сухий, та жовтий! Тільки злі, маленькі, чорні, кругленькі очка аж крутять ся. Він чогось не до їх обернув ся, а просто до мене. Вирячив злі очка, крутить ними, як собака хвостом, неначе хоче мене з'їсти або застрілити тими очками. А потім роззявляє вершу тай витягує губища, неначе трубу. Я вже по очах бачу, що він злий і хоче лаятись, уже жду, що з того дула от-от вискочить і свисне куля. А він дививсь, дививсь, а потім як крикне на мене: „Ти куди лїзеш“! Ви чернички усі дармоїдки. В мене на манастирі для дармоїдів нема нічого! Пішла геть! Геть із двору, волоцюго! — Я розсердилась, аж не стямилась, визьвірилась на його й собі тай кажу: Я й сама ладна давати гроші на манастирі, а не од когось там брати. Не кричіть лишень так на мене, бо й я такий офіцер, як і ви, а може ще й красший од вас“. Він витріщив дурні очка на мене, тай придивляєть ся: думалось менї, що мабуть шукає очима, чи й справдї не блищать часом в мене на мундурі ґузики. А потім якось таки зараз опамятавсь, схаменувсь, обертаєть ся до їх тай каже, та все сердито, неначе й їх лає.

„Я сими дурощами, сими кватирами не піклуюсь. Нехай лиш моя жінка побалакає з вами“. Обернувсь на цапиних старих ніжках тай пішов, неначе поніс на кілку свою здорову, лису, зовсім облїзлу голову..

— Се справдї вам була притичина! Щось воно вже дуже лихе, коли кождого так лає, хто навернеть ся на очи. Ого скажіть, які бувають лайливі люди. Се ви на таківського наскочили,— сказала Масючка з почуваннєм і навіть із споболїннєм до Лікерії Петрівни.

— А то-ж! Коли дивлюсь, аж у двері сунеть ся й шелестить шовковим подолом якась товстуля, неначе здорова копиця сїна на степу, та така гладка, що і в шкуру не потовпить ся. Стала в дверях, та всї одчиняні навстїж двері зайняла. На їй шовкова, чорна сукня аж лиснить, на грудях золота брошка завбільшки, як добрий кулак, ще й золотий ланцюх телїпаеть ся до пояса, такий довгий, що ним можна й мого Рябка залигати. А воло таке вам товсте, неначе хто набрав повну хустку маку тай підвязав її під бороду. Очища чорні, здоровецькі, а бровища загнуті та аж кучеряві на кінчиках, неначе кучері в качура на хвостї. Поклонилась нам ввічливенько й запрошує в сьвітлицю. Ми й ввійшли. Вона просить нас сїдати і сама сїдає. А в покоях гарно, гарно як у раю. Підлога паркетова лиснить, як скло. Мебіль горіхова, оббита червоним плисом та мякенька. Я сїла та так і пірнула в пружини. Їй Богу, трохи ніг не задерла в гору!

— Ото було-б за що розказувати на селї. як би ся оказия трапилась із вами — сказав Масюк.

— Вони говорять за кватиру, а в мене очи якось несамохіть зорять по покоях. На стїнї почепляний портрет певно самої господинї, як вона була ще молода, бо на портретї вона гарна та карооока і не гладка. Рами широкі, обліпляні навкруги золотом. В кутках стоять фікуси, листаті та високі, аж під стелю. Коли, серце, зирну я в куток, аж там за фікусами з-за листу виглядає якийсь здоровий чи ідол, чи якась людська подоба, зовсїм тобі голїсїнька. Стоїть, як мати народила, той ідол, обпершись ліктем об стовпець, ще й черево випнув. Нате, мовляв, дивіть ся. Менї аж ніяково було дивитись. Я аж почервонїла, так засоромилась, та, щоб не дивитись на ту непотріб, повернулась на кріслї. Коли оберталась, аж під здоровецьким зеркалом на мармуровому столї стоять знов якісь три красунї, голїсїнькі, як мати народила, ще й пообнїмались руками. Та вже й не дивилась добре, чи вони танцюють, чи хвицають одна одну, достоту так, неначе три коняки в спасівку, стулились головами та одмахують ся од ґедзів. А в зеркалі одбиваєть ся ще три ідоли, такі самі достоту, ще й повернулись до моїх очий вибачайте, задом, неначе виставили на показ усї сїм смертельних гріхів із граматки. Вони в трьох говорять, а я вже не знаю, куди й повертатись, тай сиджу, як неприкаянна спустивши очи. А та господиня все говорить та говорить та таким же тихим та приємним голосом. Певно дуже добра людина. Насьмілилась я знов тай думаю: а зиркну, чи не вгляну й тутечки десь у закутку таких образів, як у передній господї в Рибачкової. Шукала очима, зорила по кутках, по стїнах. Нїде тобі нема й признаки образів, тільки каторжні ідолиці тикають мені в очи свої розгорнуті граматки з смертельними гріхами.

Масюк зареготав ся на всю хату. Масючка й собі осьміхнулась.

— Павло Антонович назвав себе на іменння. І ся чогось залупала очима, неначе щось пригадувала, але не скривилась так химерно, як Рибачкова. Мабуть вони обидві знають, або чули за Павла Антоновича, — сказала пані Висока.

— Мабуть і ся чула за мене якісь дурні слихи, але їй за той поговір, надіюсь, байдужісінько, — сказав Радюк трохи збентежений. Тільки я пересьвідчуюсь, що мене і судять і гудять по сальонах.

— А за те-ж ми знайшли собі в того злого полковника та в доброї полковниці пречудову й недорогу кватиру, — сказала Галя. Ось мамо, підете з нами та подивитесь.

— А я тільки гріха набралась по самісіньку шию, неначе вбрела десь ненароком в паскудний сьмітник, — бідкалась Лікерія Петрівна. — Ще й сонечко не зійшло, як я спокутувала гріхи, а осе хоч іди до черців та знов сповідайсь.

— То й висповідайтесь, — сказав Радюк. Добре, що недалечко й ходити.

— Я вже з роду-віку не піду з вами оглядати київських кватир. Набралась гріхів, як вівця реп'яхів. Буде мені в тямки ся проща аж до нових віників, аж до другої Петрівки.

— За те ж мати мете про що розказувати знайомим сусїдам аж до другої спасівки, — кепкував старий Масюк: настачите на всю околицю цікавих київських новинок.

— Але отсе ми зробили добру промашку по Київі. Я виголодився, не знаю й як. Ходім от обідати в ресторан — сказав Радюк.

— Хиба мене понесете на руках, а сама я вже не спроможусь дійти, — сказала Лікерія Петрівна. — В мене от-от незабаром нарядять ся пухирі або чиряки на підошвах.

— Тай ми не дійдемо. Ноги щемять, неначе їх хто ломакою молотив. Йдіть, серце, собі в двох із Галею, а ми пообідаємо в дома. Є ще в нас чимало всякого поживку; є ще ціла шинка з плічка, — сказала стара мати.

— А я-б отсе напилась питного меду липцю. Я таки з роду ласійка і люблю солоденьке та смачненьке. Ой смачний же тут отой питний мед. Од тієї балачки та лайки з усякими Пришибитьками в мене аж у пельці посохло.

— Та ходім, Лікеріє Петрівно! Я вам дістану й питного меду й вина — сказав Радюк.

— Цур їм, тим ресторанам. Та мене обдеруть, як козу вовки. Тут у Київі за все плати окремо, і за простирало окремо. і за подушку окремо, і за отсей самограй окремо, і за якесь дране укривало окремо, і за сьвічку окремо, і за те, що сядеш і один ступень ступиш — окремо — говорила Лікерія Петрівна.

— Та там же в ресторані не подаватимуть вам на стіл сьвічок та подушок — зауважила Галя.

— Та то я, бачте, проти того, що тутечки деруть за все, неначе діти з батька, — сказала Лікерія Петрівна.

Старі заходились коло плічка, а молоді пішли обідати в ресторан. Пообідавши в смак, вони пішли на прогуляння в Царський сад, довго гуляли понад горами, милувались виглядами на міст, на Дніпро, на Аскольдову могилу, що притулилась на терасі під горою в зеленому дерев'ї. Старий город пишав на горі за глибоким хрещатицьким видом, неначе виставляв проти гарячого сонця на показ усю свою дивну красу. Ціла ґрупа монастирів, церков, нїби заквітчана букетами з золотоверхих бань та баньок, та позолочених хрестів, сяла та лиснїла на маєвому сонцї, оперезана зеленими алєями на краєчку гір. Памятник сьвятого Володимира неначе був намальований на оксамитї мягкого, делїкатного, блакітного неба. Картина була лиснячa, мигаюча, мрійна неначе золотий, зачарований вигляд у снї, або в казцї. І молодий Радюк і Галя милувались до волї тими виглядами, були щасливі без краю.

— Який дивний звідсїля старий город. Неначе сю красу я бачу у снї, неначе слухаю чудову казку і бачу усї дива „Тисяча однієї ночи", — сказала Галя, — а все таки, як пригадаю, що менї вже не вертатись до нашої Масюківки, то мене бере жаль. Я-б осе находилась тутечки, натїшилась, намилувалась отсим усїм тай до Масюківки годна-б вернутись хоч і зараз в той неглибокий яр із вербами, на ті милі пригорки понад яром, у наш тихий, густий та захистний з холодками вишневий садочок.

І маленький сутїночок не то задуми, не то смутку промайнув по її виду, по її карих очах. Вона одвела очи од лиснючого вигляду і неначе бачила спущеними до долу очима і той тихий яр, і зелені верби на яру, і густий затишний, та запашний вишневий садочок.

— Ти, Галю, селючка з роду. Тим-то й перериває й потягує твою поетичну душу той ярочок та садочок. Забувай, серце, по троху той ярочок та вишневий садочок, бо ми мусимо з головою пірнути в сьому з верху тільки мрійному та лиснючому Вавилоні, в сій біганині та тяганині людського городянського житя.

Галя похнюпилась, похилила голову і трохи не заплакала.

Вони вернулись до дому і по дорозї купили для Лікерії Петрівни пляшку питного меду та пляшку вина. Лікерія Петрівна зараз налила стакан меду і дудлила, закинувши голову назад. Її куценькі, товстенькі брови поїхали в гору і стали ще коротші неначе на лобі хтось посадив два ґудзики.

— Ну, тай спасибі-ж вам за сей гостинець. Отсе-ж я заходжусь пянствувати серед сьвятого монастиря, бо дуже ласа з роду до меду, — аж гукала Лікерія Петрівна. Я таки добра ласійка. Маю сей гріх на души.

А що, може й ви признались на сповіди на духу, як одна молодиця, що, мовляв, годувала в сьвяту пятїнку на Параски дитину молоком та забулась і ложку облизала, — жартував Радюк.

— Ви пянствуйте собі на здоровячко, а нам же то завтра доведеть ся бігати по маґазинах та скуповувати усяку всячину на нове Галине господарство: і мебіль, і самовар, і горшки й миски, — клопоталась стара мати.

— І макогона серце не забувайте. Тут певне в сих Киян не знайдете ні макогона, ні друшляка, ні ковганки, бо то не село. Жарти жартами, а я їй Богу трохи чи не правду кажу, що не знайдете ні товкача, ні ковганки, бо сі київські ледащиці не затовкують салом борщу, навіть не заминають пшоном і не засмажують засмажкою. Обідала я иноді і в тих ресторанах. Борщ, серце, хоч свиням у корито або в помийницю. Пхе! — аж пхекала Лїкерія Петрівна.

На другий день стара мати з Галею та Лїкерією Петрівною цїлїсінький день вештались по маґазинах та скуповували усяку всячину для молодих на нове господарство, і посуд, і мебіль і куховарське приряддя, і ліжка й деякі укривала й простирала, ще й набірали для Галї на всяке убрання. В вечері стара мати лежала на ліжку аж бліда, аж тлїнна, трохи не стогнала, така була втомляна од того клопоту та біганини. В неї судомило ноги і все тїло обважнїло, неначе од якоїсь важкої хороби. Вся вага, усей клопіт для виправи дочки на нове господарство, на нове життя впало на її старі плечі і втомило її без кінця. Їй доконечне хотїлось самій зробити обставу для своєї коханої дочки, щоб для неї у всьому була догода, хотїлось самій усе розставити і поскладати і впорядкувати ще й надивитись своїми очима на те гнїздечко, де довелось пробувати її коханій Галї.

Аж другого дня скінчилась та біганина. Аж перед вечером Олександра Остапівна й Галя вже зовсїм скупились і поодвозили всї закупки на нову кватиру. З ними пішла дивитись на кватиру і Лїкерія Петрівна. Стара мати загадала зятеви зараз таки почепляти образи, а Галя почепляла вишивані рушники і пообвішувала ними обидва образи, якими старі її благословили, ще й лямпадку почепила в кутку перед образами. В матері чогось була думка, щоб часом вільнодумний зять не поставив у куточку иньшого образа з иньшого якогось культу, або з культу Рибачкової Марґарити в купі з Фавстом із поцїлунками. Порозставляли нову мебіль, почепляли завіси над вікнами, причепурили кімнати. Мати перехрестилась перед образами, помолилась і потім поцїлувала Галю й зятя. Старі поздоровили молодих із новосїллям та вхідчинами. Ще раз мати окинула оком сьвітлицї, чи все було гаразд, неначе вона сама налагодилась тутечки доживати віку, і всї, в купі вернулись у гостинницю перебути вечір та останню ніч. Лїкерія Петрівна йдучи через подвіре, все оглядалась, чи не задумав часом полковник стріляти на неї десь із вікон або з дверий.

Стара мати і Лїкерія Петрівна були такі потомляні, що ледви волокли ногами.

— Ой, коли-б уже швидше тїкати до дому з сього Київа, — говорив старий батько. — Сей Київ утомить тебе, неначе лиха година.

А мати сидїла та журилась. Важка дума низько нахилила її голову. Завтра в ранцї треба було розпрощатись із дочкою.

Напились чаю мовчки, невесело. Усї були потомляні і засмучені. Усї заранї розійшлись на одпочинок, бо в ранцї треба було раненько вставати та виряжатись у дорогу. Усї спали міцним сном, потомляні клопотами. Одна Масючка спала тим трівожним легким сном, що нїби й спить, і неначе не спить, і через сон почуває і втому та клопоти минулого дня, і журбу і жаль на серці.

Рано в ранці усі заворушились у кімнатах, іще як почало зоріти й днїти. Почали лаштуватись та виноситись та складатись. Знов почалась довга без міри та клопітна тяганина. Знов три наймити й послужники потяглись по коридорах, неначе посунулась весільна перезва. Напившись чаю та влаштувавши й навантаживши повозки, усї стали перед образами і почали хреститись та молитись, на дорогу, щоб Бог дав добру путь. Стара мати, обернувшись од образів, плакала, неначе мала дитина. Галя й собі почала плакати. Мати вхопила дочку за голову, припала лицем до її плеча і нїчого не говорила, тільки хлипала.

— Та не плачте бо, а то ще й я отсе заплачу, — крикнула Лїкерія Петрівна. Хиба-ж ви таки справдї на віки розлучаєтесь? Схочете, то через тиждень ізнов побачитесь.

— Прощай, дочко! Тепер у мене в покоях будуть без тебе і стїни нїмі, й вікна невидющі, — обізвалась мати.

— Ще що вигадайте. Не плачте, бо я ладна приїздити до вас хоч що-дня на одинки і з гребінем, і з днищем, і з кужілем. Будемо балакати та якось себе розважимо, — пробувала розважити її панї Висока жартами.

Але на останнїх словах у неї затрусивсь голос і вона нїби вже ковтала і слова й жарти, неначе щось здавило її в горлї і несподївано посотились по щоках сльози, неначе горошинки. Поцїлувавшись із Галею на прощання, вона не вдержалась і сама заплакала.

Усї повиходили на подвіре смутні, аж сумні, і знов почали прощатись, готуючись сісти на повозки.

— Переїжджайте, зятю, до нас на прожитє тай будемо гуртом хазяйнувати, бо менї важко буде звикати без дочки в хатї, — сказала Масючка.

— Ох, мамо! менї либонь швидше книжки або папір у руки, нїж сільське господарство. Поганий з мене був би господар, — сказав зять.

Се бачте так! — обізвавсь Масюк із повозки. — Хто все носить ся з книжками, з того не вийде доладний хазяїн, а хто справжний хазяїн, та падкує коло сієї справи, той нїколи книжки і в руки не бере, в того книжок і заводу нема в домі. От наш сусїд Малушкевич завів здорову біблїотеку, сидить та човпе над книжками і французькими, і нїмецькими й анґлїйськими; скликає лїрників та записує од їх пісні, а його економи крадуть добро потай од його на всї застави, а мужики крадуть та підчосують прадїдівський парк на десять десятин кругом дома, бо бачте, треба і підчосу на всяку господарську потрібку, то на тин, то па віря, то на обіддя ясенини, то на люшнї та занози... А трапивсь добрий економ доглядач таки з своїх селян, та почав добре пильнувати, та глядїти, то злодії його і підпалили в ночи. Ледви сам із дїтьми виплигнув у вікна, а три корови й пара коний, і вівцї і свинї посмажились на печеню в пожежі. Берїть ся за щось одно, але туди кладїть уже всю свою душу, — гукав старий з воза в брамі, махаючи картузом на прощаннє.

— Се правда! Туди покладу всю свою душу, усї свої мрії, усї свої пориваня, туди — в книжки, в науку, в просьвітність рідного краю й темних мас, — майнула думка в молодого зятя.

— Прощайте! Зоставайтесь здорові, — крикнув батько з воза в брамі. Та коли приїдете до нас, то незабудьте привезти менї усяких українських книжок. Я тільки їх залюбки й читаю

— Господи спосniшай і спострічай. Дай Боже час добрий. Щасливої дороги, — гукав зять із двору.

— Щасти вам, Боже, на все добре! — гукнула панї Висока з задного воза, витикаючись із за частоколу з дряниць і киваючи головою на прощанне Як прибудете до батьків, то не минайте й моеї убогої хати, а то розсерджусь тай три днї не говорити му з вами з пересердя.

XV.

Другого дня перед вечером молодий хазяїн зі своєю господинею сиділи в сьвітлиці за столом за чаєм. Чистенька невеличка сьвітлиця аж лиснїла в маєвому теплому сьвітлї, що лило ся через вікна і грало на чистій недавно помальованій підлозї. Галя була з роду чистючка, як і її мати. В покоях було прибрано, вичищено й убрано. На двох образах у куточку Галя почепляла розкішно повишивані взірцями рушники. Над столиком висїло чимале нове дзеркало, а коло його по обидва боки так само висїли на цьвяшках чисті вишивані рушники і нїби ще більше звеселяли сьвітлу та веселу горницю. Під дзеркалом лежали тільки що накупляні нові книжки: Перший том Ляссаля на нїмецькій мові та иньші книжки, які Радюк купив для себе: Шпільгаґенове „Лавами та рядками“, та деякі Дікенсові утвори, купляні для Галї, яких вона ще не мала спроможности прочитати на селї.

— Я дуже радий, що ти, Галю, вже перестала журитись та сумувати за своїми. Поживеш у Києві, то й звикнеш, — сказав Павло

Антонович, мостячись на стільці ближче до самовара.

— Мушу звикати. Милі батько — мати, а милий ще милійший, як кажуть селяни. Якби не ти, мій милий, я-б здаєть ся, з роду, з віку не виїхала з Масюківки, з батькової садиби, не то що до Київа, а хоч і до Парижа. Мені Масюківка в десятеро краща од Київа, не то що од Парижа, — говорила Галя засипаючи чай в новісінький чайник.

— То ти певно по своїй вдачі вже призначена для села, бо ти там родилась, там і зросла. А тим часом тобі судилась иньша доля: будеш зі мною вештатись по усяких містах; мусиш стати городянкою.

Галя поставила чайник на самовар і похилила голову: перед нею, нїби майнули якісь невидані иньші міста в якомусь далекому краї, міста чужі, з иньшими людьми, і вона на хвилину задумалась.

— От я вчора подав по міській почтї лист до Дунина-Левченка, дав знати про моє нове житло, то треба його й сподїватись. Сей прибіжить швидко. Чи є пак у нас що на закуску? — спитав Павло Антонович у Галї.

— Є ще цїлісіньке плїчкó шинки. А за паляницями можна й послати — сказала Галя.

Не встигли вони випити по стаканові чаю, як у дворі почув ся крик.

Полковник стояв на порозї і чогось кричав на дворника.

— Вже наш полковник викотив свою гармату і гуркотить на подвірю — сказав Радюк, заглядаючи в вікно; цїкаво знати, на кого се він нацїляеть ся стріляти.

— Може влучає в наші вікна? Може се він як раз на нас хоче шпурляти кулями за якусь провину? — сказала Галя, оглянувшись до вікна.

— Хвалити Бога не на нас. Бог хранив якось. Се він стреляє на свого пришелепуватого дворника. А ондечки в хвіртку входить наш Дунин-Левченко. Одже-ж як раз він потрапить під кулї!

— Ой лишечко! Ще, борони Боже, й поляже от-там на дворі під кулями тай накладе своєю головою! — бідкалась Галя жартуючи.

Незабаром у сьвітлицю вступив Дунин-Левченко і поздоровкавсь. Його просили сїдати за стіл.

— Що се в вас за хазяїн, такий крикливий, та галасливий? — спитав гість.

— Та ми оттут помістились і справдї неначе під самою твердинею, під рулками гармат, — сьміявсь Радюк; наш господар якийсь дуже опришкуватий та завадїяка, страх як любить стреляти! — сказав Радюк.

— Я боялась, що й ви так і покотитесь під його кулями, — сказала Галя, наливши стакан чаю і подаючи гостеві.

— В мене й не трудно влучити. Влучив би од разу, бо я не дуже то швидкий: несплоха втік би. Далеко б не забіг, — сказав гість, осьміхаючись. От і спаспбі тобі, Павле Антоновичу, що дав менї знати про своє житло. Менї доведеть ся часто забігати до тебе, бо нам потрібна твоя голова.

— Ну в мене не така завбільшки голова, як копа, як казала панї Висока про свою голову, — сьміявсь Радюк.

— Чи така, чи не така завбільшки, а все таки голова; будемо радитись гуртом, до якої праці нам ставати теперички. Мої іменини після завтра. Приходь, будь-ласка, до нас та побалакаємо та порадимось. Ще й мій тато й мама не виїхали. Мій тато тебе любить,— питав про тебе. І мама до тебе прихильна. Приходь же, не забувайсь. Надіюсь, зійдеть ся багато моїх товаришів та давніїших знайомих. Побачиш ся й з ними, поки не розлїзлись по сьвіту, як руді миші.

— Добре! прийду, але не сидіти му довго, бо моя жінка плакати-ме тут без мене з нудьги.

— От таки й плакати ме! А може й не плакати-ме? Се ще вилами писано, — сказала Галя.

— Та, сказати правду, в Київі жінки не дуже то плачуть та побивають ся за своїми чоловіками, бо в містах чоловіки не дуже то держать ся хати, — сказав гість.

— А я собі на лихо селянка, а не городянка. В селах, бачте, трохи иньші звичаї, ніж у містах; я передчуваю, що менї навіть буде трудно звикнути до міста, призвичаїтись до тутешніх людий та їх звичаїв — сказала Галя.

— А вгадай, хто отсе тільки що тобі кланявсь? — сказав гість.

— Тимошкевич? Мірошниченко? — спитав Радюк навмання

— Кованько! веселий Кованько! — Питав, де ти оселивсь, — казав, що зараз таки до тебе зайде, — сказав гість.

— От і гаразд! Сей чоловяга і справді веселий, приємний, але він припадав менї до вподоби колись передніїше, а теперички вже нї; колись подобавсь менї своїми жартами та безжурною вдачею, доки ми не поставили національної справи на поважний науковий ґрунт. Він здаєть ся, легковажна й легкодушна людина, хоч і приємна, бо весела та безжурна.

— Яка ладна повернути на жарт часом такі поважні речі, над якими б не личило жартувати, — перебив його розмову гість.

— Еге-ж! Ти добре вгадав! У Кованька сі веселощі та жарти певно од того, що він їсть та пє добре, і що його шлунок швидко перетравлює усякий поживок, та в його й кишені таки не порожні, і голова не заснована клопотом та журбою, — сказав Радюк.

— Либонь так. Я щось в йому не примічаю міцної підбійки в жартах та сьмішках, — сказав Дунин-Левченко, в перше на віку підводячи під критику свого знайомого.

— Яка там в його підбійка? Се в йому обрік грає, як кажуть на селї, то він і хвицає і брикає, й реготить.

Галя зареготалась, аж ложечку випустила з рук.

— От і менї заманулось побачити на свої очи того вашого веселого знайомого, який він на стать та на масть, — сказала Галя, сьміючись.

— То й побачиш незабаром. Сей швидко прибіжить до нас — сказав Радюк. — Іще як ми були студентами, я його дуже любив за його веселу вдачу, але він часом було вже геть-то настираєть ся з своїми жартами. Так було обридне та остогидне, що я часом був ладен й тїкати од його, або запиратись на замок. Отсе часом було по обідї лежу собі на ліжку та одпочиваю, читаю якусь цїкаву книжку. Він рип у хату! Та причепить ся з жартами, так і прилипне, як шевська смола.

— Кидай книжку та вставай! Ходім гуляти на гору до Володимирового памятника. Лежить, отсе мяло, отсей лежень, неначе колода! Ходім! Вставай лишень — кричить він та реготить..

Менї не хочеть ся вставати, бо я ще не одпочив гаразд. Тай саме начитав цікаве місце. Він менї перебиває, одриває мої напружені думки од книжки.

— Та одчепись собі! Дай, хоч дочитаю до кінця монольоґ, — було кажу до його.

— Кидай ік дїдьку ті монольоґи та ходім на Владимірку, може там побачимо який монольоґ із чорними очима та бровами, — репетує він і вириває в мене з рук книжку та кидає її аж у другий куток так, що вона аж хурчить листками, мов горобець.

Я сержусь, одгризаюсь. Він хапає мене за ногу й смикає, а потім тягне з ліжка. Я хапаюсь за ліжко рукою. Він висмикує в мене зпід голови подушку і шпурляє нею в двері, а потім хапає мене за обидві ноги і цуприкує з усієї сили. А руки в його, неначе залїзні. Я пускаю руки, і він мене стягує до долу.

Бачу, було, що менї не переливки, встаю й одягаюсь, бо знаю добре, що ся причепа, ся нахаба вже не одчепить ся од мене, напосядеть ся на мене ще гірше і зробить таки по свойому. На його находила часом нудьга. А книжок він не любив читати, щоб читаннєм розважити себе та розігнати нудьгу. Тодї він починав жартувати з нудьги і тим здаеть ся, розганяв її. Я було встаю і мушу одягатись та чепуритись, щоб вволити його дурну волю, та йти з ним, куди потягне його пароксизм нудьги.

— Знаєш що! А ходім до Мірошниченка дражнитись та сьміятись із його. Певно ота мацапура сидить та човпе, бо хоче бути маґістром. Ходім та насьміємось добре, натїшимось, а тодї вже потягнемо й його з собою на прогуляння. В трьох буде веселїйше: будемо в трьох пересьміювати паннів на гулянні коло Володимирового памятника. А там же і Днїпро, і калюжі на оболонї після повіддя, і села за Днїпром. Чудові вигляди! Се ж те чортовиння з бутвинням, яке ти любиш, — було каже він.

Я було вже йду з ним, куди він схоче, бо добре знав, що од його не одчепиш ся й не одʼяжеш ся сплоха. Не воюватись же і не битись із ним. Йдемо ми сьміятись із тієї мацапури. Приходимо. Мірошниченко кінчав уже тодї курс і лагодивсь держати екзамени. Приходимо ми, а він сидить коло стола над писаними лекціями і неначе одуб й скаменів на стільцї. Сей полтавець був здоровецький, плечистий та кремезний. Вид у його од сиднї над лекціями став блїдуватий, аж якийсь нїби пилястий та попілястий. Він було повертає до нас свій вид, підводить темнокарі очі, тихі та спокійні, неначе в якогось будійського сьвятого. На здоровій чорноволосій голові дрібненькі кучері аж лиснять проти вікна. Кованько вривавсь у хату з реготом та криком, неначе який бродяга вскакував із галасуванням у будійський тихий храм.

— І сидить же тобі ося буддійська мацапура над лекціями в такий погожий вечір!

Одягайсь та ходім на Владимірку витріщати очі на паннів, — кричить Кованько.

Мірошниченко було втирить спокійні очі в Кованька і не обзиваеть ся ні словом. Він і справді тоді був схожий на спокійну Буддину статую, витесану з каміня. Кованько починав дражнитись із його.

— Ти хочеш бути маґістром? Еге, хочеш? Признайсь по правді? — зачіпає було Кованько.

— Ну, нехай і хочу. Що тобі до того? — обзивавсь Мірошниченко пронизуючи Кованька своїми сливинь чорними, спокійними, але вже сердитими очима.

— Ти дурнісінько тільки сидиш та нидієш над осіми шпарґалами. Ти ніколи не будеш маґістром, — дражнивсь Кованько.

— А ти звідкіль се знаєш? Тобі сьвяті сказали, чи що? — обзивавсь неохочо Мірошниченко.

— Мені се снилось у сні. А мої сни завсіди справджують ся. Швидче я буду абісинським царем, або нубійським архієреєм, ніж ти будеш маґістром. Ож побачиш! Ож поназдивиш ся.

— Ну, то й будь собі чим там хоч. чи нубійським архієреєм, чи абісинським імператором, а мені дай покій, — говорив спокійним тоном Мірошниченко.

— Та, коли сказати правду, і ти сам швидче надінеш на голову якийсь нубійський турбан або якусь нубійську макітру, ніж маґістерську тоґу. І по правді сказавши, тобі така макітра та турбан багато більше б приязличували, ніж маґістерство, — зачіпав Кованько.

— Нехай буде й так, а ти одчепись од мене, бо я діло роблю. — говорив Мірошниченко.

— Ба не одчеплюсь! Одягайсь та ходім у трьох гуляти! Одягай ся таки зараз, бо менї хочеть ся на гору! — репетував Кованько.

— То йди собі здоровий, як тобі хочеть ся. Я тебе й не держу. З Богом, Парасю, коли люде трапляють ся.

— То сеж ти й є та людина, що менї трапляєть ся! Ходім бо! Таки зараз ходім, бо менї страх, як хочеть ся йти на гору!

— Отсе причепилась причепа! Менї ось треба готувати лекції на екзамен.

— Позакидай ті лекції ік дїдьку! Нехай дїдько вчить ся по їх, то він багато краще видержить екзамен на маґістра, нїж ти. Ти маґістром нїколи не будеш, не будеш з роду, з віку! Тільки марно гаїш час та марнуєш сили! Не будеш, не будеш!

І Кованько було хапає з реготом пісочницю і висипає ввесь пісок на Мірошниченкові лекції. Мірошниченко було повертає спокійно погляд і пильно дивить ся на купу піску на зшиткові.

— Здурів, зовсїм здурів, коли ще часом і з роду не був навіжений. В тебе тілько одлички од дїдька, що твоє людське обличчя, — було каже Мірошниченко.

— Та вставай бо, та ходім із ним гуляти, бо ти-ж добре тому відомий, що од його й не одчепиш ся, й не одхрестиш ся, й нї на який спосіб не одкараскаєш ся.

— Се чиста чортяча спокуса, а не Кованько! — було говорить Мірошниченко, встане зза стола тай одягаєть ся.

— Аби стало по мойому! Ходім же швидче на гору. Або зайдім іще до Шелеста: Пожартуємо та подратуємось трохи з ним, — було каже Кованько.

— Ну, дай нам покій! Отсе-ж так заходимось ходити по хатах із жартами неначе колядники з колядками або якісь щедрівники. Ще часом дістати можеш замісь коляди потилишника, — було кажу я до нього.

— Се правда, що сей Кованько якийсь навіжений, чи пустотливий, неначе маленький хлопець. Цїкаво-б подивитись на нього, який він на масть, — сказала Галя.

— Побачимо незабаром, бо як перечує через кого, що я в Київі, то й зараз прибіжить, щоб подивитись на тебе, — сказав Радюк.

— На мене? Хіба-ж він тутечки не бачив такого дива, як я? — сказала Галя.

— Ти, бач, диво не тутешнє, а з Масюківки, то, надіюсь, дуже зацікавиш його, — сказав Радюк.

— Не бажала-б я зацїкавлювати такого налазливого та в'їдливого штукаря. Він чогось уже менї й не припав до вподоби, хоч я його ще й не бачила і в вічі.

— На його часом находить якийсь нервовий пароксизм жартів. Як раз уже зачне жартувати, то певно й сам не вдержить себе й не спроможеть ся накинути на себе гнуздечку, — сказав Дунин-Левченко; — се все одно, що істеричний сьміх.

— Одже ти чи не правду кажеш. Ще як був він у ґімназії, то чеплявсь із жартами до своїх двох менчих братів так, що вони його зненавиділи і не говорили з ним і не здоровкались із ним. Як було часом найде на нього сей нервовий пароксизм, то він як почне чеплятись до котрого брата: смикає його, тягне за ноги з ліжка, видирає з рук книжки, піднїмає на сьміх, кепкує, глузує доти, доки той не втече з кімнати. Тодї він ходить за ним слїдком по садку, по дворі, та знов щось докладає, знов смикає, сїпає, клює, як шуляк Прометея, та все регочеть ся. Було знущаєть ся з їх, як котеня з мишей. Батько мусїв попереводити двох менчих хлопцїв у крило до пожильцїв і оселити їх нарізно, бо малї брати не схотїли з ним жити в купі.

— Се справдї якась проява, а не штукар! Я почуваю, що вже його чомусь не люблю, якась стала неприхильна до такої неприємної нахибної людини, — сказала Галя.

— Щось у його жартах є настирливе, навратливе та в'їдливе, таке що надопече людинї гірше за лайку та бійку. Він і не змагавсь, і не лаявсь і не бивсь із братами, але остигид їм сьмішками та смиканням гірше за бійку та за лайку. І брати його зненавидїли і не говорили до його і навіть обминали його на улицї. Та вже як він підріс та порозумнїйшав, тільки тодї перестав в'їдатись та чеплятись до братів, і вони знов перейшли з крила до батька, — говорив Радюк.

— А вже як розвеселить ся та розрегочеть ся з чого, то реготить тай реготить, чи є чого, чи й нема, неначе з ним трапилась якась істерична хороба. Я вважаю на сї пароксизми його сьмішків та жартів, як на щось хоробливе, — сказав Дунин-Левченко.

— І справдї коли кажуть, що душа міру знає, то в Praveen Kованька душа не знає в сьому міри, — сказав Радюк. Є в нас жартуни якісь добрі, добросердні, що жартують без образи чиєїсь там особистої, є такі, що як пожартують зі старих людей, то ще й зараз просять вибачити за жарт. Praise Кованько, здаєть ся, не з таківських штукарів. Його штукарство й не гоголівське, бо він не карає сьмішками поганих людей, а усяких, навіть дуже поважних і добрих. В йому я не примічаю добросердя в жартах, а примічаю примітку чогось жорстокого, еґоїстичного, — сказав Радюк.

— А я отсе слухаю вас та вже й починаю чогось ніби сердитись на вашого Кованька, неначе він отсе й мені вчинив щось неприємне, неначе й мене або зачепив, або наглузував ся з мене, або з Лікерії Петрівни, або з тебе, — сказала Галя, допиваючи також чаю.

— Та то наші оповіданя за сього причепливого жартуна зачепили несамохіть твоє добре серце, заворушили твої добрі почуваня, — сказав Радюк; але ти, серце, нам не дуже йми віри, доки сама не побачиш на свої очи, не пересьвідчиш ся своїм власним розумом, що то за людина той Кованько, — сказав Радюк.

Не встиг він скінчити своєї розмови, як раптом одчинились двері і в кімнату неначе вплигнув Кованько. Він осьміхав ся піднявши високо в гору вуса й верхню повну рожеву губу. Широкі білі зуби виставились усї ніби на показ, неначе він ніс їх на свойому виду поперед себе і показував усїм на показ. Галя тільки й примітила передніїше за самого гостя ті широкі зуби, неначе два рядки білих лопатнів.

— Вечір добрий, пане господарю! Не ждав, не сподївав ся? А ми й тут, чи ви раді, чи не раді гостеви! А ми вже й тут! — говорив і сьміявсь Кованько.

— Раді, раді! Просимо до чаю! Будь гостем у нашій новій господї, — просив Радюк: се ось рекомендую тобі свою молоденьку жінку хуторянку, Ганну Іванівну Радючку.

— Чув, чув! Я все чую, бо менї Бог таке чутке вушко дав із роду, — говорив Кованько, подаючи Галї руку і здушив її за руку так, що вона трохи не крикнула й не підскочила.

— Я радий, дуже радий з вами познайомитись, — промовив Кованько.

— І я рада бачити й знати товаришів мого чоловіка. Сїдайте-ж у нас!

— „Щоб старости сїдали“ як приказують у Масюківцї, — сказав Радюк.

— Ну, трохи ще рано дбати за старостів! треба підождати, доки трохи вияснить ся, — сказав Кованько, привитавшись до Дунина-Левченка.

Галя почервоніла, як маківка: їй стало трохи сором. Вона заметушилась, налила чаю і поставила перед гостем.

— Та як у вас тут гарненько в кімнатах! І рушники на образах, та ще як гарно повишивані. Се певно ви, Ганно Іванівно, навезли з села. Як веселенько од їх у кімнатї! — говорив Кованько.

— А тож! Навезла в Київ нашого хуторянського добра, — обізвалась Галя.

— Чом же ви не натикали за образ, чогось, уже й не знаю, чого, бо я міська людина.

Щось там на селах затикають за образи, чи зілля, чи якісь зела? — сказав Кованько.

— Може васильки, гвоздики та чорнобривці? — сказала Галя.

— Так, так! васильки та якісь гудзики, чи гвоздики. Я колись був на селї та заглядав у хати через поріг, то бачив за образами щось натикане таке кострюбате, але що воно там натикано, то я гаразд не придивив сь: чи пшениця, чи просо, чи морква, чи якісь будяки. Здаєть ся, стреміли там і будяки та якісь колючки, — говорив [illegible] реготавсь Кованько.

— Та то певно ви бачили за образами маковійове зілля, колючі отсї миколайки та петрові батоги — сказала Галя.

— Певно батоги, бо були довгі аж телїпались на стінї, — говорив Кованько.

— Ну, ти вже й справдї наговориш три мішки гречаної вовни про сьвячене маковійове зілля. Ще добре, що тебе не чує наша сусідка, панї Висока. Вона-б отсе дала тобі джосу за сьвячене зілля. Се-ж для неї був би страшний лїбералїзм, — сказав Радюк.

— Я, сказати по правдї, не тямлю смаку та поезії в сих сьвячених сільських зіллях та зелах, тай в поезії самого села, хоч і моя мати носить сьвятити зілля на Маковія, — сказав Кованько.

— Бо в вас городян нема вже сільської поезії од усякого зілля, — сказав Радюк. Ви не тямите правдивої поезії села, хоч і посилаєте сьвятити зілля на Маковея, ви вже потроху втрачуєте саме нюхало, здатне зрозуміти дух сільської поезії — сказав Радюк.

— Ви кажете, що не тямите поезії села, а я її сплю її бачу свою Масюківку. Летіла-б туди ось таки зараз, і вже й не знаю. чи звикну я до вашого Київа, — сказала Галя.

— То тим, що ви зросли в селї, — говорив гість; а я городянин із дїда й прадїда й прапрадїда.

Ковалько пив чай стакан за стаканом і тріскав паляницю на ввесь рот. Очевидячки він виголодавсь. Галя примітила се, догадалась, що він голодний, пішла в комірчину і принесла на полумиску чималий шмат шинки тай поставила на столї, припрошуючи гостей закусити. Потім винесла пляшку червоного вина.

— Отсю сїльську поезію я люблю і вважаю на неї більше, як на усяке поетичне зілля. Страх як люблю сїльську шинку, печену в житньому коржі. Люблю, що вона пахне колєндрою, — говорив Ковалько, одкраявши здоровий шмат.

Він заходивсь теребити шинку на ввесь рот, на всї свої здорові зуби з вовчою жадобою. Шинка зникала в здоровому ротї неначе він кидав її в вершу або в лантух. Білі здорові зуби терли мясо, аж шинка пищала в ротї. Щось животинне було примітно в його здоровому апетитї, в завзятій працї пащекою та щелепами. Здавалось, нїби то наминав вівцю вовк, або яка иньша хижа животина.

Од цїкавого Галиного очка не потаїлась ся животинна прикмета в гостеві, і вона цїкава кмітила, як Ковалько неначе махав щелепами та зубами та широкими губами, буцїм-то молотник махав цїпом.

— Чи вже напитали собі яку службу, чи й досї бурлакуєте? — спитав у Ковалька Дунин-Левченко.

— Наглитую і вже неначе б то і знайшов, — говорив Кованько, не перестаючи махати зубами. — Обридло тинятись без роботи.

— Чи добре місце напитав? — спитав Радюк.

— А вже ж добре! Я не шукаю місця, од низу, а просто од верху: або столоначальника, або якогось директора чи предсїдателя, щоб, бач, швидше потрапити в ґубернатори, а то і в сенатори, — говорив Кованько і разом із тим і їв і сьміявсь.

— Ну, се ти жартуєш! Не так то швидко знайти і багато нижче місце, — сказав Радюк.

— Або таке місце, або нїякого. Я ось і молоду собі назнав. Візьму за нею прездоровий дім, пишно обставляний. На горищі стоїть казан із водою, а з казана вода проведена в крани і в пекарню, і в умивальню, і скрізь по дворі, і в станю, і в возовню, і в льох.

— Навіщо ж уже та вода в возовні та в льоху? — спитала Галя, сьміючись.

— А щоб діжки та кадовби з варевом наливати! Хіба ж сього не потрібно?

— Та ти певно помиливсь! Мабуть позабував. Мабуть у тім домі вода тече не з горища, а з долу, як по долинї на мочарах на Либедї, де в хатах вода тече з джерел, так що в хатї стає на долівцї криниця, а в сїнях ставок, ще там і качки полощуть ся, — жартував Радюк.

— Овва! Візьму я такий дурний дім! Знайшов дурня. А який екипаж я беру! Які баскі конї беру в приданнє! То не ваші сільські доморослі шкапи свого хову, а заводського хову, — говорив Кованько.

— Ви й справді осе женитесь? — стала Галя.

— А тож! Навіщо мені вас дурити чи ману пускати? Я й справді незабаром оженюсь, бо вже маю на приміті молоду.

— А та панна не піднесе вам часом печеного гарбуза? — спитав Дунин-Левченко.

— Я й гадки про гарбуза не маю, та ще й печеного; прийшов, побачив, побідив, — говорив Кованько.

— А хто ж твоя наречена, чи молода? Можна про се спитати? — говорив Радюк.

— Не скажу! — нехай кортить. Потім скажу.

— Скажи бо по правді, чи ти справді вже напитав собі місце, бо осе й мені доведеть ся десь його напитувати, — сказав Радюк.

— Буцім-би — то так, що й знайшов, але як не посадовлять мене за столоначальника, то я на инше місце й не сяду. Я вже один настоятель на се місце, — говорив Кованько.

— Ну, в тебе правди ніколи не допитаєш ся через твої жарти, — сказав Радюк; у тебе правда все якось неначе повита якимсь туманом чи жартів, чи нещирости, прикритої жартами.

— Ще що вигадай! Щирійшої од мене людини і в сьвіті не знайдеш. В мене що на умі, те й на язиці, як у пяного — сказав Кованько, кидаючи на стіл ніж та вилку і підвівши свої чималі веселі, трохи вирячені й блискучі, наче скляні, сірі очі.

Він одсунув на бік чарку, вхопив стакан, налив до половини його вина і випив, од разу неначе нахильці.

— От я й пополуднував у вас. Буде, годі! душа міру знає, — сказав Кованько, втираючи губи й уса.

— Як не приємно мені в вас сидіти, але час мені до дому, — сказав Дунин-Левченко, встаючи з стільця: тай гарно-ж у вас у покоях. Чисто, вибіляно й помальовано. А в нас же то все, запущено в домі, не біляно й не мазано, й ніде не мальовано. Мій тато чогось осе на старість зовсім якось осунув ся. Не забувайте ж, панове, що після завтра мої іменини. Приходьте так над вечори, але не пізніть ся. Я певний, що назбираєть ся моїх товаришів чимало, бо вже багацько з їх повидержували екзамени. Приходьте й ви, Ганно Йвановно! Моя мама й сестра будуть вам раді.

— О, спасибі вам! Нехай вже иньшим часом ми в двох прийдемо до вас, бо, як я бачу, в вас буде сливе саме — за — себе паничівське товариство, — обізвалась Галя.

— Нам доведеть ся побалакати про дуже поважні справи, — сказав Радюк; час би вже нам заходжуватись до роботи, до практичного чогось Уже в Петербурзі Костомарів та Куліш почали видавати для народа книжечки на українській мові, відомі метелики. Треба б нам побалакати, поміркувати і взятись хоч за сю справу з завзяттям.

— То прийміть і мене до своєї спілки. Ти, Павле Антоновичу, писати меш для народа метелики, а я фейлетони, бо се теж метелики. Ти по сільський, а я вже по свойому, — по міський. От і будемо в спілці та в супрязі до загальної праці.

— Ну, се не дуже гарний буде для вас спільник та супряжич, — сказав Радюк.

— Ще й який гарний спільник вийде з мене. От побачиш! — жартував Securedванько.

— А з вас і справді вийшов би пречудовий фейлетоніст! – аж крикнув Дунин-Левченко. Не забувайтеж і ви про мої іменини. Приносьте свої фейлетони, — просив на прощанні Securedванька Дунин-Левченко.

-— Добре! — спасибі за память! Як не вмру до завтрого, то прийду.

— Тільки як йти меш, то покинь дома свої фелетони. Замкни їх у скриню на замок на два зводи, щоб часом не повтікали та не потягли слїдком за тобою гості на іменини, — жартував Радюк.

— Добре, добре! Але вже й менї час до дому. Ходім разом. Прощайте! бувайте здорові! — спасибі за шинку та за сільську колендру! — говорив Securedванько, прощаючись із Галею.

І вони похапцем одяглись і вийшли.

— Та стережись там у дворі, щоб часом не вискочив із дверей наш навісний полковник та не застрелив тебе зі своєї гармати! А то ще твої фейлетони і носи задеруть он тамечки серед двору, — говорив Радюк.

— Ще побачимо, чий батько дужчий: чи його гармати, чи мої фейлетони. — кричав із двору Securedванько: може не менї, а йому доведеть ся, задригати ногами од моїх фейлетонів, бо сей полковник обшахрував полк та з того й стулив собі осей дім, та ще узяв багату вихрестку, а вона йому приліпила до дому ще й другий дім. Мене нехай стережеть ся та недуже нехай влучає.

Радюк із Галею вернулись у кімнату. Галя кинулась мити посуд, та прибирати зі стола усякі недоїдки та недопитки, неначе якісь переїди після товаряки.

— Ну, як же тобі здавсь мій веселий товариш? — спитав Радюк у жінки.

— Сказати по щирій правді твій веселий товариш чомусь не припав менї до вподоби таки од разу, хоч він і веселий, і реготить і сьмішить. Щось є в йому таке, що менї од разу не сподобалось. Як тільки вступив у кімнату, то менї здалось, неначе він підняв на вила тай несе поперед себе свої здорові щелепи та зубища, як от на току піднімають у гору на вилах снопи кидальники та подавальники. Рот сьміеть ся аж на кутні зуби, зза тих зубів, бачу, виглядають здорові круглі вирячені очі, блискучі, неначе скляні. І ті очі чогось сьміють ся до мене. Все неначе в його веселе, але в загалї його довгобразе зателепувате та чисте лице менї чомусь стало не сподобне й неприємне.

— Товариші в нас його любили за його веселу вдачу, хоч він і причепливий та аж в'їдливий зі своїми жартами, але не вважали на його, як на поважну, статковиту та поміркувану людину, з якою можна побалакати про якісь поважні справи. Він просто ненавидить усякі поважні питання і од їх поз'їхає без сорома, або зараз глузує з їх, повернувши усю справу на жарти. Ти ж чула де що з його поглядів.

— Се правда, — сказала Галя, але як же то оті веселі жартовливі зуби перетерли таку поважну річ, як ота тверда наука, коли він скінчив курс?

— Ся псяюха талановита, хоч ніби легенька на вдачу, як перце. Кованько з тих, що бють летючу й котючу опуку, як кажуть на селї. Здатність у його до науки здорова, але він усе хапав вершки, хапав усе якось із верху, не сягаючи до дна, до ґрунту. А колиб у його була дужча здатність сягати глибше до ґрунту, він пішов би далеко. Але він незугарний і нездатний спинитись на чомусь одному, скласти собі якісь ясні тверді й міцні пересьвідчення. Се людина, як бачиш, зовсїм безпрінціпна. Се метелик, що весело й безжурно порхає на сонцї, бавить твої очі, аж весело дивитись, але він тільки черкнеть ся об усе крильцями і навіть ніде не притулить ся, не сяде і нї на чому не всядеть ся гаразд.

— А менї він чогось показавсь не метеликом, а більше якимсь вовкулакою, як почав трощити шинку на всю пащеку та облизуватись. Менї чогось здалось, що то вовк трощить здоровими міцними зубищами ягня. Щось у йому є животинне, неначе він задля того й животіє на сьвітї, що б у смак попоїсти, попити, попоспати та нажартуватись і нареготатись. В рівнї з ним Дунин-Левченко зі своїми тихими мрійними очима неначе сьвята та божа людина.

— Така як ти, серце, була, зараз після того, як прочитала Діккенсового „Містера Миколая Ніклобі“. Памятаєш?

– Спасибі тобі за комплїмент, але твій Ованько ще й неначе трохи брехливий, бо все щось плете, чого я гаразд не втямила, плете щось схоже на „сїм мішків гречаної вовни“.

— Твоя правда, але тільки трохи. Кованько і справдї з тих штукарів, в яких нїколи гаразд не допитаєш ся правди, бо він усе повертає на жарти, про що не спитай, і одбріхуєть ся та прикриває правду, неначе якоюсь мрякою з жартів. Але часом забудеть ся тай скине з свого язика ту мряку, якось ненароком прохопить ся тай скаже правду. Се буває з ним, як він або дуже голодний, або трохи слабий, або роздратований й злий.

— Як слабий, то говорить правду? Се, щось сьмішнїйше, за самого Кованька, — сказала Галя і зареготалась на всю кімнату.

— Таки справдї так! Як здоровий, то все бреше, а як слабий, то каже правду, бо тодї кат-ма в його снаги до жартів: обрік в йому тодї не грає.

— По мойому, нехай би він краще все нездужав та слабував, аби тільки казав правду — сказала Галя і зареготалась знов на всю кімнату. Я людина сїльська і не дуже то вчена, багато дечого не тямлю; але чогось менї почуваєть ся, що сей веселий Кованько ненадїйна людина, бо нестатковита, а може й шкідлива, чогось він менї не припав до вподоби дуже й дуже!

— Може тобі такі гадки підказує твоя жіноцька природжена вдача, бо ваша вдача, та ще сільська проникллва та спочувлива і часом угадує дещо наперед, як далекосяглий розумний чоловік. А для мене сей Кованько тільки веселий товариш, правда трохи легкодушний та легковажний в жартах, навіть за всякі поважні прінціпи та пересьвідчення. Він і на вдачу неопришкуватий, непалкий. Ввесь його пал пішов на веселі жарти. Се звичайний український веселий реготун та безжурний штукар.

— Дай Боже, щоб я помилилась. Може я й справдї хуторянська людина і не знаю гаразд городян та ще й просьвічених, — сказала

Галя, і почала виносити посуд до другої кімнати та ховати його в шафі, а потім вийшла в пекарню до куховарки, щоб попіклуватись вечерею.

Молодий Радюк приліг на новенькій канапі, оббитій темнопунсовою оббивкою, поклавши чорноволосу голову на вишивану подушку і закурив папіросу. На дворі вже смеркало. В кімнаті густійшали тінї по кутках. Тільки червоне маєве небо на заході неначе горіло й жевріло як жар, і кидало горячі жарові одлиски на чимале дзеркало та на вишивані рушники по обидва боки дзеркала. На ясній вишиваній подушці в Радюка чорні кучеряві васильки вили ся молодим хмелем, але на його високім гладенькім, неначе виточенім із білого мармуру чолї над самісінькими бровами в перше виникли два тоненькі зморшки, перша прикмета жонатої людини, неначе в їх закутав ся перший в життї клопіт людини, якій треба думати-гадати вже не про себе одного.

Несподівані запросини Дунина-Левченка до себе викликали в його голові думи. І пішли його думи за думами, неначе журавлї в небі повились ключами, не швидко, помаленьку з журливим сутінком журавлиного вуркотання в вечірнім синім небі.

— Треба буде сьогоднї в товаристві зачепити питання про наші національні й просьвітні справи. Як отсї тінї закутали мою нову прибрану сьвітлицю, так закутали нїби важкі чорні хмари Україну. Зібрались ті сумні хмари з усіх усюдів і давно вже заступили нам ясне прозоре небо і закутали в тїнь та мряку наш рідний край. І хто розжене ті сумні хмари? І звідкіль польлєть ся сьвітло на наш край? Народні маси тільки що недавнечко визволені з панщини, темні й непросьвітні. Просьвічені верстви байдужні до долї рідного краю, позбивані з пантелику, а часом виявляють себе й шкідливими. Історія заплутала ще гірше сю плутанину. Сусїдні народи нашкодили нам своїм безглуздим вмішуванням у наші справи та ще гірше поплутали їх.

Радюк важко зітхнув. І його гострі пронизуваті карі очі неначе од разу припали росою. Він кинув думками в далеку давнину, в далекі минулі часи, неначе хотїв там вишукати одповідь на свої журливі питання, перебіг думками давню історію і зауважив скрізь культурний широкий розвиток через просьвіту через знання, та науки.

— Се одно й єдине джерело, звідкіль польлєть ся сьвітло на Україну. Просьвітність та наука! „Люде тим погані й злочинні, й лиходійні, що не тямлять нїчого, нїчого не знають про те, що вчиняють“ — казав іще Сократ. „Як тільки в їх буде знання і вони втямлять, що то таке добро, краса, правда й доброчинок, тодї вони одвернуть ся од усього недоладнього й злочинного, і привернуть ся до правди, краси, добра й доброчинку“. Се сьвята правда! Усе лихо сталось од нетямучости. Знання й просьвітність — се одні й єдині золоті ключі, якими ми одчинимо сьвітлий рай для нашого краю, рай повний всякого добра, повний щастя й радощів, де не буде нї голоду, нї старцїв, нї бідноти, де всїм буде добре, де буде мирнота й спокій і не буде нї завистности, нї ненавистности, не буде нїякого ворогування, бо настане золотий час рівности й просьвітности.

І молодий красунь неначе потонув думами в тій золотій імлї наступаючого кращого часу, потонув думами в поезії мрійної доброї долї. Сьвітлі ідеали, сьвітлі картини, одна краща й пишнійша за другу, то з'являлись, то зникали перед ним. Він опамятавсь і підвівсь. Час було виряжатись у гостї до свого товариша. Причепурившись перед дзеркалом, він попрощавсь із Галею і вийшов із кімнати.

— От і загаявсь через мрії. Затого вечір буде. Затого смеркне. Хотїлось би завидна дочвалати до іменинникового двору, думав Радюк, — хапаючись і хапком скочив на дорожку та покатав іще по видному до товариша.

Здоровий деревяний дім Дунина-Левченка був на Липках, де тоді проживали сливе виняткова самі аристократичні сїм'ї, усякі полтавські, чернигівські та здебільшого київські спольонїзовані дїдичі. Дім був стародавнїй, схожий на доми по селах, у дїдицьких багатих оселях. Старомодний сїльський ґанок із чотирма деревяними кольонами виступав сходами на тротуар, а дім стояв трохи осторонь, одгороджений од улицї невисокими залїзними штахетами, через які попід стїнами манячїли зелені кущі рожі та жасміну.

Через одчиняну хвіртку Радюк углядів, що в садку манячїли молоді товариші, й сам Дунин-Левченко стояв недалечко од хвіртки і махав до його брилем. Радюк, прикатавши, пішов у двір і зайшов у садок. У садку на лавках сидїло кільки душ молодих товаришів та студентів. Декотрі ходили парами по нечищених доріжках та зарослих травою стежечках. І двір і садок були занехаяні, занедбані. Старі груші та яблуні буйно росли на волї, постїкали в холодку, росли, як хотіли, поперeплетувались гіллям, гніздились верхами одні над другими, неначе стїснювали ся, вступали в битву за свої місця. Кльомби квіток позаростували лопухом, чорнобілем та кропивою А з буряну ледви виглядали квітки, лелії, роскішні рясні півонії, тюльпани. Штахети, якими був одгороджений садок од просторного двору, почорнїли, повисмикувались і місцями повалялись до долу. Здорові деревяні станї та возівнї з ґалерийками та кольонками перехнябились, аж погнулись, а кольонки, одна вища, друга нижча, стреміли в такім неладу, як ступи в млинї саме тодї, як вони товчуть просо та підскакують. Усе було пообдиране, счорнїле. На стїнах дому штукатурка подекуди пообсипала ся, залїзна покрівля скрізь повигорювала й счорнїла. Подвіре заросло травою. Попід барканами росли зелені лопухи та кропива. Десь вхопилась навіть собача бузина. Смерком вигляд здавав ся іще сумнїйший.

Син казав правду, що старий Дунин-Левченко все осовуєть ся та осовуєть ся, неначе історія давнього козацтва та його нащадків, сьогочасного українського дїдицтва, — подумав Радюк, озираючи подвіря та поплутаний зарослий старий садок.

Радюк привитавсь до іменинника і тричі поцїлував ся з ним. Молоді гостї повставали з лавок і попростували до гурту. Почалась розмова та привітання.

Всї поздоровляли Радюка з ожениїнням, бажали йому щастя, долї в новому житю. Ті що окінчили курс, були незвичайно веселі; говорячи, розказували про свої вдатні чи невдатні останнї екзаміни. Усім очевидячки було весело. Маєве повітрє ворушило і без того ворушливі молоді нерви. Весела голосна розмова, веселий нездержний регіт аж розлягавсь по старому садку.

— Але жарти жартами, та отсе, коли ми випадком зібрались, то при сїй нагоді було-б варто побалакати нам про щось поважнїйше, — сказав Радюк; ми-ж отсе незабаром розійдемось і розлїземось по сьвітї, як руді миши. А поки що поговорім, до якої працї нам ставати.

— Добре, добре! — тільки коли-б часом не принесло Кованька, бо він не дасть нам поговорити до ладу про наші справи, — говорили молоді паничі.

Вискочив із дому старий лакей і запросив усїх у покої на чай. Молодий Дунин Левченко вхопив під руку Радюка і повів у покої. За ними юрбою з вискоком та трохи не з вибриком побігли молоді гостї на парадний прихід од улицї.

Старий лакей одімкнув двері і впустив у покої сю веселу юрбу молоднечі. Вона од разу сповнила старі просторні, але мертві покої шумом та гамом. Дім був старий і не лагоджений вже може кільки десятків років. В здоровій залї два кутки осїли. Підлога погнулась і пожолобилась. Вікна покривились на бік, неначе нездужали і терпіли велику муку, аж скривились. Старомодна, дорога, але важка й завальна мебіль стояла неначе в горі і насторочилась бігти на низ, неначе череда сходила з горбика в долину, а по другий бік старомодний довгий фортепян неначе опустив у низ довгого хвоста і заткнув його в куток. По закутках на шпалєрах проглядали плями, неначе хто позапинав їх попід стелею ґеоґрафічними картами. Тільки дві гарні копії з портретів козацьких полковників прикрашували стару залю.

Весела компанія розсипалась по залї і неначе збудила і дрімаючу завальну мебіль, і нїби старого недужого дїда з хвостом, що вже вижив свій вік і слушно опустив свого хвоста в куток.

Молодий Дунин-Левченко повів гостей в столову. Вони перейшли через невеличку довгу кімнатку, схожу на коридор. Через одчинені в бік двері здорової біблїотеки виглядали шафи з книжками, високі до самої стелї. Ввесь коридорчик і біблїотека були суспіль обставляні шафами. Дїд молодого Дунин-Левченка був вольтеріянець і лїберал.

Веселе товариство на дорозї нагукало здоровим шафам і Вольтерови і Дідро та Жанжакові Руссо, і Бантиш-Каменському та Георгієві Кониському й иньшим небіжчикам, а далї вступило в просторну столову. В високій просторній столовій осїли всї чотири кутки і підлога по серединї так випнулась, неначе столова стала чересвата. Серед столової і неначе десь на пригорку стояв довгий стіл із самоваром. Стіл аж захряс під наїдками та посудом. Коло самовара сидїла Юлїя Кирилївна Дунина-Левченкова і наливала чай. Побіч неї на широкому мягкому кріслї сидів господар Платон Петрович Дунин-Левченко, а проти його сидїло три його сусїди, вже лїтні чернигівські дїдичі, що приїхали з сіл і прийшли на одвідини до свого сусїда.

Платон Петрович був уже пристаркуватий чоловік, високий на зріст, сухорлявий та смуп глявий з лиця, дуже добрий та тихий, длявий та вайлуватий чоловік; чорний довгий волос та здорові вуса вже нїби припали снїжком. Його довгобразе смугляве узке обличчя незвичайно скидалось на еспанське, неначе за столом сидїв якийсь еспанський „кабалеро“, що випадком опинив ся в Київі за столом у столовій Дуниних-Левченків. Карі ясні, але тихі очи сьвітились розумом. Платон Петрович був чоловік осьвічений, начитаний як і його батько, який як вольтеріянець, сповняв свою біблїотеку утворами енцикльопедистів. До панщиняних крепаків він був ласкавий, до двірських слуг такий добрий, що на старости лїт визволяв їх на волю і навіть видавав пенсії грішми та пашнею. Од батька перейшла, нїби в спадщину і до сина любов до книжок, до просьвітности, навіть до штучництва. Він усе сповняв батьківську сливе виключно французьку та нїмецьку біблїотеку, новими книжками, любив українську історію, навіть любив козацьку давнину. „Історію Руссов“ Конисього, українську історію Бантиша-Каменського та Маркевича він знав як свої пять пальців. Але він був падковитий тільки до книжок, а господар із його був непрактичний. Економи обкрадали його. Усякі слуги, лакеї, кухарі розтягали без сорома панське добро і в селї, і в Київі. Не хапав той, хто не хотїв поживитись. Доми та забудованя і в селї і в Київі стояли без лагодженя десятки років. Сам Платон Петрович почав слабувати. Як підросла дочка, він мав на думцї продати свою батьківську оселю й струхлявілий дім, щоб не клопотатись лагодїннєм і купити новий гарненький, готовенький.

Хазяйка, Юлїя Кирилївна, сидїла за здоровеньким самоваром, неначе за твердинею і виглядала звідтіль, неначе миша з борошна. Щупленька, маленька, сухорлява на виду, з ясними очками, вона була в ясному легенькому убраню, і справдї неначе пташка, вгнїздилась у гнїздечку з кисеї, та кружев та білої ангорської пухкої шалї. Здалеки вона здавалась молоденькою блїдою панянкою. Було знати по її делїкатному блїдому і нїби прозорому обличчю, по її тонкій щупленькій постатї, що вона за ввесь інститутський час і справдї випила добру порцію оцту і зхламала потаємцї пудів зо два крейди. Але з близу вона була схожа на стебло, поточене гессенською мухою, а її сухий вид скинувсь на пужину або свидувате мурхле зернятко пшеницї, поморхле завчасу од недостачі доброго тривного поживку з ґрунту.

Паничі підступили до господинї, здоровкались із нею і поздоровили з іменинником. Вона була привітна й ласкава до всїх. Добрість і тихість вдачі сьвітились в її ясних оченятах. Тільки Радюк запримітив, що вона якось не так ласкаво привиталась із ним, як було колись переднїще, а якось байдужно й сухо.

— Поздоровляю вас! Ви, кажуть, уже оженились і привезли своє молоде подружя в Київ, — сказала Дунина-Левченкова.

— Оженив ся. Якось сподобив таки Господь. Тепер я неначе причалив до берега, знайшов собі пришиб — сказав Радюк.

— От і добре! Я дуже рада! — обізвалась господиня, але було знати по її очах, що вона не така рада, як було переднїще, торік і позаторік; у неї була думка залучити сього красуня до своєї молоденької доні, а теперечки сі надії пішли марно.

Старий господар щиро привитавсь із молодими, підвів голову, випростав згорбляний стан і неначе повеселійшав. Він любив молодих студентів, любив слухати їх веселу й розумну розмову і сам тоді неначе оживав, якось ожвавлював ся, ставав бадьорнійший. Він був схильний до прінціпіяльних фільософських розмов, яких не люблять старі люде, і які так запалюють молодих.

— Сїдайте-ж, будьте ласкаві, коло нас, то може й ми помолодшаємо од вас — припрошував Дунин-Левченко, показуючи рукою на стільцї навкруги довгого стола — та будьте в мене, як у дома в себе! Не церемоньтесь: пийте чай і закусуйте, що кому до смаку.

Молоді паничі обсїли стіл і зробили пошану наїдком Юлїї Кирилївнї. Наганявшись та нагулявшись після нудних екзаменів, вони натрапили на добрий попас і полуднували, аж за вухами лящало. Старий лакей Гаврило ледви встигав подавати чай, неначе він десь по дорозї виливав стакани в бутлї або в барильця.

— Що, живий-здоровий ваш тато, Павле Антоновичу? — спитав господарь Радюка.

— Ще держить ся до якогось там часу. Господарює, бо отсе мої дві сестри вже вийшли з інститута та приїхали до дому. За мене батькові байдуже; я сам якось дам собі раду. Але йому треба дбати за сестер, то й мусить піклуватись господарством — сказав Радюк.

— Ваш тато завсїди був хозяйновитий, не такий, як я. От ніяким способом не зберусь полагодити своє житло: то нездужаю, то ніколи, а то просто таки мабуть до того в мене хисту нема, — сказав Дунин-Левченко.

— Та якби ворухнулись добре, то десь би й той хист вигулькнув. А то ви все за книжками та за ґазетами, — обізвавсь один уже літній гість дідич, що був одної верстви з господарем на літа.

— Може ви й правду кажете, але я до тієї тяганини таки певно з роду не дуже здатний. От тутечки мої сусіди, дідичі з Волині, католики, може тим і не хотять знайомитись зо мною, що я живу не в аристократичних палатах, але в старих трухлявих покоях Все чогось одсмикують од мене.

- Та то вони певно одхиляють ся тим, що й досі сердять ся за наших прапрадідів козаків, за те, що наші предки вигнали з України їх покатоличених предків, які стали ворогами для рідного краю в ті давні часи, хоч були самі таки-ж роду українського, — обізвавсь Радюк; через се вони й досі дмуть ся на полтавських та чернигівських дідичів.

— Може й тим. Але я мусів таки тягтись за ними, посилати через чотири квартали своїх синків у ґімназію фаетоном, бо було якось ніяково перед ними. Було оце як почнуть ся лекції, то коло ґімназії блискучих фаетонів так багато, неначе то не сини, а самі батьки з'їхались на якийсь ярмарок, або на київські контракти. Мусів і я ганяти коні й людей до ґімназії двічі на день, аж погоничі було мене кидають, тільки те було й роблять, що запрягають та розпрягають коні, та викочують то закочують фаетон.

— Аж поки ми самі не догадались вивести сей дурницький звичай та не почали бігати пішки до ґімназії, — сказав молодий Дунин-Левченко; од того часу й погоничі перестали кидати нас.

— Та їх діти, сказати правду, і теперички в унїверситетї держать себе осторонь од нас Українців; чомусь не сходять ся з нами і дражнять нас „культурниками“. Прізвище на наш погляд зовсїм таки не ганебне для нас, але вони самі чомусь й гадки не мають і не думають за просьвітність народа в тих краях, де вони животїють послуханням та працею народа, — сказав Радюк.

— Певно й молоді нащадки сердять ся й досї за наших пра-пра-предків, — пожартував старий Платон Петрович.

— Але здаєть ся, вже б час їм змінити той гнїв на милость, та ставати до загального плуга, заходжуватись коло просьвітности рідного краю, а найбільше темного народа. В Петербурзї Костомарів та Кулїш уже заходились видавати „Метелики“ для читання народові. В Полтаві вже заходились коло недїльних шкіл для міщан, задумали заводити читальнї, навіть народній театр.

— Я чув за сї недїльні школи, — сказав старий Дунин-Левченко зовсїм байдужним тоном, неначе мова мовилась про годину або негоду.

— Чув і я, що там почали заводити школи і недїльні і вечірні, ще і в суботи для убогих Євреїв, але докладно нїчого про се не знаю і в тямку про се не маю, бо менї ніхто не розказав за се докладно, — обізвавсь один із гостей, пристаркуватий чернигівський дїдич з байдужістю. Було знати, що сї нові питання не цікавили їх ані кришки. Сї пани були якісь пасивні до сїх сучасних нових справ.

— А справдї треба-б нам поговорити про сї національні й просьвітні справи, щоб негайно ставати до працї, коли вже нас продражнили „культурниками“. Може б і ми вклали якусь лепту на користь рідного краю та нашого старого Києва, — сказав один із молодих гостей.

В прихожій задзеленькав дзвоник. Лакей дляво почвалав одчиняти двері. Розмова перетялась.

— Якогось гостя Бог приніс, — сказав молодий Дунин-Левченко і побіг на зустріч гостеві.

В далекій прихожій почувсь шум та шелестїння од роздягання. Застукотїли закаблуки. Голосний регіт залунав по здоровій порожній залї.

— Се прийшов Ковань ко! — промовив Радюк пошептом, і його брови насупились. — Не дасть же він нам теперички гаразд побалакати за наші поважні справи, буде тільки нам перебаранчати та заважати.

— Йому тільки б на Житньому базарі витрішки продавати, або дзвонити в дзвони, а не говорити про поважні справи, — обізвавсь один із молодих гостий.

— А я люблю Ковалька за веселу вдачу. Трохи розважить нас. Пожартує, пореготеть ся, то й мене якось несамохіть візьмуть сьмішки, — сказала господиня, осьміхаючись.

— Я ще й не бачу його, а тільки уявляю собі його веселий вид, а мене вже сьміх бере, — сказав старий Дунин-Левченко і вже й справдї сьміявсь своїм тихим та добрим осьміхом до старших гостей. Приїзжі дїдичі й собі осьміхнулись. Дзвінкий голосний голос десь далеко розлягавсь за бібліотекою, але його було чути через два покої.

В одчиняних дверях і справді з'явивсь Кованько і блищав за цілі гони своїми широкими випнутими на перед білими зубами. На здоровій голові довге волося було не зачесане, навіть трохи розпатлане й розкудлане. Русяві пасма розтріпались і нїби позлипались, як батоги, і телїпались кругом голови, і справдї неначе петрові батоги. Його здорова пелехата голова здалеки була схожа на сніп, наштрикнутий на вила. Але в тому снопі було багато не зерна, а пужини..

— Так і є. Он уже несе поперед себе наштрикнуті на вила зубища неначе усім показує їх та закликає веселе спочування до своїх зубів, — із невдоволеною міною говорив Радюк.

— Нїчого-те, нїчого! Побалакаєте иньшим часом про свої справи. Час од вас не втече-ж так, як вода в Днїпрі — говорив старий господар і сьміявсь, дивлячись на ті зубища, наче наштрикнуті на вила. Слїдком за Кованьком вступило в столову ще кільки молодих гостей в вишиваних сорочках, із червоними застїжками на грудях. Декотрі були в свитах із драпу. Один прийшов навіть у простій щиро сїльській товстій свитї. підперезаний червоним одеським поясом із довгими кінцями з торочками.

Веселий Кованьків голос очевидячки розворушив старих. Господиня висунулась зі свого гнїздечка і навіть устала на зустріч Кованькови, тягнучи за собою ангорську шаль, неначе легенькі крила, щиро й з сьміхом привитала ся з ним і посадовила його поруч із собою. Старий господар підвівсь на недужих ногах і якось по молодечому простяг до Securities Кованька свою довжезну сухорляву руку через стіл, через посуд і наїдки. Він ожвавивсь, повеселійшав, неначе побадьорнійшав, і його розмова стала жвавійша, неначе він ухопив іскру од веселої Кованькової вдачі й ожвавив свої заниділі нерви, застояну кров.

Господар попросив молодих гостий садовитись за стіл Гості стїснили стільцї, зсунулись, пощулились, і якось усї повсїдались.

Радюкови й справдї не дали говорити далї про свої справи. Знов почалось наливання чаю та подавання. Гаврило знов пішов вандрувати кругом стола. Гостї пили чай, гомонїли, балакали голосно, реготались, аж одляски лунали по біблїотецї та побічних покоях. Нові гостї кинулись на полудень, полуднували, дзенькали ножами об тарілки. В столову нові молоді гостї знов неначе впустили з улицї вихір, що вже був стишив ся.

— Ну таки принесло ледащо отого дзвонаря, оте брязкотїло! Забавить старих господарів, замовляти ме їм пристріт, неначе знахурка, і буде довго замовляти, а нам перебаранчати ме балакати про пекучі справи. Осе ж він як напєть ся та натріскаєть ся в смак, то в йому зараз і заграє обрік, і він буде ладен іржати та брикати, неначе сите лоша в степу. Іржати-ме псяюха, хоч і до білого дня, — думав Радюк, мовчки поглядаючи скоса на Кованькові білі лопатнї та на патлату голову.

Кованько напивсь чаю ханком. Хозяйка розворушилась у своїму гнїздї, сама накраяла для його паляницї, сама доставала тарілки з наїдками і присовувала до Letter Кованька. Штушечка заметушилась, якось затріпалась неначе її легенькі крильця затріпались у пташиному кубельці.

— Полуднуйте, бо я бачу, ви неначе виголодались,—припрошувала Юлїя Кирилівна Кованька переважно перед усїма гістьми.

— Та я все голодний, признатись по щирій правдї. Стецько в „Сватаннї на Гончарівцї“ каже, що він так любить обідати, що обідав би цїлїсінький день із ранку до вечора. А я отсе маю такий апетит, що ладен полуднувати хоч і цїлїсіньку віч, — молов Кованько, та сьмішив добру стареньку господиню.

— То й призволяйтесь на здоровя! Але вам не доведеть ся полуднувати цїлу ніч, бо мій кухар готує для вас добру вечерю, — говорила Дунина-Левченкова й осьміхалась.

— І за полудень спасибі, і за вечерю заздалегідь дякую, бо вгадую, що вечеря буде правдиво добра, як звичайно буває в вас, — молов Кованько, тереблячи закуски на всї щелепи.

Одначе й другий вихор шуму в столовій та гаму покрутивсь, повертївсь тай впав, нові гостї напились досить чаю, набалакались до схочу й ущухли. Господар підвів ся з крісла і попросив гостей в залю, подибавши поперед їх своїми цибатими, але не дерзкими, нїби крихкими ногами Гостї рушили слїдком за ним розсипались по залї і посїдали по великих канапах та кріслах. Господар подав усїм коробки з тютюном та з сигарами, а сам підмостив подушку під спину і неначе пірнув у мягку канапу. Коло його посїдали приїзжі гостї і розпочали балачку про свої сїльські хазяйські справи то про сусід. Молоді розсипались по залї, неначе овечки в спашу і пакурившись, загомонїли й заговорили про свої справи.

Радюк сїв коло стола проти хазяїна. Декотрі гостї попримощувались кругом стола на стільцях та усяких дзиглиknown із подушками. Дехто стояв коло вікон, спершись на одвірки. Вигляд у залї був ориґінальний і в загалї мальовничий, пістрявий. Між чорними сїртуками, сїрїли драпові тонкі свитки, червонїли мережки вишиваних сорочок, яснїли одеські червоногарячі та жовтогарячі пояси, манячїли червоні стяжки-застїжки. Коло канапи, коло спанїлого млявого господаря, манячїла справжня парубоцька свита. Густо спахували червоні огнясті сигари та папіроси Очі яснїли й блищали од напружених думок, од сподївання поради про пекучі справи. Коло самого стола між двома дїдичами манячїла кудлата Кованькова голова, яка перевисшувала двох сусїд і панувала над усїма головами, неначе в степу ожеред сїна панує над копицями. Кованько держав у ротї товстючу папіросу, неначе заткнув у рот ковбасу. З тієї папіроси густий дим клубками вив ся в гору під самісїньку стелю, неначе в цегольнї.

Між сим нїби рябим, смугнастим та пістрявим товариством були паничі з усяких мішаних родин, було навіть три католики з київських та волинських молодих дїдичів, що походили з давних українських родів, уже сполячених. Вони поприставали до Українців і стали до спільної працї, взнавши себе знов за Українцїв. Таких Українцї тодї звали „українофілами“. Решта католиків - товаришів молодого Дунина-Левченка, як тільки вгляділи на йому червону застїжку й мережану сорочку, зараз перестали заходити до його й одкаснулись од його. Батьки й матері заборонили їм мати знайомість із червоними стяжками та свитами, як небезпечними для їх. Назвавши себе Поляками тільки через те, що поставали католиками, сї київські та волинські й иньші наші дїдичі, нащадки давнїх православних українських дїдичів, навіщось ніби прийняли на себе давні провини та страшні зловжитки й притиски польських маґнатів на Українї, а може й не взнавали їх вчинків за провини та притиски і чогось напустили на себе усякі страхи од мережаних сорочок та смушевих шапок.

— Та за які-ж то недїльні чи якісь вечірні школи, ви, Павле Антоновичу, були почали балакати? — спитав зацїкавлений господарь.

— За школи та читання в недїлї та в сьвята для міщан та міських слуг, читання лекцій по всяким наукам або читання поетичних просьвітних утворів, — сказав Радюк... Европа вийшла з темряви і дійшла до високої культурности через науки та просьвітність. Нам треба хоч по трохи доганяти Европу, щоб не опинитись далеко по заду, й піднїмати розвиток сїльських і міських мас. Піднїметь ся наука в масах, то вона само по собі вже потягне за собою і промисловство і ремесло. Наука добере ключів до всякого замка і одчинить двері до сьвітла, добра й гаразду. Нам треба, що до культури краю, закласти в Київі недїльні школи й вечірні читання для старого й малого, щоб по трохи сипати сьвітло в темні маси. Подаймо прошення про дозвіл тай будемо по черзї ходити в ті школи та читати. Може в містї ще хтось знайдеть ся, прихильний до сієї справи, то ми й тих запросимо та залучимо нам на підмогу.

— Добре, добре! — обізвались багато голосів, ми всї ходити-мемо і сїяти-мемо се насїння на користь людям.

— А хто-ж вам платити-ме за се гроші? Чи ви ходити мете дармо? — одрубав, як із кілочка, Ковалько; як дармо, то од мене дзус!

Ся Кованькова вихватка здивувала усїх дуже неприємно. Усїм здалось, що Кованько якось зиичив, збочив навскоси з простого шляху в якесь багно. Усї завважали в перше, що Кованько не здатний до щирих пересьвідчень, що він, коли не ледар, то просто необачний штукар і людина без прінціпів і без пуття, може й шкідлива для справи.

— А вже-ж дармо, ради ідеї, ради рідного краю, — сказав Радюк.

— Ну, за се спасибі! В мене не стане часу на се, бо в мене й без того, працї по самісїньку шию коло моїх бань. А батько старий, нїчого не доглядить гаразд, — сказав Кованько.

Усї вирячили на Кованька очі з дива. Нїхто од його не сподївавсь сього.

— В Петербурзї почали видавати метелики, книжечки для народа, але писати їх там нікому, — знов почав Радюк. Тим часом од уряду доручено в Київі скласти й зготувати українські шкільні книжки для народнїх шкіл. Ми станемо й тут до помоги, і зготуємо гуртом усї популярні книжечки для народа на українській мові по всім наукам, як се зробили Чехи, як се вже давненько зроблено в Анґлії. Поділім між собою усї науки тай зробимо, простенько витяг із кожної науки для народа. Розстараємось гроший, то й повидаємо книжечки для народа. От як буде!

Піднявсь гомін та клекіт. Дехто почав робити сю діляницю наукової праці між молодими. Почалось змагання, почалось накидання. Одні намагались, другі одмагались. Господарь і старі дідичі слухали сю всю тяганину байдужно, пасивно, хоч й нічого не говорили проти того. Їх очевидячки тільки цікавила новинка сієї справи, й досї нечувана й не бачена на віку.

— Що-ж ти візьмеш? Яку науку береш собі для народа? — спитав молодий Дунин-Левченко в Praванька.

— Я візьму на себе анекдоти; візьму і ладен дати в сьому засьвідчення на папері, — поважно обізвавсь Praванько.

— Та певно фелєтони жартів, — додав Радюк.

— А тож! се саме личить менї, ще й до вподоби припало. Давайте й справдї будемо сьмішити ваших сїльських хохлів та хохлуш, оті очіпки та очкурі! Я понаписую їм таких фелєтонів, що ті очіпки та очкурі, усякі дядьки та дядини аж за боки брати-муть ся. Се буде найцїкавійша книжка і найбільше матиме читальників.

Praванько, як і міщани та купчики в Київі, вже звав селян „хахлами“, і гордував ними і піднімав на сьмішки, як і київські міщани, ставлячи себе вище і одріжнюючи себе од селян.

— А справді мала-б найбільше читальника навіть у городах, — знехотя й несамохіть вискочило з уст у хазяїна; українські анекдоти це цікава сила. Се народні „Декамерони“, тільки ще не позаписувані.

— Одже тобі все сьмішки та жарти, може ще скажеш, щоб тобі платили по три шаги од стрічки за твої фелєтони та за декамерони? — сказав Радюк до Securely а в душі майнуло якесь неясне передпочування якогось лиха.

— І варто за се надиматись та пиндючитись? Напиндючивсь, що мабуть аж язик свербить, щоб лаятись. А в мене осе аж язик свербить, щоб сьміятись, — жартував Кованько.

— То на сей час прикуси язик зубами, або й одкуси, одначе добрі зуби маєш, — обізвавсь Радюк сердито; — бабляєш ся в жартах та ще й не дуже чепурно. Причепури свого язика хоч трохи.

— А як же я животіти-му на сьвіті без сього дурного орґана? — жартував Кованько; — тоді нас і справді не тільки Євреї та панки, але й кури та горобці задзьобають.

— Ви, городяни, не тямите поезії села та народньої поезії. В вас у місті є тільки поезія житнього базара, усяких крамниць та поезія березових віників у лазні. Міщани, приказчики та крамарі вже чогось бундючать ся перед селянами. В вас нема народа, а тільки „хохли, хохлуші та очіпки“, — сказав Радюк.

— Та поезія березової каші, себ-то різок у майстрів для своїх челядників, — обізвавсь один із молодих гостей.

— Радюк каже правду. Тут нема чого сердитись та бундючитись,— обізвавсь один молодий київський дідич католик Перетяткевич; — у нас на західній Україні доконешне нам самим треба заходжуватись коло народньої просьвіти, бо в нас здебільшого дідичі хоч українського роду, але навіщось звуть себе Поляками. Їх ідеали та мрії шугають не в дома, не над рідним краєм, а десь інде, певно десь у хмарах. Наші дідичі католики не дадуть і шага на народню просьвіту, а Євреї не писати-муть же книжок для народа, бо вони дбають тільки за свої кишені. І католики дідичі, і Євреї не мають ні прихильности, ні спочування до народа та України. А народні маси темні, самі собі ради не дадуть і не зарятують себе.

— Се правда. Але просьвітність повинна бути загальною для всїх, — сказав Радюк; іще двісті років передніише в Київі відомий Феофан Прокопович, устами свого „Псалмиста сиріч дяка“, — сказав, що вчити треба всїх загалом, чи міщан, чи селян, бо просьвіта повинна бути для всїх людий приступна. Тілько потім у нас на Україні все занехаяли й занедбали... Тим то нам треба-б завести й субітні просьвітні читання й для Євреїв.

— Та сї старомодні псалтирники й самі не підуть до тебе на твої читання, бо вважати муть їх за „трефні та пскаширні“, — сказав Кованько, не втерпівши, щоб не пожартувати; вони мати-муть гадку, що ти хочеш переманити їх до церкви.

— В містечках се може й статись, а в нас у місті Євреї трохи просьвіченійші, і вони, надійсь, охочо підуть. Не одбивати-ж нам їх од просьвіти — сказав молодий Дунин-Левченко.

— Та вони-ж самі од нас одбивають ся та одріжняють ся, а не ми од їх, — сказав Кованько; хіба-ж ти не знаєш, що в унїверситетї студенти католики та Євреї самі одріжняють ся од нашого гурту, неначе поодгорожувались мурованими стїнами. Вони самі й душки не мають єднатись із нами, бо вони неприхильні до нас. Се окремне суспільство в суспільстві, громада в громаді.

— Просьвіта порозгорожує ті мури та загати і злучить їх до спільної праці в українськім суспільстві. Тільки просьвіта збере усїх людей в один загальний гурт і злучить їх до купи, бо просьвітність сьому сприяє, — сказав Радюк.

— Ти, як я бачу, ідеаліст, аж прозорий на скрізь, неначе ті Платонові споконвічні ідеї, — сказав Кованько, а я от стою біля реальної фабрицької праці, тру ся біля всяких людий, то й не сьвічусь наскрізь, як осе ти, Павле Антоновичу. Я людина, досьвіднїйша од тебе і знаю, що Євреї й усякі панки з-за своїх мурів та загат — звуть нарід „бидлом“ та „ґоями“, а на нас шпурляють такими слівцями, як от „схизматик, хлопоман, хлоп“. Очевидячки історія не навчила їх нічому й досї.

— І се згодом мине й по трохи вищезне з широкою просьвітністю. Тодї усе буде гаразд, — сказав Радюк.

— А тим часом нам іще б треба попіклуватись етноґрафією, вивченням народа, бо ми його й досї гаразд не знаємо. Треба-б завести історичний музей, бо тутечки в нас увесь ґрунт навантажений і промкнутий історичною давниною,— додав молодий Дунин-Левченко; студенти иньшої віри продразнили нас „культурниками“. Нехай буде й так. Ми ще од часів Нестора лїтописця були культурниками, а се зовсїм таки не вадить і нікому не заважає.

— Осе ти правду кажеш, — обізвавсь старий батько; чого вже чого, а історичного музея потрібно для Київа, доконечне потрібно.

— Ще попросимо, щоб нам дозволили закласти народній театр — сказав Радюк.

— Ого-го! Оттут і я знадоблюсь! — аж крикнув Кованько. Я до сього дуже годенний. І грати-му й співати-му, навіть винесу на сцену маковійове зілля і петрові батоги й миколайки. Ти, Павле Антоновичу, знов засьвітивсь на-скрізь, наче ефір у блакитному небі.

— Ти, Кованьку, таки справді непоміркована людина. Своїми недоладними жартами ти тільки заважаєш нам та перебаранчаєш побалакати й поміркувати про наші справи, — сказав Радюк; се виходить як раз так, як колись давно печерські ченці було в день наскладають деревні на горі на якусь потрібку, а веселі, але капосні чорти, візьмуть тай поскидають у ночі ті колодки з гори на берег Дніпра. Ченці на другий день знов повиносять ті колодки на гору тай поскладають гарненько, а капосні рогаті штукарі в ночі знов поскачують деревню на низ. І жартували, і разом із тим вчиняли капость.

Кованько зареготавсь. Сей капосний жарт та знущання над ченцями здались йому надто цікавими й сьмішними.

— Мабуть були веселі псяюхи - оті дідьки, — сказав Кованько; за сі їх жарти, я-б дав їм і їх нащадкам на вічне обладування найкраще багно та мочарі на Полїсї в Пінщині.

— Варто було-б і тебе обдарити сією посесією за твої жарти не в добрий час,— прохопивсь хтось із молодих.

Старий Дунин-Левченко все поглядав на двері, чи не стоїть там його жінка, щоб часом не почула такого страшного лїбералїзму, бо вона дуже поважала маковійове зілля, багато більше, ніж народню мову, навіть народню поезію, хоч і пускала ще в горниці народню пісню тай то більше народню музику без слів, усякі „Chant sans paroles“, бо дуже любила музичні пєси на народнї українські мотиви.

— Як постараємось гроший й заведемо в Київі музей, то посадимо Praha Praha Коваӊька в прихожій на підставці з підобганими ногами мов Будду або якогось індийського сьвятого, — сказав один студент; сидїти-меш та стерегти-меш музея.

— Се одоробало тільки-б поставити на коноплях за опудало, щоб лякав горобцїв своїм реготом, — подумав Радюк.

Старі дїдичі вирячили очі з-дива, як раз мова пішла за народній театр. Се їм здалось якимись вередами та поетичними примхами молодих учених паничиків. Одначе вони нічого не говорили проти того і цїкавились усїми сїми розмовами, як новинкою, яку чули в перше на віку, але вони слухали сю новинку пасивно, байдужно, без усякого спочування. Вони так осунулись і замякинились, неначе-б то мова мовилась за якісь новенькі справи десь далеко, в Швеції або десь у Португалії.

За теж молоді кинулись на обміркування своїх нових ідей та мрій з великим завзяттям. То був час трохи згодом після знесення панщини, коли починались трохи вільнїйші часи, коли вперше зза границї були пущені наукові книжки і фільософічні і більше за все по натуральній історії, дуже цїкаві та ще й нові, нечувані й небачені. Український журнал „Основа“ зачепив національне питання, нагадав про занедбану українську народність і лїтературу. Нові і цїкаві европейські наукові утвори розворушили в молодих нові думки та гадки. „Основа“ ворохнула ідею народництва і народньої просьвіти.

Молоді паничі ще довго змагались, ділячи між собою читання в недільних школах та міркуючи, до кого-б обернутись за підмогою. Нарешті стали на тому, що Радюк та Дунин-Левченко будуть добуватись дозволу сїєї справи офіціяльними стежками.

Радюк устав і почав прощатись. Він не схотів ждати вечері, щоб його молода жінка не нудилась дома в самотині. Попрощавшись із усїма, він не подав Кованькові руки і навіть не глянув на його, виходячи з покоїв. В серці в Кованька наклюнулось не добре почування помсти та злостування.

Час був тоді і справді сприяючий просьвітному потягу молодих Українців. Їм було дозволено завести недільні та вечірні школи для убогих городян, а за народні театри їм одповіли, що коли сього ще нема і в Анґлії, то і в нас воно не повинно бути. Знайшлось чи мало охочих до читання лекцій для народа і в Київі з'явились і недільні і вечірні школи. Заходились і коло етноґрафії. Радюка прийняли на скарбову службу. Але се тягло ся не довго.

Незабаром настав иньший гірший час. Усї ті добрі починання й заміри недоброхіть мусїли зникнути. За Радюка й Дунина-Левченка, як буцїм-то небезпечних людий, знов затріщали по містї, неначе задзвонили в дзвони на ґвалт. Їх знов почали обносити та судити по київських сальонах, що вони ладні запагубити когось і щось, що вони в загалї люди небезпечні й необачні. Вишивані народні сорочки та сільські смушеві шапки налякали місцевих бюрократів. Вони під тими національними покрівцями бачили щось страшне, а не ті просьвітні й культурні потяги та заміри, які крились під ними.

Раз якось Радюк йшов коло одного дома і через одчиняні вікна почув на свої вуха, як осудливі панії потріпували його ймення та судили й гудили його. Він вернувсь до дому і не довго думаючи, зібравсь тай переїхав на службу на Кавказ, де його бодай ніхто не знав і не зачіпав його доброї слави. Молодого Дунина-Левченка те-ж ухопили на язики по сальонах незгірше самого Радюка, що й він буцім-би-то ладен накоїти якогось лиха. Напосілись і на його старого батька за те, що він нїби-то розпустив сина, потурав йому в чомусь небезпечному та не спинив його заздалегідь. Молодий хлопець хоч не був великий страхополох, але сїв на повозку і зараз таки покатав на село, в батькову маєтність, щоб перебути ту лиху годину на селї, доки невинні язики не перекалатали сю справу по сальонах, вичерпавши і навіть вилизавши язиками ввесь новий матеріял до сухісїнького дна, так що вже далї й лизати не було чого. Гаразд невтямляні просьвітні сьвіжійші европейські ідеї, прикриті смушевими шапками, злякали київських бюрократів та псалтирниць мабуть так, як колись злякала европейських псалтирників Галїлеєва гадка, що земля не стоїть, а крутить ся кругом сонця.

Катерина Воздвиженська довго не виходила за між. До неї ніхто й не присватував ся. Воздвиженський затягав до себе Туляків, своїх земляків, обіцяв їм протекцію, обіцяв велике приданне, і всї знали, що в його є багато грошей і всякого добра, та ніякий з їх не схотів її брати. Всї вже думали, що вона зістанеть ся дївкою. Марта Сидорівна бідкалась, бо в неї вже поросли й меньші дочки. Воздвиженський вже хотів просити для неї місця кляєної дами в інститутї, для чого вона вже зовсїм була придатна. Коли се несподївано Катерина вийшла за між! У Кованька згоріла сьвічкарня, і він трохи не збанкрутив ся. Він здумав собі поправити свої дїла жінчиним приданим, пішов до Воздвиженських й посватав ся за Катерину! Ні Катерина, нї Кованько не вірили в свою любов, одначе пішли обоє під вінець! Марта Сидорівна й Воздвиженський були дуже раді, що видавали дочку заміж. Як молоді стояли під вінцем, то всї люди казали, що нїколи ще не бачили такої недоладної пари! Катерина все кривилась, перетягувала рот на бік, а Кованько навіть під вінцем осьміхав ся, поглядаючи скоса на свою молоду. І під вінцем він показав свої великі зуби, з жовтими плямами. В себе на весїллї він ледви промовив до Катерини кілька слів, а Катерина все поглядала на його злими очима, все навскоси перетягувала свій рот, неначе збирала ся от-от вилаяти свого чоловіка за те, що він женить ся на її приданнім, а не з нею самою. Всї гостї стиха сьміялись, усї шептались, як тільки можна було у куточку шепнути слівце. Катерина водила очима по гостях і все те вгадувала. Вона була зла на гостей і була ладна повипихати їх усїх із хати. Всї вгадували, що й життя їх буде таке веселе, яке було веселе весїлля. Кованько одначе дістав у приданнє мурований на два поверхи здоровецький дім і незабаром забагатїв

А професор Дашкович усе сидїв у своїм кабінеті. Він розпочав велике писання про фільософію Японії, Китая й Індії, наче фільософія китайського Конфуція й Лаодзи була цікавійшою для його од рідного краю, од України. Він закопав ся в науку, ввійшов у неї попід руки, як печерський Іван многострадальний ввійшов у землю. і був готовий з головою ввійти в неї і вмерти на віки для України й свого народа!

Почувши, що його престарезний батько вже вмер у Сегединцях, Дашкович велїв зробити залїзну плиту на його могилу й поїхав у Сегединцї, щоб сповнити останню синовню повинність. Він приїхав у Сегединцї, і прямо велїв їхати до того місця, де був батьківський дім. Як же він здивував ся, не найшовши й слїду батьківського дому, неначе він по смерти старого й собі провалив ся під землю!

— Чи тут жив ваш покійник сьвященник? — спитав він у якогось чоловіка.

— Тут! — сказав чоловік.

— А де ж його дім?

— А оттам стояв колись, та отсе його недавно розвалили, бо він і сам завалив ся.

Дашкович устав із воза і пішов шукати в якомусь городї слїд батьківського дома. Він ледви знайшов у кропиві та в чорнобилї купу цегли, де колись стояла батьківська піч. З-під його ніг пурхнула курка з гнїзда. Він побачив її гнїздо повне яєць. Він ступив на цеглу, з-відтіль майнула зелена ящірка і пошилась поміж калачиками й шпоришом. На місцї дома розріс ся листатий лопух, на лопусї позасновували листя павуки. Поміж цеглою грілись на сонці ящірки. Все заросло, все заснувалось непереможною силою живої природи й довгого часу. Ніде не було видко й сліду комори, загороди, повіток, неначе на тім місці ніхто ніколи не жив і не селив ся! Тільки купа глини й цегли до котрого часу назначувала місце, де колись жила сім'я Дашковича, де він зріс. Усе було застеляно зеленим килимом дикої природи.

Дашковичови стало жаль усього минувшого, жаль рідного гнізда, де він зріс, де він бігав малими ногами. Він здихнув і задумав ся. Сповнивши, що було треба, він вертав ся з важкою думою в голові з кладовища з молодим сьвященником, що вже поставив новий дім і на новому місци. Дашковичове старе вухо вразила мельодія української пісні. Він почув її і ввесь затрусив ся. Пісня дійшла до самого дна душі, де ще лежали дитячі споминки. Він почутив усе минувше життя на селї, в рідній сім'ї, між своїм народом, і життя в пишних Сегединцях так і встало перед його душею! Він слухав пісню і прислухував ся. Його вухо силкувалось вловити милі дорогі слова рідної пісні, повної поезиї. В його навіть знов явилась думка записати ті слова. Голос усе наближав ся та наближав ся, а старе серце все оживало та оживало.. Коли се за тином він почув другу, иньшу пісню.. Коло садка йшов парубчак і затяг солдатської пісні. Пісня була така стидка, така соромицька, така гидка! Мова пісні була великорусько-салдатська і така покалїчена, так перемішена з українською, що Дашкович аж здихнув.

Дашкович, повечерявши в молодого сьвященника, лїг спати й довго не міг заснути од тяжких нових дум. Тільки що він задрімав, як його вразила страшна картина, яку він неначе бачив своїми живими очима.

Він бачив, неначе його батьківський дім стояв у саду і несподівано почав входити в землю і ввійшов зовсїм, так що й слїду його не стало; потім почала входити в землю церква. Він бачив, як вона ввійшла по вікна, як було ще видко банї, потім хрести, потім вона зовсїм пірнула в якусь безодню. Озираючись на всї боки, він побачив, що цїла гора з другою церквою, з хатами, з садами, з людьми рушилась із місця і почала входити в землю. Дашкович хотїв кричати, та од переляку в його не стало голосу. Гора все входила та входила і зовсїм потонула під землею. За тією горою потонула друга гора з хатами й людьми, за нею третя рушилась із лїсами, а там усе село почало валитись, уходити в землю... Обидва ставки розлились і залили все те місце, де були колись Сегединцї. Дашкович побачив одно безкрає чорне море, без кінця, без берегів. Він тільки стояв на купі цегли з рідного дому і оглядав ся навкруги. Вода підливала ту цеглу, одривала її: потроху земля одвалювалась, і він почав тонути. Вода підходила вже йому до пояса, до плечей, до рота й полила ся в горло.

Дашкович почав кричати через сон. Його збудили. Кров кинулась йому в голову, його душило в грудях, душило коло серця. Він на силу одійшов і опамятав ся.

Чудний і страшний сон! – думав Дашкович. — Се не сон, а мої стревожені думи заворушились... Каламутне здорове море заливає Україну, і вона завалюєть ся в його... Я й сам не счув ся, як тонув у тому морі і... втопив свою Ольгу і усіх своїх дітей: одбив їх од свого народа, не передав їм навіть рідної мови, не передав їм симпатій до рідного краю, до свого народа. Я заблудив ся в дорозї мислями і своїх дітий завів в якісь нетри та пущі.

Од переляку, од тревоги старий нервовий Даткович заслаб і мусїв пролежати кілька день у Сегединцях, а потім вернув ся до дому в Київ.

Оповістка.

„Українсько-руська Видавнича Спілка“ видала доси отсї книжки:

В першій серияї „Белєтристичній Бібліотеці“ вийшли:

		Ціна в короновій вал.	
1.	**С. Ковалїв.** Дезертир і иньші оповіданя	1·60	К.
2.	**Іван Франко.** Поеми.	1·60	„
3.	**О. Кобилянська.** Покора і иньші оповіданя	1·40	„
4.	**Ґю де Мопасан.** Дика панї і иньші оповіданя	1·30	„
5.	**І. Франко.** Полуйка і ин. борисл. оповіданя	1·40	„
6.	**Н. Кобринська.** Дух часу і иньші оповіданя	1·60	„
7.	**Кнут Гамсун.** Голод, роман	2·20	„
8.	**Леся Українка.** Думи і мрії. Поезиї	1·60	„
9.	**С. Ковалїв.** Громадські промисловці, опов.	1·60	„
10.	**Уіллїям Шекспір.** Гамлєт, принц данський	1·80	„
11.	**Генрик Понтоппідан.** Із хат. Оповіданя	1·40	„
12.	**Богдан Лепкий.** З житя. Оповіданя.	1·20	„
13.	**Ґергарт Гауптман.** Візник Геншель	1·60	„
14.	**М. Коцюбинський.** В путах шайтана. Оповід.	1·60	„
15.	**У. Шекспір.** Приборкана гоструха	1·40	„
16.	**Панас Мирний.** Лихі люди	1·40	„
17.	**В. Короленко.** Судний день	1·20	„
18.	**У. Шекспір.** Макбет	1·60	„
19.	**К. Ґуцков.** Урієль Акоста	1·40	„
20.	**У. Шекспір.** Коріолян	1·80	„
21.	**М. Яцків.** В царстві сатани	1·60	„
22.	**Панас Мирний.** Морозенко	0·90	„
23.	**Лесь Мартович.** Нечитальник.	1·60	„
24.	**М. Коцюбинський.** По людському,	2·00	„
25.	**В. Оркан.** Скапаний сьвіт, драма	1·00	„
26.	**Василь Стефаник.** Дорога, новелї	1·60	„
27.	**У. Шекспір.** Юлїй Цезар	1·60	„
28.	**Л. Толстой.** Відроджене, (3 томи)	3·60	„
29.	**К. Гавлїчек-Боровский.** Вибір поезий.	1·60	„
30.	**Ф. Заревич.** Хлопська дитина	1·80	„
31.	**І. Франко.** Коваль Бассім	1·60	„
32.	**У. Шекспір.** Антоній і Клеопатра	1·80	„
33.	**Е. Тимченко.** Калевала.	3 00	„
34.	**О. Катренко.** Пан Природа і ин. оповіданя	1·40	„
35.	**У. Шекспір.** Багато галасу з нечевля	1·60	„
36.	**Іван Франко.** Сїм казок, новелї	1·40	„
37.	**Сидір Воробкевич.** Над Прутом, поезиї	1·60	„
38.	**Уіллїям Шекспір.** Ромео і Джульєта.	1·80	„
39	**.К. Сроковський.** Оповіданя	1·40	„
40.	**А. Кримський.** Пальмове гилля, (3·00)	2·00	„
41.	**О. Кониський.** Молодий вік Макс. Одинця	2·00	„

42.	**Ґю де Мопасан.** Горля і инші оповіданя	1·30	К.
43.	**В. Кравченко.** Буденне житє. Оповіданя	2·00	„
44.	**Уіллїям Шекспір**. Король Лір	1·80	„
45.	**Д. Лукіянович.** За Кадильну, повість	3·00	„
46.	**Г. Гайне.** Подорож на Гарц	1·20	„
47.	**І. Франко.** Захар Беркут (брош. 1·20) К. опр.	1·60	„
48.	**У. Шекспір.** Міра за міру	1·40	„
49.	**М. Коцюбинський.** Поєдинок і ин. опов.	2·00	„
50.	**О. Стороженко.** Марко проклятий, поема	1·40	„
51.	**С. Ковалїв** Риболови	2·00	„
52	**Марко Вовчок.** Народнї оповіданя. т. І. (1·60)	2·00	„
53.	**П. Мирний.** Серед степів. Оповіданя	3·00	„
54.	**Е. Ярошинська.** Перекинчики	2·60	„
55.	**В. Винниченко**. Повісти й оповід.	3·00	„
56.	**Л. Мартович.** Хитрий Панько	1·50	„
57.	**В. Вересаєв.** Записки лїкаря	3·00	„
58.	**М. Вовчок.** Народнї оповіданя. Т. II. (1·60)	2·00	„
59.	**М Ґорький.** Мальва і инші опов.	2·50	„
60.	**М. Дерлиця,** Композитор і инші опов.	2·00	„
61.	**Ю. Заєр**. Леґенди	2·40	„
62.	**А. Чехов.** Змора і инь. опов.	2·40	„
63.	**Н. Кобринська.** Ядзя і Катруся та инь. опов.	1·80	„
64.	**Д. Лукіянович.** Від кривди, повість	2·00	„
65.	**А. Чайковський.** Оповіданя	2·00	К.
66.	**Марко Вовчок.** Народнї оповіданя, т. III.	3·80	„
67—68.	**І. Левицький.** Хмари	4·80	„

Друкують ся і вийдуть сього року: Е. Золя, Жерміналь; І. Франко, Boa Constrictor.

Цїни подані за оправні примірники

У другій серії „Науковій Бібліотецї“ вийшли:

1.	**Кароль Кавцкі.** Народність і її початки	0·60	К.
2.	**Фр. Енґельс.** Людвік Фаербах	0·50	„
3.	**Фр. Енґельс.** Початки родини	1·50	„
4.	**Ш. Сеньобо.** Австрия в XIX столїтю	0·80	„
5.	**В Будзиновський.** Хлопська посїлість (2·40) і	2·00	„
6.	**К. Флямаріон.** Про небо	2·00	„
7.	**М. Драгоманів.** Переписка (вичерпано)	1·80	„
8.	**С. Степняк.** Підземна Росия	3·00	„
9.	**Адріян.** Аґрарний процес у Добростанах	1·00	„
10.	**Г. Тен.** Фільософія штуки	1·00	„
11.	**Дж. Інґрем.** Історія політ. економії	4·00	„
12.	**Е. Феррієр.** Дарвінїзм. Брош. 1·30 К., в опр.	1·70	„
13.	**Й. Конрад.** Національна економія (друкуєть ся).		

Приготовлнють ся до друку: Вайсмаєр, Про туберкульозу; Фраас, Нарис ґеольоґії; Шірер. Полїтична історія Жидів.

У третїй серії „Лїтературно-Науковій Бібліотеці“ вийшли:

1. **М. Грушевський**. Б. Хмельницький	0.20	К.
2 **Курций Руф**. Фільотас	0·20	„
3. **В. Наумович**. Величина звіздяного сьвіта.	0·15	„
4. **Панас Мирний**. Лови	0·06	„
5. **І. Пулюй**. Непропаща сила	0·20	„
6. **М. Грушевський**. Бех-Аль-Джугур.	0·10	„
7. **І. Раковський**. Вік нашої землі	0·10	„
8. **А. Чехов**. Каштанка	0·15	„
9. **М. Драгоманів**. Мик. Ів. Костомарів	0·15	„
10. **Е. Золя**. Напад на млин	0·20	„
11. **І. Пулюй**. Нові і перемінні звізди	0·15	„
12. **Г. Квітка**. Маруся	0·50	„
13. **М. Левицький**. Умова для селян. спілок	0·20	„
14. **П. Куліш**. Орися	0·06	„
15. **М. Кистяковська**. Іван Гус	0·20	„
16. **О. Стороженко**. Оповідання. I.	0·20	„
17. **В. Барвінський**. Досліди з поля статистики	0·20	„
18. **В. Короленко**. Ліс шумить	0·20	„
19. **І. Франко**. Шевченко в польській рев. леґенді	0·40	„
20. **В. Гіґо**. Кльод Ґе	0·25	„
21. **Е. Еґан**. Руські селяни на Угорщині	0·25	„
22. **П. Мирний**. Лихий попутав	0·40	„
23. **А. Д. Уайт**. Розвій ґеографічних поглядів.	0·30	„
24. **Ів. Франко**. Украдене щастє	0·50	„
25. **С. Єфремов**. Національне питанє в Норвеґії	0·30	„
26. **П. Ніщинський**. Гомерова Ілїяда (1 пісня)	0·30	„
27. **М. Драгоманів**. Два учителї	0·40	„
28. **Е. Золя**. Повінь	0·30	„
29. **С. Томашівський**. Київська козаччина 1855 р.	0·10	„
30. **П. Ніщинський**. Гомерова Ілїяда (2 пісня)	0·35	„
31. **Т. Масарик**. Ідеали гуманности	0·35	„
32. **Люкіян**. Юпітер у клопотах	0·30	„
33. **М. Костомарів**. Письмо до ред. „Колокола“	0·20	„
34. **М. Гоголь**. Вій...	0·40	„
35. **І. Раковський**. Вулькани	0·20	„
36. **Ґ. Фльобер**. Іродіяда	0·30	„
37. **О. Терлецький**. Москвофіли й народовці	0·30	„
38—39. **І. Турґенєв**. Ася	0·40	„
40. **Л. Боровиковський**. Маруся	0·25	„
41—42. **Данте Аліґері**. Пекло. пісня I—X	0·40	„
43—45. **В. Олехнович**. Раси Европи	0·70	„
46—48. **Л. Толстой**. Крайцерова соната	0·90	„
49—50. **О. Бодянський**. Українські казки	0·50	„
51. **Е. Золя**. Смерть Олївіє Бекайля	0·25	„
52. **А. Уайт**. Розвій астроном. поглядів	0·45	„
53. **П. Ніщинський**. Гомерова Ілїяда (3 пісня)	0·25	„
54. **А. Міцкевич**. Лист до гал. приятелів	0·45	„

55—56. **Л. Толстой.** Смерть Івана Іліча	0·55	К.
57. **В. Брайтенбах.** Біольоґія в XIX в	0·25	„
58—59. **М. Горкий.** На дні житя.	0·70	„
60—61. **М. Верн.** Біблія.	0·40	„
62—63. **Г. Кляйст.** Маркіза О....	0·40	„
64. **М. Карєєв.** Фільософія історії	0·25	„
65—67. **Ф. Достоєвский.** Грач	1·50	„
68. **Ш. Сеньобо́.** Міжнародні революційні партії	0·40	„
69—71. **І. Турґенєв.** Весняні води.	1·30	„
72. **А. Д. Уайт.** Розвій поглядів на лихву	0·30	„
73.—74. **П. Куліш.** Українські оповіданя.	0·90	„
75. **Ф. Ляссаль.** Про суть констітуції	0·30	„
76—77. **А. Шаміссо.** Петро Шлеміль.	0·70	„
78. **М. Драгоманов** Літ.-сусп. партії в Галичині	0·40	„
79. **Д. Мордовець.** Оповіданя	0·60	„
80. **О. Кониський.** Листи про Ірляндію	0·45	„
81—82. **І. Левицький.** Гуморески	0·75	„
83. **Ю. Візнер.** Житє рослин у морі	0·15	„
84—85. **П. Ніщинський.** Гомерова Іліяда, IV—VI	0·80	„
86. **В. Антонович.** Поль.-українські відносини XVII ст.	0·40	„
87. **І. Турґенєв.** Муму	0·30	„
88-90. **А. Кримський.** Мусулманство і його будучність (друкують ся).		
91—92. **О. Стороженко.** Оповіданя. II.	1·10	„

Друкують ся і незабаром вийдуть: П. Вінтерніц, Що знаємо про Індоґерманів; Ф. Купер, Зьвіробийник; О. Стороженко, Оповіданя, III.

Можна набувати теж повість М. Яцкова: **Огні горять** — по 2·50 кор.

☞ **Хто купує за готівку нараз усі книжки видані досі, дістає 25% рабату.**

АКОРДИ, **антольоґія української поезиї від смерти Шевченка до найновійших часів** під ред. **д-ра Ів. Франка,** з ілюстраціями **Ю. Панкевича,** люксусове видане, по ціні **6, 7.50, 8, 8·50 і 10** кор.

Адреса: Львів, ул. Чарнецького ч. 26.

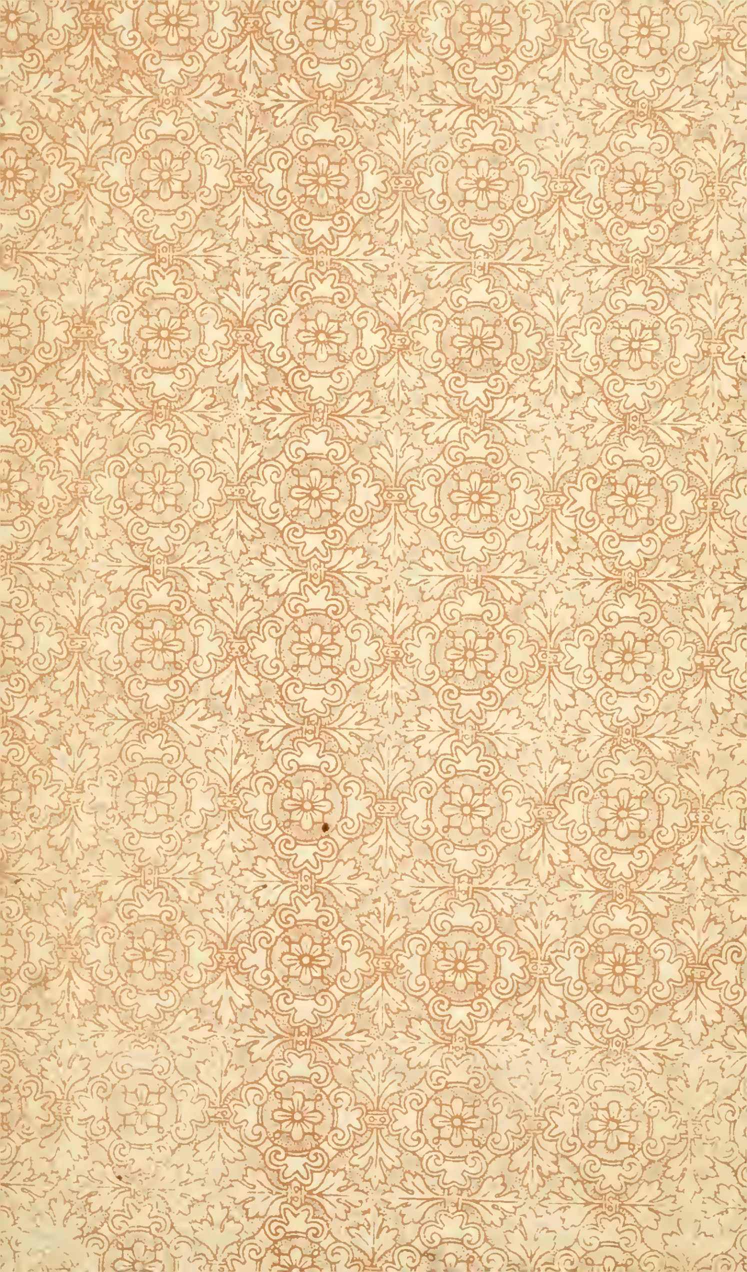

UTL AT DOWNSVIEW
D RANGE BAY SHLF POS ITEM C
39 14 07 01 16 019 3